

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№6 (507)
ЛИСТОПАД – ГРУДЕНЬ
2012

Головний науковий редактор:
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), **Андреа Граціозі** (Неаполь, Італія), **Зенон Козут** (Едмонтон, Канада), **Ю.А.Левенець** (Київ), **В.М.Литвин** (Київ), **С.М.Плохий** (Гарвард, США), **Анджеї Поппе** (Варшава, Польща), **В.Ф.Репринцев** (Київ), **П.С. Сохань** (Київ), **В.С.Степанков** (Кам'янець-Подільський), **Т.І.Таїрова-Яковлева** (Санкт-Петербург, Російська Федерація), **П.П.Толочко** (Київ), **Б.М.Флора** (Москва, Російська Федерація)

Редаколегія:

Г.В.Боряк, **В.Ф.Верстюк**, **С.В.Віднянський**, **В.М.Горобець**, **О.І.Гуржій**, **В.М.Даниленко**, **М.Ф.Дмитрієнко**, **О.М.Донік** (заст. гол. ред., відпов. за вип.), **С.В.Кульчицький**, **В.І.Кучер**, **О.Є.Лисенко**, **М.І.Панчук**, **Р.Я.Пиріг**, **О.П.Резнт** (заст. гол. ред.), **В.М.Ричка** (заст. гол. ред.), **О.С.Рубльов** (заст. гол. ред.), **В.Ф.Солдатенко**, **В.П.Троїцинський**, **О.А.Удод**, **Ю.І.Шаповал**

Наукові редактори:

канд. іст. наук **О.М.Донік**, д-р іст. наук **О.П.Резнт**,
д-р іст. наук **В.М.Ричка**, д-р іст. наук **О.С.Рубльов**

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Макет і верстка:

А.О.Михайлова

Редактори:

С.Г.Архипенко,
В.В.Григор'єв, **О.М.Квітка**

Обкладинка:

Н.О.Горбань

Коректор:

Н.Ю.Мельник

Електронна версія:

О.В.Жданович

www.history.org.ua

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 700 прим. Зам. №1031
Підписано до друку 24.12.2012 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Віддруковано з оригінал-макета у
ТОВ «Комп'ютерно-видавничий,
інформаційний центр» («КВІЦ»)
Свідоцтво ДК №461 від 23.05.2001 р.
Адреса: вул. Фрунзе, 19-21,
Київ, Україна, 04080
Тел.: +380 (44) 417-21-72, +380 (44) 417-36-68
Тел./факс: +380 (44) 417-60-08
E-mail: kit_press@yahoo.com

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ГРАНД-НАРАТИВ: ПІДХОДИ, КОНЦЕПЦІЇ, РЕАЛІЗАЦІЯ

Касьянов Г.В., Толочко О.П.

Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України 4

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Старченко Н.П.

Честь як регулятор шляхетського повсякдення (Волинь останньої третини XVI – початку XVII ст.) 25

Затилук Я.В.

Давньоруська історія на службі у київських церковних ієрархів середини – другої половини XVII ст.: політична риторика та статус митрополії . . . 40

Дзюба О.М.

Українська духовна еліта в Росії XVIII ст.: служіння і служба (на матеріалах епістолярної спадщини) 57

Кочергін І.О. (Дніпропетровськ)

Дворянство пореформеної доби: особливості трансформації (на прикладі Катеринославської губернії) 74

Шноре Е. (Рига, Латвія), Паавле І. (Таллінн, Естонія)

Латвійські та естонські дипломати про Голодомор в Україні 85

МЕТОДОЛОГІЯ.

ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Клименко Н.П.

Іван Крип'якевич як особистість і науковець (за новими джерелами) . . . 96

Кириченко К.В.

Галицько-Волинський літопис і створення легендарної частини 2-го зводу літописів Великого князівства Литовського 111

Михайловський В.М.

Православні парафії Подільського воеводства за матеріалами поборових реєстрів 1560-х рр. 130

Осіпян О.Л. (Краматорськ)

Запрошення вірмен до Львова галицькими князями Данилом та Левом Даниловичем у «Topographia civitatis Leopolitanae» Іоганна Алембека: особливості ренесансного історієписання 145

Вирський Д.С.

Анонімний «Катафалк рицерський» (1650 р.) про початок Козацької революції (кампанія 1648 р.) 169

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Україна найдавнішого часу – XVIII століття: цивілізаційний контекст пізнання (**О.П.Решт**) 185

М.Б.Петров. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-

топографічного розвитку: Міське і замкове управління (<i>Л.В.Войтович, Львів; Є.І.Поляков, Львів</i>)	193
І.О.Ворончук. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники (<i>В.В.Бездрабко</i>)	200
Л.М.Жванко. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.) (<i>В.К.Шаццлло, Москва, Російська Федерація</i>)	209
Українські націоналістичні організації в роки Другої світової війни: Документи: У 2 т. (<i>Д.В.Веденєєв, В.С.Лозицький</i>)	215

ХРОНІКА

Білоус Н.О. II конгрес зарубіжних дослідників історії Польщі	222
Мицик Ю.А., Тарасенко І.Ю. VII наукові читання, присвячені гетьманові Іванові Виговському	223
Боряк Г.В. Чергове засідання академічної Спільної українсько-російської комісії істориків	225
Скальський В.В., Шевченко В.В. III літня школа «Єврейська історія та культура Центрально-Східної Європи у XIX–XX ст.»	227

IN MEMORIAM

Ерік Гобсбаум	229
Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ ...	232
Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 2012 р. ...	236

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Подані в редакцію «УІЖ» наукові статті повинні відповідати визначеним ВАК України нормативам (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»).

Обсяг матеріалів – не більше **30** сторінок (1 авт. арк.). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**. Формат файлу – **.doc** або **.rtf**. Якщо при наборі статті використовувалися **нестандартні шрифти** (Izhitsa, Litopys New Roman та ін.), необхідно обов'язково (!) їх надати (розташування в ОС Windows: локальний диск C:/Windows/Fonts).

Текст статті набирається без переносів слів. Абзаци відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті. Посилання виконуються через меню «Вставка» **автоматично (!) посторінково**.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (робочий, домашній, **мобільний**), **електронну пошту**. У редакцію слід подавати **електронну копію статті, два роздрукованих примірники**, а також **дві анотації** (українською та англійською мовами).

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М.Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001; або на електронну адресу: **uhj@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, **не завжди поділяючи погляди їх авторів**.

Шановні читачі!
У редакції «УІЖ» нова електронна пошта:
uhj@history.org.ua

У редакції «Українського історичного журналу» є примірники за минулі роки

СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ГРАНД-НАРАТИВ: ПІДХОДИ, КОНЦЕПЦІЇ, РЕАЛІЗАЦІЯ

Г.В.Касьянов, О.П.Толочко*

НАЦІОНАЛЬНІ ІСТОРІЇ ТА СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ: ВИКЛИКИ Й НЕБЕЗПЕКИ ПРИ НАПИСАННІ НОВОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Стаття являє собою адаптований для журнального формату варіант аналітичної доповіді, яка трактує виклики й труднощі на шляху написання нового академічного синтезу історії України. Спрямовуючи вістря полеміки проти національної історії як способу організації знання про минуле, її обмежень та дефектів, автори обговорюють деякі інші типи писання й розуміння історії, які можуть стати у пригоді під час практичної реалізації задуму.

Перебіг роботи над концепцією нового синтезу історії України унаочнив декілька проблем, від розв'язання яких залежить успіх основного задуму – забезпечити появу такої узагальнюючої версії, яка в методологічному і змістовому планах якісно відрізнялася б від попередніх та водночас була інтелектуально сумісною з поширеними у західній науці тенденціями історієписання. Ця стаття – адаптована до журнального формату версія аналітичної записки, підготовленої для робочої групи, що працювала в Інституті історії України НАНУ 2010 р. над розробкою концепції багатотомної історії України. Автори керувалися доволі утилітарним завданням – окреслити можливості національної історії як способу організації знання про минуле, а також намітити можливі шляхи подолання її обмежень. Не йдеться про фундаментальний історіографічний нарис чи глибокий теоретичний трактат. Наше завдання – започаткувати дискусію щодо перспектив написання синтезу історії України поза канонами мастер-нарративу («master narrative»).

Національна історія як спосіб опису минулого

Такий виразний жанр історієписання, як *національна історія* – досить недавнє відкриття, він існує менше двох століть. Попередня (європейська) історична література знала цілковито відмінні способи організації минулого. Суттєво спрощуючи, їх можна розподілити на *історії універсальні*, де предметом уваги й головним сюжетом була історія людства (їх приклад – так звані універсальні хроніки від «створення світу» до, в ідеалі, моменту написання) та

* Касьянов Георгій Володимирович – доктор історичних наук, завідувач відділу нової історії і політики Інституту історії України НАНУ; Толочко Олексій Петрович – член-кореспондент НАНУ, доктор історичних наук, завідувачий сектором досліджень з історії Київської Русі Інституту історії України НАНУ.

власне *історії*, часткові звіти про минуле, головним агентом яких були правлячі династії, державні утворення, міські громади тощо, а часова тривалість, відповідно, обмежувалася триванням об'єкту зображення.

Як самостійний спосіб розуміння та пояснення минулого національні історії виникають у рамках становлення націоналізму – ідеології та світогляду, похідні від нього і з часом стають одним із найефективніших способів його маніфестації. Періодом народження національних історій можна вважати дев'ятнадцяте століття, епоху націй та національних держав. Інтелектуальним і культурним предтечею їх був романтизм, а когнітивною й епістемологічною основою – позитивізм. Відтак національні історії постають як спосіб самоідентифікації та легітимації нововиниклих націй і держав.

Національна історія виступала формою апології нації – уже існуючої чи лише проектованої. Таким чином, упродовж XIX ст. вона служила не лише засобом легітимації нових державних утворень (феномена «nation-state»), що протистояли так званим династичним державам та імперіям – не меншою мірою вона обґрунтовувала переформатування світового порядку, основою котрого мали стати влаштовані за національним принципом країни. Нації або, за висловом Б.Андерсона, «уявлені спільноти» потребували «історичних звітів» про своє існування. Інтелектуальна атмосфера романтизму дозволяла подібне уявлювання й документування ще до фактичного існування нації, тобто до їх самореалізації чи то в державній формі, чи то у вигляді культурної спільноти з власною кодифікованою мовою та історичним міфом. Остаточне оформлення національних історій як способу організації й репрезентації минулого відбувається саме в рамках національних держав, або ж стає центральним пунктом «національних відроджень» чи «національних пробуджень» так званих неісторичних націй, які на той момент не мали власної державності.

Історія, структурована як національна, сприяла загальному визнанню націй *єдино природним* типом існування великих людських співтовариств і національних держав, їх повноцінному політичному вираженню. Виник поділ націй на *історичні* та *неісторичні* – його основою була наявність або відсутність *національної* держави і відповідної історії. Національна історія стала легітимною формою існування «наукової» історії не в останню чергу тому, що становлення її як університетської дослідницької дисципліни збіглося зі становленням націоналізмів як модерної ідеології та форми колективної самоорганізації. Історична освіта повсюдно виявилася структурованою відповідно до рамок національних історій. Сприйняттю національної історії як природної форми уявлення минулого сприяла загальна шкільна освіта. Національна історія стала центральним елементом громадянського виховання, прищеплення почуття належності до нації, лояльності до її держави, переплавлення різноманітних типів ідентичностей і солідарностей (локальних, класових, мовних, релігійних, етнічних тощо) в єдиний тип національної свідомості, який уважався або ж єдино можливим, або ж ієрархічно вищим за будь-які інші.

Таким чином, національна історія – це специфічний тип структурованої історичної свідомості, що виник у рамках загального руху становлення націй у XIX ст. Будучи історично й культурно зумовленим, цей тип опису, розуміння

та пояснення минулого претендує на статус «природного», а його категорії, будучи формально пізнавальними і пояснювальними, дедалі більше перетворюються на нормативні максими, які придатні для ідеологічної уніфікації, але непридатні для подальшого розвитку знання й пізнання. Зауважимо, попри те, що епістемологічні основи національної історії впродовж останніх 30–40 років піддаються дедалі глибшій та інтенсивнішій критиці, із розпадом СРСР і комуністичного блоку у Центрально-Східній Європі, Балтії, на Балканах спостерігається масштабний ренесанс національних історій, які перетворюються на важливий інструмент побудови чи перебудови національної ідентичності націй і держав, які «визволилися з-під ярма комунізму». Парадоксальним чином піднесенню національних історій сприяв вступ країн цього регіону до Європейського Союзу – конфронтація відновленої чи «відродженої» національної ідентичності з «загальноєвропейською» дається взнаки.

Методологічні проблеми національних історій

Що не так із національною історією? Головним її агентом виступає *нація* як вона була сконструйована в XIX ст. Іншими словами, національна історія – це свого роду «біографія» нації, модерного європейського утворення (майже одночасне становлення націй і відповідних національних наративів у Латинській Америці в даному разі до уваги не береться). У нинішніх обрисах вони сформувалися впродовж «довгого дев'ятнадцятого століття», а в багатьох випадках цей процес охопив і «коротке двадцятє». Між тим, відповідно до ідеологічних спонук націоналізмів уявляти нації як надзвичайно древні утворення, національна історія документує їх існування «з найдавніших часів». Подібне структурування «довгої» історії нації передбачає низку тверджень, котрі – у рамках національної історії – приймаються як аксіоми та можуть виконувати пізнавальні й пояснювальні функції лише в межах установлених приписів, що зазвичай або мають виразно ідеологічне забарвлення, або імпліцитно містять ідеологему.

Наприклад, вважається нормою (реальною чи бажаною), що нація існує, у принципі, *завжди*. У будь-який історичний момент можна знайти попередника сучасної нації в образі давнього народу (етнічної або мовної групи), який, попри різницю у самоназві чи самосвідомості, буде фактично тотожний сучасній нації. Наявність «націй до націоналізму» й надалі залишається предметом наукових та ідеологічних дискусій, але на рівні сучасного знання конвенцією стало те, що будь-яка нація має у своїй культурній або політичній генеалогії елементи давнини, котрі зазвичай є або об'єктом «винайдення», свідомого (ре)конструювання елітами, або культурними, етнографічними, антропологічними рудиментами, що також можуть бути об'єктом соціальної, культурної чи політичної інженерії, або ж агентами культурної спадковості. Ще одним допущенням (особливо для національних історій так званих бездержавних націй) є переконання, що нації здатні існувати автономно від політичних та державних структур (чи навіть усупереч їм, якщо ці останні – «чужі»). Таким чином, нація уявляється як природний, самодостатній носій історії.

Упродовж останніх декількох десятиліть національна історія як домінуючий чи навіть переважний спосіб уявлення та писання історії піддається інтенсивній критиці з боку тієї частини професійного співтовариства, представники якого прагнуть урізноманітнення методологічного ландшафту. Переоцінка спроможності національної історії служити адекватним способом розуміння минулого відбувалася в руслі загальної критики історії з боку постструктуралістської теорії. Саме національна історія виявилася найбільш вразливим фрагментом сучасного історіографічного дискурсу. Великою мірою відмова істориків уважати національну історію прийнятним способом опису минулого стала захисною відповіддю на постструктуралістську критику історичного наративу та заперечення його претензій на об'єктивність.

У тій частині світової історіографії, яка пройшла через доволі драматичний конфлікт із постмодернізмом у різних його іпостасях і виборсалася з лінгвістичних, антропологічних, мікроісторичних, гендерних та інших «поворотів» з оновленими уявленнями про зміст, характер і культурно-соціальну зумовленість історієписання, питання про пізнавальну та інтерпретаційну валідність національної історії перебуває поза порядком денним. Вона сама перетворилася на факт історії науки і є або об'єктом історіографічного інтересу (а не когнітивною структурою), або сферою історичної дидактики та громадянського виховання (хоча після Другої світової війни і ці галузі мають проблеми з класичною схемою національної історії). Проте в тих суспільствах, де реалізуються проекти «модернізації навздогін» і «ренесансу національної історії», розгортається її критика як рамкової пізнавальної та інтерпретаційної структури. Тут національна історія функціонує передусім на ідеологічному, політичному та освітньо-виховному рівнях, а науково-аналітичний виконує допоміжні функції стосовно двох попередніх. Відповідно і критика національної історії зосереджується передусім на її ідеологічних та політичних імплікаціях, практично не заторкуючи епістемологічних підвалин. В Україні всі помітні дебати щодо власного минулого започатковувалися у площині ідеології й політики, і вже звідти переходили у сферу аналітичної історіографії. Лише останнім часом спостерігається відокремлення академічних дискусій від політико-ідеологічних. Цей процес постійно порушується інтервенціями з боку політиків, публіцистів, аматорів чи просто акцентуованих особистостей, і проблеми, які мали б бути предметом вузької та суто професійної дискусії, перетворюються на предмет «щоденного плебісциту».

Ідеологічні дефекти національної історії найочевидніші. Вона виявляється не стільки формою пізнання минулого, скільки формою ідеології, покликаною легітимізувати існування національних держав чи прагнення політичних еліт до таких держав. Історія, отже, *інструменталізується* – їй ідеться не про минуле, але про сучасний стан чи проект майбутнього.

Найбільшу критику викликають ідеологічні наслідки національної історії. Як форма громадянського виховання вона покликана «дисциплінувати» населення, плекаючи виразне відчуття «своїх» та «чужих», а також установлюючи чіткі кордони між ними. Історичне мислення та форми письма в рамках національної історії ґрунтуються на емоційно й ідеологічно насичених метафорах, які, залежно від варіанта, апелюють до героїзму, жертвовності, страждань. Історично

відома сумна роль національних історій у культивуванні національної нетерпимості, настороженості до сусідів та відверто ксенофобських настроїв. Досвід двадцятого століття з його двома світовими війнами та численними етнічними конфліктами змусив обережніше ставитися до тих, притаманних національній історії, рис, які колись здавалися її достоїнствами. Конфліктність, нетерпимість, агресивність іманентні, умонтовані у саму сутність національної історії атрибути, котрі можна пом'якшувати різними акцентуваннями у викладі, але яких неможливо позбутися, не відкинувши всю конструкцію.

Критика національної історії з практичного боку полягає в її дедалі очевиднішій невідповідності змінам, що їх зазнає світ. Національна історія виходить з постулату етнічно, мовно й культурно гомогенної нації – не тільки як ідеалу, але і як практичної необхідності. Між тим, таких однорідних націй майже не існує (за окремими винятками). Сучасна ліберальна держава, заснована на ідеях громадянських свобод, прав людини та мультикультуралізму все менш комфортно відчуває себе в ролі проповідника національної історії.

Поза межами такої історії опиняються значні сегменти суспільства, які не можуть ідентифікувати себе з образом «історичної нації» та її минулим (іммігранти, релігійні, етнічні, мовні меншини, народи колишніх колоній та ін.). Навчання національної історії обертається протилежними до очікуваних результатами, даючи замість прищеплення почуття єдності та спільності історичної долі – відчуження й маргіналізацію чималих груп громадян. Це стає дедалі очевиднішим у тих сучасних державах, де згаданий «проект модерності» – побудова нації – відбувається навздогін і національна історія у вигляді мастер-нарративу має виконувати ряд стандартних ідеологічних функцій: легітимація новопосталих держав і «титкульних» національних груп; відновлення «історичної справедливості» (або «історичної правди»); ідеологічна гомогенізація та виховання громадянської лояльності тощо. Результатом стає потрібний конфлікт усередині цих держав: між представниками «титкульної нації» й тими етнічними та національними групами, які опиняються на маргінесі магістральної лінії національної історії; між націями і державами-сусідами, кожна з яких намагається зробити свій «проект модерності» довершеним; між власне самим цим проектом і масштабною навалюю культурної глобалізації, коли будь-яка національна історія вступає у суперечність із прозорістю культурних кордонів та зливою наднаціональних чи транснаціональних культурних практик.

Залишивши осторонь згадані негаразди, які виникають у зв'язку з необхідністю виконувати ідеологічні й політичні функції, звернімося до суто пізнавальних обмежень національної історії, які в кінцевому підсумку призводять до інтелектуальної стагнації та ізоляціонізму.

Національна історія *телеологічна*. Тобто, вона представляє минуле як рух із наперед заданою метою – самореалізація нації через здобуття державності й політичної незалежності. Таким чином, у минуле привноситься *смысл*, але історія стає доцільною лише тією мірою, якою сприяє виконанню заздалегідь окресленої мети. У телеологічно сприйнятій історії її *мета* прямо чи імпліцитно отождоється з *причиною*. Телеологічна конструкція, як правило, не передбачає пояснення причин і напрямку руху, адже вони самоочевидні. У пострадянських

країнах національна телеологія, в якій наперед окресленою метою є самореалізація нації в державі, досить безконфліктно заступила місце попередньої класичної марксистської телеології, де такою метою була побудова безкласового та безнаціонального універсального суспільства, в якому людина мала бути вільною від експлуатації і пов'язаних із нею обмежень. Попри відмінність у змісті механізм дії обох схем однаковий.

Так само за визначенням нація у цій конструкції набуває рис трансцендентної сутності, вона існує нібито поза часом і простором, останні дві категорії з'являються лише для того, щоб описати її буття в раціональних термінах. Завдання істориків та історіографії полягає в тому, щоб «правильно», «адекватно» здійснити цей опис. Історія нації нібито існує сама по собі, окремо від зусиль істориків. Останні ж мають безпомилково ідентифікувати сутнісні ознаки національної історії та відшукати їх чи підтвердити їх наявність в «історичній реальності» за допомогою правильно визначених понять, категорій та фактів. Це, своєю чергою, природним чином створює підвалини (і вже потім пояснює) історичну *необхідність* та *неминучість* буття *власної* нації, сутнісні ознаки якої ідентифіковано в *історичній реальності*, котра водночас є *історичною правдою*. Таким чином *есенціалізм* – родова ознака національної історії.

Телеологія та есенціалізм найбільш опукло увиразнюються в *етноцентричності* й *культурній ексклюзивності* національної історії. Національний нарратив претендує на те, що він подає «повнішу» версію світової історії, адже збагачує її історією власної нації. Проте водночас величезні сегменти минулого, участь котрих у такій місії неочевидна, випадають із національного нарративу як несуттєві. Національна історія запрограмована на *неповноту* знання про минуле. А отже, не може виконувати завдання, що на них нібито претендує – надавати цілісне, повне, без прогалин, детальне знання про минулу реальність.

Національна історія за визначенням *радикально реверсивна*, вона конструюється в напрямі, протилежному ходу реального історичного розвитку – від сучасного «вперед до минулого». Оскільки така історія пишеться від імені нації, яка, отже, і береться за точку відліку, конструювання національної історії полягає в ретроспективній ідентифікації попередніх станів цієї нації (народів, етнічних та мовних груп, державних організацій, територіальних розповсюдженнь тощо) якомога глибше в давнині. Для того, щоб успішно впоратися з поставленими завданнями, національна історія (і у способі мислення, і в наративі) наполягає на абсолютизації *тяглості* (континуїтет), на відсутності *розривів* в історії, на її *лінійності* й *односпрямованості*. Історія постає як безперервний процес, розриви та цезури в якому сприймаються і пояснюються як аномалії, відхилення від магістральної лінії розвитку. Саме це припущення дозволяє структурувати історичний нарратив, котрий власною безперервністю оповіді імітує тривання минулого, його зв'язок із сучасністю.

Телеологічність, реверсивність та есенціалізм національної історії, попри очевидні зручності у вправах з «історичним матеріалом», породжують той специфічний тип дискурсу, чи не головною ознакою якого є переобтяженість анахронізмами. Поняття й категорії модерного часу транслуються в минуле та повертаються звідти вже як категорії тогочасних суспільних практик. Завдяки

цьому і центральне поняття – нація – у його модерному розумінні отримує додаткову історичну легітимність та чинність у найдавніших епохах, коли «націю» знаходять і в ранньомодерному періоді, і у середньовіччі, навіть в античності чи й дописемних часах.

Базовий дискурс національної історії формувався в епоху романтизму та народництва, тому він і досі вщент заповнений антропоморфічними й органістичними метафорами (згадаємо лише один опорний конструкт – національне відродження/пробудження, запозичений із казково-міфологічного світу). Значною мірою завдяки цьому базові пізнавальні та інтерпретаційні категорії національної історії нерідко набувають нормативної цінності та припиняють своє існування як категорії пізнання, перетворюються на елементи світогляду.

Будучи однією з форм нарративного знання, національна історія виконує функцію *мастер-нарративу* (або *гранд-нарративу*, *великого нарративу*). Упроваджена Ж.-Ф.Ліотаром¹, ця концепція описує тип *оповідних схем* (*метанаративів*), які надають минулому узагальнений смисл, у відповідності з котрим організовується його опис. У цьому сенсі мастер-нарратив виступає формою ідеології². Мастер-нарратив здійснює селекцію подій та явищ минулого, яким належить потрапити до оповіді (чи залишитися поза її рамками), а також ієрархічно ранжує їх залежно від значення для загального смислу. Крім того, він надає сенсу частковим звітам про минуле, уміщуючи їх у контекст «великої оповіді»³.

Загалом, сучасна критика національної історії представляє її доволі архаїчним способом розуміння й писання історії, укоріненим у філософських та ідеологічних течіях XIX ст. Він, як декларує чимало теоретиків і практикуючих істориків, вичерпав себе. Упродовж 1950–1990-х рр. однією з провідних тенденцій світової історичної науки був вихід за межі національної історії. З одного боку, цьому сприяли політичні та ідеологічні фактори (усвідомлення політичних і цивілізаційних небезпек національної історії після Другої світової війни, інтеграційні процеси в Європі, перехід до концепцій мультикультуралізму). З іншого – розвиток самої дисципліни, в якій спочатку під впливом аналітичної філософії історії, а згодом постструктуралізму розпочалися дискусії про сутність історії як дисципліни та історичного мислення – як способу осягнення реальності. Після цього національна історія з її позитивістською претензією на «об'єктивність» та «істинність», редукціонізмом, есенціалістською вірою в пізнавальну й

¹ Див.: Lyotard J.-F. *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. – Minneapolis, 1984.

² Хоча під терміном «мастер-нарратив» розуміють будь-яку мета-оповідь (наприклад, ліберальну – поступове вдосконалення соціальних умов, або марксистську – розвиток суспільства через класову боротьбу та революцію), надалі вживатимемо його лише на позначення національної історії.

³ «Керівну роль» мастер-нарративу можна проілюструвати на прикладі найбільш проблемного з погляду національного канону століття – дев'ятнадцятого. Масштабні, тектонічні, соціальні та економічні процеси (колонізація степового Півдня, будівництво залізниць, індустріалізація Донецького басейну, виникнення цукрової промисловості, урбанізація України тощо) із перспективи мастер-нарративу є тлом центральної теми – становлення нації. Отже, стандартна оповідь фокусується на специфічно інтелегентській діяльності: нечисленних гуртках, малотиражних виданнях, мікроскопічних партіях, освітніх установах, словом, на тих явищах, які можна описати у стандартних термінах національної історії та в рамках ідеологемі «українське національне відродження». Це породжує конфлікти всередині самого нарративу. Один із прикладів – спроби пояснити причини поразки Української революції 1917–1921 рр., яка, за логікою нарративу, стала піковим моментом, вершиною «національного відродження».

пояснювальну силу «правильних» понять почала виглядати інтелектуальним анахронізмом, цілком придатним для індоктринації та пропаганди, але не для пізнання. Чи не найбільшою і найочевиднішою вадою національної історії стала цілковита нездатність до того рівня саморефлексії, який уможливив би будь-яку ревізію її власних базових постулатів. Іншими словами, її внутрішній інтелектуальний ресурс для саморозвитку як наукової дисципліни було вичерпано, натомість залишилися виховна, пропагандистська та політична функції, котрі в нових умовах глобалізації й інформаційної революції також виявилися надто обмеженими.

Конструктивізм і деконструкція

Наведемо декілька прикладів задля того, аби проблематичність наративу національної історії стала очевидною. 18 березня 1916 р. німецька окупаційна влада заарештувала визначного бельгійського історика А.Піренна. Декілька наступних років він провів у таборах для військовополонених та інтернованих. В одному з них, нижньосаксонському Гольцміндені, А.Піренн прочитав два курси лекцій: з економічної історії – для кількох сотень російських студентів, заарештованих у Льежі, та з історії Бельгії – для бельгійських громадян, утримуваних у таборі. Як він писав пізніше в мемуарах, «я розповідав своїм співвітчизникам про історію їхньої рідної країни. Ніколи в мене не було більш уважних слухачів, і ніколи я не викладав із таким задоволенням». Лекції, що приваблювали величезну кількість бажаючих, табірна адміністрація розцінила як небезпечні та заборонила їх.

Ще до початку Першої світової війни А.Піренн видав декілька томів «Історії Бельгії» («Histoire de Belgique»), продовживши цю справу після 1918 р. Авторитетний медієвіст, він, звичайно, писав національну історію «з найдавніших часів». Його бельгійські слухачі, заарештовані німецькими окупаційними властями, згуртовані перед очевидним ворогом, не бачили нічого дивного в такому початку своєї країни, як, напевно, не бачили нічого незвичного й читачі багатотомної Піреннової праці. Між тим, «історія Бельгії з найдавніших часів» виглядає доволі абсурдно. Держава, підданими якої були А.Піренн та його аудиторія, являла собою одну з найновіших європейських країн, створену в 1830 р. внаслідок поділу Об'єднаного королівства Нідерландів. Цілком можна припустити, що коли б не сталося цього розподілу, і якби продовжувало існувати проголошене на Віденському конгресі 1815 р. Об'єднане королівство, котре охоплювало території сучасних Нідерландів і Бельгії, через сто років слухачі А.Піренна з не меншою увагою і таким же патріотичним захопленням слухали б його курс з історії «Об'єднаного королівства Нідерландів із найдавніших часів».

У 1991 р. І.Валлерштайн опублікував свою відому книжку⁴, одна з глав котрої мала провокативну назву: «Чи існує Індія?». Питання, винесене у заголовок, звучало цілком абсурдно, адже нам достеменно відомо – Індія існує! Проте автора цікавило інше: як ми знаємо, що Індія існує, звідки ми це знаємо?

⁴ Див.: *Wallerstein I.M. Unthinking Social Science: The Limits of Nineteenth-century Paradigms. – Second edition with a new preface. – Philadelphia, 2001.*

І.Валлерштайн запропонував мисленевий експеримент. Припустімо, британці протягом 1750–1850 рр. колонізували лише Імперію Моголів, назвавши її Індостаном, а французи, своєю чергою, південну (переважно дравідську) частину сучасної Республіки Індія, давши їй назву Дравідії. Чи уявляли б ми сьогодні Мадрас як «історично» належний до Індії? Чи вживали б саму назву – Індія? Навряд. Навпаки, історики в різних країнах світу видали б гори книжок, доводячи, ніби з найдавніших часів «Індостан» і «Дравідія» являли собою дві різних культури, два різних народи, дві різні цивілізації, зрештою дві різні нації. Можливо, існували б якісь «підривні групи», котрі вимагали б об'єднання «Індостану» й «Дравідії» в «єдину Індію», але всі «розважливі люди» називали б подібні марення «безвідповідальним екстремізмом».

Отже, формулює далі своє запитання І.Валлерштайн, яким чином те, що історично сталося в новітні часи, між 1750 і 1850 рр., змогло вплинути на події між VI ст. до н.е. та 1750 р. (період доколоніальної історії Індії)? Подібний вплив виявився можливим, адже те, як ми розуміємо давнє минуле, завжди зумовлене недавнім минулим. Сучасність визначає минуле, а не навпаки, як звично думають.

«Індія» виявляється винаходом сучасної світової системи (1750–1850 рр.). Давня історія «Індії» виявляється винаходом цього створеного європейською колонізаційною політикою політичного утворення (1850–1950 рр.). Іншими словами, давня історія не передувала «створенню Індії», а стала наслідком створення сучасної держави. Цей приклад щодо Індії, як наполягає І.Валлерштайн, цілком можливо застосувати також до інших подібних державних утворень: Пакистану, Великобританії, Бразилії чи Китаю. Ми б додали – і до України.

Отже, А.Піренн слугуватиме прикладом конструктивістської історіографії, натомість І.Валлерштайн – деконструкції.

Деконструкція, що піддає ревізії основи усталених уявлень, усе ще у великій моді. Судячи з частотності в назвах книжок виразів на зразок «Винаходження Китаю», «Конструювання Європи» («Inventing China», «Constructing Europe») тощо історики, як дослідницькою задачею, більше переймаються проблемою ідеологічних, культурних, політичних та інших спонук до створення наративів «довгої історії», ніж удосконаленням таких наративів. Проблема «винаходу», «конструювання» «довгих наративів» стає дедалі очевиднішою, коли ми стикаємося зі спробами інтегрувати в національну історію фрагменти минулого «загиблих цивілізацій», які не залишили спадкоємців, готових вимагати спадщину.

Два приклади. Держава, яку в історіографії прийнято називати Візантією, і яка сама себе вважала Римською імперією, припинила своє існування 1453 р., будучи завойованою османами. Сама по собі «Візантія» – винахід європейської історіографії, яка в такий спосіб позначала відмінність середньовічної Східної Римської імперії від античної попередниці (східне християнство, грецька мова, орієнтальні впливи тощо). Вона потенційно має двох «нащадків»: Оттоманську імперію (та сучасну Турецьку Республіку), яка стала «натуральним» спадкоємцем, опанувавши й історично утримуючи протягом віків більшість територій та населення, і сучасну Грецьку Республіку (християнство, мова). Утім, відомо, яких труднощів зазнавали й зазнають історіографії цих двох країн,

намагаючись інтегрувати середньовічну Візантію як частину нарративу власної національної історії. Створена в першій половині XIX ст. грецька держава апелювала до класичної давнини як своїх витоків, чуючись доволі дискомфортно щодо Візантії (турист в Афінах сьогодні візуально відчуває питому вагу цих періодів у контрасті між скромним Візантійським музеєм та помпезною будівлею Національного археологічного музею).

Ще очевидніший розрив у «націоналізації» Давнього Єгипту. Сучасна Арабська Республіка Єгипет, звичайно, чималу частку національного бюджету формує з доходів від демонстрації археологічних артефактів і пам'яток давньоєгипетської цивілізації, проте навряд чи може відчувати її культуру як «свою» (одним зі сподіваних наслідків «Арабської весни» у цій державі стали дедалі гучніші заклики відновити справедливість і представляти країну перед зовнішнім світом пам'ятками її справжньої, ісламської, історії).

Отже, «чий візантійці», «чий фараони»? Поступово така «аккультурація» минулого настає, але європейські мандрівники XIX ст., споглядаючи байдужих греків біля руїн Парфенону, або ж єгипетських фелаків поблизу Долини царів, уважали, що мають більше право на класичну спадщину стародавніх Греції чи Єгипту, адже їхня (європейців) культура безпосередньо єднає їх із демократією, філософією, літературою античного світу; тільки вони (європейці) можуть гідно оцінити культурні надбання, до яких аборигени індиферентні.

Способи подолання обмежень національної історії

Попри всі відомі дефекти, національна історія все ще зберігає привабливість для значної частини людей, зацікавлених у минулому для побудови «проекту ідентичності». На таку історію є попит і соціальне замовлення. Принадливість національної історії, зрозуміло, полягає не в її «науковій» цінності й не в тому, що саме у цьому жанрі відбуваються якісь інновації. Навпаки. Раз будучи сконструйованою та узгодженою, національна історія залишається, у принципі, незмінною. Розгорнувши черговий том, читач уже наперед знає, яких великих діячів він там знайде, які національні катастрофи та національні звершення будуть описані, і в якому порядку. Набір імен, подій, дат залишається більш-менш сталим від однієї книжки до іншої, від одного багатотомного видання до наступного. Провідна тема, хронологічні рамки, термінологія – усе це буде подібним, аж до вступних зауваг на зразок: «Зараз, коли Україна стала незалежною державою...», або «Зараз, на двадцятому році існування України як незалежної держави...», і далі – про актуальність. Варіаціям піддаються лише ідеологічне наповнення, увиразнення одних діячів за рахунок інших, педалювання певних періодів порівняно з рештою, але сам їх набір, логіка викладу – незмінні. Отже, національну історію «споживають» зовсім не для того, аби довідатися щось нове про минуле чи дізнатися про новітні тенденції в науці.

Національна історія все ще зберігає емоційну привабливість для широкого кола освіченої публіки, транслюючи їй важливі культурні смисли: почуття належності, місця у світі, глибини традиції тощо, важливі для правильного функціонування у суспільстві. Наукове співтовариство цілком усвідомлює культурну

роль національної історії, а ринок і попит не дозволяють відмовитися від неї цілковито. Протягом останніх десятиліть було вироблено низку стратегій, які, не пориваючи остаточно з концепцією національної історії, дозволяють суттєво модернізувати її, зводячи до мінімуму вроджені хвороби.

Національна історія існує на двох, так би мовити, рівнях: як навчальна дисципліна та як «академічний» канон, викладений у багатотомних виданнях. Перший із цих рівнів не вимагає методологічних інновацій, лише ідеологічної обробки. Декілька десятиліть тому Європейський Союз розпочав велику й тривалу програму з «узгодження» національних версій історії. Найвідомішим подібним прикладом була робота зі створення «спільного» тому історії для Франції та Німеччини. Метою подібних погоджувальних заходів уважалося подолання конфронтаційності, запобігання культивуванню національної ексклюзивності, ксенофобії тощо. Відповідно, із тем, що педалювали кривди від сусідів (або навпаки – заподіяних сусідам) акцент зміщувався на сюжети культурної спорідненості, обміну, співробітництва. Аналогічно з «величких» колективних звершень (війни, інституції, територіальні експансії тощо) увага переносилася на історико-антропологічний рівень, де історія поставала переважно як безпосередній людський досвід, що з ним кожен індивід міг співвіднести власні практики. Словом, усе, що може й має полегшити співжиття та взаєморозуміння в об'єднаній Європі⁵. Значно складніше модернізувати національні «довгі історії» на рівні академічного писання. Запропоновані до сьогодні стратегії є або ж паліативами, або ж підходами, які надзвичайно складно реалізувати на «довгих» проміжках.

Найочевидніший спосіб вийти поза рамки національного й писати історію в *ненаціональний* спосіб – відкидання тиранії територіальності, тобто географічних рамок сучасної нації-держави, сформованих у новітній час і проєктованих на минулу «реальність», просторово-географічна організація якої була зовсім іншою. Подібна мета досягається двома протилежними способами – близьким (тобто зосередженням на історичних регіонах, менших за національну державу) і далеким (тобто вписуванням національної історії в контекст більших спільностей та культурних співтовариств) фокусами.

Як приклад розглянемо «Кембриджську історію Скандинавії» («The Cambridge History of Scandinavia»). Над цим виданням довгий час працював великий колектив визнаних науковців зі скандинавських та інших європейських країн. Наразі опубліковано перший том (від доісторичних часів по 1520 р.). Як впливає з його змісту (див. ілюстр.1), рамкою історії виставлено весь регіон Скандинавії, а не сучасні територіальні межі національних держав. У кінцевому підсумку організований у хронологічній послідовності виклад, проте, розпадається на цілу низку тематичних оглядів. Наприклад: «Експансія вікінгів», «Культура вікінгів», «Рання політична організація» (частина II «Від вікінгів до королів»); «Демографічні умови», «Стан сільського господарства», «Урбанізація» (частина III «Матеріальне зростання (до 1350-х рр.)»); «Ідеології та ментальності», «Література», «Мистецтво

⁵ У момент, коли писалися ці рядки, Всесвітня служба радіо Бі-бі-сі транслювала передачу: «Чи зможуть вони забути Азенкур, Трафальгар і Ватерлоо? Як військовикам Франції та Великобританії співпрацювати в об'єднаній Європі?».

й архітектура» (частина V «Культура високого та пізнього середньовіччя»); «Населення і поселення», «Умови сільського населення», «Міста», «Дворянство пізнього середньовіччя», «Церква та клір» (частина VI «Пізньюсередньовічне суспільство (1350–1520 рр.)»); «Політична система», «Міжскандинавські відносини» (частина VII «Скандинавські унії (1319–1520 рр.)»).

Як видно бодай із цього вибіркового переліку, автори намагалися писати огляди, не озираючись на тогочасні політичні поділи та навіть у багатьох випадках не зважаючи на кордони середньовічних королівств. Історія скандинавських народів, отже, постає як взаємодія багатьох, і на різних етапах надзвичайно відмінних, агентів – етнічних груп, державних інституцій, економічних умов, культурних впливів тощо. Подібна проекція дозволяє інтегрувати у виклад чимало сюжетів, які в разі обмеження рамки лише національними кордонами неодмінно випали б із поля зору.

У томі, звичайно, відображено й політичні поділи, властиві середньовічній Скандинавії (наприклад частина IV «Королівства високого середньовіччя»). Але – це *синхронні* політичні кордони тогочасних державно-територіальних утворень, плинні та змінні, і далеко не завжди (а, можливо, завжди *не*) залежні від етнічних конфігурацій, тим більше не втискувані в рамку сучасних політичних кордонів. Досвід «Кембриджської історії Скандинавії» подає ще один урок. Там, де це можливо й доречно, автори намагалися відійти від лінійного хронологічного нарративу політичної історії. Натомість том організовано у вигляді серії тематичних *оглядів*. Нарешті, наукова новизна історії досягається за рахунок упровадження тем і сюжетів, які відсутні у традиційному національному нарративі, але стали протягом другої половини ХХ ст. центральними для західної історіографії.

Ця книга побачила світ у відомій серії «Кембриджських історій». На тлі поступового відмирання «наукових» історій «із найдавніших часів», видання, що побачили світ в рамках цього видавничого проекту, є не лише «останніми з могікан» жанру, але встановили у західній науці поважний стандарт писання подібних колективних праць. Залежно від стану відповідної дисципліни серед них є більш і менш новаторські. Якщо до першого розряду можна зарахувати «Кембриджську історію середньовіччя», «Кембриджську історію Візантії», «Кембриджську історію християнства», то до другого вочевидь потрапляє щойно розпочата (вийшов лише третій том – «Двадцять століття») «Кембриджська історія Росії» («The Cambridge History of Russia»). Праця розподіляється на дві великі частини (див. ілюстр.2), перша з яких дає огляд головних подій за хронологічно організованими періодами («Росія та Радянський Союз: оповідь крізь час»), а друга, рівнозначна за обсягом («Росія й Радянський Союз: теми і тенденції»), подає огляд головних тем російської історії ХХ ст.: «Економічні й демографічні зміни: століття економічних крайнощів», «Трансформації селянства у ХХ ст.: дилеми розвитку у часи Росії, Радянського Союзу та пострадянський період», «Робітники та індустріалізація», «Жінки й держава», «Неросіяни в Радянському Союзі та після нього», «Західні республіки: Україна, Білорусь, Молдова й Прибалтика», «Наука, технологія та модерність», «Культура: 1900–1945 рр.» та ін.

У дуже подібний спосіб організовано перший том «Нової кембриджської історії середньовіччя» («The New Cambridge Medieval History»; див. ілюстр.3), який обіймає період VI–VII ст. Першою його частиною є великий (на 90 сторінок) вступ з оглядом трансформації від Риму до варварських королівств, а також глава про джерелознавчі проблеми вивчення історії. Далі йдуть частина I «Шосте століття», частина II «Сьоме століття» з викладом подієвої історії та оглядом політичних утворень. Завершує том частина III «Теми й проблеми». Очевидно, що найбільш інноваційна саме остання, де відображено дослідницькі теми сучасної медієвістики: «Євреї в Європі, 500–1050 рр.», «Королі та королівська влада», «Економіка Середземномор'я», «Північні моря, V–VIII ст.», «Гроші й карбування», «Християнізація і поширення християнського вчення», «Освіта та вченість» та ін.

Огляд «Кембриджських історій» переконує, і це відповідає прямим деклараціям редакторів серії, що основним своїм завданням вони бачать не стільки канонізацію певного образу минулого, скільки фіксацію та оприлюднення стану відповідної дисципліни. Через це прийнятий у них тип викладу – це свого роду «середній жанр», який поєднує риси дослідницького та оглядового. Глави, попри певну уніфікацію, яскраво індивідуальні, відбивають як авторське бачення проблем та періодів, так і виклад головних досягнень дисципліни загалом. Саме через це всі «Кембриджські історії» мають належний науковий апарат (посилання на головні дослідження та джерела), що дозволяє цим виданням служити одночасно компетентним вступом у дисципліну.

Ще одне достоїнство «Кембриджських історій» – їх принципово відкрита структура. Намагаючись за можливістю повно охопити та представити головні теми й проблеми відповідної дисципліни, вони, проте, не прагнуть створити враження більшої цілісності, ніж та, на яку здатні. Іншими словами, дозволяють конфігурувати виклад у відповідності до минулого, а не заганяти минуле у жорстко встановлені рамки, запрошують до діалогу та роздумів над минулим, а не сповіщають сакральну істину про смисл та завдання історії. «Кембриджські історії» *дескриптивні*, вони описують і зображають. Натомість східноєвропейські національні історії ще й *прескриптивні*, адже вони наказують, як та що саме треба думати про минуле.

Викладене вище – лише приклади виходу наративу за рамки мастер-наративу. Ми не закликаємо їх копіювати – лише подивитися на ці приклади, і, можливо, скористатися досвідом.

Український наратив: виникнення та сучасний стан

Поява української версії *національного наративу* датується кінцем XIX – початком XX ст., вона чітко вписується у загальноєвропейський процес «винаходження традиції» і становлення національних історій – незалежно від того, де цей процес відбувався, чи то серед неісторичних (бездержавних), чи то серед історичних (державних) націй. В усіх випадках мастер-наратив слугував базовою підвалиною національної ідентичності та був результатом інструменталізації історії, він легітимізував право певної нації на власне, неповторне, унікальне буття у просторі-часі, право на культурне й політичне існування.

Зв'язність нарративу забезпечується естафетою протодержавних і державних форм: племінні союзи, початки державності, Київська Русь, Галицько-Волинське князівство (королівство), польсько-литовський період із наявністю осередків власної політичної організації («українські» магнати, князі), козацька доба з апогеєм у вигляді напівавтономної Гетьманщини з її інституціями, національне відродження XIX ст., Українська революція та державність 1917–1921 рр., радянська республіка, незалежна Україна з 1991-м роком як піковим моментом усієї попередньої історії. Наявність розривів в естафеті державних чи напівдержавних форм компенсується або демографічною та культурною тяглістю (традицією) автохтонного народу, або вказівками на національно-визвольний рух (в якому державність є центральною ідеєю).

Ця ситуація відтворилася на пострадянському просторі наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр. Проголошення Україною суверенітету актуалізувало суспільний запит на «власну» історію. Вітчизняна історіографія відповіла на цей виклик поверненням на рейки нарративу зразка столітньої давності, причому цей перехід відбувся досить швидко і майже безконфліктно – радянський варіант історієписання, в основі якого лежала радянська таки версія марксизму, методологічно був цілком сумісний із базовими канонами національної історії, адже формаційну телеологію цілком успішно замінила національно-культурницька, місце боротьби класів як рушійної сили історії заступила боротьба націй, соціально-економічний детермінізм було доповнено культурницьким чи навіть генетично-біологічним, класоцентризм змінився на етноцентризм, на почесному передньому краї нової ідеологізованої історії залишився есенціалізм.

Додатковим чинником повернення до методологічних принципів та інтерпретаційних схем початку XX ст. став пошук «історичної правди», «історичної справедливості» та «справжньої, правдивої» історії. Цей пошук не міг не привести до історіографічних шкіл, які перебували під офіційною чи негласною забороною в радянські часи – у період розпаду СРСР і здобуття суверенітету їх повернення, власне, і було актом повороту до «справжньої» історії, її моральної й політичної реабілітації.

Отже, на початку 1990-х рр. українська історіографія швидко та майже безконфліктно перейшла з радянсько-марксистської методології в націоналістичну, повернувшись в обійми національного нарративу. Спроби виходу за його рамки чи намагання його модернізувати призводили до досить парадоксальних результатів. Міжнародний проект із написання історії Східної Європи, спрямований саме на вихід за межі стандартного національного мастер-нарративу (перша половина 1990-х рр.), мав результатом те, що том, присвячений модерній історії України⁶, виявився класичною збіркою всіх стандартних кліше того ж самого мастер-нарративу. Водночас серія «Україна крізь віки»⁷, котра планувалася саме як класична версія оновленого мастер-нарративу, несподівано перетворилася на свою суперечність, оскільки окремі томи радикально випали зі схеми лінійної національної телеології. Видання 2010 р., де історики України з різних держав пропонують різноманітні версії виходу за рамки мастер-нарративу, увійшло в інтелектуальний

⁶ Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації. – К., 2000.

⁷ Україна крізь віки. – К., 1998–1999. – Т.1–15.

вжиток поза межами нашої країни, у ній самій натомість не викликавши скільки-небудь помітної дискусії (якщо взагалі відоме у професійному середовищі)⁸. Певною компенсацією можна вважати вихід книги за редакцією А.Каппелера⁹.

Утім, не можна сказати, що професійне співтовариство істориків України було одноставним. Перший виклик відновленому варіанту національного українського нарративу датується 1993-м роком. Тоді, під час конгресу Міжнародної асоціації українців (МАУ) на круглому столі, присвяченому генезі української нації, спалахнула дискусія між примордіалістами, які відстоювали ідею заданості української нації, та модерністами, для котрих нація (зокрема й українська) була породженням модерної доби¹⁰.

Першою серйозною спробою обговорення проблем структури української історії можна вважати опубліковану 1995 р. на шпальтах журналу «Slavic Review» статтю американського славіста М. фон Гагена «Чи має Україна історію?» та дискусію довкола неї¹¹. Українські коментатори, здається, зреагували лише на прокативну назву, побачивши в ній зазіхання на право українців відновити «історичну справедливість» і мати таку історію, яку вони хочуть. «Захисна реакція», на жаль, не дозволила глибше замислитися над пропозиціями М. фон Гагена і, зрештою, мінімізувала їх вплив на дисципліну.

Насправді пафос статті полягав в іншому. Розрізняючи *минуле* (як пережитий досвід) та *історію* (як упорядкований писемний звіт про такий досвід), М. фон Гаген стверджував, що на початок 1990-х рр. Україна не мала історії у сенсі загальноновизнаної й авторитетної версії власного минулого. Таке становище, парадоксальним чином, було шансом, адже відсутність розвиненої національної (в його термінології – націоналістичної) історії з її інституціональною та навчальною інфраструктурою давала можливість розвинути українську історію як новаторську і динамічну дисципліну, вільну від спадщини дев'ятого століття. Через сімнадцять років доводиться констатувати, що Україна таки здобула собі історію, яку хотіла – і, можливо, саме час віддати їй належне як історіографічному явищу та рухатися далі...

Зауважимо, у самій Україні вже у середині 1990-х рр. можна було почути голоси окремих науковців, які висловлювали критичні зауваження щодо деяких канонів мастер-нарративу¹². Із початку 2000-х рр. спостерігається поступове розширення й поглиблення інтелектуальної ревізії українського мастер-нарративу¹³, яке, щоправда, не супроводжувалося появою конкретних альтернативних пропозицій.

⁸ A Laboratory of Transnational History: Ukraine and Recent Ukrainian Historiography / Ed. by G. Kasianov and Ph. Ther. – Budapest; New York, 2010.

⁹ Україна: Процеси націотворення / Упор. А.Каппелер. – К., 2011.

¹⁰ Формування української нації: Історія та інтерпретації: Матеріали круглого столу істориків України. – Л., 1995.

¹¹ Hagen M. von. Does Ukraine Have a History // Slavic Review. – 1995. – Vol.54. – №3. – P.658–673.

¹² Див., напр.: Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: Мат. Всеукр. наук. конф. (Харків, 15–17 листопада 1995 р.). – Х., 1995.

¹³ Kasianov G. Rewriting or Rethinking? Contemporary Historiography and Nation-Building in Ukraine // Dilemmas of State-Led Nation Building in Ukraine / Ed. T.Kuzio, P.D'Anieri. – Westport, 2002; Грицак Я. Українська історіографія 1991–2001: Десятилеття перемени // Ab Imperio. – 2003. – №2; Кравченко В. Бой с тенью: Советское прошлое в исторической памяти современного украинского общества // Ab Imperio. – 2004. – №2 (перелік набагато довший, жанр та обсяг журнального матеріалу його обмежують).

Альтернатива з'явилася – через тематичне та методологічне урізноманітнення історіографії України, переважно за рахунок подолання інтелектуальної ізоляції вітчизняних істориків та їх долучення до світового історіографічного простору. Останнє десятиліття в розвитку української історіографії в Україні засвідчує дедалі стрімкіше розмивання національного мастер-нарративу дослідницькими новаціями, інтердисциплінарністю. У нашій країні розвиваються студії з мікроісторії, історична регіоналістика, набуває визнання історична антропологія, з'являються дослідження з історичної урбаністики, є ознаки появи нової культурної історії, нової соціальної історії тощо. Зрушення відбуваються не лише на рівні академічної історіографії. Дискусії про зміст історичної освіти і зміст підручників¹⁴, попри всю їх політизованість, сигналізують, що національний мастер-нарратив вичерпав свої можливості й на рівні дидактичної та афірмативної історії.

Щоправда, виникнення інтелектуального простору, який є викликом національній історії на академічному полі, призвело до своєрідної взаємної інтелектуальної ізоляції. Офіційно визнаний і зацементований у навчальних програмах та курсах, популярних нарисах український мастер-нарратив цілком комфортно існує й самовідтворюється у сотнях дисертацій і тисячах наукових публікацій. Альтернативні версії існують у паралельному інтелектуальному просторі, який має більше спільного із західними науковими центрами, ніж з осередками «материкової історіографії».

Виклики й небезпеки

Із викладених спостережень, на жаль, стає більш очевидно, чого не потрібно робити при написанні нової історії України, аніж що саме необхідно здійснити, аби така історія стала інтелектуально доброякісним продуктом. Утім, ясний звіт про виклики, які постануть під час здійснення проекту, а також небезпеки, котрі очікують на цьому шляху, уже дозволяє зробити крок у гіпотетично правильному напрямі. Із попереднього обговорення, сподіваємося, зрозуміло, що написати традиційну національну історію України «з найдавніших часів до наших днів» у суто науковий спосіб – завдання нездійсненне. Суперечність тут така ж, як між вірою та знанням. Підготувати черговий багатотомний «символ віри» можна, але чи варто?

Отже, головним викликом, з яким доведеться зіткнутися, є суперечність між сучасною критичною дисципліною історії та ідеологічно навантаженою концепцією національної історії; між завданням підготувати певну синтезу, в якій архітектура тяжіє над намірами і визначає спосіб презентації минулого, та бажанням вийти за жанрові обмеження великого нарративу.

Відповідно, головною небезпекою видається те, що, знехтувавши пересторогами, маємо шанс відтворити дещо реставрований нарратив зразка XIX ст. Подібний результат, крім очевидного наукового фіаско, призведе до оцінки нового видання саме за ідеологічними (а не науковими) критеріями. Це від самого початку зробить нову історію надзвичайно вразливою для ідеологічної критики

¹⁴ Див., напр.: Українська історична дидактика: Міжнародний діалог. – К., 2000; Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упор. Н.Яковенко. – К., 2008; Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації. – К., 2008; Історична освіта в полікультурному суспільстві / Упор. О.Андрощук, О.Заплотинська. – К., 2011.

в розділеному (політично, культурно, ідеологічно) суспільстві, яким є нинішня Україна. Подібне видання застаріє ще до свого виходу у світ.

Ще однією небезпекою було б «винаходження велосипеда». Тобто у звичній східноєвропейській манері знехтувати усталеним досвідом і намагатися здивувати світ чимось «питомо власним», небаченим і нечуваним. Подібний продукт виявиться придатним лише для внутрішнього споживання. Для того, щоб нова історія була інтелектуально сумісною з сучасною світовою історіографією, вона має «говорити» однією мовою з новітньою наукою. А це означає, що вона має виглядати подібно, бути подібним чином структурованою, оперувати аналогічним набором концепцій і підходів, нести аналогічні смисли.

Один із варіантів: спробувати взяти за приклад для наслідування тип «великих історій», успішно практикованих кембриджською серією. Крім інших міркувань, очевидними одразу стають практичні вигоди, адже ми знаємо, як подібні історії структуруються, як організовується робота, який продукт має з'явитися «на виході». Як очевидно з попереднього викладу, «Кембриджські історії» максимально деідеологізовані. Досягається це не лише шляхом запрошення найкращих спеціалістів, але й принципами формування авторського колективу, які неодмінно передбачають міжнародний його склад. Українською історією займаються не лише в Інституті історії України НАНУ, і не лише у вітчизняних університетах, і не лише українці поза межами нашої країни. Нове видання повинно відбивати стан дисципліни, яка поступово перетворюється на міжнародну.

Конче треба відмовитися від лінійності викладу, яка веде до телеологічності, а також від уніфікації структури за лінійною схемою. Натомість варто запозичити «відкриту структуру», щоразу пристосовану до особливостей тієї чи іншої зображуваної епохи. Крім міркувань практичної зручності, подібні конструкції краще відбивають різноманітність минулого історичного досвіду, який доведеться інтегрувати у виклад.

Відмова від національної телеології означає відмову й від штучних спроб «українізації» минулих епох (перейменовування в «національний спосіб», або ж фокусування уваги лише на тих фрагментах давніх політичних, етнічних, культурних утворень, що можуть бути представлені як українські), тобто створення таких фантомів, як «українські землі епохи бронзи» або «українське населення Великого князівства Литовського». Це означає, що кожна епоха має описуватись у своїх власних термінах, а не через здогадне її відношення до майбутньої української держави чи нації. Це, своєю чергою, означає, що жодна реалія сучасної нам України не може керувати минулим і структурувати спосіб його опису – ані територіальні розповсюдження, ані етнічний склад. Було б фатальною помилкою виставити для минулого рамку сучасних адміністративних кордонів і створити ілюзію, ніби давня історія в якийсь спосіб уже знала їх та підпорядковувалася цим майбутнім обмеженням. Територія нинішньої України лише короткий період, за Київської держави, являла собою центр. Значно триваліший час вона перебувала на периферії, притому різноманітних утворень, чий центр було розташовано в діаметрально протилежних географічних та культурних зонах. Зрозуміти процеси, які точилися на периферії поза контекстом центральних структур – методологічно неправильно, якщо взагалі можливо.

Отже, майбутня «історія України» може бути насправді описом суми історичних досвідів (не обов'язково пов'язаних між собою) з власними смислами, які не корелюють із пізнішими. Це не лише досвід, який українці можуть уважати своїм. Такий підхід дозволить інтегрувати в історію досить проблемні фрагменти історій, приміром, зниклих народів (скіфи, сармати), грецьких колоній чи римських провінцій у Північному Причорномор'ї, або ж історію Кримського ханства. Це також дозволить інтегрувати історичні досвіди народів, які традиційно мешкали у Східній Європі (наприклад євреїв, вірмен), стосунок котрих до історії українців неочевидний саме в рамках національної історії.

Минуле говорить різними голосами, одночасно, і про різні речі. Лише зусилля історії перетворюють його на античний хор, який послідовно веде одну оповідь. Отже, схопити і передати різноголосся минулого – завдання історика. У цій історії варто відмовитися від ідеї безперервності, натомість звернути особливу увагу на моменти розривів, на цезури, розуміючи, що в історичному часі вони могли тривати досить довго. Ці розриви важливіші для розуміння гіпотетичної «історичної спадковості» та соціальної генеалогії, аніж наполягання на ідеологічно мотивованій тяглості – вони, як здається, містять набагато потужніший евристичний потенціал для розуміння розвитку об'єктів та суб'єктів історії, адже роблять цей розвиток прозорішим.

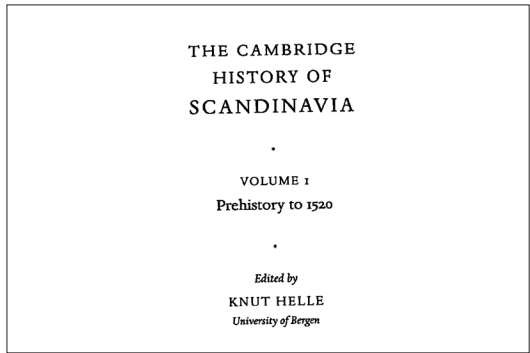
Подібний варіант опису минулого має являти собою множинність окремих історій. Це історії різної тривалості. Часом вони рухалися синхронно, інколи асинхронно, порою накладалися в якихось хронологічних сегментах, періодично слідували одна за одною. Деякі з них були нетривалими й обривалися без продовження (як, наприклад, історія скіфів чи Кримського ханства). Інші – через серію метаморфоз – перетоплювалися в нові історії.

Варто представити історію України не лише як історію конкуренції і змагань різних станів, верств, конфесій, етносів, культур, націй, держав тощо, а і як простір взаємодії, взаємопроникнення, взаємозбагачення цивілізацій, культур, народів. У цьому варіанті «периферійність» української історії перетвориться на потужний пізнавальний стимул і дозволить подолати синдром меншовартості, характерний для національних історій «периферійних націй».

Отже, в ідеалі можна одержати множину історій, а не єдину історію, штучно виструнчену в нитку ідеологією чи оповіддю. Зрештою, це краще відповідало б характерові минулого, яке відбувалося хаотично, нескоординовано, різноспрямовано. Можливо, у цьому полягає наш шанс зробити велику історію України новаторською й інтелектуально привабливою.

Наведені тут міркування почасти результат дискусій із зацікавленими колегами, почасти – наслідок власної еволюції авторів та їх особистого конфлікту з обмеженнями й обтяженнями національного мастер-нарративу. Викласти їх на папері спонукали стимули суто практичного порядку, звідки й специфічний жанр. Ми пропонуємо ці міркування як попередні зауваження, спробу перейти від констатації пізнавальних та інтерпретаційних негараздів до конструктивних дій. Особливо наголошуємо на цьому, усвідомлюючи той факт, що звертаємося до професійного співтовариства, більшість якого перебуває під інтелектуальним

чи навіть інституційним тиском домі-
нантичного нарративу, за рамки котрого
ми закликаємо вийти. Автори свідомі
того, що в Україні майже відсутній до-
свід наукових дискусій, метою яких є
пошук адекватного сучасності знання,
а не з'ясування «прикінцевої істини».
І все ж хотіли б уважати цей текст за-
прошенням до дискусії.

<i>Contents</i>	
<i>List of plates ix</i>	
<i>List of figures xiii</i>	
<i>List of maps xiv</i>	
<i>List of tables xv</i>	
<i>List of contributors xvi</i>	
<i>General editors' preface xvii</i>	
<i>Volume editor's preface xix</i>	
Introduction 1	
KNUT HELLE	
PART I THE GEOGRAPHY AND PREHISTORY OF SCANDINAVIA	
1	15
The Scandinavian landscape and its resources	
ULF SPORRONG	
2	43
The Stone and Bronze Ages	
ARI SIIRIÄINEN	
3	60
The Iron Age	
BJØRN MYHRE	
4	94
Languages and ethnic groups	
MICHAEL BARNES	
v	

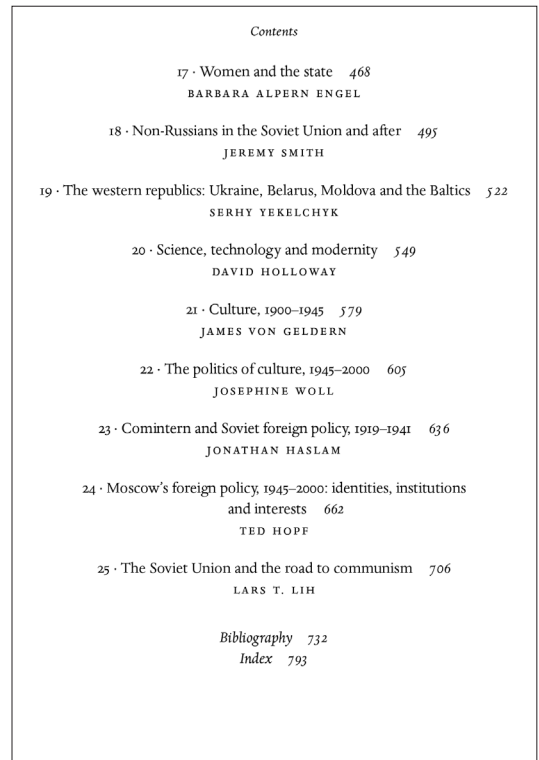
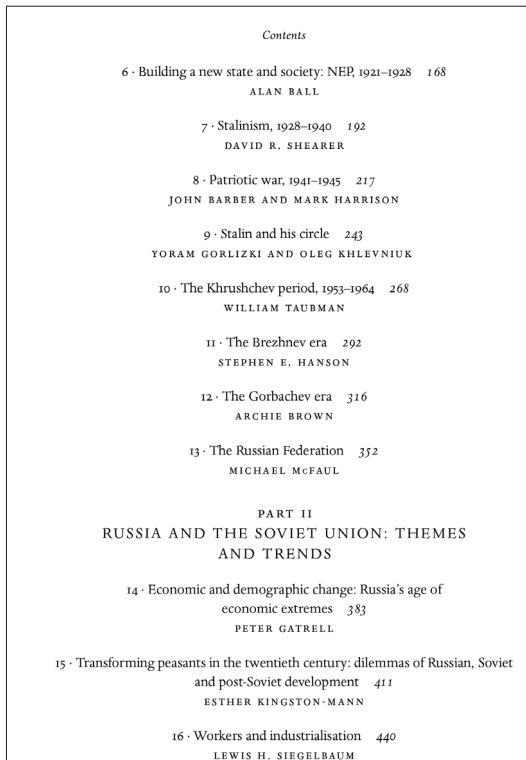
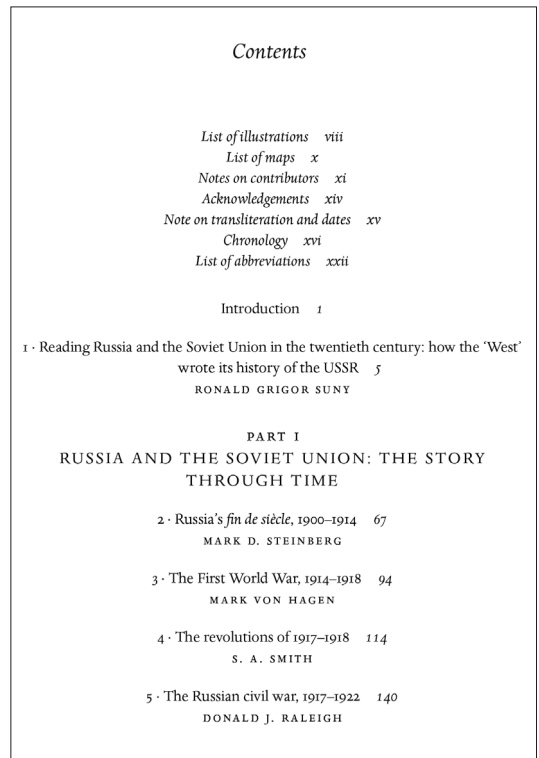
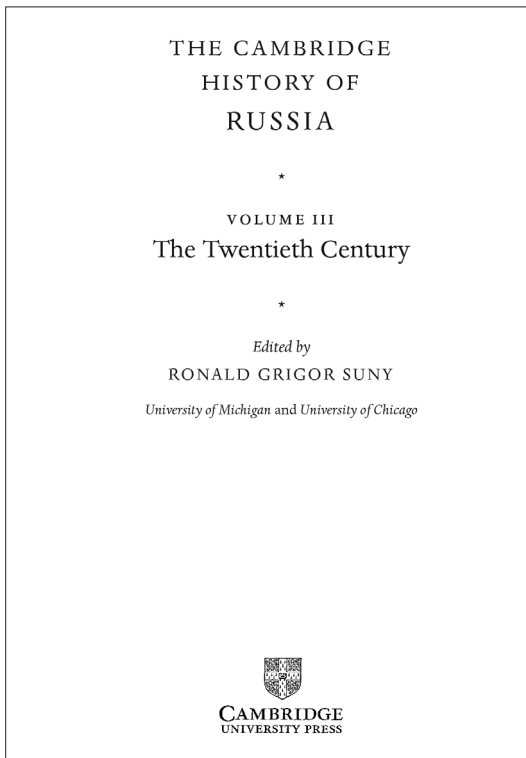
PART II FROM VIKINGS TO KINGS	
5	105
The Viking expansion	
PETER SAWYER	
6	121
Viking culture	
ELSE ROSSDAHL and PREBEN MEULENGRACHT SØRENSEN	
7	147
Scandinavia enters Christian Europe	
BIRGIT SAWYER and PETER SAWYER	
8	160
Early political organisation	
(a) Introductory survey	160
THOMAS LINDKVIST	
(b) The making of the Danish kingdom	168
INGE SKOVGAARD-PETERSEN	
(c) The early unification of Norway	184
CLAUS KRAG	
(d) The Norse island communities of the Western Ocean	202
MAGNÚS STEFÁNSSON	
(e) Kings and provinces in Sweden	221
THOMAS LINDKVIST	
PART III MATERIAL GROWTH (to c. 1350)	
9	237
Demographic conditions	
OLE JØRGEN BENEDICTOW	
10	250
Rural conditions	
ELJAS ØRMAN	
11	312
Urbanisation	
HANS ANDERSSON	

Contents	
PART IV THE HIGH MEDIEVAL KINGDOMS	
12	345
Towards nationally organised systems of government	
(a) Introductory survey	345
KNUT HELLE	
(b) The Danish kingdom: consolidation and disintegration	353
INGE SKOVGAARD-PETERSEN	
(c) The Norwegian kingdom: succession disputes and consolidation	369
KNUT HELLE	
(d) Sweden under the dynasty of the Folkungs	392
HERMAN SCHÜCK	
(e) Growing inter-Scandinavian entanglement	411
KNUT HELLE	
13	421
Church and society	
ELJAS ØRMAN	
PART V HIGH AND LATE MEDIEVAL CULTURE	
14	465
Ideologies and mentalities	
SVERRE BAGGE	
15	487
Literature	
LARS LÖNNROTH, VÉSTEINN ÓLASON and ANDERS PILTZ	
16	521
Art and architecture	
ANNA NILSÉN	
17	550
Music	
INGRID DE GREEK	

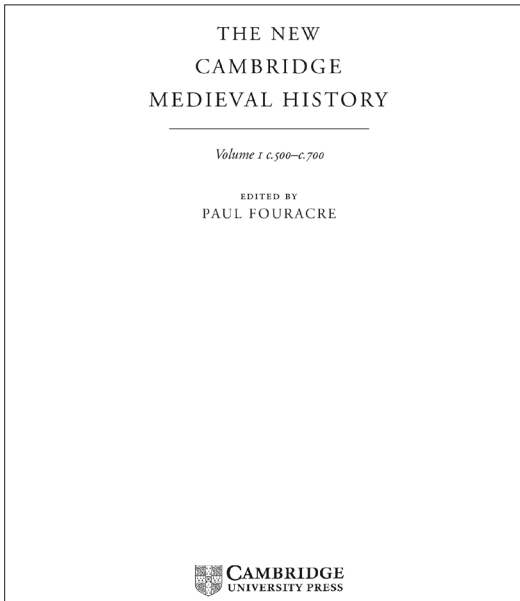
Contents	
PART VI LATE MEDIEVAL SOCIETY (c. 1350–1520)	
18	559
Population and settlement	
JOUKO VAHTOLA	
19	581
The condition of the rural population	
ELJAS ØRMAN	
20	611
The towns	
GÖRAN DARLBRÄCK	
21	635
The nobility of the late Middle Ages	
ERIK ULSIG	
22	653
Church and clergy	
LARS HAMRE	
PART VII SCANDINAVIAN UNIONS (1319–1520)	
23	679
The political system	
HERMAN SCHÜCK	
24	710
Inter-Scandinavian relations	
JENS B. OLESEN	
Conclusion	771
KNUT HELLE	
<i>Select bibliography: primary sources, general surveys and secondary works,</i>	
<i>arranged by part 801</i>	
<i>Index 845</i>	

Ілюстр. 1

Титульна сторінка й зміст 1-го тому «Кембриджської історії Скандинавії»

Ілюстр.2
Титульна сторінка й зміст 3-го тому «Кембриджської історії Росії»

CONTENTS	
<i>List of plates</i>	page viii
<i>List of maps</i>	ix
<i>List of figures</i>	x
<i>List of contributors</i>	xi
<i>Preface</i>	xiii
<i>List of abbreviations</i>	xv
Introduction: the history of Europe 500–700 PAUL FOURACRE	1
1 The later Roman Empire RICHARD GERBERDING	13
2 The Barbarian invasions GUY HALSALL	35
3 The sources and their interpretation GUY HALSALL	56
PART I THE SIXTH CENTURY	
4 The Eastern Empire in the sixth century ANDREW LOUTH	93
5 The Byzantines in the West in the sixth century JOHN MOORHEAD	118
6 Ostrogothic Italy and the Lombard invasions JOHN MOORHEAD	140
7 The formation of the Suevo and Visigothic kingdoms in Spain A. BARBERO AND M. I. LORING	162

vi	<i>Contents</i>	
8	Merovingian Gaul and the Frankish conquests RAYMOND VAN DAM	193
9	The Celtic kingdoms WENDY DAVIES	232
10	The earliest Anglo-Saxon kingdoms HELENA HAMEROW	263
PART II THE SEVENTH CENTURY		
11	The Byzantine empire in the seventh century ANDREW LOUTH	291
12	Muhammad and the rise of Islam CAROLE ELLENBRAND	317
13	The Catholic Visigothic kingdom A. BARBERO AND M. I. LORING	346
14	Francia in the seventh century PAUL FOURACRE	371
15	Religion and society in Ireland CLARE STANCLIFFE	397
16	Christianity amongst the Britons, Dalriadian Irish and Picts CLARE STANCLIFFE	426
17	England in the seventh century ALAN THACKER	462
18	Scandinavia LOTTE HEDEAGER	496
19	The Slavs ZBIGNIEW KOBYLINSKI	524
PART III THEMES AND PROBLEMS		
20	The Jews in Europe 500–1050 MICHAEL TOCH	547
21	Kings and kingship PATRICK WORMALD	571

	<i>Contents</i>	vii
22	The Mediterranean economy SIMON LOSEBY	605
23	The Northern Seas (fifth to eighth centuries) STÉPHANE LEBECQ	639
24	Money and coinage MARK BLACKBURN	660
25	Church structure and organisation GEORG SCHEIBELREITER	675
26	Christianisation and the dissemination of Christian teaching IAN WOOD	710
27	Education and learning JACQUES FONTAINE	735
28A	Art and architecture of western Europe IAN WOOD	760
28B	Art and architecture: the East LESLIE BRUBAKER	776
	<i>List of primary sources</i>	785
	<i>Bibliography of secondary works arranged by chapter</i>	805
	<i>Index</i>	911

Ілюстр.3

Титульна сторінка й зміст 1-го тому «Нової кембриджської історії середньовіччя»

The article is an adapted for a journal format version of the analytical report, which deals with the challenges and difficulties on the way to devise a new academic synthesis of Ukrainian history. Polemically targeting the national history as a way of organizing knowledge about the past, its limitations and defects, the authors discuss some other types of understanding and writing of history, which can potentially produce a more up-to-date version of the country's past.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Н.П.СТАРЧЕНКО*

ЧЕСТЬ ЯК РЕГУЛЯТОР ШЛЯХЕТСЬКОГО ПОВСЯКДЕННЯ (ВОЛИНЬ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XVI – ПОЧАТКУ XVII ст.)

У статті розглядаються повсякденні практики ранньомодерного шляхетського соціуму Волині, де найчастіше виходило на яв поняття про честь як головну цінність шляхтича. Чутливість до найменших ознак неповаги, які могли підважити честь в очах спільноти, та необхідність її примножувати призводили до щоденної конкуренції, а часто й конфлікту поміж формально рівними членами шляхетського стану. Водночас честь і похідна від неї (а інколи й синонімічна) добра слава лежали в основі стримуючих механізмів, із допомогою яких озброєній спільноті вдавалося підтримувати відносну рівновагу, адже честь задавала межі властивій шляхтичеві поведінки. Відтак аналізуються стратегії, до яких удавалася шляхта для демонстрації своєї та підважування чужої честі.

Шляхетський соціум Волині представляв собою спільноту осілих осіб, тобто таких, що володіли нерухомістю, єдність якої формально підтримувалася адміністративно-судовими та політичними інститутами. Включеність її представника у широку мережу зв'язків – родинних, сусідських, приятельських, клієнтарних – створювала систему взаємозалежностей, дозволяла спільноті контролювати своїх членів та втримувати їх поведінку в межах певних вироблених зразків. Культивувалося уявлення про ідеального члена спільноти як такого, що завжди діє відкрито й не приховує намірів, орієнтується без зайвих рефлексій на право, звичай і колективний досвід, а не на особисті бажання («своволність»)¹. Осердям стримуючих механізмів виступала честь і похідна від неї (а інколи й синонімічна) добра слава – лідери серед етичних понять річпосполитського шляхетського соціуму. Водночас саме честь підштовхувала формально рівних поміж собою членів шляхетської спільноти до зятятої конкуренції

* Старченко Наталія Петрівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАНУ (відділ пам'яток княжої та козацької доби), науковий співробітник Інституту історії України НАНУ (сектор соціальної історії відділу історії України середніх віків та раннього нового часу).
E-mail: interregnum@ukr.net

¹ Детальніше про нормативну етичну систему української шляхти та особливості її щоденних практик див.: Яковенко Н. Про два ментальні стереотипи української шляхти: «чоловік добрий» і «чоловік злий» // *Ї ж*. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С.106–147. Про публічність дій як обов'язкову для доброго шляхтича умову див.: Старченко Н. Публічність як домінанта культурної традиції (Волинь другої половини XVI ст.) // *Mediaevalia ucrainica: ментальність та історія ідей*. – К., 1998. – Т.5. – С.68–81.

в боротьбі за зовнішні ознаки престижу, адже збільшення честі одного, як за законом з'єднаних посудин, означало зменшення її в іншого. Боротьба за статус коштом інших дає дослідникам підставу говорити про честь як про «громадську власність»², де місце особи і її самоповага були тісно пов'язані з думкою загалу. Носії цієї публічної ідентичності, що постійно перебувала під загрозою, були вкрай чутливі до найменших образ чи жестів, які члени спільноти могли сприйняти як такі. Потреба у захисті своєї репутації змушувала одразу на них реагувати, тим самим закладаючи конфлікт. Тобто честь, з одного боку, створювала напругу у соціумі, а з іншого – задавала межі етосу, за які поштивому шляхтичу заходити не годилося. Тож спробую продемонструвати ті повсякденні практики ранньомодерного шляхетського соціуму Волині, де честь найчастіше виходила на яв.

Пов'язана з сакральною сферою (в романських мовах етимологічно тожжна благодаті³), честь представлялася шляхтичеві важливішою від життя. Отримуючи за правом народження певну її квоту, що забезпечувала носія набором чеснот, водночас зобов'язуючи його до певного, нормативного, способу поведінки⁴, шляхтич мав захищати її за найменших ознак урази для честі, а також примножувати – додаючи доброї слави собі й своєму роду.

Миколай Рей, автор «Життя людини поштивою» (1568 р.) – взірця поведінки досконалого шляхтича, наголошував: «А так, якщо ти є шляхтич, живи поштиво, як шляхтичеві належить», що означало поводитися таким чином, аби ніхто не міг звинуватити у жодних невластивих для представника стану вчинках⁵. Тож недаремно волинський шляхтич Михайло Загорівський підтверджував своє поважне місце у спільноті посиленням не лише на добре походження, а й наслідування прикладу предків – побожне життя у злагоді з «почтивими» людьми:

«Продковъ своих цнотливыхъ наслідуючи, [...] с кождымъ добрымъ цнотливымъ на свете учътиве и побожне (мешкаючи – Н.С.), таковому кождому въ таковыхъ справахъ его учътивыхъ споможителем естем»⁶.

А Андрій Монтовт, звинувачений у злочині, який плямував його честь, наголошував на своєму доброму походженні та відповідному вихованні, що

² Stuart C. Blood and Violence in Early Modern France. – Oxford; New York, 2006. – P.73.

³ Peristiany J.G., Pitt-Rivers J. Introduction // Honor and Grace in Anthropology / Ed. by J.G.Peristiany and J.Pitt-Rivers. – Cambridge, 1992. – P.2.

⁴ Звернімо увагу, зокрема, на справу луцьких міщан зі шляхтичем Лукашем Лапою, слугою Станіслава Граєвського, який був звинувачений у розбії («вина розбойная»); уповноважений оскарженого заявив, що той є поштивим шляхтичем, а «яко поштивый шляхтич в томъ не есть вилен» (див.: Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.25. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.259 зв. – 261 зв.); «згордивши всімъ тымъ, што шляхтичу цнотливому приналежить заховать» (див.: Там само. – Спр.55. – Арк.666 зв.). Про лицарський етос як підставу шляхетської ідентичності див.: Baczewski S. Szlachectwo: Studium z dziejów idei w piśmiennictwie polskim: Druga połowa XVI wieku – XVII wiek. – Lublin, 2009.

⁵ *Rej M. Żywot człowieka poczciwego: W 2 t. / Oprac. J.Krzyżanowski. – Wrocław, 2003. – S.198* («А так, jesliżeś ślachcic, żywże poczciwie, jako na ślachcica przyslusze»).

⁶ ЦДАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.108. Таке акцентування на добрій поведінці, між тим не стало на заваді конфліктові Михайла з рідним братом, який поплатився у цій суперечці життям, а пізніше – затятій судовій суперечці з матір'ю за маєтність.

служили фундаментом його «учтливому» життю та посиленої уваги до доброї слави:

«А панъ Монтолтъ, будучи человекомъ почтивым, в дому учтивом с крови шляхетское от зацных родичовъ, которыхъ продъкове бывали радами панскими, урожоны и учтиве от них выхованыи, и до всех цнот выпцивоныи, яко се так спросных учинъковъ от продковъ своих не навчалъ, так теж и самъ ими се брьдить, але живучи учтиве, во всемъ бачне, доброе славы своее постерегаеи»⁷.

Обвинувачення в негідній поведінці маркувало шляхтича як особу, «на поштивості убиту» чи «на поштивості згвалцону»⁸, і тим самим зобов'язувала його до очищення від закидів перед спільнотою. У цій боротьбі за підтримання честі її учасники були вкрай вразливими на найменші знаки неповаги. Образом могло бути як звинувачення в недотриманні певних етичних норм, властивих «доброму» шляхтичеві, так і будь-яка дія чи слово, що сприймалися як образливі. Анджей Фрич-Моджевський, автор трактату, що мав на меті поліпшення устрою Речі Посполитої та шляхетських звичаїв, дав блискучу сатиричну замальовку такої шляхетської настанови:

«Є багато людей такого штибу, що тяжко ображаються з найменшої причини: з одного слівця, яким уважають себе тяжко зачепленими (хоч той, що його вимовив, мав на увазі цілком інше), з того, що хтось свиснув, захропів, заскреготав зубами, гриз нігті, відкрив рота, скривився, зморщився, пильно поглянув, примружився чи недбало шапку зняв, чи не так відгукнувся, а чи руку подав, словом – із кожного руху чи жесту, якими, як уважають, над ними погорду чиняють»⁹.

Найприкрішим для шляхтича було підваження його статусу («примовка о шляхетство», «нагана шляхетства») – належності до шляхетського стану за правом крові¹⁰, тобто народження від шляхетних батьків, що зринало зазвичай у конфліктній ситуації: «Не вем зъ якои вазни и нехути своеи, кромъ каждой причины, наганял ми на вчтивость мою и менил мя быт якобы-х я не был учтивым шляхтичом»¹¹.

⁷ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.191.

⁸ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.223 зв.

⁹ Frycz *Modrzewski* A. O poprawie Rzeczypospolitej księgi czwore / Oprac. M.Korolko. – Piotrków Trybunalski, 2003. – S.221–222 («Iest ich wiele takiego przyrodzenia, którzy z maluczkiej rzeczy łączno biorą wielkie obrażenia. Z leda słowiczka, którym mniemają się być dotkniętymi (chocia by on kto je mówił chciałby daleko inaczej rozumieć) z świstania, z chrapania, zębów ściskania, paznokcia gryzienia, z otworzenia ust, zakrzywienia, marszczenia, z pilnego zapatrzania, oczu zamrużania, z niedbałości abo w zdejmowaniu czapki, abo w rozmowie, abo w dawaniu ręki; na ostatek każdego kiwania, mrugania, abo inzej postawy, o której tak rozumieją, żeby ich wzgardę znaczyła»).

¹⁰ Про генеzy ідеї «зацної крові рицарської» як підстави шляхетства див.: *Baczewski* S. Szlachectwo: Studium z dziejów idei w piśmiennictwie polskim... Див., скажімо, скарпу Антона Заболоцького на князів Януша і Станіслава Вороньцьких: «Тут перед судом вашей милости и перед веле людьми зацными уголос, не учтивыши напрод судуу вашей милости, мене, шляхтича учтывого, им ничого не винного, словы неучтивыми и досыт шкарадными торгнувшисе, нецнотую и простым хлопом, копачем и орачем ме назвали» (див.: ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.44. – Арк.659).

¹¹ Там само. – Спр.26. – Арк.706 зв.

Відновлення доброго імені звинуваченого в нешляхетстві передбачало правову процедуру «виведення шляхетства», де по два кровних родича з боку батька і матері у суді під присягою мали засвідчити «правильність» походження оскарженого (II Литовський статут, розд.3, арт.16)¹². Інколи неосілий на Волині шляхтич подавав до суду випис із канцелярії того повіту, де його родина мала нерухомість, і на такий спосіб підтверджував шляхетство. Однак зустрічаються випадки «очищення» від звинувачень за спрощеним сценарієм, де представники волинської шляхти підтверджували своє знайомство з оскарженим та членами його родини. Так, возні генерали Криштоф Щука, Филип Верлета та шляхтич Станіслав Янковський (як для Волині й самі досить сумнівного походження) вчинили визнання щодо Миколая Будорозького як правдивого шляхтича, в якому вони акцентували увагу на таких деталях: вони «добре знають и сведомы оселости отца его, небожчика пана Пашка Будорозского в Будорожу»; знають його більше семи років, коли він почав службу в Миколая Корчовского, від якого впродовж цього часу не «відставав» (факт постійності служби мав бути позитивною характеристикою); двох його братів – Самійла та Дем'яна – «при княжати, воеводе киевскомъ, добре знають, и меновали пановъ Будорозских помененыхъ быти шляхтичами учтивыми»¹³.

Іншого разу ґарантами справжнього шляхетського походження Кіндрата Прущинського, слуги князя Костянтина Острозького, чиє шляхетство поставили під сумнів якісь Топоровські, виступали інші князівські слуги, котрі засвідчили, що він «ест учтивый и добре значный в Польсче [...] под сумненемъ нашим и присягою телесною»¹⁴. Більше того, сам Костянтин Острозький, прибувши до канцелярії, заявив, що про Прущинського «ведом, ижъ з ойца и з матки ижъ есть учтивый». Цілком імовірно, що «нагана шляхетства» слуги спрямовувалася і проти його пана. Звернімо увагу на образливу репліку, звернену до Лева Васильовича Лесоти, слуги князя Богуша Корецького, яка, однак, влучала у самого князя:

«Напольнивъшися воли своее, словы неучтивыми на его милость князя Корецкого, пана моего, мовил: «Такъ самъ, дей, княз Корецкий лотръ, и слугъ в себе лотровъ и злодеев ховает». На том кривду его милости пану нашому чинит и намъ, слугамъ его милости»¹⁵.

У відповідь на «примовку о шляхетство» ображений міг розпочати проти кривдника справу про знеславлення доброго імені. Так, слуга князя Юхима Корецького Станіслав Кандиба позвав на королівський суд Кирдееву-Мильську Магдалену Скуминівну Тишкевичівну, яка нібито намовила свого зятя заподіяти йому образу. Справу спробували полагодити поза судом за посередництвом приятелів, які зібралися в домі земського судді Федора Чаплича-Шпановського.

¹² Далі по тексту – посилання на розділи й артикули II Литовського статуту.

¹³ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.56. – Арк.423.

¹⁴ Там само. – Арк.540.

¹⁵ Там само. – Спр.11. – Арк.66 зв.

Тож «з угоди и померкованя приятельського» у присутності трьох шляхтичів пані заявила про свою непричетність до публічної образи Кандиби, а також про те, що визнає його почитивим шляхтичем:

«Ваша милость, пане Станиславе Кандыбо, позываль мене позвом его королевское милости надворънымъ на сеймъ теперь близко пришльи, якобы-х я мела зятю своему пану Богдану Подъбипете росказать словы неучтывыми и образливыми добърой славе твоей на тебе торъгатисе и нешляхетского народу быти поведаеть, тогды, дей, я зятю своему того чинити не казала и о томъ не видаю и сама есьми николи таковыхъ добърой славе твоей милости ни перед кимъ не мовила, але якомъ передъ тымъ вашу милость мела, такъ и теперь тое ж о вашей милости розумию, иж ваша милость естесь шляхтич почитывый»¹⁶.

А у відповідь на протестацію Антона Визгерда-Заболоцького, унесену до луцького гроду, на князів Януша і Станіслава Воронецьких, які публічно, перед судом і багатьма особами назвали його «непнотою и простым хлопом, копачем и орачем», суд наказав йому позивати кривдників на образу¹⁷.

Зі звинуваченням у нешляхетному походженні тісно пов'язане оскарження в народженні особи поза шлюбом. «Скурвий син», «нечистого ложа син», «вшетечної матки син» – ці лайки часто спадали поміж «соромотними» словами, якими обмінювалися сторони в конфліктах. Заборона на вживання у суді образливих слів, а відтак, заміна у судових записках лайки евфемізмами, не поширювалася на цей вид очорнення супротивника, можливо тому, що межувала з «наганою» (підваженням) шляхетства.

За правовим приписом, незаконнонародженою (*бенкартом*) вважалася дитина, що з'явилася від зв'язку, не освяченого церквою; навіть якщо пізніше співмешканці брали шлюб, діти, народжені перед тим і потому, трактувалися як бенкарти. Чоловік, визнавши новонароджену дитину за свою, пізніше не міг від неї відмовитися «з вазни и з гневу» на неї або на дружину, «бо яко вже его раз за дитя свое признавши, маючы его при себе в дому своем, терпливостью своею за дитя свое признал; так вже его потом чинити злым не маеть и не может, кгда ж доброму ничего злого и непочтывого в дому своем терпети не годитца» (розд.3, арт.25). Однак дисциплінування пастви православною церквою відставало від законодавчих ініціатив – церковна модель шлюбу як таїнства співіснувала зі світською, яка розглядала його як договір сторін. Невідомо, наскільки поширеною була практика невінчаних шлюбів на Волині, однак очевидно, що для шляхетської спільноти легітимізаційним актом, котрий перетворював наречених на подружжя, було весілля, без якого навіть попередньо повінчані пари не могли розпочинати спільного життя¹⁸. Розлучення, згадки про які нерідко трапляються

¹⁶ Там само. – Спр.26. – Арк.1074 зв. – 1076 зв.

¹⁷ Там само. – Спр.44. – Арк.658 зв. – 659.

¹⁸ *Левицкий О.* Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1909. – Ч.8. – Т.III: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. – С.1–120. Про це свідчить, зокрема, той факт, що вінчання не мало усталеного місця поміж ритуалів, котрі традиційно легітимізували постання подружньої пари.

у судових книгах, сприймалися як розірвання угоди, і провадилися за участю приятелів, через котрих вирішувалися майнові проблеми та перед якими кожен із подружжя оголошував іншого вільним від зобов'язань і дозволяв надалі вступати в повторний шлюб. Дозвіл на розлучення від духовних осіб часто був формальним, про що свідчать дві гучні справи, пов'язані з невизнанням законності розірвання подружнього зв'язку князя Андрія Курбського з Марією Гольшанською та Василя Загоровського з княжною Марушею Збараською¹⁹. Тож світська модель шлюбу якщо й не домінувала серед волинської шляхти, то принаймні складала поважну конкуренцію церковній. Відповідно, статутове означення бенкарта підважувалося повсякденними практиками.

Шляхтич, що публічно поставив під сумнів «чистоту» народження іншого, але не зміг цього факту довести, мав визнати перед судом свою провину словами, котрі плямували його власну честь: «Што есмо менил на тебе, жебы ты не был чистого ложа сын, в том на тебе *брехал якъ пес*» (розд.3, арт.23). Винуватця, який відмовлявся чинити відповідно до статутової норми, мали тримати в ув'язненні, аж поки він публічно не визнає своєї брехні. За іншою правовою нормою кривдник на початку судового процесу міг відмовитися від своїх звинувачень у нешляхетстві чи інших завданих своєму супротивникові образ, після чого все сказане не мало шкодити добрій славі ображеного й не вимагало від нього доведення неправдивості обвинувачень (розд.3, арт.22).

Різні модифікації лайки «нечистого ложа син» часто зринали в конфліктах поміж іншими образливими словами чи насильницькими актами. Так, Богуш Липленський скаржився на Федора Гулевича, який, випадково перестрівши Липленського, кинувся до нього з кордом і «почал мене словы вшетечными соромотити, *злое матки сыномъ называти* и отповедати, грозячи а отповедаючи на горле моемъ, не ведаю чого, *мститися*»²⁰. Зазвичай такі образи не трактувалися настільки поважно, щоб ставати предметом судових суперечок для відновлення доброго імені, на відміну від звинувачень у нешляхетстві. На них шляхтич як правило відповідав інакше – через акти помсти кривдникові.

Утім, мені трапилася досить незвична відповідь на подібні образи – лист родичів по лінії матері оскарженого, які засвідчували її добру поведінку, а відтак – правдиве шляхетство сина. Ішлося, щоправда, про Миколая Ганнібеловича, сина купця Ганнібела Влоха, чия належність до шляхетського стану була таки сумнівною, що й призвело до такої нетипово поважної реакції на поширену лайку²¹.

В іншому випадку володимирський підстароста Федір Загоровський, учинивши «нагану шляхетства» Богушеві Зайцю, водночас указав на його поза-шлюбне народження:

«Тоть Заецъ неровный мне в шляхетстве, [...] але будучи простого стану, нешляхтичомъ, о то зо мною чинити не можетъ, бо есть нешляхтич. А к тому и нечистого ложа сынъ, бо ся в Турейску уродиль»²².

¹⁹ Див.: *Ерусалимский К.* История одного развода: Курбский и Гольшанская // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип.3. – С.170–171.

²⁰ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.384 зв. – 385.

²¹ Там само. – Спр.56. – Арк.221–222.

²² Там само. – Спр.53. – Арк.127. Богуш був сином шляхтича, котрий, утративши свій родовий

Заява Загоровського була відповіддю на звинувачення його слуг у потаємному вбивстві сина Зайця – Миколая. Оскарження ж у такому злочині сприймалося як образа для честі шляхтича. Тож прикриваючи від відповідальності своїх слуг, чії дії, скоріш за все, були завершальним актом тривалішого конфлікту з убитим²³, підстароста перебирав відповідальність за їхній вчинок на себе, відтак наражався на уразу для честі (цілком можливо, що злочин слуги скоїли за його ж наказом). Однак коли Заець довів справу до земського суду, Загоровський відмовився від своїх слів:

«О слова усчипливые, якобы пану Заецови заданы, пан подъстаростий, справуючися, поведиль, же ся до такого задавангя словъ не знаеть и овъшемъ пана Заеца за доброго и цнотливого, доброй матъки сына розумиетъ»²⁴.

Утім, навряд чи сам факт відмови перед судом, поза ширшим колом шляхти (про присутніх при цьому акті не згадувалося), міг цілком реанімувати уразу для честі Зайця. У цій історії надто невідповідними були позиції контрагентів у шляхетській спільноті – Загоровського як члена панського роду, порідненого з князями Сангушками, Острозькими, Збараськими, Четвертинськими, та Зайця, який замолоду в окремих документах називався *боярином/зем'янином* Сангушків²⁵. Тож, образивши Зайця, а потому відмовившись від своїх слів, хоч на позір і діючи у правових рамках, володимирський підстароста підкреслив різницю у статусі поміж собою й супротивником²⁶. Позиція Загоровського нагадувала ситуацію з відмовою від поединку, обіграною у спосіб, що сприймався як знак презирства. Це розумів і Заець, не погоджуючись із декретом суду, який звільнив Загоровського від відповідальності, та вимагаючи апеляції: «Мене самого зо всим учтивым потомством моим пан подстаростий, еще на суде седечи, *словомъ позабиялъ*»²⁷.

масток, тримав землю від князя Федора Сангушка. Указівка на появу на світ у Сангушковому маєтку Турійську непрямо засвідчувала позапшобне (від князя) народження Зайця. На момент обвинувачення в нешляхетстві йому вже вдалося через службу Сангушкам, а пізніше – Костянтинові Острозькому, повернути як родовий маєток, так і купити іншу нерухомість, тим самим упевнено ввійшовши до шляхетської корпорації Волині. Своє незалежне становище він задемонстрував і у судовому процесі з князнями Сангушківнами та їхніми чоловіками, які намагалися відібрати в нього маєток, що він його тримав за записом у певній сумі грошей. Такі записи робилися слугам панамі, які надавали землю, як плату за службу на умовах найчастіше тримання її до віддачі паном чи його нащадками фіксованою договором суми грошей у тому випадку, коли власник землі не потребував службеницьких послуг. Тож спроби княжен відібрати у Зайця маєток під претекстом того, що вони більше не потребують його як слуги, наразилися на його категоричну відмову до того моменту, поки не буде виконана умова. Більше про цю людину, яка активно займалася адвокатською практикою, чийми слідами пішли і його діти, утверджуючи свою позицію через роботу у судовій канцелярії, див.: *Старченко Н. Умоцовані – прокуратори – приятелі: Хто вони? (Становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2002. – Вип. 1. – С. 111–144.*

²³ Зазвичай до вбивства в конфліктах доходило нечасто, адже метою агресії у шляхетському середовищі було не фізичне знищення супротивника, а згн'яблення, і тим самим примушування його до певних поступок. Розправа в її крайніх формах засвідчувала, що ситуація зайшла у глухий кут. А що йшлося про помсту вказують обставини смерті Миколая – тіло знайшли оголеним у річці. Позбавлення від одягу було елементом згн'яблення, а потоплення тіла асоціювалося з недоволю смертю.

²⁴ ЦДІАК України. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 178.

²⁵ Це означало, що особа не є повноправним членом шляхетської спільноти, оскільки має нерухомість не від короля, а від приватної особи – пана – як плату на певних умовах за службу.

²⁶ Див. аналіз подібних відмов як образу для честі: *Бурдєв П. Практический смысл. – Москва; Санкт-Петербург, 2001. – С. 196–197, 207–208.*

²⁷ ЦДІАК України. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 178.

Звернімо увагу на подібну справу, де, однак, позиції конфліктуючих сторін були відносно рівними, а інтенції, найімовірніше, спрямовувалися на порозуміння. Тож Дмитро Яловицький, оскаржений у завданні словесної образи Михайлові Мишці-Варковському, публічно відмовився від своїх слів, заявивши про небажання ображати:

«Пан Яловицький, перед нами стоячи, *при бытности всех людей, на рочки теперешние згромажонных, [...] зознал, иж на его милост пана вольнского словы уцципливыми се не торгал и против доброй славе его милости ничего не мовил и овшем о его милост яко о чоловіку учтивым розумим, и яко в уроженю зацным, так и поступках учтивых ничего не увлекъ».*

Мишка-Варковський, чия добра слава була відновлена через публічне упокорення супротивника, на знак примирення звільнив свого кривдника від призначеної за трибунальським декретом присяги, якою той мав підтвердити відсутність злих намірів. Присяга ж як найпоширеніший спосіб судового доведення вважалася небажаною для християнина, тим більше, що у цьому разі Яловицький клятвою мав засвідчити досить сумнівне твердження. На завершення суд констатував, що всі ці дії не мають зашкодити честі обох сторін: «То ничего учтивому обоим стороны шкодит не мает»²⁸.

Збереження «почтливості» в таких публічних акціях-перепрошеннях обома сторонами – і попередньо скривдженої, чия підважена добра слава відновлювалася, і тієї, що вдавалася до публічного визнання своїх несправедливих дій, через яке могла постраждати її честь – було вкрай важливою умовою для припинення ескалації ворожості²⁹: «Перепросити, *яко научтивий, без образы своей, нагорожаючи мне вшелякимъ учтивымъ способомъ слова, за нещастнымъ припадкомъ мовеные»*³⁰. Цьому сприяли певні поступки, до яких зазвичай вдавався перепрошуваний шляхтич, тим самим відновлюючи рівновагу поміж «почтливостями» (скажімо, увільнення Яловицького від присяги).

На прикладі цих двох зовні подібних справ можемо пересвідчитися, які складні ігри з честю відбувалися поза тією загалом стандартизованою інформацією, що потрапляє в руки дослідника. Перебіг подій в обох випадках однаковий, між тим в одному з них позиції сторін удалося вирівняти, а у другому – контрагент почувався додатково скривдженим. Записи не могли, зокрема, зафіксувати інтонації та жести, які були вкрай важливі у суперечках, де на кону стояла честь.

Тож чи не найпоширенішим способом відновити «почтливість» у спільноті, члени якої вважали її вкрай важливим надбанням («шляхтичови ни маш ничего дорожъшого, *яко учтивост»*³¹), що потребувало постійного захисту/повернення/

²⁸ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.843.

²⁹ Див.: Довга Л. Уявлення про «честь» у трактаті Інокентія Гізеля «Мир з Богом чоловіку» // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2005. – Вип.5. – С.249–259.

³⁰ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.412 зв.

³¹ Там само. – Спр.54. – Арк.469.

примноження³², була помста. Вона набувала найрізноманітніших форм, однак мета завжди одна – завдати ганьби/шкоди у відповідь і тим самим відновити порушену рівновагу. До символічних актів помсти передовсім належали вербальні дії (лайки, погрози заподіяти шкоду найрізноманітнішого характеру тощо). Звернімо увагу на тираду Василя Гулевича, адресовану вже відомому Богушеві Зайцю: «На иншом местцу тоби будет скура зодрана, и того дожду, ижъ тебе будут руки обрубаны, и впадеш ли, дей, ми в руки, я, дей, тебе [...] на ребрине потягну»³³.

Лайки зазвичай супроводжувалися низкою усталених жестів – виривання бороди чи волосся³⁴, зривання головного убору, побиття за допомогою «нерицарських» предметів³⁵. Рицарською зброєю вважалася шабля, меч, корд³⁶, до невластивої належали кий («незвыклою бронєю рыцерскою, кием збилъ и змордовалъ»³⁷; «шляхтича учтивога, такъ яко одного безецника безотповедне кийми бити розказалъ»³⁸), булава, пуги («хвалилися мене пугами бити»³⁹), постромки («дам я пану твоему посторонокъ дартованный, жебы его вдавив»⁴⁰) та ін. Так, Богдан Княгининський скаржився на Яна Монтовта, який «наполнившись воли своее непристойное, мене самого безвинне зсоромотил, злаяль словы невчтивыми, которые ми поцтивости моей шкодят, и хотил мя, дей, кийми бити»⁴¹.

Колоритну замальовку шляхетської комунікації містить скарга Андрія Немирича на гродського суддю Дем'яна Павловича, який збирався його бити булавою:

«Пан Павлович, дей, не ведати для чого, маючи булаву в руках, крыкнул на мене: «Не кивай, же, дей, головою, Немиричу, бо, дей, тобе дам тою булавою в голову, же, дей, не встанешъ». Я-мъ поведилъ, же мне волно головою рухати, бо человекъ, поки жив, головою и всимъ собою рушаеть, а коли умереть, теды собою рушат не может»⁴².

³² Сучасник наших героїв, гасконський шевальє Блез де Монлюк (1501–1577 рр.), уявляв честь у вигляді драбини, позицію на якій потрібно було здобувати й утримувати ціною постійних важких зусиль: «Якщо ви прагнете піднятися на вершину драбини честі, не зупиняйтеся посередині, але сходинка за сходинкою намагайтеся піднятися нагору, не сподіваючись, що ваша репутація протриває так довго, як ви того заслужили; ви помилитеся і вас випередить новий претендент, якщо ви не зможете її вберегти, намагаючись робити це щоразу краще й краще» (цит. за: *Новоселов В.* Последний довод чести: Дуэль во Франции в XVI – начале XVII столетия. – Санкт-Петербург, 2006. – С.77). Див. також: *Гендриков В.* Понятие чести у Монлюка и Монтеня (К вопросу о самосознании французского дворянства в XVI в.) // Средние века. – 1989. – Вып.52. – С.235–236.

³³ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.439 зв.

³⁴ Так, Станіслав Вориський, наїхавши на масток Туличів, урядника Станіслава Ясинського «стал первей за бороду рвати и по виденю мене бити» (ЦДІАК України. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.405).

³⁵ Широкий перелік предметів, що маркувалися як образливі для честі у випадку побиття ними шляхтича див. у III Литовському статуті, розд.11, арт.27.

³⁶ Інша зброя (вогнепальна та лук) маркувалася як зрадлива, нерицарська: «На тую инквизицию кгволи пану Кирдееви послал стрелцов, бояров и слуг своих [...] з ыншею броню зрадливою». «Секерка» називається «бронню незвыклою» (ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.46. – Арк.133).

³⁷ Там само. – Спр.43. – Арк.37.

³⁸ Там само. – Спр.49. – Арк.305 зв.

³⁹ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.137 зв.; «поличковал, саблею и пугою билъ» (див.: Там само. – Спр.10. – Арк.39 зв.).

⁴⁰ Там само. – Спр.12. – Арк.451.

⁴¹ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.186 зв.

⁴² Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.462 зв. – 464.

Серед образливих жестів можна також зауважити оголення сідниць, що було досить поширеним на теренах Речі Посполитої⁴³:

«Такъ тежъ слуги и подданные, и челяд пановъ своих такие шкарадные слова мовили, которыхъ и встыд передъ вашею милостю такъ шкарадныхъ поведить, бо около окон ходечи, челядь ее, подънявъши подолки на головы, указывали задки, которыхъ всихъ было о тридцать особъ»⁴⁴.

Траплялися також окремі ситуативні демонстрації – підвішування «головні» як погроза спалити масток⁴⁵ чи внесення у двір супротивника на ношах здохлої свині:

«Казала в дворъ мой кгвалтовне пойти и принесли з собою стерво вепровое на носилахъ, которое стерво вынесъши кгвалтовне в дворъ мой и на столе подъ холодникомъ положили»⁴⁶.

Існували й «професійно» забарвлені образливі жести. Так, одним з основних обов'язків возних було вручення позовів оскарженим до суду. Ті ж, сприймаючи судовий процес як образу для своєї честі, спрямовували власну агресію на ситуативного посередника між ними та супротивником – возного й свідків при ньому⁴⁷. Окрім частих випадків побиття судових уповноважених поширеним способом зневаження возного, що фіксується на території всієї Речі Посполитої, було змушення його до ковтання позову⁴⁸. Маємо кілька яскравих епізодів. Так, Хацко Чуват скаржився на дружину Дем'яна Гулевича, яка кинула позов під лаву, а коли возний зі шляхтою пішли до воріт, закликала слуг і підданих на «кгвалт»:

«Сама великим голосомъ заводала, казала возному тотъ позовъ зъести, и в тот, дей, час, кладучи возному тотъ позовъ кгвалтомъ у ротъ, зубъ выбили и бороду вырвали, который знакъ – позовъ жваный, кровью и волосы з бороды возного вырваные, на врьд [...] посыламъ»⁴⁹.

Іншого разу возний скаржився на те, що позваний

«листы упоминальные и копии мни, возному, в губу пѣхал и казал

⁴³ Wislicz T. Gest obraźliwy na wsi polskiej w XVII i XVIII wieku // Przegląd Historyczny. – 1997. – T.LXXXVIII. – Z.3/4. – S.417–425. Уживання такого жесту було характерне для представників нижчих станів.

⁴⁴ ЦДІАК України. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.130–131.

⁴⁵ «Над вороты моими дворными завесил метлу, головню и кий, в чом ся, дей, мне кривда, шкода и небезпечность здоровья моего немалая диетъ» (див.: Там само. – Спр.7. – Арк.201 зв.).

⁴⁶ Там само. – Спр.17. – Арк.130–131.

⁴⁷ «Мене, возного, посланьца врьдового, и сторон первопомененых соромотил, словы неучтивыми на нас ся торгалъ и листов врьдовых и копей до рукъ своих не брал, и мене кием по руках, по листехъ и по копях ударилъ, а потом и сторон тым же киемъ бил, и на остаток не одно тымъ, але и другими кийми з слугами своими нас з дъвора выбилъ», – ішлося у свідченнях возного Богдана Княгининського (див.: Там само. – Ф.25. – Спр.11. – Арк.538 зв. – 540).

⁴⁸ Mrukówna J. O zmuszaniu woźnego do polykania pozwu // Czasopismo Prawno-Historyczne. – 1970. – T.XXII. – Z.2. – S.159–168.

⁴⁹ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.37 зв.

их ести, чоґо, дей, я не звыкъ чинити, а ни ся на то вродил, абы-х мел листы ести, бо воле хлебъ або инъшие якие покармы, аниж листы, ести»⁵⁰.

Поширенням способом помсти було заподіяння шкоди господарству супротивника через витоптування врожаю, порушення міжмаеткових меж, обтрушування фруктових дерев чи захоплення найрізноманітніших майнових об'єктів. Так, Матис Комнацький скаржився на Івана Волинця і синів його про завдання шкод, зокрема «двое гусей з дому взяли и пограбили, не с potrzeby, ани с припадку, толко *мни на прикрост*»⁵¹. Такі дії можна було б потрактувати як злочин проти майна, однак шляхетською спільнотою вони зазвичай сприймалися в категоріях образи для честі власника: «Собе от мене кривду менят, мене на маетност квалтовне наежчали, квалты, бои и шькоды починили»⁵². Про це свідчать також погрози, де зауважувалося, що помстою буде охоплена не лише особа ворога, а і її майно: «Чынилъ так на горла наши, яко и на маетьности, обещаючи ся *зомъстити*»⁵³. Тож відновлення справедливості через виплату відшкодування за заподіяні збитки часто супроводжувалося також символічним актом – перепрошенням за кривду. Так, Миколай Муринович, дорогостайський намісник Миколая Монвида Дорогостайського, визнав, що князь Януш Чорторийський, позваний його паном до суду про вчинені підданам збитки, не вдаючись до судового розгляду, відшкодував їх, а також наостанок мав перепросити Дорогостайського за завдану образу: «Пан мой от его милости князя Януша ображонъ естъ, теде его милость князь Янушь маеть его милости пана моего, кгда ся даст Богъ, зъ его милостью уйзрити, перепросити»⁵⁴.

Нерідко приводом до конфлікту міг стати малозначущий жест, як, скажімо, спрямоване до волинського шляхтича Мартина Куната «नियाкоесь слово, межи людми у мовенью незвыкloe», «шванкъ», від шляхтича з Київського воеводства Андрія Стрелецького⁵⁵. Така дражливість щодо деталей свідчила не стільки про емоційну вразливість шляхти⁵⁶, скільки про особливо пильну увагу до питань честі. Адже не лише ображений, а передовсім спільнота могла оцінити на позір незначущу дію як уразу для «поштивості», тож, пропустивши її повз увагу, шляхтич ризикував наразитися на сприйняття його відмови відповідати як вияв слабкості.

Саме шляхетська корпорація виступала головним арбітром у питаннях честі, до якої апелювалося у дражливих ситуаціях. Так, на полюбовному суді Адама Несвіцького з Янушем Угриновським, коли судді перейшли до розмірковування над декретом, один зі свідків із боку Несвіцького, Бенедикт

⁵⁰ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.269.

⁵¹ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.48. – 116 зв.

⁵² Там само. – Спр.43. – Арк.284.

⁵³ Там само. – Спр.53. – Арк.50. Так, Лазар Іваницький скаржився на Лаврина Іваницького про завдані ним шкоди, ув'язнення й побиття слуги, а також про те, що коли Лазар надіслав до нього листа з нагадуванням, аби «того слугу моего Григоря зъ везенья своего от себе выпустил», Лаврин «через возного грозил и отповедал на здорове и *маетьность мою*» (див.: Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.827 зв.).

⁵⁴ Там само. – Спр.23. – Арк.4–4 зв.

⁵⁵ Там само. – Спр.15. – Арк.191 зв.

⁵⁶ *Уайт С.Д.* Гнев и политика: История и антропология. Междисциплинарные исследования на рубеже XX–XXI вв. – Санкт-Петербург, 2006. – С.33–69.

Солоневський, гірко скаржився на Угриновського, який образив його словами, що зачіпали честь. Тож, як зауважував скривджений: «Чого, бы ся, дей, ми ему терпити не годило, леч то вскладамъ на вашу милость». На своє виправдання кривдник зауважив, що не мав на меті образити Солоневського й не уявляє, про що йдеться:

«Пану Бенадыкту (Солоневському – Н.С.) нічого шкодливого а уципливого доброй славе его не мовил и не видаю, дей, о што бы ся на мене мел скаржит, естли о то, што есми ему мовил в тьи слова, иж в речи пана Несвецкого *непристойне* противко мене мовил, [...] о то не мает ся за што брат. А иншого нічого шкодливого я-м есми не мовил так и не мовлю ему, што бы его ображат мело».

Судді, негативно поставившись до вчинку Угриновського («не маючи ему за добре»), визнали, що Солоневському ті слова не мають шкодити: «Пану Бенадыкту повидали, иж тое слово, которое перед ними пан Угриновский признал, тебе не шкодить и шкодити не будет». Тож скривджений засвідчив перебіг цієї справи і вердикт полюбовних суддів перед возним і шляхтою, а також заявив, що оскільки Угриновський визнав небажання його образити (що по суті означало відмову від попередньо висловленого), то й він її припиняє. Однак наостанок Солоневський ще раз заявив, що всі його свідчення на полюбовному суді були «учтиві»:

«Тогда-мъ слушне, учътиве и пристойне мовил, што и князи их милости ему признали, иж ся во всех розмовах перед ними статочне заховал а нічого непристойного не мовил»⁵⁷.

Члени шляхетської спільноти були не лише сторонніми глядачами й арбітрами, перед якими розігрувався спектакль підтримання честі, а і його учасниками, що передавали образи чи погрози, тим самим провокуючи сторону до відповіді на них. Коли ж ситуація переходила у загрозову для контрагентів і спокою спільноти фазу, виступали посередниками, котрі активно шукали шляхів до порозуміння.

У комплексі уявлень про шляхетську поведінку, що ґрунтувалася на наявності честі в її носіїв, особлива вага надавалася слову шляхтича, дотримання якого з часів середньовіччя вважалося однією з фундаментальних рицарських чеснот: «Шляхетські слова ніколи скасовані бути не можуть, а як над скелею вітер влади не має, так поштивої людини устами ані хміль, ані гнів, ані жаль не керують»⁵⁸. Давання слова було позбавлене релігійного аспекту, на відміну, скажімо, від присяги, де гарантом зобов'язань виступав сам Бог, а порушникові, відповідно, загрожувала небесна кара. Єдиною порукою шляхетського слова могло бути добре ім'я. На думку дослідників, зі з'явою «слова» як вияву окремішнього етосу можна говорити про появу стану⁵⁹.

⁵⁷ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.346 зв. – 347.

⁵⁸ *Górnicki E. Dworzanin polski // Pisma: W 2 t. / Wyd. R.Pollak. – Warszawa, 1961. – Т.ІІ. – S.209–211* («Ślacheckie słowa nigdy odmienne być nie mają, a jako skała wiatr nie władza, tak poczciwego człowieka usty ani chmiel, ani gniew, ani żal chybać nie ma»).

⁵⁹ *Flori J. Rycerze i rycerstwo w średniowieczu / Przekł. E.Trojańska. – Poznań, 2003. – S.153–155.*

Шляхетського слова було досить у низці вкрай важливих життєвих ситуацій. Ось в який спосіб характеризували в одній зі справ представників шляхетського загалу: «Таковые, которые се, почуваючи в повинности своей шляхецкой, на каждом местцу правду мовити звыкъли»⁶⁰ («Я, маючи и ховаючи учтиве слово свое шляхетское»⁶¹).

Це не означало, що шляхтич завжди дотримувався обіцяного. У судових скаргах досить часто фіксується порушення зобов'язань, що давалися під «почтивим словом шляхетським». Траплялося, хоч і вкрай рідко, що такі інциденти ставали підставою для судових справ, скажімо, між Дмитром Яловицьким і Павлом Коритенським, де йшлося «о дане руки и о речене слова якогось»⁶². Звернімо увагу також на позов до королівського суду у скарзі Григорія Володковича на Романа Гойського «о *незыщене слова почтивого, присеги и рукоданя* и неучиненя досыт запису от предреченого пана Гоского»⁶³. Дозволю нагадати, що йшлося про домовленості з приводу шлюбу дочки Романа з Володковичем, які влаштовувалися за ініціативи Гойського руками його приятелів і навіть патрона – князя Костянтина Острозького. Однак щедрий на обіцянки майбутній тесть Володковича («обещуючи [...] вшелякую милость и наданье маетности»), яким, схоже, на наступних етапах керувало бажання звести до мінімуму виплату посагу, затягнув справу на два роки⁶⁴.

Промовистою щодо важливості шляхетського слова є скарга пані Марини Яковицької на Василя Яковича Яковицького про порушення зобов'язань, даних у рамках приятельської угоди. Він пообіцяв добровільно сісти на 8 тижнів в ув'язнення («на замок»), а якби не виконав обіцянки, «мел почъстивое слово шляхетское стратит»⁶⁵. Цілком імовірно, що в даному випадку поняття втрати шляхетського слова було прямо пов'язане зі шляхетською честью.

Однак подібні процеси, якщо й розпочиналися, зазвичай завершувалися поза стінами суду, у колі приятелів, що ставало своєрідною гарантією дотримання домовленостей. Урешті, право не передбачало відповідальності за невідповідність поведінки шляхтича ідеальним настановам етосу. А от сам шляхтич проблемою підтримання своєї доброї слави серед загалу таки переймався. Адже вона становила значну частину символічного капіталу, напрацьованого предками, родом і власне особою.

Важливість доброї слави у шляхетській спільноті ілюструють прислів'я, що їх удалося віднайти серед матеріалів публічного характеру 1570–1580 рр.: «Давне прислів'я: «Біля ока і доброї слави не длубайся»»⁶⁶; «У нас у Польщі таке посполите прислів'я те демонструє: «Славою, вірою й оком не грайся, бо

⁶⁰ ЦДІАК України. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.75–78 зв.

⁶¹ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.46.

⁶² Там само. – Спр.16. – Арк.196 зв. – 197 зв.

⁶³ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.154 зв. – 155 зв.

⁶⁴ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. – Ч.8. – Т.III. – С.356–359.

⁶⁵ ЦДІАК України. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.101.

⁶⁶ *Diariusze sejmowe r. 1585 / Wyd. A.Czuczynski // Scriptorum rerum Polonicarum.* – Kraków, 1901. – Т.ХVIII. – С.199 («Dawna przypowieść: «Okolo oka a sławy dobrej nie dłub»»).

до тих трьох речей, їх не порушивши, доторкнутися неможливо»⁶⁷. Аналогом служити і таке: «На чужі добра – руки, на листа – ока, на славу – язика не здіймай»⁶⁸.

Слід також зауважити, що всі соціальні ігри з честю трималися на визнанні бодай позірної рівності членів шляхетської спільноти поміж собою, де відмова відповідати на виклик загрожувала особі пониженням статусу: «Не буду тя мети собі за ровного». Звернімо увагу на заяву пересічного шляхтича Андрія Вільгорського, слуги київського каштеляна Івана Чаплича-Шпановського, у відповідь на образі кременецьким підкоморієм Адамом Боговитином, тобто особою, що обіймала земський уряд і в такий спосіб вивищувалася над шляхетським загалом, а також чий майновий стан був непорівнянним зі становищем скаржника:

«Подкоморый кременецкий мене, человека учтывого, никгды на доброе славе не змазаного, словы на доброе славе усчыпливемы скаляты почав, мовячи, же ты естес здрайца а нецнота. Я, почуваячися в пристойности своей, а звлаща при такъ великом оршаку людей зацъных досыт скромне на такъ погудливые и непристойные слова пана подкоморого поведил, же «милостивый пане подкоморый, окром вряду, который ваша милость яко человекъ зацный маешъ, але в уроженю яко убогий шляхтич естем вашей милости ровень»⁶⁹.

Така заява дивовижним чином перегукується з реплікою Шимона Старовольського, автора трактату «Реформування польських звичаїв» (1650 р.), який указував на рівність можливостей у досягненні честі й досконалості кожного зі шляхетського загалу:

«Ми, що уряди річпосполитські на собі маємо, що при боці панському постійно мешкаємо, що в королівській ласці купаємося, не гордуймо шляхтою біднішою, яка сидить по своїх домівках, не вважаймо себе кращими від неї чи значнішими, адже до доброчесності й почетеї однаково нам усім брами відчинені»⁷⁰.

Подібним чином висловлювався й возний генерал Іван Покощовський, звинувачений у фальшивому визнанні на ґроді:

«Я, человекъ учтывый, почуваячися в том, иж, живучи на свете побожне, и живот мой ач худый, леч учтывый, шляхетский, в боязни Божой проважу»⁷¹.

⁶⁷ Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia / Wyd. J.Czubek. – Kraków, 1906. – S.568 («U nas w Polsce ona pospolita przypowieść to pokazuje: «Sława, wiara a okiem nie graj, bo te trzy rzeczy bez naruszenia dotykane być nie mogą»).

⁶⁸ Starożytnie przypowieści z XV, XVI i XVII wieku / Zebr. i wyd. K.W.Wojcicki. – Warszawa, 1836. – S.83 («Na cudze dobra ręki, na kartę oka, na sławe języka nie ruszaj»).

⁶⁹ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.44. – Арк.460.

⁷⁰ Starowski Sz. Reformacja obyczajów polskich. – Kraków, 1859. – S.23 («Który urzędy na sobie rzeczypospolitey mamy, którzy przy boku pańskim ustawnie mieszkamy, i którzy w łasce królewskiej opływamy, nie pogardzajmy szlachtą uboższą w domach swoich siedzącą, nie powiadajmy się być lepszymi nad nich, albo zacniejszymi, bo jako do cnoty, tak i o honorów równie nam wszystkim wrota są otworzone»).

⁷¹ ЦДІАК України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.479.

Промовиста також скарга Григорія Колмовського на володимирського підстаросту Федора Загоровського, який на гроді перед поважними особами вжив на його адресу слова, «доброї славе моеи шкодливые и ущипливые»:

«Мене, шляхтича, в учтивых поступках и уроженью моемъ недоизраного и овшемъ *каждому учтивому во всем ровного, шкалева*»⁷².

Отже, честь виступала символічним капіталом шляхтича, капіталом честі чи *поштивості*, яким корпорація наділяла своїх членів⁷³. Однак він же спричиняв постійну, чи не щоденну боротьбу за підтримання та примноження доброї слави, робив гравців уразливими на найменші знаки неповаги і змушував виробляти найрізноманітніші стратегії щодо демонстрації й захисту своєї честі та підважуванні честі конкурента.

⁷² Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.45. – Арк.127.

⁷³ Бурдые П. Практический смысл. – С.219–236.

In this article, I have analyzed the quotidian practices of early modern Volynian gentry society which attest that honour was the core value for the members of this group. The need to accrue honour and sensitivity to slights that could undermine it fostered ceaseless competition and widespread conflicts among the nominally equal representatives of gentry. At the same time, honour and the concomitant (and sometimes synonymous to it) glory engendered restraining mechanisms which maintained a certain equilibrium within the armed community, since honour marked the boundaries of demeanour that was perceived as being proper for gentry. I have analyzed the strategies gentry resorted to in order to demonstrate their honour and undermine the honour of their opponents.

Я.В.ЗАТИЛЮК*

ДАВНЬОРУСЬКА ІСТОРІЯ НА СЛУЖБІ У КИЇВСЬКИХ ЦЕРКОВНИХ ІЄРАРХІВ СЕРЕДИНИ – ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.: ПОЛІТИЧНА РИТОРИКА ТА СТАТУС МИТРОПОЛІЇ **

Аналізується політична риторика київських церковних ієрархів після Переяслава 1654 р. Її характерними рисами були апеляції до давньоруського минулого, демонстрація унікальності Києва як «православного Сіону» й декларування історичного права московського царя на «київську спадщину Володимира». Використання цього риторичного арсеналу, котрий сформувався ще протягом 1620–1640-х рр., пояснюється спробами церковної еліти Гетьманщини обґрунтувати перед Москвою особливий статус Київської митрополії як сфери юрисдикції константинопольського патріарха.

Одразу після Переяславської ради 1654 р., де гетьмана й Військо Запорозьке було «приведено під високу царську руку», московське посольство на чолі з В.Бутурліним вирушило до Києва. Як читаємо в посольському звіті, «не доезжая городового валу, от Золотых ворот версты с полторы» їх зустрів київський митрополит Сильвестр Косов (1647–1657 рр.) із чернігівським єпископом та настоятелями київських монастирів. Біля цього історичного «місця пам'яті» – традиційного тріумфального в'їзду до колись величного «столичного граду», яким за кілька років до того врочисто вступали в місто Богдан Хмельницький (1649 р.) і литовський гетьман Януш Радзивілл (1651 р.) – митрополит «говорил речь»:

«Внегда приходите от благочестивого и христолюбивого светлейшего государя царя и великого князя Алексея Михайловича, всеа Руси самодержца, от православного, православныи царстии мужие, желание имуще еже посетити благочестивое древних великих князей русских наследие (тут і далі підкреслення моє – Я.З.); внегда приходите к седалищу первого благочестивого російского великого князя, исходим вам в стретение; и целует вас в лица моемь он, благочестивый Владимир, великий князь русский; целует вас святыи апостол Андрей Первозванный, провозвестивый на сем месте велию просияти славу Божию, яже ныне вашим пришествием благополучно паки обновляетца; целуют вас, общему житию началницы, преподобный Антоний и Феодосий печерстии и вси преподобнии, лета и животь свой о Христе в сих пещерах изнурившии; целуем и мы о Христе ваше благородие со всем освященным собором; целующе же любовне, зываем: внидите в дом Бога нашего и на седалище первейшее благочестия рускаго, яко да вашим пришествием обновитца, яко орлу юность наследия благочестивых великих князей русских»¹.

* Затилюк Ярослав Володимирович – молодший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, сектор досліджень з історії Київської Русі.
E-mail: yaroslav.zatylyuk@gmail.com

** Стаття написана в рамках науково-дослідного проекту, підтриманого Фондом Віктора Пінчука.

¹ Уривок із посольського звіту В.Бутурліна наведено за публ.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – Т.Х. – Санкт-Петербург, 1878. – Стб.252.

Як очевидно з тексту промови, найвищі церковні ієрархи Київської митрополії зустріли московських послів доволі незвично. Якщо в Переяславі гетьман і «все Військо Запорозьке» висловлювали однозначну радість із приводу переходу до рук царя Києва та Малої Росії як його історичної спадщини, а представники нижчого духовництва (зокрема переяславський протопіп Григорій) голосливо заявляли про здійснення «усердного желания православия нашего»², то київський митрополит ніяк не відзначив останню подію. Натомість він наголошував на минулому Києва як столичного й «первопрестольного граду» давньоруських князів, а своє привітання персоніфікував поцілунками найголовніших персонажів київської історії – апостола Андрія, князя Володимира і печерських святих. Чому перша зустріч київського митрополита з московськими послами, які мали привести у вірність цареві Київ і Військо Запорозьке «с городами и землями», почалася з пригадування давньої київської історії та її святих? Про що в такий спосіб намагався повідомити Сильвестр Косов, і якою мірою його словесне привітання В.Бутурліна «со товарищи» виражало настрої київських церковних ієрархів відносно подій 1654 р.?

На відміну від гетьмана та козацької старшини в Переяславі, київський митрополит у своїй вітальній промові біля Золотих воріт не висловив жодного ентузіазму з приводу протекторату царя над історичною територією «Малої Русі». Появу московських послів у Києві Сильвестр Косов витлумачив як бажання відвідати «седалище» давніх руських князів, удаючи, що ніби нічого не знає про переяславські події і про те, що В.Бутурлін із супутниками прибули в давній «столичний град» для приведення до присяги на вірність цареві його мешканців³. Поза тим, під фразами про «первопрестольність» Києва та його святих ішлося про зовсім інше. Суть послання митрополита приховано у його поцілунку, який у промові персоніфіковано поцілунками апостола Андрія й київських святих. Цілком очевидно, в інтерпретації Сильвестра Косова призначення вітального поцілунку розкривалося через тлумачення відповідного місця з послання апостола Павла римлянам: «Вітайте одне одного святим поцілунком. І всі церкви Христові вітають вас» (Римляни 16, 16)⁴. Ще від ранньохристиянських часів поцілунок символізував належність до християнської громади – саме так мали би вітатися її члени, а також неофіти⁵. Для них це був свого роду знак миру, прийняття обов'язку жити у злагоді з усіма членами

² Саме такими словами, згідно з посольським звітом, на в'їзді в Переяслав вітав московських послів місцевий протопіп (див.: Там же. – Стб.205–206).

³ Тут доречно згадати розмову Сильвестра Косова з В.Бутурліним у день урочистого вступу московських послів до Києва. На закид боярина, чому митрополит не клопотався перед царем про перехід під його «високу руку», як це робив «многождь» гетьман Б.Хмельницький («а ты о том николи не бивал челом и не писывал и его царского величества милости к себе не искал»), той відповів, що «как де под государеву высокую руку гетман Богдан Хмельничкой и все войско запорожское били челом, и он митрополит про то не ведал» (див.: Там же. – Стб.253–254).

⁴ В Острозькій Біблії видання 1581 р. це місце з послання апостола Павла звучить так: «Цѣлуйте друг друга лобзаниемъ (св)ятымъ. Цѣлуютъ бы вся ц(е)ркви Х(ристов)вь» (гл.16, арк.32).

⁵ Про символічний зміст поцілунку миру в період античності й середньовіччя див.: *Vollrath H. The Kiss of Peace // Peace Treaties and International Law in European History: From the Late Middle Ages to World War One / Ed. by R.Lesaffer. – Cambridge, 2009. – P.162–184.* За твердженням автора, ще у стародавньому Римі рабів, викуплених із рабства, цілували представники громади. Це символізувало долучення їх до спільноти вільних римлян. За середньовіччя поцілунок став частиною дипломатичного ритуалу примирення. Церковне ж тлумачення поцілунку не змінилося.

громади, а пізніше – церкви. Церковний достойник вітав московських послів поцілунком як пастир усіх православних Київської митрополії. В.Бутурлін «со товарищи» були тієї ж віри, але належали до іншої церкви з центром у Москві, несхожої на очолювану Сильвестром Косовим. Тож своїм поцілунком він символічно долучав московських послів до власної церкви – «целующе же любовне, взываем: внидите в дом Бога нашего» і водночас закликав поважати її, жити з нею в мирі. Персоніфікація цього його жесту поцілунками апостола Андрія, князя Володимира і найголовніших печерських святих була сигналом, що московити потрапили в лоно справжньої «Володимирової церкви». А згадані герої мали допомогти вірно її розпізнати.

Історичні персонажі, до яких апелював Сильвестр Косов, у друкованих текстах могилянської доби 1620–1640-х рр. пропагувалися одночасно і як символи «богохранимого» Києва, і як «знаки» істинної руської церкви з центром у Києві. Апостол Андрій передвістив Божу благодать на київських пагорбах, князь Володимир – остаточно «просвітив» Русь, прийнявши християнство. Як очевидно вже з тексту «Палинодії» Захарії Копистенського (початок 1620-х рр.), в очах київської церковної еліти легенда про пророцтво апостола Андрія на київських пагорбах була підставою для тверджень про належність руської церкви як апостольської до Константинополя. Апостол Андрій – засновник патріаршої кафедри у цьому місті, автором цього твору розглядався як перший хреститель Русі, через якого вона ще задовго до Володимира була долучена до найдавнішої апостольської столиці – Царгорода⁶. Князь-хреститель Русі вважався фундатором руської церкви з центром у Києві, відтак не дарма той самий Захарія Копистенський услід за традицією приписував йому надання церкві різних прав і привілеїв, згадуючи про церковні устава. Печерські святі Антоній і Феодосій були свого роду «візиткою» найбільшої і найдавнішої святині Києва та руського православ'я – їхні подвиги засвідчували прояв особливої Божої благодаті до київської церкви. Згадка Сильвестром Косовим у своїй зверненій до В.Бутурліна промові всіх цих персонажів є прикладом складної гри асоціацій і смислів у культурі бароко, а в даному випадку – тонким натяком на унікальність Київської митрополії й того, що найдавніша істинна церква Русі знаходиться не в Москві, а в Києві – «столичному граду» історичних предків царя.

По суті, Сильвестр Косов у вітальній промові позиціонував себе не просто пастирем Київської митрополії, але істинної руської церкви – тієї, яку фундував хреститель Русі князь Володимир. Це було зроблено завуальовано, через жест із поцілунком, що став свого роду символічним актом долучення московських послів до справжньої церкви та традиції. Подібного роду демонстрація київським митрополитом власної церкви як віддавна належної Константинополю і справжньої спадкоємиці «церкви Володимира», не випадкова, адже з переходом Війська

⁶ *Копыстенский З.* Палинодия // Русская историческая библиотека. – Т.4. – Кн.1. – Санкт-Петербург, 1878. – Стб.970 («А то было першее з презренья Божого и воли его святой уверене, а народу руского в послушенство столицы Константинопольской отданье»). Детальніше про становлення й особливе «пошанування» апостола Андрія з 1620-х рр. у Києві та за його межами див.: *Сінкевич Н.* «Никгда бовем апостолове надаремно не ходили»: кілька спостережень щодо культури апостола Андрія у Київській митрополії першої половини XVII ст. // *Болховітінський щорічник* 2010. – К., 2011. – С.144–160.

Запорозького «с городами и землями» у царське підданство Київська митрополія неодмінно потрапляла в орбіту впливів московського духівництва. Московія хоч і була однією державою, однак з іншими церквою, традиціями та, головне, ставленням до решти православних церков⁷. Після 1620 р., коли з ініціативи московського патріарха Філарета було затверджено «указ како изыскивати и о самех белорусцех, иже приходящих от Полскаго и от Литовскаго государства, в православную веру нашу греческаго закона», православні Київської митрополії поряд із католиками та уніатами вважалися «неблагочестивими християнами», яких належить перехрестити у «правильну віру»⁸. За спостереженнями Т.Опаріної, така доля спіткала козаків, які переселилися на територію Московії в 1650 р., тобто у самий розпал війни під проводом Б.Хмельницького. Більше того, цей Філаретів указ було передруковано у виданих великим накладом московських Требниках 1639 і 1651 рр.⁹ Знайомство з цими виданнями могло зайвий раз посилити побоювання київського духівництва, що в Москві до них ставляться вкрай упереджено, як до «еретиків». У зв'язку з цим Сильвестр Косов у своїй вітальній промові до московських послів натякав, що справжня історична традиція та справжня руська церква – саме в Києві й, найголовніше, перебуває в нерозривному історичному зв'язку з Константинополем.

Цитована на початку промова київського митрополита – лише один із показових прикладів використання церковними діячами XVII ст. книжних топосів із давньоруського минулого, теми «спадщини Володимира» в політичній риторичі при комунікації з Московією, які нижче й спробуємо проаналізувати. Це важливо не лише для з'ясування умов та способів різного роду маніпуляцій історичними знаннями, але й передусім для дослідження особливостей культури «пригадування минулого»¹⁰ в ранньомодерній Україні. У даному випадку йтиметься про функціонування книжних топосів та інформації з давньоруської історії в більш ширшому соціальному контексті, тобто поза середовищем тих, хто володів історичними текстами та створював їх (в Україні XVII ст. це були, безперечно, представники церкви)¹¹. З іншого боку, аналіз офіційної риторики ієрархів другої половини XVII ст. важливий для розгляду питання про статус Київської

⁷ Приміром, до православних мешканців Речі Посполитої в тогочасній Московській державі ставились як до «чужинців» (див.: *Кінан Е.* Сприйняття москвитами інших східних слов'ян перед 1654 роком // *Його ж.* Російські історичні міти. – К., 2003. – С.38–65).

⁸ *Харламович К.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Т.І. – Казань, 1914. – С.22.

⁹ *Опарина Т.А.* Украинское духовенство и Московский патриархат в середине XVII в.: контакты и конфликты (вопрос об отношении к киевскому благочестию в русских церковных кругах, circa 1651) // *Православие Украины и Московской Руси в XV–XVII вв.: общее и различное* / Под ред. М.Дмитриева. – Москва, 2012. – С.232–266.

¹⁰ У сучасній історіографії концепт «культура пригадування» («Erinnerungskultur») передбачає студювання, з одного боку, практики історієписання і конструювання уявлень про минуле та його героїв у середовищі істориків, а з іншого – умов та особливостей поширення історичних текстів чи інформації з них, а також їх впливу на формування й функціонування ustalених стереотипів про історичні події чи персонажів серед різних соціальних верств (див.: *Cornelissen C.* Was heißt Erinnerungskultur? Begriff – Methoden – Perspektiven // *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht.* – 2003. – Bd 54. – S.548–563).

¹¹ Майже всі українські історичні тексти XVII ст. про киево-руське минуле (Густинський літопис, Український Хронограф, «Хроніка» Ф.Софоновича, «Синопис») було створено у середовищі київських церковних книжників. Див. короткий джерелознавчий огляд цих пам'яток: *Мыцык Ю.* Украинские летописи XVII ст. – Днепропетровск, 1978. – С.12–31.

митрополії в Московській державі від 1654 р. до 1686 р., коли її офіційно було підпорядковано московському патріархові. Непевність становища мотивувала церковних діячів Гетьманщини вдаватися до різних аргументів, аби зберегти свої права і статус, передусім – залишитись у сфері юрисдикції константинопольського патріарха.

По суті київське духівництво, яке вважало і видавало себе за справжніх спадкоємців «церкви Володимира», у 1654 р. з підозрою ставилося до своїх «одновірних братів». Останні хоч також сповідували «віру від Володимира», однак сприймалися «чужими» та здатними лише зіпсувати київське православ'я¹². Це очевидно, зокрема, зі свідчень про ставлення в 1654 р. київського священства до політичного протекторату московського царя. Так, із листа чорнобильського протопопа, який був свідком прийому Сильвестром Косовим царських послів, дізнаємося, що біля Золотих воріт «їх зустріли отець митрополит і все духівництво, які за сльозами світу не бачили, а від жалю його милість отець митрополит аж обмирав» («ich potykał otec metropolita, i wsze duchowienstwo, którzy za slezami świata nie widali, a od żalu Jego Mość Otec Metropolita aż obumerał»)¹³. А якщо вірити донесенням грека Іоанна Варди Тафлари, які він дав у Москві у вересні 1654 р., то виявляється, що ще

«в прошлом де во 162 году (1653 р. – Я.З.) [...] присылали к королю на соймъ киевской митрополит и ныне духовного чину люди дву человек чернцов, что им с московскими людьми быти в соединении невозможно, и они того николи не хотѣли, а се де Москва хотят их перекрещиват»¹⁴.

Страхи стосовно «перехрещування», а водночас і чутки про упереджене ставлення до київського православ'я з боку московських ієреїв були настільки поширеними, що навіть у 1657 р., як читаємо в листі від 19 жовтня мстиславського й оршанського єпископа, на той час довіреної особи царя в Гетьманщині – Мефодія Филімоновича, адресованому окольничому Ф.Ртищеву, серед посполитих ходив поголос, що Москва «иж попов своих нашлет, а наших туда ж (у Москву та у Сибір – Я.З.) поженут, как и ныне»¹⁵.

Заява посланців Сильвестра Косова у Варшаві, згідно з фрагментом цитованого вище донесення І.Тафлари, про неможливість київської церкви бути «в соединении с московскими людьми» засновувалася не лише на усвідомленні своєї «інакшості», але й на цілком реальних прогнозах стосовно карколомних перемін, які чекають на Київську митрополію в Московії. Київські ієрархи небезпідставно побоювались опинитися в небажаній для них юрисдикції московського патріарха. Останній, на відміну від далекого константинопольського, упритул

¹² Козут З. Питання російсько-української єдності та української окремішності в українській думці і культурі ранньомодерного часу // *Його ж. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України*. – К., 2004. – С.133–169.

¹³ Цит. за публ.: Чтения в Обществе истории и древностей российских (далі – ЧОИДР). – Кн.3. – Москва, 1861. – Смес. – С.1.

¹⁴ Цит. за: Акты ЮЗР. – Т.Х. – Док.№17. – Стб.773. І.Тафлари у цей час перебував у Варшаві, куди він потрапив після Берестейської битви 1651 р. як полонений. Відтак його свідчення мають під собою певні підстави.

¹⁵ Див.: Акты ЮЗР. – Т.IV. – Санкт-Петербург, 1863. – Док.№33. – С.41–42.

займався б справами митрополії та, як остерігалися церковні діячі, почав би зі зміни її традицій і порядків. Ці страхи спершу вилилися в голослівні протести. Так, того ж дня, коли Сильвестр Косов зустрічав московських послів біля Золотих воріт, чернець Києво-Печерського монастиря Макарій Криницький вирушив до Луцького гродського суду з заявою, що духівництво присяги Москві не давало, оскільки, виявляється, боїться зміщення зі своїх кафедр («*przsięgi od metropolity i duchowienstwa upominaią się Moskwą, której ieszcze nie czyniła, obawiaia się, aby starszych duchowienstwa nie odmienili*»¹⁶). Зрештою, як стає очевидним з уже згаданого звітлення В.Бутурліна, митрополит з ігуменами кілька днів зволікали з присягою цареві, допоки під явним впливом (чи тиском) козацької старшини не відправили людей, котрі й учинили за них цей акт¹⁷. Тут важливо також згадати відому історію сварки митрополита з царськими воеводами щодо землі Софійського монастиря, на якій планувалося збудувати фортецю. Як доповідав цареві Ф.Куракін, Сильвестр Косов тоді

«учал на нас сердитовать и говорил [...] он де митрополит со всем собором бити челом тебе государю о том, что ему быть под твоею государевою высокою рукою не посылывал, и живет он с духовными людьми о себе, ни под чьею властью»¹⁸.

Утім, духівництво було змушене миритися з новими політичними реаліями, тобто з тим, що, як указували їм начальники московських ратних людей, вони тепер «под государевою высокою рукою». Розглядаючи ці й подібні свідчення, С.Плохій зауважив, що в конфліктах Сильвестра Косова з царськими воеводами проявилася різниця уявлень сторін про релігійну єдність Русі. Дослідник, крім того, указав на давно відомий історикам лист шляхтича Павла Олекшича до Івана Богуна, в якому той «фактично провів паралель між підпорядкуванням київської церкви Москві та церковною унією Русі з Римом»¹⁹.

Неодноразово зауважена дослідниками негнучкість позиції представників вищого київського священства можна вважати виявом реакції на очевидні для нього наслідки протекції царя Московії. Адже, здається, на 1654 р. мало хто сумнівався в тому, що Київська митрополія має бути під юрисдикцією московського патріарха²⁰. В оточенні гетьмана Б.Хмельницького це питання вважалося вирішеним, що очевидно зі звернень із його боку від 1654 р. до московського предстоятеля Никона як до «зверхнійшого пастиря нашого милостивого»²¹. Тобто

¹⁶ Relacya Makarego Krynickiego, czernca z monasteru Pieczarskiego // ЧОИДР. – Кн.3 (июль – сентябрь). – Смесь. – С.5–6.

¹⁷ Акты ЮЗР. – Т.Х. – Стб.255–260. Припущення про те, що присяга від представників духівництва відбулася під тиском козацької старшини, висловив ще М.Грушевський (див.: *Грушевський М. Історія України-Руси*. – Т.ІХ: Роки 1654–1657. – Кн.1. – К., 1997. – С.747).

¹⁸ Акты ЮЗР. – Т.Х. – Стб.389–390.

¹⁹ Див.: *Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні*. – К., 2005. – С.417–418.

²⁰ *Карпов Г. Киевская митрополія и московское правительство во время соединения Малороссии с Великой Россией // Православное обозрение*. – 1871. – №8. – С.188–189.

²¹ Примітно, що це звернення містилося в листі гетьмана до патріарха Никона від 26 травня з проханням клопотатися перед царем про права київського духівництва (див.: *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. – Ф.220. – Оп.2. – Спр.38. – Арк.1; опубл.: *Документи Богдана Хмельницького / Відп. ред. Ф.Шевченко*. – К., 1961. – Док.№222. – С.353–354). Поза всяким сумнівом, написана в козацькій канцелярії фраза «зверхнійший пастир» свідчила про визнання

патріарх, як і сам цар, автоматично ставав протектором Війська Запорозького та його церкви. Це відобразилося й у визнанні козацькою канцелярією нового титулу Никона. Зокрема, уже 1655 р. гетьман і генеральний писар І.Виговський адресували свої листи до нього так: «Великому государю святейшему Никону, патріарху московскому и всея Великия, и Малыя Росии»²².

У Москві, здається, на це дивилися в такий же спосіб²³. Не можна не погодитися з М.Грушевським, що попри неможливість достеменно встановити, чи існував у т.зв. «статтях Богдана Хмельницького» пункт про підпорядкування Київської митрополії московському патріархові²⁴, «московським політикам мусіло здаватися цілком вскинutoю консеквенцією, що коли Україна переходила під протекторат світської московської влади, вона мусить невідмінно признати також і зверхність духовної»²⁵. У цьому плані доволі показовою стала ситуація з білоруськими епархіями Київської митрополії – після зайняття в 1654 р. більшої їх частини московським військом вони переводилися під зверхність московського патріарха²⁶.

Київські церковні ієрархи, явно не бажаючи визнавати зверхність московського предстоятеля, спробували обґрунтувати перед царем і домогтися від нього визнання особливого статусу своєї митрополії²⁷. Звернення із цього приводу вони засновували на «пригадуванні» періоду давньоруських князів. Улітку 1654 р. до царя вирушило посольство на чолі з Інокентієм Гізелем, на той час ігуменом Пустинно-Микільського монастиря в Києві, із листами від митрополита та

найвищої духовної влади. Зокрема, із цими словами в посланні від 28 лютого 1658 р. звертався до київського митрополита Діонісія Балабана полтавський полковник Мартин Пушкар, визнаючи його найвищу духовну владу: «Ясне в Богу преосвященный архиепископе киевский, галицкий и всея Русии, пане и пастырю наш найзверхнейший» (цит. за публ.: Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т.V: 1633–1699 гг. – Санкт-Петербург, 1853. – Док.№52. – С.101–102).

²² Цит. за публ.: Документи Богдана Хмельницького. – Док.№300. – С.412–413. До 1654 р. звернення формулювалося дещо інакше: «Великому святителю святейшему Никону патріарху царствующего града Москвы, и всея великия Росии его великому святительству» (див. листи Б.Хмельницького та І.Виговського до Никона від 12 серпня 1653 р.: Памятники Киевской комиссии для разбора древних актов. – Изд.1. – Т.3. – К., 1852. – Отд.3. – Док.9–10. – С.36–37).

²³ Тут доречно згадати майже дослівно цитовану Макарієм чернетку листа патріарха Никона, в якому Сильвестра Косова названо «сином», а слова з його титулу – «екзарх святого трону константинопольського» – закреслено (див.: *Макарий*. История русской церкви. – Т.12. – Москва, 1996). Никон хоч і не називав себе прямо пастирем Косова, однак означення того «сином» і викреслення з його титулатури згадок про Константинополь свідчили про бажання Никона перевести Київську митрополію під свою зверхність.

²⁴ За твердженням Г.Карпова, цей пункт таки існував (див.: *Карпов Г.* Киевская митрополия и московское правительство... – С.192), проте за відсутності оригіналу цих «статей» подібну однозначність не поділяють тогочасні історики.

²⁵ Цит. за: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.IX. – Кн.1. – С.853–854.

²⁶ Там само. Звернімо увагу на застереження з царської жалуваної грамоти чауському попові Василеві щодо церкви Успіння Богородиці і священника при ній:

«Ктой церкви священника ему наняти или пустить из доли, а самому без благословения отца нашего, великого государя, святейшего Никона, патріарха московского и всея Великия и Малыя Росии, не священствовати»

(див.: Акты ЮЗР. – Т.XIV. – Санкт-Петербург, 1889. – Стб.662).

²⁷ Водночас вони намагалися заручитися підтримкою козацької еліти, визнаючи владу й авторитет гетьмана над усією територією «Малої Русі». Зокрема, Сильвестр Косов у грамоті до царя називав Б.Хмельницького «нашої землі начальником і повелителем». Про те, як у перші роки після 1654 р. київське духівництво обирало собі «патрона» між польським королем, московським царем і козацьким гетьманом докл. див.: *Плохий С.* Наливайкова віра... – С.327–329.

настоятелів київських обителей²⁸. Як указував у своєму рекомендаційному листі Б.Хмельницький, духовні послы поїхали до царя, аби той

«изволил помиловати его и все д(у)ховенство росийское и пожаловати правами привиллиями свободами, и тѣми всѣми добрами, которые из вѣку такъ от ап(о)ст(о)льского пр(е)стола св(я)тъиших патриархов константинопольских, тако и блженнаго кн(я)зя Владимира и от всѣхъ кн(я)зей и панов благочестивыхъ росийских и от королей полскихъ наданные имѣють»²⁹.

Домагаючись у московського володаря щедрої матеріальної підтримки й підтвердження майнових та інших привілеїв київських монастирів, кожен із настоятелів згадував давньоруських князів як предків царя. Зокрема, Климентій Старушич (Видубицький монастир) прохав про пожалування обителі, апелюючи до її минулого та до «історичних предків» Олексія Михайловича:

«А тот м(о)н(а)ст(и)рь от древнихъ лѣтъ бл(а)гочестивым и хр(и)стоименитым кн(я)земъ Всеволодом Ярославичемъ создан будучи, так от его самого яко и от хр(и)столюбивыхъ наслѣдниковъ его доволными селами огражден и укреплен былъ»³⁰.

В іншій чолобитній щодо підтвердження всіх прав монастиря окремою царською грамотою, видубицький настоятель так резюмував історію свого монастиря:

«Старинной древней м(о)н(а)ст(и)рь Видубицький, от великого князя Всеволода Ярославича, лѣта от создания мира 6578 созданный, а от хр(и)стоненавистного Батя разоренный, а потомъ за отступничествомъ Рагозы, лжеархиепископа киевского, крайнимъ запустѣниемъ запустѣлый»³¹.

Поза тим загальним завданням посольства було домогтися у царя підтвердження статусу Київської митрополії як підлеглої константинопольському патріархові й невтручання московського предстоятеля в будь-які її справи: «Чтоб есми от послушенства св(я)тѣйшаго патриарха Константинопольского до которог(о) правомъ Б(о)жиимъ и крещения и по правиломъ святыхъ от(е)ць належимъ, не были отдалены». У додатковій чолобитній Інокентій Гізель «именемъ всехъ» бив чолом

«о всѣхъ волностяхъ и правахъ, наипаче же о первой волности, яже есть всѣхъ волностей и правъ коренемъ, послушание к н(а)шему верхнѣшему пастырю константинопольскому, до которог(о) нас и право Б(о)жие чрезъ св(я)т(а)го Ап(о)ст(о)ла Андрѣя Первозванного и канонѣ св(я)тыхъ от(е)ць прилучили и совокупили»³².

²⁸ Матеріали посольства див.: Российский государственный архив древнихъ актов (далі – РГАДА). – Ф.124. – Оп.1. – №17. – Стб.1–160. Майже всі вони опубліковані, див.: Акты ЮЗР. – Т.Х. – Стб.705–770.

²⁹ РГАДА. – Ф.124. – Оп.1. – №17. – Стб.27.

³⁰ Там же. – Стб.78.

³¹ Там же. – Стб.93.

³² Там же. – Стб.95. При цьому Інокентій Гізель також заявив, що був би радий підкоритися патріархові Никонові, однак канони святыхъ отців не дозволяють.

У даному випадку, як бачимо, юрисдикція Константинополя над Київською митрополією обґрунтовувалася шляхом апеляцій до пропагованих ще в текстах могилянської доби «історичних фактів» хрещення Русі – легендарного відвідування апостолом Андрієм київських пагорбів, остаточного утвердження князем Володимиром православної віри та нерозривного зв'язку створеної ним руської церкви з Константинополем.

Загалом практично всі чолобитні в матеріалах посольства київського духівництва 1654 р. засновано на одному способі риторичного переконування – зверненні до часів давньоруських князів. Згадуючи діяння «історичних предків» царя (в даному випадку – князів Володимира і Всеволода Ярославича), ієрархи прямо натякали, що московський володар, прийнявши їх у підданство, повинен зберегти існуючі права та привілеї (особливо юрисдикцію константинопольського патріарха), надані буцімто його «предками». З іншого боку, київські ієреї позиціонували себе безпосередніми спадкоємцями «церкви Володимира», через це теж, здавалося б, їхні права не можна порушувати. Оскільки, як у чолобитній до царя відрекомендував себе і все духівництво ігумен Михайлівського монастиря Феодосій Василевич,

«мы бо, аще и недостойнии, но сынове Сиона есми, истинного Сиона православныи ц(е)ркви наипаче ж в б(о)госпасаемом граде Кieve, от него ж, яко от Сиона, закон изыде с просвещением и крещением всея росийския земли. Н(и)не же о сeмь Сиони вaшeму царскому величеству сие гл(а)гола(т)и угодно».

Тут він удався до заявленої ще за могилянських часів метафори про Київ як «православний Сіон». У період появи подібного книжного топосу (1630-ті рр.), на думку І.Шевченка, іменування Києва «роксоланським Сіоном» мало сформувати сприйняття руської церкви з центром у цьому місті як духовної дочки Єрусалима, що, своєю чергою, давало змогу підкреслити стародавність руської віри та її вищість над римською³³. За спостереженнями Н.Яковенко, цей мотив було використано в урочистих віршах 1658 р. на смерть Сильвестра Косова для трансляції ідеї про Київ як «богохранимий град», в якому фокусується месіанське призначення Русі³⁴. Феодосій Василевич тлумачив цю ідею в тому ж сенсі, але прагнув показати інше. Ототожнивши Київ із Сіоном, він постулював місто як центр «руського хрещення», що своєю чергою підкреслювало особливе призначення руської церкви (тобто – Київської митрополії). Однак при цьому ігумен Михайлівського монастиря представив усіх її ієреїв як «синів істинного Сіону», прозоро натякаючи, що саме тут – справжні продовжувачі істинної православної церкви та традиції, як вони сформувалися ще за часів хрестителя Русі князя Володимира. Відповідно, цар мав би на це зважати й на знак поваги до особливої історичної долі руської церкви «не рухати старовини», тобто підтвердити права і вольності київських ієрархів, головною з яких була юрисдикція

³³ Ševčenko I. The Many Worlds of Peter Mohyla // Harvard Ukrainian Studies. – Vol.VIII: The Kiev Mohyla Academy. – № 1/2. – Cambridge, Mass., 1984. – P.38. – Reference 41.

³⁴ Яковенко Н. Символ «Богохранимого града» у пам'ятках київського кола (1620–1640-і роки) // Її ж. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С.329–330.

Константинополя. Складно сказати, чи в Москві розуміли такі тонкі натяки (як, до речі, і у випадку з промовою Сильвестра Косова біля Золотих воріт). Утім, попри всі свої риторичні вправління, київське духовництво крім підтверджень маєткових прав не отримало жодних гарантій (у першу чергу царської грамоти) щодо статусу своєї митрополії³⁵.

Треба зазначити, що у цьому випадку й упродовж наступних кількох десятиліть, аргументація історичної залежності Київської митрополії від Константинополя засновувалася на тому ж арсеналі «історичних фактів» і тверджень, що сформувалися ще в перші десятиліття XVII ст. для «словесної війни» з унітатами. Уперше до киево-руської історії як до «криниці аргументів» для засвідчення історичної традиції «руського православ'я» та його нерозривного зв'язку з Константинополем звернувся Захарія Копистенський у своїй «Палінодії»³⁶. У «давніх хроніках та літописцях» він нібито віднайшов необхідні свідчення, зокрема про перебування апостола Андрія «на горах київських», кількаразове хрещення Русі Константинополем та про окремих руських князів і святих. Усе це загалом представлялося за незриме свідчення прояву постійної Божої благодаті до руської церкви, що своєю чергою демонструвало її особливу місію та статус³⁷. Рукописна праця Захарії Копистенського, активно розповсюджувана серед православних, не лише спростовувала аргументи «Оборони унії» Лева Кревзи (1617 р.), але передбачала обґрунтування легального статусу православної Київської митрополії в Речі Посполитій, яка в 1620-х рр., як відомо, не була визнана королем. Крім того, цей текст сформував ідейне підґрунтя для друкованих текстів могилянської доби – передусім тих, які пропагували унікальність і самодостатність руської церкви та Києва як її сакрального центру. Після 1654 р. ідеї і книжні топоси, які раніше формували образ Києва як «богохранимого града» й місця «церкви Володимира», а її саму наділяли незвичайною історичною місією, було перенесено у площину політико-державну.

Крім того, після 1654 р. київські ієрархи, як у чолобитних, так і у друкованих виданнях, активно проголошували «історичне право» царя на Київ³⁸. Таке

³⁵ У матеріалах посольства збереглися копії царських грамот митрополитові та настоятелям київських монастирів із тотожними формулюваннями на кшталт «пожаловати митрополиту (в іншому випадку – печерському архимандритові чи ігуменові – Я.З.) прежние привиліия, строения, которые от великих князей русских и королей польских имѣют [...] маестностями владети и доходами» (див.: РГАДА. – Ф.124. – Оп.1. – №17. – Стб.134–146). Стосовно прав духовництва, то київським воеводам було відправлено доручення із заборонаю втручатися в юрисдикцію церковного суду (див.: Там же. – Стб.148–149).

³⁶ Див., зокрема, спостереження С.Савченка стосовно характеру використання автором «Палінодії» сюжетів давньоруської історії: *Савченко С.* Давня Русь у полемічній літературі кінця XVI–XVII ст. – Дніпропетровськ, 2007. – С.51–60.

³⁷ *Яковенко Н.* Символ «Богохранимого града»... – С.311–314.

³⁸ Тут доречно згадати твори Лазаря Барановича «Меч духовний» (1666 р.) і «Труби словес проповідних» (1674 р.). Гравюри і приписки в передмовях до цих видань проголошували «історичне право» царя на «київську отчину» і весь «православний роський народ». У «Мечі духовному», у вірші, уміщеному перед гравюрою, де зображено царське родовідне дерево, коріння якого йде від князя Володимира, читаємо:

«Аще корень свят, то и вѣтвы с(вя)ты / красят домь ц(а)рскій Борис и Глѣбъ браты / красят егда кровь красную приносятъ / а ц(а)ря н(е)б(е)са за домь ц(а)рскій просятъ / корень Владимиръ, св(я)тъ, от его рода, / с(вя)та есть царю ваша порода».

У «Трубах словес проповідних» автор удається до знайомої метафори орла, що своїми крилами захищає Київ та його святині. Див. також загальну характеристику цих зображень і написів:

твердження засновувалося на ідеї про династичний зв'язок московського володаря з давньою київською династією (князем Володимиром, як найчастіше декларувалося). Зокрема, цією ідеєю, котра з'явилася ще наприкінці XVI ст.³⁹, активно послуговувалися вже у 1620-х рр., коли Йов Борецький – предстоятель напівлегальної в Речі Посполитій православної митрополії, робив спроби знайти порозуміння та підтримку в Москві, маніфестуючи про існування «історичного зв'язку» тамтешнього царя з Києвом. Зокрема, у листі 1624 р. київський митрополит ідентифікував московського правителя як «отрасль и племя великих всея России самодержцев»⁴⁰. Пізніше, у 1640 р., Петро Могила відправив до царя посольство з мощами буцімто його «прародителя» – «святого и равноапостольного великого князя Владимира»⁴¹. Наступне посольство митрополита від 1646 р. називало монарха «истинн(им) исцадие(м) великодержавнаго единовладѣтеля руского святого Владимира»⁴². Стала маніпуляція ідеєю династичної тяглості Романових від Рюриковичів засновувалася на цілком прагматичних міркуваннях. Як відверто висловився Петро Могила в листі до царя 1640 р., православний монарх, нащадок хрестителя Русі, мав би «поревновати святымь прародителямь» – дорівнятися й перевершити в опіці київських церков і святинь давньоруських князів⁴³. Себе ж київські православні діячі, як і в 1654 р., представляли справжніми нащадками «церкви Володимира». Така самоідентифікація, як видно з листа настоятелів Київської братської школи московському цареві 1626 р., була заснована на позиціонуванні Києва місцем, «идеже перве начало просвещением род российский истиннаго Бога позна, отнюду же по всем странам, яко от источника благоструйнаго, известно всем спасение истече и процвете»⁴⁴. Ідеї цього листа, як бачимо, цілком схожі з інтерпретацією Києва «православним Сіоном» у згаданій вище чолобитній Феодосія Василевича від 1654 р.

Позірно визнаючи після Переяслава династичний зв'язок московського царя з династії Романових із князем Володимиром київські ієрархи, на відміну від попередніх десятиліть, у такий спосіб виражали політичну лояльність новому протекторові. На перших порах найбільш вправні у цій риторичі отримували за це щедрю ласку. Це, зокрема, очевидно з несподіваного «кар'єрного злету» ніжинського протопопа Максима Филімоновича. У січні 1654 р. у своїй промові до московських послів він порівняв царя Олексія Михайловича з Мойсеєм, який

Радшиєвський Р. Давньоруські мотиви в поезії Лазаря Барановича // Писемність Київської Русі і становлення української літератури / Відп. ред. В.І.Крекогень. – К., 1988. – С.251–253.

³⁹ Уперше в листі львівських братчиків до московського царя від 1592 р., де йшлося про те, що як одновірний володар і предок хрестителя Русі князя Володимира він мав би посприяти руському православ'ю в Речі Посполитій (див.: *Плохий С.* Наливайкова віра... – С.354–360). У 1620-х рр., коли цю ідею активно експлуатували прохачі церковної милостині в Москві, визнання династичного зв'язку московських Романових із київськими Рюриковичами стало несподіванкою навіть для царського оточення.

⁴⁰ РГАДА. – Ф.124. – Оп.1. – №3. – Л.1–20; опубл.: *Кулиш П.* Материали для истории воссоединения Руси. – Т.1: 1578–1630. – Москва, 1877. – С.134–136.

⁴¹ Матеріали посольства див.: РГАДА. – Ф.124. – Оп.1. – Д.1. – Л.1–110. Більшу їх частину опубл.: *Акты ЮЗР.* – Т.III. – Санкт-Петербург, 1861. – С.27–52.

⁴² Слова з чолобитної ігумена Видубицького монастиря Климентія Старушича (див.: РГАДА. – Ф.124. – Оп.1. – Д.2. – Стб.23–30; опубл.: *Акты ЮЗР.* – Т.III. – Док.№71. – С.75–77).

⁴³ РГАДА. – Ф.124. – Оп.1. – Д.1. – Л.11–21; опубл.: *Акты ЮЗР.* – Т.III. – Док.№18. – С.27–29.

⁴⁴ Цит. за публ.: *Архив Юго-Западной России.* – Ч.І. – Т.6: *Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1372–1648 гг.)* / Под ред. О.Левицкого. – К., 1883. – С.573–575.

звільнив «из работы египетския и от руки фараоновы сыновей израилевых»⁴⁵. А вже незабаром, будучи у складі посольства на чолі з В.Золотаренком (вересень 1654 р.), Мефодій намагався привернути увагу царя до себе, урочисто наголошуючи на відновленні занепалого досі «історичного буття Малої Русі». Його промову можна вважати взірцем застосування в риторичі аргументів «від історії». Спочатку він дякував цареві, що той «расточенных сынов русских злоухищрением во едино тело русскаго великаго княжения совокупил разсеянных, яко кокошь птенца своя под крыла», після цього перейшов до ствердження історичного права царя на Малу Русь, «яко великих князей и самодержцев русских праведное и дедичное отеческое жребие и наследие». Промова завершувалася вираженням «упованія», яке нібито «Малая Россия [...] возлагает на царя, яко дедича, отчича и наследника своего»⁴⁶. Після цього минуло не так багато часу й Мефодій став єпископом мстиславським та оршанським, а після смерті Сильвестра Косова в 1657 р. – місцеблюстителем Київської митрополії. Але найголовнішим, на думку І.Карпова, у кар'єрі Мефодія було те, що він уважався довіреною особою царя, його «агентом», радником, через що справляв вагомий вплив на хід справ у Гетьманщині аж до кінця правління гетьмана Івана Брюховецького⁴⁷.

Зрештою, після 1654 р. твердження про династичний зв'язок і права московського царя на Київ стануть звичними в риторичі як козацької, так і церковної еліти Гетьманщини⁴⁸. Більше того, у вирі Руїни та з огляду на наростаючу релігійну нетерпимість до православних у Речі Посполитій, київські ієрархи дедалі більше утверджуватимуться в демонстрації політичної лояльності до царя⁴⁹. Як очевидно з друкованих текстів 1660–1670-х рр. (зокрема «Меча духовного» 1666 р., «Труб словес проповідних» 1674 р. і, безперечно, «Синопису» 1674 р.), для тогочасних церковних інтелектуалів Москва стала запорукою внутрішнього миру, і водночас – гарантом від ісламської загрози (особливо в умовах спустошливих походів військ Порти на Правобережжя в 1670-х рр.)⁵⁰. Утім, визнаючи царя володарем Києва і руської церкви вони й далі вперто противилися можливості опинитися під зверхністю московського патріарха. Прихильні до монарха ієрархи неодноразово давали зрозуміти, що як «нащадок Володимира» цар має зберегти особливий статус Київської митрополії – спадкоємиці «Володимирової церкви».

⁴⁵ Див. промову Мефодія у статейному списку В.Бутурліна: Акты ЮЗР. – Т.Х. – Стб.266.

⁴⁶ РГАДА. – Ф.124. – Оп.1. – №23. – Л.1–9; опубл.: Акты ЮЗР. – Т.ХІV. – Стб.175–179.

⁴⁷ Карпов Г. Мефодий Филимонович – епископ мстиславский и оршанский, блюститель Киевской митрополитии (1661–1668 гг.) // Православное обозрение. – 1875. – №1. – С.71–72.

⁴⁸ Козут З. Від Гадяча до Андрусова: осмислення «отчизни» в українській політичній культурі // Гадяцька унія 1658 р. – К., 2008. – С.228–240.

⁴⁹ Тут слід уточнити, що православна Київська митрополія, як і вся Гетьманщина, відповідно до орієнтації гетьманів розділилася на «два береги». Сторони московського царя трималися київські ігумени та архімандрити, а також лівобережні протопопи й чернігівський єпископ Лазар Баранович. Натомість київські митрополити – Діонісій Балабан (1657–1663 рр.) і Йосип Тукальський (1663–1676 рр.) займали окрему позицію: перший підтримував пропольську орієнтацію гетьманів І.Виговського та П.Тетері, а другий був вірним соратником гетьмана П.Дорошенка. Намагаючись нейтралізувати їх вплив і з огляду на те, що обоє перебували не в Києві, місцеблюстителем митрополічного престолу в Москві було висвячено Мефодія Филимоновича (до 1667 р.), а після смерті Йосипа Тукальського ним став Лазар Баранович. Стислу характеристику ситуації в митрополії див.: Лурье В.М. Русское православие между Киевом и Москвой: Очерк истории русской православной традиции между XV и XX вв. – Москва, 2010. – С.173–185.

⁵⁰ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005. – С.433–434.

Тож київські духовні особи тими ж риторичними аргументами «від історії» продовжували відповідати на будь-які спроби перепідпорядкування митрополії, котрі з різних причин ініціювалися як із боку гетьманської адміністрації, так і Москви протягом двох десятиліть після 1654 р. По смерті митрополита Сильвестра Косова (квітень 1657 р.) київські воеводи «всякими мерами з більшим підкресленням» (не виключено, що з позиції сили – Я.З.) схилили місцеве духовництво не обирати предстоятеля без відома московського патріарха⁵¹. Пообіцявши спершу звернутися з цим питанням до Москви, київські ієрархи разом із православними єпископами лівого і правого берегів Дніпра самостійно обрали митрополитом Діонісія Балабана. На запитання царського окольничого Б.Хитрово, чому він не посилав по благословення до московського патріарха, новообраний висловив уже знайомі Москві аргументи: «От начала святого крещения киевские митрополиты, един по другому, благословение принимали от святейших константинопольских патриархов»⁵². Після Переяславських статей 1659 р., в одній з яких було передбачене підпорядкування Київської митрополії московському патріархові, відправлене Юрієм Хмельницьким до Москви козацьке посольство захищало в Посольському приказі інтереси київської ієрархії схожим аргументом:

«Яко (митрополит и все духовництво Малої Росії – Я.З.) перед тем здавна до святейшого и верховнейшаго патриарха константинопольскаго належал и послушество отдавал, так и теперь абы при той же вольности и верховности цело и ненарушимо заставал»⁵³.

Із 1665 р. гетьман І.Брюховецький неодноразово виступав з ініціативою перепідпорядкувати Київську митрополію, а в Київ призначити митрополита з Москви⁵⁴. Натомість у самій Москві, очевидно через складну ситуацію, зумовлену конфліктом царя з патріархом Никоном і суд над ним, на цю пропозицію відповіли ухильно, що нібито невдовзі звернуться з подібним питанням до константинопольського патріарха. Такі кроки гетьмана вкрай занепокоїли київських ієрархів і навіть поставленого в Москві митрополичого місцеземельця Мефодія Филімоновича. Невдовзі всі вони з'явилися до київського воеводи та «с більшою яростию» вимагали розкрити всі наміри царя стосовно митрополії. Більше того, крім звичних риторичних апеляцій про історичну належність Києва до Константинополя, церковники заявили, що якщо

⁵¹ Див. відписку київського воеводи А.Бутурліна цареві за серпень 1657 р.: Акты ЮЗР. – Т.IV. – Санкт-Петербург, 1863. – Док.№7. – С.6–9.

⁵² Цит. за: Карпов Г. Дионисий Балабан, митрополит киевский: Из истории отношений киевской церковной иерархии к московскому правительству // Православное обозрение. – 1874. – №1. – С.122.

⁵³ Акты ЮЗР. – Т.V. – Санкт-Петербург, 1867. – Док.№2. – С.6. Додатковим аргументом козацького посольства було: «О том нам мирским говорить не належати, но на что больше патриарх константинопольский изволит, на том и мы пребывать будем».

⁵⁴ Ця пропозиція в інструкції посланцеві гетьмана Л.Горленку обґрунтовувалася так:

«Чтобы чин духовный киевский к лядским митрополитам не шатался и чтоб Малая Русь, услышав о прислании русскаго на митрополию строителя, утверждалась и под высокою его царского пресветлого величества укреплялась и духовный бы чин, оставив двоедущие, из послушания святейших патриархов московских не удалялся»

(див.: РГАДА. – Ф.124. – Оп.1. – Д.49. – Л.1–33; Акты ЮЗР. – Т.V. – Док.№122, 127. – С.267–277, 281–285). Згодом це саме гетьман І.Брюховецький повторить у Москві особисто.

«быть у них московскому митрополиту, а не по стародавним правам и вольностям по их избранию [...] они де запрутца въ мон(а)стырех и разве еже их из м(о)н(а)ст(и)рей за шею и за ноги поволокутъ»⁵⁵.

Словесний конфлікт було вирішено після запевнень воеводи, що в будь-якому випадку питання Київської митрополії вирішуватиметься в Константинополі, і що їхні стародавні права ніхто не порушуватиме⁵⁶. Про особливий статус своєї митрополії її найвищі ієрархи нагадали невдовзі у ході церковного собору в Москві 1666–1667 рр., де розглядалася справа патріарха Никона. На зауваження александрійського та антиохійського предстоятелів про те, щоб ніхто з київських ієрархів не носив на митрі хреста, Лазар Баранович і Мефодій Филімонович указали на своє підпорядкування константинопольському престолу, а відтак не збираються щось змінювати за вказівкою інших⁵⁷.

Як відомо, вирішення питання про перепідпорядкування Київської митрополії московському патріархові тривало понад тридцять років. Певну роль у цьому відіграв спротив київських церковних ієрархів і протистояння гетьманів різних берегів Дніпра, але головним чином далися взнаки як обстановка всередині самої Московської патріархії (розкол за Никона), так і вкрай складна геополітична ситуація в регіоні, зокрема затяжні війни з турками 1670-х рр. та невирішеність питання територіальної належності Києва до підписання в 1686 р. «Вічного миру» між Московією та Річчю Посполитою⁵⁸. Між тим, спроби київського духівництва обґрунтувати перед царем і власною паствою особливий статус Київської митрополії визначили трансформацію «історичної пам'яті» та ідейні акценти в тогочасних друкованих текстах.

Ключовим серед них став «Синопис» 1674 р., в якому представлено історію «православно-роського народу» від його початків і до правлячого московського

⁵⁵ У цій суперечці, до речі, прозвучало одне з найголовніших побоювань, чому в Києві противилися перепідпорядкуванню владі московського патріарха. Ієрархи посилалися на «досвід» перебування на смоленській кафедрі ставленика Москви, який кардинально змінив традиції єпископії:

«в Смоленске и(и)не Филарет архиеп(и)с(ко)пъ, и он де права и волности всѣ у д(у) хвоног(о) чину отнял, и д(у)ховной чин, и шляхту, и мешан всех называет иновѣрцами, а они де православные хр(и)стиане, и толко де в Киеве впрѣд будет московской же митрополит, и он де так же их киевских жителей, и всѣх малоросийских городов станет называть, и в той же вѣре раскол, и мятеж будет немалой, и им же лутче смерть принять, нежели у них в Киеве московскому митрополиту быть».

Важливо, що, як бачимо з цього документа від 1666 р., київське духівництво й надалі продовжувало боїтися «перехрещування».

⁵⁶ Усі цитати про цей конфлікт – із донесення київського воеводи В.Шереметева (див.: РГАДА. – Ф.124. – Оп.1. – Д.3. – Л.1–21). За кілька місяців печерський архімандрит Інокентій Гізель озвучив царському посланцеві Є.Фролову ті ж аргументи: «А в Киеве де искони московского митрополита не было, потому что Киевская митрополия под благословением у константинопольского патриарха» (див.: Акты ЮЗР. – Т.VI. – Санкт-Петербург, 1869. – Док.№41. – С.104–105).

⁵⁷ *Эйнгорн В.* Сношения малоросийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – Москва, 1899. – С.385–390.

⁵⁸ У 1669 р. тодішній глава Посольського приказу А.Ордин-Нащокин уважав, що обстояти належність Києва Москві на переговорах із поляками буде легше після перепідпорядкування Київської митрополії московському патріархові. Із цього приводу він написав три доповідні, як вирішити й обґрунтувати перед усіма таку зміну юрисдикції (див.: РГАДА. – Ф.124. – Оп.1. – Д.10; дві з них опубл.: Акты ЮЗР. – Т.IX. – Санкт-Петербург, 1877. – Док.№2. – С.7–14). Однак ці пропозиції не було взято до уваги, на нашу думку, з огляду на складну ситуацію в московській церкві та через можливий затятий опір із боку київського духівництва.

царя Олексія Михайловича (у виданнях 1678 і 1681 рр. оповідь продовжено до Федора Олексійовича). Головним посланням книги, яку в історіографії традиційно називають першим підручником зі східнослов'янської історії⁵⁹, стало обґрунтування історичними прецедентами ідеї «єдності Великої і Малої Русі», якої, попри одну православну віру, до 1654 р. не було. Зв'язок між Києвом та Москвою – різними «нащадками» колись єдиної Русі, автор «Синопису» виводив із допомогою ідей про спільне етнічне походження московитів і русинів (позначених у тексті поняттям «словенороський народ») від одного прародителя Мосоха; єдину православну віру та правлячу царську династію, буцімто започатковану Рюриком. Останнє дає підстави проголошувати Київ «царською отчиною», що має належати йому як «спадщина князя Володимира». З огляду на це, у сучасній українській історіографії «Синопис» трактується «концептуально найдовершенішим російськоцентричним історико-ідеологічним продуктом останньої третини XVII ст.»⁶⁰. Справді, в ідейному плані цей текст впливав на історичну та політичну ідентичність тогочасних читачів у Гетьманщині, очільники якої вагалися в пошуках протектора між Москвою, Варшавою та Стамбулом⁶¹. Крім того, вихід у світ цієї книги зайвий раз підкріплював позиції Москви та аргументацію її дипломатів на переговорних комісіях із представниками Речі Посполитої стосовно причин невиконання царем однієї з умов Андрусівського перемир'я 1667 р., яка передбачала повернення Києва польському королеві.

З іншого боку, «Синопис» виражав приховані інтенції київських церковних ієрархів (зокрема Києво-Печерської лаври) щодо особливого статусу митрополії. Останнє пов'язувалося з презентацією Києва як особливого сакрального та історичного центру, адже в тексті, як відомо, переважно оповідалася історія саме Києва та його князів, ішлося про відомі храми міста, час їх спорудження тощо⁶². Такого роду «історична мандрівка» мала переконати читачів у тому, що Київ є «преславний, верховний и всего народа росейскаго головний градь»⁶³. В інтерпретації автора «Синопису» минуле столиці й центру руського православ'я має кілька «рубежів». Так, відповідно до тексту, перед 1240 р. Київ був столичним і царственным градом, але руйнування Батием у 1240 р. призвело до того, що вся славна велич його «ни во что обратися», адже велике княгиння перетворилося на воеводство та стало частиною Речі Посполитої⁶⁴. Однак 1 березня 1654 р. місто повернулося до царя, відтак

⁵⁹ Ерёмин Е.П. К истории общественной мысли на Украине второй половины XVII в. // Труды Отдела древнерусской литературы. – Т.10. – Москва, 1954. – С.212–222; *Пеунтвич С.Л.* «Синопис» как историческое произведение // Там же. – Т.15. – Москва; Ленинград, 1958. – С.284–298; *Марченко М.* Українська історіографія з давніх часів до середини XIX ст. – К., 1959. – С.56–63.

⁶⁰ *Горобець В.* «Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007. – С.266.

⁶¹ Про зовнішньополітичні орієнтири керівників Гетьманщини, обставини та причини їх зміни див.: *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К.; Нью-Йорк, 2003.

⁶² На думку О.Пріцака, поданий у «Синописі» виклад історії Києва мав би засвідчити образ міста як «богообраного» та унікального, що його вперше почав конструювати автор «Повісті временних літ» на початку XII ст. (див.: *Pritsak O.* Kiev and All of Rus': The Fate of a Sacral Idea // *Harvard Ukrainian Studies.* – Vol.X. – №3/4. – 1986. – P.279–301).

⁶³ Відповідну главу про Київ див.: Синопис или Краткое собрание от различных летописцев о начале славяно-российского народа. – К., 1674. – С.121–123.

⁶⁴ Там же. – С.106–107.

«б(о)г(о)сп(а)саемый прѣславный и первоначальный вся в Россіи ц(а)рственнѣй градъ Кіевъ, по многих времѣнахъ своїх, изрядною м(и)л(о)стію Б(о)жією, паки на первое бытіе возвращися, от дрѣвнѣго достоянія ц(а)рскаго, паки в достояніе ц(а)рское прійде»⁶⁵.

Це твердження виражало прихований натяк київських церковних діячів, адресований цареві й усім його підданам, що Київ як місто з унікальним князівським і сакральним минулим мало б знову стати центральним «градом», як і було колись за «предків» царя. Очевидно, у даному випадку йшлося не так про повернення місту ролі політичного центру, як про визнання особливого статусу його церкви. Позаяк, згідно з версією «Синопису», Олексій Михайлович отримав Київ «съ пребогатыми сокровищи, церквами святыми и обителями»⁶⁶. Під протекторатом царя «богохранимий град» мав би оновитися як особливий церковний центр. Відповідно, йому слід було підтвердити всі права та привілеї місцевих ієрархів – нащадків «церкви Володимира», зокрема ставропігійний статус Києво-Печерської лаври⁶⁷, а також зберегти юрисдикцію константинопольського патріарха над митрополією, адже так було ще за часів хрещення Русі. Як бачимо, цей текст обґрунтовував перед усією православною паствою проект київських ієрархів 1654 р., які намагались обстояти особливий статус своєї митрополії в державі московського царя.

Отже, підсумуємо. З активним «пригадуванням» давньоруської історії, що почалося в першій половині XVII ст. і втілювалося у створенні історичних наративів, у середовищі київських церковних авторів поступово сформувався набір доводів для полеміки з уніатами, у ході котрої доводився історичний зв'язок Києва з Константинополем та обґрунтовувалося особливе месіанське призначення руської церкви та її центру як «православного Сіону». Основні аргументи, що їх уперше було представлено в «Палінодії» Захарії Копистенського (1621 р.), засновувалися на кількох історичних сюжетах, передусім літописних оповідях про легендарне пророцтво апостола Андрія в Києві, кількаразові хрещення Русі, а також демонстрації окремих «фактів» князівського минулого Русі, неперервного зв'язку Києва з Константинополем та всіх подвигів київських святих.

Після Переяслава 1654 р. київські церковні ієрархи активно використовували основні «історичні» доводи, що раніше вживалися Захарією Копистенським для «словесної війни з уніатами» і, зокрема, задля доведення законності відновлення Київської митрополії в 1620 р. Представляючи себе цареві «синами православного Сіону», вони намагались обстояти особливий статус своєї митрополії, яка, за їхніми словами, ще від часів апостола Андрія та хрещення Русі

⁶⁵ Там же. – С.121.

⁶⁶ Там же. – С.122.

⁶⁷ Недарма, до речі, у «Синописі» було вміщено текст грамоти одного з «предків» московського царя – князя Андрія Боголюбського, який нібито в 1159 р. у згоді з константинопольським патріархом наділив Печерський монастир особливим статусом і маєтностями. Насправді ця грамота була підробкою кінця XVI ст. (див.: *Затилюк Я.* Грамота Андрія Боголюбського Києво-Печерському монастирю // *Ruthenica*. – Т.VII. – К., 2008. – С.215–236). Тут доречно згадати гіпотезу Г.Роте про те, що основним завданням «Синопису» було пропагування Києво-Печерської лаври (див. його передмову до факсимального перевидання: *Sinopsis, Kiev 1681: Facsimile mit einer Einleitung / Einleitung von H.Rothe*. – Cologne, 1983. – S.42–63). Цю ідею детально розвиває З.Когут, див.: *Когут З.* Вплив політики на Інокентія Гізеля та видання київського «Синопису»: нове осмислення // *Інокентій Гізель. Вибрані твори у 3 т.* – Т.III / Ред.-упор. Л.Довга. – К., 2010. – С.9–31.

Володимиром перебувала під опікою Константинополя. Поряд із цим риторичний арсенал церковних діячів, як і козацької еліти, переважно був сповнений деклараціями про нібито історичне право московського царя на «київську спадщину», засноване на ідеї династичного зв'язку московських Романових із київськими Рюриковичами, що її місцеві ієрархи активно експлуатували ще в 1620–1640-х рр. для отримання матеріальної підтримки в Москві, а після 1654 р. – для демонстрації політичної лояльності новому протекторові.

Своєю чергою, «історичні» аргументи, котрі вживалися в політичній риторичній церковній еліти Гетьманщини, визначили трансформацію «історичної пам'яті» про минуле Києва та всього «народу руського» в тогочасних друкованих текстах. Це очевидно з перших видань «Синописису», який пов'язав давню київську історію саме з Московією, де, мовляв, править «нащадок князя Володимира», котрий і має відродити «царствене буття» Києва та статус Київської митрополії, що на пряму її ієрархами виводилася від «Володимирової церкви». Натомість у 1686 р., після перепідпорядкування московському патріархові, «церква Володимира» в Києві втратила свій зв'язок зі «старовиною», свідченням якої, як декларували її діячі, була юрисдикція Константинополя.

The aim of this article is to analyse political rhetoric of the Kyivan church hierarchs after the council of Pereiaslav in 1654. This rhetoric appeals to the Old Rus' past, demonstrates of the uniqueness of Kyiv as the "Orthodox Zion" and declares the historical right of Muscovite tsar to the "Kyivan heritage of the prince Volodymyr". Usage of such rhetorical repertoire, which was developed during 1620–1640, was determined by the attempts of the church elite of the Hetmanate to justify the separate status of the Kyivan Metropolitanate as the sphere of jurisdiction of the Patriarche of Constantinople.

УКРАЇНЬСЬКА ДУХОВНА ЕЛІТА В РОСІЇ XVIII ст.: СЛУЖІННЯ І СЛУЖБА (НА МАТЕРІАЛАХ ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ)

Переважно на основі епістолярних джерел простежується пастирське служіння ієрархів українського походження в російській православній церкві, відносини їх із владою, прийняття й неприйняття новим середовищем, прагнення повернутися на Батьківщину.

Починаючи з другої половини XVII ст. вихідці з України активно включилися в культурне, і, зокрема, церковне життя Російської держави. Цьому питанню присвячено чимало досліджень, насамперед необхідно назвати фундаментальну працю К.Харламповича¹. Вивчається й епістолярна спадщина – Стефана Яворського, Дмитрія Туптала (Ростовського), Феофана Прокоповича². Як правило, це киево-могилянські вихованці, із відповідною освітою та знаннями мов, які, прибуваючи в Москву, ставали священиками, проповідниками, єпископами й митрополитами, ігуменами, архімандритами провідних монастирів, учителями, духовниками царської сім'ї. Вони, за прикладом своєї академії, засновували школи, запрошували зі своєї Батьківщини вчителів, організовували шкільні вистави, збирали бібліотеки, які потім залишалися на архієрейських кафедрах. Прихід освічених українців сприяв появі багатьох нових явищ у культурному житті Росії: слов'яно-греко-латинської школи, розвитку таких літературних жанрів, як вірші, проповідницька проза, декламації, партесний спів та ін. Це явище Ю.Шевельов характеризував як «українську культурну інвазію»³, що ґрунтувалася на сприйнятті Києва як «другого Єрусалима». «Паралель між Єрусалимом як «матір'ю церков» і Києвом як «матір'ю руського хрещення»⁴

* Дзюба Олена Миколаївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків та раннього нового часу.
E-mail: dzuol2012@gmail.com

¹ Пекарский П.П. Наука и литература в России при Петре Великом. – Т.1: Введение в историю Просвещения в России XVIII столетия. – Санкт-Петербург, 1862; Терновский Ф. Митрополит Стефан Яворский: Биографический очерк // Труды Киевской духовной академии. – 1864. – Т.1; Чистович И. Феофан Прокопович и его время. – Санкт-Петербург, 1868; Морозов П. Феофан Прокопович как писатель: Очерк из истории русской литературы в эпоху преобразований. – Санкт-Петербург, 1880; Шляпкин И.А. Св. Дмитрий Ростовский и его время (1651–1709 гг.). – Санкт-Петербург, 1891; Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Т.1. – Казань, 1914; Ничик В.М. Феофан Прокопович. – Москва, 1977.

² Федотова М.А., Круминг А.А. Святой Дмитрий Ростовский и его переписка с монахом Феологом Чудовским, справщиком Печатного двора // Филевские чтения. – Вып. IX: Святой Дмитрий, митрополит ростовский: Исследования и материалы. – Москва, 1994; Броджі-Беркофф Дж. Аспекти української епістолярної прози у літературній традиції епохи Бароко // Україна XVII ст. між Заходом та Сходом Європи: Матеріали I-го українсько-італійського симпозиуму 13–16 вересня 1994 р. – К.; Венеція, 1996; Федотова М.А. Епістолярне насліддя Дмитрія Ростовського (вопросы источниковедения и текстологии) // Труды Отдела древнерусской литературы. – Санкт-Петербург, 2003. – Т.54; Ей же. Письма и послания Дмитрия Ростовского и эпистолярный жанр конца XVII – начала XVIII вв. // Україна XVII століття: Суспільство, філософія, культура: Збірник праць на пошану пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічик. – К., 2005; Дзюба О. Тефан Прокопович в епістолярній спадщині // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вып. 7. – К., 2007.

³ Юрій Шерех [Шевельов]. Москва: Маросейка // Хроніка-2000. – Вып. 1. – К., 1995. – С. 167.

⁴ Див.: Яковенко Н. Символ «богохраненого града» у Київській пропаганді 1620–1640-х років // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. – Т. IV. – К., 1995. – С. 73.

розвивалася у працях київських учених у 1620–1640-х рр. Якщо «Київ – центр церкви, значить – центр культури. Звідти мав возсіяти світ на весь християнський світ», – писав Ю.Шевельов⁵. У другій половині XVII ст., після прийняття Військом Запорозьким протекторату московського царя, ця ідея трансформувалася таким чином, нібито спадщина Київської Русі належить і російській самодержавній династії. Відтак українська духовна еліта бачила своїм завданням просвітити «одновірний народ».

Особливо масовим прихід з України освіченого духівництва був у першій половині XVIII ст., коли киево-могилянські вихованці реорганізували за своїм взірцем Московську слов'яно-греко-латинську академію, стали її професорами, префектами і ректорами. Найбільший вплив на церковне життя Росії вихідці з України справляли у часи правління Петра I та Єлизавети Петрівни. Вони очолювали Синод, обіймали архієпископські кафедри, були архімандритами великих монастирів, духовниками імператриці та спадкоємця престолу – Петра Федоровича. Ситуація різко змінилася після приходу до влади Катерини II, котра, як писав К.Харлампович, поставила за мету «раз і назавжди покінчити з мріями малоросів про політичну осібність від великоросів і ліквідувати ті права й адміністративний устрій Малоросії, що ними підтримувалися ці шкідливі мріяння»⁶. Імператриця ліквідувала гетьманську форму правління, здійснила секуляризацію церковних володінь, обмежила вихідців з України у праві обіймати вищі духовні посади в Росії, а надалі й в Україні архієреями ставали росіяни. Все це призвело до того, що найбільш значущі відмінності між «малоросійською та великоросійською церквами згладилися»⁷, що відзначали вже сучасники. Так, у 1763 р. белгородський єпископ Йаосаф Миткевич із великим жалем писав:

«Бѣда да горе! Все теперь малоросіянне вездѣ въ крайнемъ презрѣніи. Самые честные люди остаются съ нашихъ... Расуждая теперь про бѣдное отечества состояние, плакаль и вздыхаль: Господи помилуй»⁸.

За підрахунками К.Харламповича, у 1700–1762 рр. великоросійські кафедри займали 70 вихідців з України⁹ – від Пскова й Новгороду до Казані, Астрахані, Тюмені, Іркутська та ін.

Виконуючи своє пастирське служіння, українська духовна еліта в Росії відчувала часом неприязнь та нерозуміння – як із боку влади, духівництва та чиновництва, так і мирян – через свою інакшість, освіченість, ментальність. Вихідці з України намагалися привезти з собою земляків, рідних, тяжили до свого духовного та інтелектуального оточення. І багато хто з них мріяв повернутися на Батьківщину, щоби там знайти душевний спокій у монастирях. Життя в далеких єпархіях, переживання з приводу відірваності від рідної землі й оточення простежується в листах. Поряд із церковними питаннями – пастирським

⁵ *Юрій Шерех [Шевельов]*. Москва: Маросейка. – С.169.

⁶ *Харлампович К.* Малороссийское влияние... – С.488.

⁷ Там же.

⁸ Там же. – С.488–489.

⁹ Там же. – С.505.

служінням, розбудовою єпархій, наверненням на християнство корінних жителів Сибіру, заснуванням шкіл – тут міститься багато цікавого матеріалу й щодо політичного життя Росії, особливо за часів Петра I, коли було здійснено радикальні перетворення у церковній сфері – ліквідовано патріархат й утворено Синод (1721 р.), що по суті повністю підпорядкувало церкву державі. Першому російському імператорові, як писав К.Харлампович, для здійснення його реформ потрібні були люди «з широким кругозором, світлими поглядами, здатністю оцінити його державницькі заходи та підтримати їх улаштуванням училищ, усним словом, пером»¹⁰. І таких людей він знайшов в Україні, звідки коли добровільно, а коли й примусом вони йшли в Росію.

У 1700 р. за наказом Петра I Стефана Яворського було викликано до Москви й висвячено на митрополита рязанського і муромського. В одному з листів до боярина Головіна, в якого просив протекції, щоб його не висвячували, але той навіть не міг сказати про це Петрові I, він скаржився, що про нього подекують, нібито він купив «архирейство за 3000 червоных золотых, иные именовали меня еретиком, ляшенком, обливанником»¹¹, але він не прагнув цього сану, проте мусив скоритися. Після смерті патріарха Адріана в 1701 р. став місцеблюстителем патріаршого престолу й перебував на цій посаді до ліквідації патріаршества та утворення Синоду, ставши його президентом. Для вихідців з України високі духовні посади не завжди були привабливими, і навіть, усвідомлюючи своє пастирське служіння, багато хто з них відмовлявся їхати в далекі єпархії, скаржачись на здоров'я, відсутність лікарів, а також боячись нетерпимості місцевого люду, переслідувань із боку сановників. Викликаний у 1701 р. за наказом Петра I до Москви Димитрій Туптало був висвячений у сан митрополита сибірського й тобольського, але захворів і не поїхав у Сибір. У 1702 р. висвячений на митрополита ростовського та ярославського. Навіть Феофан Прокопович, один із найбільших adeptів реформ Петра I, на перших порах не бажав архієрейства, про що писав у листі до свого учня – Якова Марковича: «Цей гонор притягує мене і вабить не більше, ніж кліть з хижими звірами, у яку мене хочуть кинути». Він іронічно зауважував, що «зздриць митрам добрих мужів, їх мішкам, посохам, підсвічникам і кадильницям та іншим таким причандалам; дай сюди також ще й масних та великих риб», запевняв, що якщо він шукає цього сану, то «хай Бог нашле на мене ще більші нещастя»¹². Проте 1718 р. був висвячений на єпископа псковського, нарвського й ізборського. Не бажав у 1740 р. їхати в Тобольськ і чернігівський єпископ Никодим Сребницький, посилаючись на хворобу, відсутність коштів на утримання лікаря, як він писав про це у Синод. На що одержав відповідь, що «и в Тобольске есть врачи, к тому же, как и ему известно, смерть и животъ въ волѣ Божіей состоятъ, а не въ искусствѣ докторовъ»¹³. Та все ж йому вдалося залишитися в Москві, поминав покійних царів. У 1742 р. просив повернути його до Чернігова, але одержав призначення на Петербурзьку єпархію.

¹⁰ Там же. – С.466.

¹¹ Яворський Стефан. Філософські твори: У 3 т. – Т.1. – К., 1992. – С.16.

¹² Прокопович Феофан. Філософські твори: У 3 т. – Т.3. – К., 1981. – С.195–196.

¹³ Харлампович К. Малороссийское влияние... – С.522.

Не всі православні ієрархи, що прибували з України, були прихильниками петровських реформ, особливо у часи Північної війни. Це простежується в листі Дмитрія Ростовського до старшого братства віленського Святотроїцького монастиря (28 грудня 1707 р.), який, імовірно, скаржився йому на утиски й розорення, викликані війсьними діями. Дмитрій писав:

«Много и у насъ утѣсненій: одни умирають, а другіе и смерти не знаютъ. Подлинно великое Вы претерпѣваете разореніе, но не меньше и у нас оныхъ... В томъ развѣ одномъ различествуемъ мы между собой, что намъ бѣда от своихъ, а вашему преподобію отъ чуждыхъ»¹⁴.

Далі він зазначав, що «и свои насъ не совѣмъ хорошо пріемлють. Не удивляйтесь, время военное, война питается деньгами, война увеселяется кровію»¹⁵. Але і в цьому є своя перевага, заключав Дмитрій сентенцією Ювенала: «Тотъ не дастъ, кто ничего не имѣетъ, прохожому. Ничего не имѣещему не страшень разбойникъ». Журився, що нічим не може допомогти, його митрополія, мовляв, у плачевному стані та при цьому цитував Вергілія: «Була Троя, були троянці, залишився попіл і немає пристанища для кораблів». Цей лист написано переважно польською та латиною. В епістолярії Дмитрія Ростовського, як зазначає відома італійська славістка й дослідниця давньої української літератури Дж. Броджі-Беркофф,

«слова і вирази латинською, польською, слов'яно-російською та слов'яно-руською мовами чергуються винятково часто, утворюючи дуже неоднорідну і напружену прозу, що пов'язано з емоційними факторами»¹⁶.

І у його листах до Стефана Яворського також є натяки, що скрізь твориться

«только беззаконій, только обидъ, только притѣсненій вопіють на небо и возбуждаютъ гнѣвъ и отмщеніе Божіе. Но о семъ помолчимъ. Воля Господня да будетъ. Мы же своему внимаемъ дѣлу, и посреди обуреванія надежды спасенія не теряемъ»¹⁷.

Стефан Яворський був наближеним до Петра I, але так і не став «його людиною». Він підтримував реформу в організації флоту, армії, сприяв розвитку освіти, перебудував Московську слов'яно-греко-латинську академію, викликав із Києва вчителів, а також студентів для навчання в ній, вів боротьбу з розкольниками та протестантами, виступав на захист чистоти православної догматики, своє вчення виклав у праці «Камінь віри», дискутував із Феофаном Прокоповичем, погляди якого вважав співзвучними протестантизму. Стефан Яворський, як писав К.Харлампович, відмовлявся вінчати Анну Іоаннівну з протестантом – курляндським герцогом, був проти шлюбу Петра I з Катериною

¹⁴ Федотова М.А. Эпистолярное наследие Дмитрия Ростовского (вопросы источниковедения и текстологии). – С.561.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Броджі-Беркофф Дж. Аспекти української епістолярної прози... – С.345.

¹⁷ Сочинения святого Дмитрия митрополита ростовского. – Ч.1. – Москва, 1848. – С.514.

за ще живої першої дружини царя, підтримував спадкоємця – Олексія¹⁸. Йому доводилося жити в умовах постійних підозр у нелояльності, виконувати доручення першого російського імператора, як, наприклад, проголосити в московському Успенському соборі анафему гетьманові І.Мазепі. Ще 1707 р. він писав йому листа про те, що, довідавшись про смерть київського митрополита Варлаама Ясинського, зібрав архіереїв та архимандритів у своїй домашній церкві й здійснив поминальну молитву,

«а потомъ, какъ ведется обычай, вкусили хлѣбъ горести. Вкусили впрочемъ не то, что вкушали, ибо я постоянно пепель, яко хлѣбъ ѣмъ, а питіе мое плачемъ растворяю»¹⁹.

Перебування при неврівноваженому монархові було для Стефана Яворського обтяжливим, про що можна судити з листа до Дмитрія Ростовського (19 грудня 1707 р.), написаного у відповідь на його прохання прочитати власну працю «Літописець келійний», бодай передмову, а весь текст доручити кому-небудь зі вчених людей. У відповідь Стефан Яворський писав, що з великим задоволенням прочитав її всю та дійшов висновку, що це «вещь воистинну глаголю, всякія похвалы достойная», закликавши автора: «Пиши, батюшка, пиши, и въ дѣлѣ зачатомъ не ослабѣвай»²⁰. Він навіть мав намір при нагоді показати твір Дмитрія цареві. Стефан Яворський був переконаний, що цю працю «не знищить ані гнів Зевса, ані вогонь, ані іржа, яка їсть залізо». Він заздрих авторові, і ця заздрість «в этомъ случае позволительная», вона дає привід наслідувати

«хоть отчасти, потому что нельзя, батюшка, за тѣмъ неудобостерпимымъ бременемъ, которое и умъ ослѣпило, и здоровье отняло, и душу повредило. [...] Вот что, батюшка, заставляло и заставляет меня выйти изъ этого Вавилона; вот что побуждало меня искать киевской кафедры, не ради кафедры, потому что я уже имѣю кафедру, первенствующую въ іерархическомъ значеніи, и притомъ высшую киевской, но ради отдыха и спокойной жизни, въ которой я могъ бы оставить потомству какое-нибудь произведеніе своего умишка»²¹.

Він образно писав, що покинув «сокиру, а взяв довбню»: «И какой плод из этого? Пагубнѣйшая суета душевная. Повѣрь мнѣ: кто хорошо спрятался, тотъ хорошо прожилъ. Живи для себя»²². Далі наводив приклад безпечного плавання судна в малому потоці, а великі вітрила «болѣе подвержены опасности, чѣмъ малые». Скаржився на хвороби, писав, що сили його покидають, він потребує сторонньої допомоги, а після смерті «оставить ничего, подобно вамъ – ничего, кроме пепла»²³. Спасінням для себе вважав усамітнення: «О, пустыня, матеръ здравія! Тебя всѣми силами жаждетъ душа моя, безъ тебя я оскудѣваю, умираю

¹⁸ Харлампович К. Малороссийское влияние... – С.467.

¹⁹ Труды Киевской духовной академии. – 1866. – Т.1. – С.543.

²⁰ Там же. – С.545.

²¹ Там же. – С.546.

²² Там же.

²³ Там же.

и едва не погибаю»²⁴. Цей лист виглядає сповіддю людини, яка переживає тяжкі розчарування в обраному життєвому шляху: «То я отъ горести сердца моего пишу, что за суетами сими проклятыми все забылъ и что прежде было зрѣлостью ума, теперь стало сухостию»²⁵. Завершувався лист проханням: «Помолися святителю Божій, объ избавленіи плѣнных, отъ них же первый есмь азъ». Ці, найбільш вражаючі, відверті висловлювання Стефан Яворський написав латиною, що обумовлювалося, як стверджує Дж. Броджі-Беркофф, не лише страхом перед можливою цензурою, але й тим, що латина

«давала йому стилістичне багатство і широку семантичну різноманітність, чого не було у церковнослов'янській мові, особливо для ліричного вираження найбільш особистих думок і почуттів, пов'язаних з інтелектуальною культурою західного книгодрукування, яку Стефан Яворський засвоїв під час студій у Речі Посполитій»²⁶.

Ф.Терновський, котрий опублікував листи Стефана Яворського, уважав, що вони

«багаті на піднесеність і чутливість, часто напускну, проникнуті риторичним елементом; він майстер говорити компліменти нерідко з самоприниженням, лестощами й перебільшеннями, проте завжди до повного задоволення свого кореспондента»²⁷.

Та все ж в його епістолярії присутня невдоволеність і розчарування в обраному шляху, бажання спокійного життя, яке дозволило б займатися творчістю. У відповідь митрополит Дмитрій (січень 1708 р.) заспокоював приятеля й нагадував йому слова Макарія Єгипетського, який високо цінував пустинножителів, але надавав перевагу тим, хто служить для людей: «Овии [пустинножителі] имуще благодать, о себѣ точію попечение имѣют; иные же [учители слова Божія, проповідники] иныхъ души пользовати тщатся, сїи онѣх много преимѣют»²⁸. В останньому листі він закликав Яворського видати свої проповіді, уважав, що для здобуття «слави безсмертної не шкода ні тяжкої праці, ні часу»: «Чи лучшей, же кто бездѣлицу на свѣт пускает... А казанья преосвященства вашего много бы пользовали церковь Божію»²⁹. Далі, образно використовуючи назву праці Стефана Яворського «Колісниця урочиста», писав, що вона не виїхала з друку у світ, чи візник не забажав, чи не встиг.

Сам Дмитрій Ростовський працював над своїм «Літописцем келійним» до останньої миті життя. У листі до Ф.Полікарпова (1708 р.) він писав, що хвороби відбирають перо, а писця кладуть на одр, перед очима постає гроб, але він пише навіть не для того, щоб закінчити книгу, а щоб «не въ праздности быть, и не [в] туне бы хлѣбъ ясти»³⁰. Дмитрій Ростовський, прийнявши чернечий постриг у 18 років, дав обітницю жити в бідності, як писав у своєму заповіті, і з того часу

²⁴ Труды Киевской духовной академии. – 1866. – Т.1. – С.546.

²⁵ Там же. – С.547.

²⁶ Броджі-Беркофф Дж. Аспекти української епістолярної прози... – С.344.

²⁷ Труды Киевской духовной академии. – 1866. – Т.1. – С.540.

²⁸ Федотова М.А. Эпистолярное наследие Димитрия Ростовского... – С.556.

²⁹ Там же.– С.557.

³⁰ Там же. – С.563.

«не стяжавахъ имѣнія и мшелоимства, кромѣ книгъ святыхъ, не собирахъ злата и сребра, не изволяхъ имѣти излишнихъ одеждъ, никакихъ либо вещей, кромѣ самыхъ нуждъ»³¹.

Він не залишив нічого навіть на своє поховання та поминання. На його похорон приїхав Стефан Яворський, «прямо вшедь в соборную церковь много надъ тѣломъ сего угодника плакаль», відправив літургію й виголосив проповідь, а також написав епітафію. Їх єднало походження, здобута в Києво-Могилянській академії освіта, моральна підтримка один одного. Невипадково митрополит Димитрій писав, як багато важить для нього думка Стефана Яворського, він – «один проти тисячі».

Російські православні ортодокси вихідців з України вважали «поляками», що привносять у церкву ідеї католицизму чи протестантизму, відтак шукали в їхніх творах, проповідях бодай натяк на невідповідність східнохристиянської догматиці. Влада також тримала в полі зору діяльність ієрархів українського походження. Так, невдоволення Петра I викликала проповідь Стефана Яворського, виголошена 1712 р. у другу неділю Великого посту. Він не сприйняв введення у церковний суд фіскалів від уряду, убачаючи у цьому втручання держави у церковні справи, що викликало гнів царя. Тоді Стефан Яворський звернувся до Петра I з проханням відпустити його на pokій³². Лист до імператора має виправдальний характер, де він стверджував, що, на його думку, фіскали не несуть відповідальності за свої дії, можуть кого завгодно «обезчестити и обличити». Його проповідь була спрямована на те, щоб паства дотримувалася заповідей Господніх, коли вона «хоче мати на цьому світі благополуччя і на небі життя вічне». Але присутні сенатори, як пише Стефан Яворський, почали йому закидати, що він закликає народ до бунту. Він писав, що вже тринадцять років проповідує в Москві, його проповіді не раз слухав і сам цар, «и никтоже не ощутилъ въ моихъ словахъ мятежа и молвотворства»³³. Проте наполягав, що фіскалам не місце у духовному суді. Пізніше пояснював, що згадуючи у проповіді про фіскалів, він ще не знав, що на них мають накладати штраф, якщо вони не доведуть провини. Просив, «падше к стопамъ вашего царскаго величества, съ слезами молюся. Отпусти мя уже къ смерти приближающагося и всегда болѣзнію одержима: не дай душѣ погибнути за преступленіе обѣщанія моего»³⁴. Бог бачить, писав, що вже не може жити з цими людьми. Зазначав, що нічого його не тішить, ані подвір'я, яке він збудував на Пресні – «не так для себя, яко для вашего царскаго величества». Просив відпустити його хоча б в Донський монастир, підписавшись «смирный Стефан, пастушок рязанскій». Натомість Петро I заспокоїв Стефана, який у відповідь вірнопіддано запевнив, що «аще же сподоблюся хотя едину литеру самую монаршою ручкою ко мнѣ начертанну видѣти, то и паче возрадоуюся, и всѣхъ печалей, сердце мое снѣдающихъ забуду»³⁵.

Коли Стефан Яворський різко виступив проти поширення німцями в Москві кальвінізму, скликав у 1714 р. собор, який засудив їхнє вчення як еретичне, а

³¹ Сочинения святого Димитрия митрополита ростовского. – С.48.

³² Чистович И. Феофан Прокопович и его время. – С.61.

³³ Там же. – С.62.

³⁴ Там же. – С.63.

³⁵ Там же. – С.65.

одного з тих, хто його пропагував – до прокляття, то це викликало гнів у царя (не без зусиль впливових при московському дворі німців). Самодержець викликав Стефана до Петербурга, куди він не бажав їхати, посилаючись на свою хворобу та намір їхати в Ніжин на освячення церкви (там його брат Павло був архімандритом Благовіщенського монастиря, де Стефан Яворський думав відкрити школу і для цього заповідав свою велику бібліотеку). У листі до царя він розкаювався, цитував апостола Павла: «Гонихъ, рече, по премногу церковъ Божія, но сего ради помилованъ быхъ, яко в невѣжествѣ сіе сотворихъ»³⁶. Писав про себе, що так і він діяв, а тому сподівається на прощення. І щодо анафеми прихильникам кальвінізму визнавав, що не повідомив про це царя та не узгодив із ним свої дії. Нагадував Петрові І, що володарі, земні царі, «уподобляються самому небесному Богу» і так, як він, мають право відпускати всі провини. Але справа з еретиками-кальвіністами тривала, сенатори вигнали Стефана Яворського «из судебной изъѣ». Петро І наказав йому залишитися в Петербурзі, на що той відповів, що воля царя є волею Бога: «Царь велить, Богъ велить: сердце бо цареву въ рукахъ Божіихъ», запевняючи, що з радістю сприймає цей наказ, але просив надати йому місце, щоб побудувати двір і відпустити до Ніжина

«для посвященія церкви, въ которую все житіе мое и вси доходи мой келейные, яко оная вдова двѣ цатѣ, изнурихъ и всю утварь церковную, сирѣчь книги, сосуды, ризы и прочая къ церковной красотѣ и служенію надлежащая уготовахъ».

Стефан просив дозволу поїхати в Москву, щоб забрати свої книги і повернутися до Петербурга. Запевняв, що не має наміру тікати:

«Не въ чужое государство поѣду, но ваша держава есть Богомъ данная – Нѣжинъ ли, Москва ли, Рязанъ, вездѣ на мнѣ власть самодержавія вашего, отъ нея же укрытися нѣсть мощно, и нѣтъ для чего укриватися; понеже аще и предъ Богомъ грѣшенъ есмь, но предъ в.ц.в. совѣсть имамъ, слава Богу, чисту и беззаорну»³⁷.

А якщо цій клятві, що він повернеться, цар не вірить, тоді нехай пристає до нього офіцера з солдатами: «Но душа, клятвою огражденна, есть паче тѣла карауломъ стрегомага, и ужаснѣе есть клятву преступити, нежели стражи избѣжати»³⁸, – запевняв Стефан Яворський. Йому таки вдалося приїхати до Ніжина й бути на освяченні Благовіщенського собору. У листі до чернігівського єпископа Антонія Стаховського (29 жовтня 1716 р.) він дякував за гостинність, писав, що не може віддячити йому тим самим, «ибо богамъ, родителямъ, наставникамъ и благодѣтелямъ никогда нельзя воздать равнаго»³⁹. Щодо його наміру піти в монастир, то пояснював це хворобами, «и то дѣлалось отъ великихъ моихъ и нестерпимыхъ болѣзней, въ нихъ же смерть заглянула было в очи». Але одужавши просив прощення, цитуючи євангельську сентенцію:

³⁶ Чистович И. Феофан Прокопович и его время. – С.65.

³⁷ Там же. – С.68.

³⁸ Там же.

³⁹ Труды Киевской духовной академии. – 1866. – Т.1. – С.549.

«Отпущайте, что на кого имате; да отецъ вашъ небесный отпуститъ вамъ»⁴⁰. Ця сентенція, як і інша – «не судить і несудими будете» – досить часто повторювалася в його листах до Петра I. Проте в посланні до свого однодумця Димитрія Ростовського Стефан Яворський писав інакше.

Незважаючи на те, що Яворський став президентом Синоду, він не був прихильником підпорядкування церкви державі, про що знав цар. Про свою незгоду з деякими нововведеннями він повідомляв Петрові I. Так, він не сприйняв запропоновану Феофаном Прокоповичем відмову поминати в російській православній церкві східних патріархів. Останній убачав у цьому певну залежність російської церкви від східних патріархів, а оскільки вона відокремилася від них і мала свого патріарха, а тепер і Синод, а також беручи до уваги той звичай, що у грецькій церкві поминали патріархів тільки там, де служив сам предстоятель і це робив архієпископ, він наполягав відмовитися від такого звичаю, залишивши його лише під час служби самого очільника Синоду – коли він поминає монарха, тоді може поминати й патріархів, у всіх же російських церквах цього робити не варто. Стефанові Яворському це положення видалося таким, яке розриває зв'язок зі східними патріархами. У 1721 р. він надіслав свій протест у Синод, але там його відхилили, визнавши подібні думки такими, які «весьма противные и миръ церковный терзающие и государственныя тишины вредительные»⁴¹. Стефан уважав, що у Синоді все вирішують дві людини – Феофан Прокопович і Феодосій Яновський, відносини з якими у нього не склалися. Він мав намір домогтися в Петра I усунення із Синоду Прокоповича. Для цього знайшовся привід. У 1718 р. помер київський архієпископ Йоасаф Кроковський і київська кафедра залишалася вакантною. Яворський запропонував Петрові I, щоби він віддав її Феофанові Прокоповичу. За нього, як він писав у Синод, процвітатимуть школи, «епархія прідетъ въ первобытную красоту, своеволия бродяговъ и монастырей распустя, иноковъ и всего духовнаго чина разслаба укротится»⁴². А вже вірність його монархові «свѣтъ російській выдѣль и выдитъ». Обґрунтовував свою пропозицію тим, що Синод має стати семінарією архієреїв, а на місце вибулих можна запропонувати інших – Феофілакта Лопатинського, Феофіла Кролика, Гедеона Вишневського, що були його однодумцями. Проте Прокоповича вже цей сан не приваблював, та й у царя були інші плани.

Не бачачи розуміння з боку монарха та Феофана Стефан Яворський мав намір усамітнитися, бажав зустрітися з Петром I, але коли це йому не вдалося написав тому листа, де виправдовував свої дії, в яких його звинувачували перед царем. Цей лист цікавий як із погляду стилістики, так і оцінки, підсумку свого життя та служіння. Відбиваючись від закидів, він широко використовував Святе Письмо. Писав, що не одержав аудієнції у царя, не міг припасти до його стоп і як блудний син возвістити: «Отче, согрѣшихъ на небо и предъ тобою». Тому змушений

«симъ писаніємъ моимъ, слезами, не черниломъ писаннымъ, отъ глубины сердца моего отозватися... Се только лѣтъ работою тебѣ и николи же заповѣдъ твою преступихъ и не дослужихся козляте»⁴³.

⁴⁰ Чистович И. Феофан Прокопович и его время. – С.69.

⁴¹ Там же. – С.106.

⁴² Там же. – С.108.

⁴³ Там же. – С.108–109.

Указував на те, що служить уже шістнадцять років, і вже ця служба не посильна. Вона забрала здоров'я, бадьорість, можливість реалізувати свої інтелектуальні потенції, за цей час

«близко того и житіє погубить, чувства вся, а наипаче зрѣніе потемніло, носъ зъло ослабѣша, въ рукахъ персты хирагма покривила, камень замучиль, прочая же оскудѣнія здравія моего неприлично мнѣ являти»⁴⁴.

Зазначав, що єдиною втіхою для нього була милість монарша, «и все горести моя тѣмъ сахаромъ усладишася». Але нині він не має цієї ласки, у чому ж причина, – питає Стефан Яворський. У його проповіді, як вважають його неприятели. Проте вона була спрямована «къ и исправленію, и созиданію духовному російскаго народа, а царскимъ лицамъ ниже помышленіе было». Чи справа в розкольниках. Коли вона була заборонена, він замовк і надалі буде мовчати: «Ей, говорити казанье трудно, а молчатъ вельми легко». Щодо своєї праці, спрямованої проти розкольників, то він керувався званням пастирським: «Не апостол ли глаголетъ: проповѣдуй слово, настой благовременнѣ и безвременнѣ, обличи, запрети, умоли»⁴⁵. І далі цитував євангельську сентенцію: «И господинѣ винограда гнѣвається ли на дѣлателя, егда из винограда его работникъ, по должности своей, изметаєтъ терніе или от пшеници плевели?»). Пояснював, що Сенат звинувачував його в тому, що він не одержав дозволу на протидію кальвіністам, не описав події, які відбулися. Але чи можна чекати дозволу, писав Стефан Яворський, коли необхідно гасити пожежу?! І те, що він піддав анафемі поширювачів протестантизму, не суперечить церковним правилам, адже на вселенських і помісних соборах проклинали еретиків. Яворському ставили в провину і допити, на що він відповідав, що вони необхідні для встановлення істини. Якщо звинувачений відмовляється давати показання, тоді його піддають тортурам. Але «пытка не наше есть дѣло», – писав Яворський, а допит ускладнювався тим, що багато з Москви втекли, а ті, кого допитували, відмовлялися свідчити про свою вину, написали православне сповідання віри, а через деякий час

«Фомка срубиль икону съ великимъ всея Москвы удивленіємъ и соблазномъ, яко мощно рещи: и потрясєся весь градъ. Аще при двюю или трієхъ свидѣтелѣхъ станєтъ всякъ глаголь, по словеси Христову и закона: множає паче наше дѣло твердо и крѣпко имать быти, толико облакъ свидѣтелей достовѣрныхъ имущє»⁴⁶.

Але що багато про це писати, резюмував Стефан Яворський,

«противу рѣчному стремленію нельзя плавати... Виноват естѣмъ въ неопасствѣ и дерзновеніи моемъ, – за которюю вину, падши къ стопамъ вашего царского величества, прошу милостивого прощєнія».

Уважав, що підлягає покаранню і відпущенню від сану архієрейства. Але найбільше його турбувала царська немилість, та все ж він сподівався, що «по

⁴⁴ Чистович И. Феофан Прокопович и его время. – С.109.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Там же. – С.111.

сей бури паки превождѣленное возсіяетъ ведро». Підписався Стефан Яворський під своїм листом так:

«Вашего священнѣйшаго и великодержавнѣйшаго монаршества, вѣры православныя защитникъ, вѣрнѣй подданный рабъ и подножіе, смиренный Стефанъ, пастушокъ рязанскій»⁴⁷.

Лист написаний 27 липня 1722 р., а через чотири місяці Стефан Яворський помер.

Серед опонентів Петра I був Гедеон Вишневський, який писав до київського митрополита Йоасафа Кроковського «неприличныя» політичного характеру листи з опозиційним настроєм⁴⁸. Подібну поведінку ієрархів – вихідців з України, К.Харлампович характеризував так:

«І хоча київська школа привчала говорити улесливі промови й розвивала сервільний запобігливий тон, проте все ж у вищому малоросійському духівництві брало гору прагнення до незалежності від світської влади»⁴⁹.

Цей вільнолюбний дух простежується й у листуванні, де йшлося про конфлікти з російськими воеводами, непорозуміння з місцевим духівництвом та чернецтвом. Ієрархи, які прибували з України, досить часто наражалися не лише на неприязнь, але й на відверту ворожнечу російських церковників, що пережив, наприклад, Лаврентій Горка, коли його з Рязанської єпархії перевели до В'ятки (1733 р.), а тамтешнього єпископа Олексія Титова – до Рязані. На нього писали скарги, перешкоджали здійснювати церковні служби, що навіть весь Синод, зокрема і Феофан Прокопович, оцінювали це як прояв «крайней злобы и небратолюбия къ Лаврентію какъ челоуѣку иностранному»⁵⁰. Цікаве тут визначення Прокоповича, що вихідця з України сприймали за іноземця. Лаврентій Горка скаржився у Синод, що не тільки не може виконувати свої пастирські обов'язки, але й жити – усі бо налаштовані проти нього, не слухають, тікають, ховаються і «безобразно пьянствуют». Писав, що мав намір улаштувати при архієрейському домі школу та запросив із Києва двох світських учителів, «но за такимъ гоненіємъ и за противностями невозможно»⁵¹. Лаврентій Горка мріяв про київську кафедру і звертався з проханням до Феофіла Кролика допомогти йому у цій справі, обіцяючи щедро віддячити всім, виділивши на це 5 тис руб.: «Во дворцѣ и в Синодѣ всячески тщатся похвалятъ, просятъ и по чести несудно обѣщать, даже 4000 или до 5000 рублей расхода»⁵². Особливо сподівався на підтримку

«патрона моего в Новгороде начальствующему (Феофана Прокоповича – О.Д.) 200 или 300 и больше червонных, такожде и вашему преподобию толикожде воздам тот час, прежде отъезда на

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Харлампович К. Малороссийское влияние... – С.468.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ Там же. – С.494.

⁵¹ Там же.

⁵² Описание документов и дел, хранящихся в архиве Св. Синода. – Т.Х: 1730 г. – Санкт-Петербург, 1901. – С.814.

вышереченный престол из Москвы, аще бы токмо благополучно дѣло оное произошло»⁵³.

Запевняв, що всіх обдарує, «лутшѣ мнѣ есть все имѣніе роздати, токмо бы имя честное с оным престолом получитьи»⁵⁴. Просив, знаючи, що це небезпечно і може завдати безчестя, особливо не розголошувати цю справу, а якщо не вдасться здійснити задумане, тоді спалити цидулку. Але Феофіл Кролик, як писав К.Харлампович, «виявився несумлінною людиною – роздаючи гроші й дари він не називав свого довірителя, переймаючись власними справами»⁵⁵.

Феофіл Кролик був людиною діяльною, незалежною, світською за духом, і не завжди дотримувався християнських добродійностей, про що згадано вище. Він навчався в Києво-Могилянській академії, а також за кордоном. Викладав філософію в Московській слов'яно-греко-латинській академії, був префектом (1713 р.). У 1716 р. разом з кількома перекладачами за наказом Петра I перебував у Празі, де переклав із німецької мови два томи універсального лексикона Й.Ф.Будде. Повернувшись у Росію разом із Феофаном Прокоповичем брав участь у церковних реформах, співавтор Духовного регламенту, радник Синоду. У 1723–1728 рр. – архімандрит Чудового монастиря в Москві, а з 1730 р. і до смерті (1732 р.) – московського Новоспаського монастиря. Він не знайшов спільної мови з ченцями своєї обителі, які подали на нього скаргу у Синод, де в 52 пунктах звинувачували його в тому, що архімандрит веде таке життя, яке, на їх думку, не відповідало ані сану, ані загалом чернечим обітницям. Він розводив коней, їх у монастирі було 22. Змусив ченців замість старого саду закласти регулярний парк, висівав квіти і траву, будував альтанки. Із саду, як писали ченці, вони винесли землі на два аршини завглибшки, а наносили зі стайні. Із монастирських маєтностей продавав зерно, масло, вовну. Але найбільше їх обурювало те, що не служив молебень за здоров'я імператриці Анни Іоаннівни, не ходив на панахиду за всіх «императорского величества родителей [...] якобы болезнью отбывая от того служения»⁵⁶. А в день смерті цесарівни Параскеви Іоаннівни у соборі не служив, «в тот день был пьян и исполнял непристойныя прихоти пѣніемъ и на бандурныхъ играхъ у себя в келье»⁵⁷. Утримував при собі «приезжих поляков брата своего да зятя з города Ярослава». Феофіл Кролик мав чималу бібліотеку, яку після його смерті новопоставлений єпископ іркутський і нерченський Інокентій Нерунович вивіз до Іркутська для новоутвореної школи.

Вирушаючи до місця нового служіння у віддалені єпархії, ієрархи українського походження прагнули взяти з собою земляків або ж родичів, і це викликало обурення серед російського духівництва, яке звинувачувало їх у тому, що вони «своихъ только черкасъ всячески снабдѣвають и охраняють»⁵⁸. Проте для

⁵³ Описание документов и дел, хранящихся в архиве Св. Синода. – Т.Х. – С.814.

⁵⁴ Там же.

⁵⁵ Харлампович К. Малороссийское влияние... – С.521.

⁵⁶ Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф.796. – Оп.13. – Д.248. – Л.16.

⁵⁷ Там же.

⁵⁸ Харлампович К. Малороссийское влияние... – С.524.

організації шкіл, ведення справ у консисторіях архієреї потребували освічених людей, які були серед їхніх співвітчизників. Тому не випадково смоленський єпископ Гедеон Вишневський писав, що коли вислати наявних у нього людей з України, а також

«из-за рубежа и Могилева [...], то въ домовыхъ и школьныхъ дѣлахъ учинится остановка, такъ какъ изъ природныхъ смольчанъ обрѣтается малое число канцелярскихъ служителей и пѣвчихъ, к исправленію дѣла неспособныхъ»⁵⁹.

Так і Рафаїл Заборовський, на той час єпископ псковський, писав, що тримає у себе земляків – живописця і конюха та кухмістра грека – з тієї причини, що «псковские природные изъ крестьянъ домовые служители мало къ чему годны, великие шумницы, а къ тому жъ и хищницы»⁶⁰.

Українські ієрархи переважно не викликали симпатій у російського духовництва. Так, ієродиякон Дамаскин високо цінував Єпифанія Славинецького і Симеона Полоцького, а про сучасних йому вихідців з України не без іронії писав, що

«теперешніє кїевляне едва пройдут а, b, c, d или немного больше, какъ начинаютъ дерзко укорять людей даже высокаго сана, даже архієреевъ, называя их невѣжами и неучами»⁶¹.

Вони були чужими як більш освічені, а до того й амбітні, погляди яких багату у чому відрізнялися від російських духовних осіб. Проте мали місце приклади гідної оцінки високої освіченості українських церковників. Так, новгородський митрополит Іов прихильно відгукувався про Дмитрія Ростовського, Стефана Яворського, з якими листувався. Вони надсилали йому свої книги. Проте префекта Московської слов'яно-греко-латинської академії Стефана Прибиловича як представника тих богословів, котрі навчалися «въ кїевскихъ новихъ афінейскихъ школахъ», звинуватив «в неправославії»⁶². Стефанові Прибиловичу протегував Дмитрій Ростовський, у 1708 р. посвячений ним в ієромонахи.

Дмитрій Ростовський підтримував дружні й інтелектуальні стосунки з ченцем Чудового монастиря Феологом, з яким листувався. Збереглося 40 листів, перший, написаний Дмитрієм Ростовським 9 листопада 1697 р., останній, як вважають дослідники – 27 жовтня 1709 р., за день до своєї смерті⁶³. Феолог, пострижений у 1694 р., за наказом патріарха Адріана у 1698 р. був призначений писцем Печатного двору⁶⁴. Це листування людей, пов'язаних «як духовними братніми, так і насправді дружніми узами»⁶⁵. Листи митрополита Дмитрія образні, насичені роздумами про вічні категорії – життя і смерть, добро, вдячність, побожність тощо. Тут мають місце і народні сентенції («думка за морем, а смерть за плечима»), іронія з приводу людських слабостей («мало можется трудиться, много можется

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ Там же.

⁶¹ Там же. – С.492.

⁶² Там же.

⁶³ Федотова М.А., Круминг А.А. Святой Димитрий Ростовский и его переписка с монахом Феологом Чудовским... – С.110.

⁶⁴ Там же. – С.108–109.

⁶⁵ Федотова М.А. Письма и послания Димитрия Ростовского... – С.513.

ленитися: дрожит рука писать, не дрожит пиво-мед вкушать»⁶⁶. Особливо трагічно звучить його лист, написаний 7 жовтня 1708 р. Тут і смиренність перед невідворотністю смерті, яка вже на порозі, і опис суто людського відчуття страху перед нею:

«Страх смерти нападе на мя. А страх сугубый: яко не вем дне и часу вонь же мя смертнй суд од Бога постигнет: и яко не готов есмь к смертному исходу. А дело книгописное как останет; будет ли кто – охотник приняться за то и вершити? А ще много надобно в том деле трудится, годом его не совершить и другим годом насилу к совершению поспеть»⁶⁷.

Далі зазначав, що «не жаль мне ничего, ниже имам чesого жалети, богатства не собрах, денег не накопил, единое мне жаль то, яко начатое книгописание далече до совершения». Свої роздуми про незакінчені й нездійснені праці завершував сентенцією: «А конец при дверях, секира при коренѣ, коса смертная над главою, уви мне»⁶⁸. У цьому ж листі Дмитрій Ростовський зі вдячністю згадував своїх приятелів – Каріона Істоміна, Йоасафа Калдичевського, самого Феолога, які допомагали і підтримували його під час хвороби. В останньому посланні, написаному за день до смерті, адресант описував стан свого здоров'я:

«Прежде бывало мое здравие пополамъ: полуздравъ, полунедужень. А ныне недугование превозмогаетъ, и едва третия доля здравия остается, обаче будто мужаюся и движуся о Господе моемъ, въ его же руку животь мой. Дела ныне никакова не делаю: до чего не примусь, все из рук падаетъ»⁶⁹.

Далі писав, що погано бачить, не може читати, недуг змушує лежати і стогнати. Він у такому стані, що не знає, що «чаяти – животь или смерть». І як кожна людина митрополит уповав на Божу допомогу: «На смерть не готовъ, обаче по воле и по велению Господню долженъ готовъ быти. Силенъ же есть Владыка мой еще укрепити мою немощь»⁷⁰. Скаржився, як і багато інших вихідців з України, що клімат тутешній йому не підходить: «Воздухъ ростовский зело худъ, и воды весьма не здоровъ». Листи Дмитрія Ростовського свідчать про його подвижницьку діяльність, «нестяжання» земних благ, самовіддане пастирське служіння, глибоку людяність і вдячність.

Також і Філофей Лещинський, колишній митрополит тобольський і сибірський, коли писав до Феофана Прокоповича з проханням допомогти йому повернутися із Сибіру в Київ, зазначав, що не нажив ніякого багатства. Він навчався у Києво-Могилянській академії, був священником, овдовів, прийняв чернечий постриг у Печерському монастирі. За рекомендацією Дмитрія Ростовського та Стефана Яворського висвячений 1702 р. на митрополита тобольського й сибірського. У 1703 р. організував при архієрейському домі в Тобольську школу.

⁶⁶ Филевские чтения. – Вып. IX: Святой Димитрий, митрополит ростовский... – С. 113.

⁶⁷ Там же. – С. 132.

⁶⁸ Там же.

⁶⁹ Федотова М.А. Письма и послания Димитрия Ростовского... – С. 515.

⁷⁰ Там же.

Для придбання книг на потреби школи та митрополичого дому відрядив у Київ ченця Єремію Іванова, який привіз 206 різних підручників, букварів, граматики, а також часословів і псалтирів. Заснував театр на зразок того, який був в академії, відзначався місіонерським подвижництвом. У 1711 р. прийняв схиму і відмовився очолювати єпархію. Митрополитом став інший вихованець Києво-Могилянської академії – Іоанн Максимович. Філофей Лещинський бажав повернутися в Київ, відвідав у 1716 р. Києво-Печерську лавру, але змушений був за наказом Петра I повернутися в Тобольськ, знову очолював після смерті Іоанна Максимовича тамтешню єпархію (1715–1721 рр.). Коли митрополитом став Антоній Стаховський, він вирішив повернутися в Україну. У грудні 1727 р. написав листа до Феофана Прокоповича з проханням допомогти виїхати з Сибіру в Київ, у лавру, щоб там знайти спокій. Його лист – яскравий взірець епістолярного жанру, в якому переплітаються народні та християнські сентенції, а мова близька до розмовної. Писав, що вже 25 років живе у Сибіру і цей час уважав втраченими, оскільки не нажив

«собѣ добраго ничого ни в душевном, ни в тѣлесном. И власне до моего смиренія пророческое служит слово: Сине человекѣ! Посредь скорпій ти живеш. То в тѣлесном. А что до душевного, то и близь не бывало, занеже мѣсто и нрав украшает, якоже человекѣков старци»⁷¹.

Далі, як в українському фольклорі: «Лѣта минають, смерть за плечима, а гдѣ грѣшник явится, когда праведный едва спасеться». Писав, що думає про душу та про обітницю завершити своє життя у Києво-Печерській лаврі, «но к кому припасти, дабы мя воздвигнул из Сибири. Положив на Бога надежду, дерзаю до преосвященства вашего припасти. Что мнѣ уже старцу, и на Сибири»⁷². Писав далі, що «нездужаю ѣздить и до иноземцев крести, а крещенных благодатию Божією премногое множество, было б только кому пасти и охраняти», далі додавав, що хрестив багатьох, але «хлѣба ошонка не получил за труды»⁷³. Скаржився, що новопоставлений митрополит Антоній Стаховський відібрав у нього ризницю й келію. Просив повернути ризницю і допомогти виїхати з Сибіру. Феофан Прокопович ледве чи зміг виконати його прохання, після смерті Катерини I він і сам переживав не кращі часи. Судячи з заповіту, укладеного Філофеем Лещинським, жив він дуже просто. Писав, «а что до келейных вещей, тѣх нѣкто да будет надеятся. Что было, все в строение монастырю Тюменскому положилося»⁷⁴. Далі просив братію не

«омывать грѣшного тѣла моего. Токмо облекти в бѣлую власяницу, которую и держу для того, да кафтан какой на мя возложить [...] гроб готов в палатце, который от много времени вожу з собой, а могилу выкопать перед дверми западными (тобольської кафедральной Святотроїцької церкви – О.Д.)»⁷⁵.

⁷¹ Киевские епархиальные ведомости. – 1877. – №1/2. – Отд. II. – С. 546.

⁷² Там же.

⁷³ Там же.

⁷⁴ РГИА. – Ф. 796. – Оп. 8. – Д. 282. – Л. 2.

⁷⁵ Там же.

Мав чимало книг, частину яких роздав ще до своєї смерті, інші заповідав роздати на спомин своєї душі братії, це були переважно церковні книги. Було складено опис тих, які залишилися. Серед них – «Мінеї», «Тріодь», «Октоїх», «Требник», «Акафіст», «Апокаліпсис», «Псалтир», який заповідав передати до школи, а також книги польською і латинською мовами: «Печати польской казнодѣя (заповідалась Чернігівській єпископській кафедрі – О.Д.), книга польської печати монархия Турецкая, Месияш [...] книга латинской печати библикорон, книга латинская, именуемая Библия, Библия польской печати в лицах (всі три заповідалися Києво-Печерській лаврі – О.Д.)». Були також «Синопис», «Введение в историю европейскую» С.Пуфендорфа в перекладі Гавриїла Бужинського (1718 р.). Усього книг за описом було 64⁷⁶.

Непорозумінь, злиднів зазнавали і вихідці з України, які займали не такі високі посади в російській церковній ієрархії, зокрема священники і причетники храмів при закордонних місіях. Сюди, як правило, брали вихованців Києво-Могилянської академії та колеґіумів, оскільки вони знали латинську, а також грецьку, німецьку, французьку мови, церковний спів. Багато з них співали у придворній капелі, а коли «спали з голосу», тоді прагнули виїхати за кордон, дехто сподівався поєднати службу з навчанням у тамтешніх університетах. Платили, як правило, невеликі гроші – священники одержували 200, а причетники – 100–150 руб. Цікаве у цьому розумінні донесення у Синод ієромонаха Венедикта, який служив у російській православній церкві в місті Кіль. Він писав, що перебуває тут уже сім років, скаржився на стан здоров'я, що не допомагають йому ніякі ліки, а тому «желал вседушно, во утѣшеніе послѣднее при одновѣрной братия гробах недостойныя кости моя положить»⁷⁷. Просив повернути його в «любезное отечество». Писав, що внаслідок війни (Семиріччя 1756–1763 рр.) хліб та інші продукти подорожчали втричі, сам він «в крайних недостатках, при болѣзнях, с претерпѣнием чувствительной нищеты, общую честь сохранил, без долгов прожил»⁷⁸, але не має «ни средств, ни денег», щоб повернутися додому. Ієромонах Венедикт навчався у Києво-Могилянській академії, був екзаменатором при новгородському архієрейському домі. Своїх причетників він заохочував навчатися в Кільському університеті.

Перебуваючи у віддалених від Батьківщини єпархіях дехто з ієрархів українського походження заповідав своє майно та книги академії, монастирям. Так, Гедеон Вишневський, єпископ смоленський і дорогобужський, ще 1739 р. (помер 1761 р.) уклав заповіт, за яким просив передати в київський Микільський монастир із «собственного имѣния иностранных червонных золотых 2500», які заповідалися на київські церкви та монастирі, зокрема Братському училищному монастиреві – 30 червоних, убогим студентам у бурсах – 30, на шпиталі – 30, колодникам – 20. Родичці, попаді й удовиці Агрипині Шпанській – «на воспитаніе малолѣтнего сына Юсифа Шпанского учащегося – 150 червоних»⁷⁹. Дубова скринька, в якій лежали гроші й заповіт, було замуровано у «стѣну скарбцову»,

⁷⁶ РГИА. – Ф.796. – Оп.8. – Д.282. – Л.1–4 об.

⁷⁷ Там же. – Оп.44. – Д.160. – Л.2 об.

⁷⁸ Там же. – Л.3 об.

⁷⁹ Там же. – Оп.42. – Д.61. – Л.62.

від довгого зберігання вона згнила, а заповіт зітлів. Поновлений у 1756 р. Тоді золоті замурували у глиняному посуді, а заповіт запечатали. Після смерті Гедеона Вишневського його велика бібліотека була передана Смоленській семінарії, яку він і заснував.

Отже, духовні особи українського походження в Росії XVIII ст., хоча й служили російській церкві та російським царям, не уникали тяжких випробувань і розчарувань, виконуючи свій пастирський обов'язок, проповідуючи ідеали християнства. Дехто з українців – російських ієрархів – були подвижниками, канонізовані російською православною церквою як святі. Із посиленням процесу централізації Російської імперії, ліквідацією автономного устрою Гетьманщини духовництво українського походження усувалося з провідних позицій у російській церкві. Останнім проявом незалежності за духом була спроба митрополита ростовського та ярославського Арсенія Мацієвича виступити проти секуляризації церковних маєтностей, за що він позбувся сану, був розстрижений і ув'язнений (1768 р.). У тюрмі він і закінчив своє земне життя (1772 р.), не маючи навіть імені, відомий охороні під кличкою «Враль». Водночас церковнослужителі-українці не поривали зв'язків зі своєю Батьківщиною, багато з них прагнули повернутися і знайти тут душевний спокій, заповідали кошти і книги на монастирі, церкви, школи.

The pastoral ministry of Ukrainian birth hierarchs in the Russian Orthodox Church, their relations with the authority, admission and non-acceptance in the new environment and the homecoming attempts are investigated mainly on the epistolary sources.

**ДВОРЯНСТВО ПОРЕФОРМНОЇ ДОБИ:
ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ
(НА ПРИКЛАДІ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)**

Аналізуються особливості процесу трансформації дворянського стану в період модернізації від 1861 р. до початку ХХ ст. Простежено зміни у системі дворянського землеволодіння. Визначено роль і місце дворянства у формуванні й розвитку нових інститутів місцевого управління, суду та земства.

В останній чверті ХІХ ст. у суспільстві склалася стійка думка про втрату дворянами панівного становища, загальний занепад їх економічної та соціальної ролі. Така думка була навіяна працями дворян-публіцистів, зокрема М.Семенов переконавав, що внаслідок реформ 1860–1870-х рр. дворянство втратило провідну роль серед інших станів імперії і було витіснене з усіх сфер життя суспільства: у землеволодінні, повітовому і губернському управлінні, судових установах¹. Водночас А.Плансон заявив, що 1861-й рік деморалізував дворянство, яке за три десятиліття розорилося². Про це писав і О.Пазухін, який уважав, що внаслідок тогочасних реформ, особливо земської, найбільше серед усіх станів постраждало дворянство³.

Ідею про занепад дворянства розвинула радянська історіографія. Відомий дослідник П.Зайончковський наголошував на ослабленні економічної ваги помісного дворянства внаслідок реформи 1861 р.⁴ Інший історик російського дворянства – Ю.Соловйов – підкреслював, що після скасування кріпацтва перед дворянством постало завдання пристосуватися до нових суспільних умов, однак багатьом це не вдалося зробити, що призвело до занепаду їхніх господарств⁵. Б.Литвак писав про втрати дворянства внаслідок реформи 1861 р., які були не стільки економічними, як політичними⁶. Говорячи про втрачені позиції дворянства внаслідок реформ Олександра ІІ А.Корелін натомість констатував, що формально і фактично воно зберігало за собою статус «найпершого стану»⁷.

У сучасній російській та українській історіографії оцінки становища дворянства в пореформенний період неоднозначні. Так, російський історик В.Шаповалов визнає, що воно втрачало лідируючу роль на земельному ринку, а значна частина так і не змогла психологічно прилаштуватися до нових умов. Водночас він робить висновок, що у соціально-економічній сфері дворянство трансформувалося в

* Кочергін Ігор Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету (Дніпропетровськ).
E-mail: alkigor@ukr.net

¹ Семёнов Н.П. Наше дворянство. – Санкт-Петербург, 1898. – С.41–42, 46.

² Плансон А.А. О дворянстве в России: Современное положение вопроса. – Санкт-Петербург, 1893. – С.16, 27.

³ Пазухин А.Д. Современное состояние России и сословный вопрос. – Москва, 1886. – С.22, 26.

⁴ Зайончковский П.А. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. – Москва, 1958. – С.427.

⁵ Соловьёв Ю.Б. Самодержавие и дворянство в России в конце XIX в. – Ленинград, 1973. – С.199.

⁶ Литвак Б.Г. Переворот 1861 г. в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. – Москва, 1991. – С.213.

⁷ Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России: 1861–1904 гг.: Состав, численность, корпоративная организация. – Москва, 1979. – С.285.

буржуазному напрямі⁸. Український дослідник О.Реєнт також погоджується, що дворянство внаслідок реформ 1860–1870-х рр. почало втрачати свій вплив у суспільстві, однак додає, що т.зв. контрреформи Олександра III помітно зміцнили позиції дворянського стану⁹. Американський дослідник С.Беккер у своїй монографії про російське дворянство пореформеного періоду остаточно відмовився від звичного для більшості істориків терміну «занепад», вважаючи, що дворяни пережили процес трансформації, перейшовши до нового способу життя¹⁰.

На сьогодні історіографія дворянства відійшла від думки про його занепад унаслідок реформ періоду правління Олександра II, оцінюючи події другої половини XIX ст. радше як трансформацію соціально-економічних відносин. Цей здавалося б очевидний факт помітив ще А.Корелін, який уважав, що скасування кріпацтва, попри багато пережитків, спонукало до певної перебудови різних сфер громадського життя та модернізації всієї системи виробничих і правових відносин¹¹. Американський історик Б.Лінкольн називав селянську, земську і судову реформи Олександра II початком реновації («renovation») Росії. На його думку, вони започаткували еволюцію суспільства від нації рабів до нації вільних громадян, що змушені були брати всезростаючу відповідальність за свою долю¹². Б.Лінкольн, по суті, говорить про модернізацію.

Польський соціолог П.Штомпка виділяє три поняття модернізації. Перше є синонімом усіх прогресивних соціальних змін, коли суспільство рухається вперед згідно з прийнятою шкалою покращень. Друге має більшу історичну конкретику і тотожне ідеї сучасності, тобто включає у себе весь комплекс соціальних, політичних, економічних, культурних та інтелектуальних трансформацій, які відбувалися на Заході з XVI до XX ст. I, нарешті, третє поняття – рух від периферії до центру сучасного суспільства¹³. Усі три поняття так чи інакше можна застосувати до періоду реформ Олександра II. У суспільстві мали місце прогресивні явища, завершувався промисловий переворот, удосконалювалися засоби виробництва, відбувалося скорочення відставання від європейських країн в економічному розвитку. Чому ж тоді сучасники та наступники вживали щодо другої половини XIX ст. визначення «занепад» у соціально-економічному становищі дворянського стану в Російській імперії?

Одна з основних причин полягає у суттєвих втратах дворянами земельної власності на користь інших станів суспільства. Оскільки земля разом із кріпаками до 1861 р. вважалася основним мірилом багатства дворянського стану, тому їх втрата внаслідок селянської реформи кваліфікувалася як наочне свідчення зубожіння дворян.

За статистикою, дворяни Катеринославської губернії від часу проведення реформи 1861 р. і до кінця XIX ст. зазнали суттєвих втрат земельної власності.

⁸ *Шатовалов В.А.* Дворянство Центрально-Черноземного региона России в пореформенный период: Дисс. ... д-ра ист. наук. – Москва, 2002. – С.80, 308, 315.

⁹ *Реєнт О.П.* Велика реформа 1861 р.: погляд із XXI ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2010. – Вип. XVIII. – С.21.

¹⁰ *Беккер С.* Миф о русском дворянстве: дворянство и привилегии последнего период императорской России. – Москва, 2004. – С.308, 310.

¹¹ *Корелин А.П.* Дворянство в пореформенной России... – С.130–131.

¹² *Lincoln B.W.* The grate reforms: Autocracy, bureaucracy, and the politics of change in Imperial Russia. – DeKalb, 1990. – P.61–62.

¹³ *Sztompka P.* Socjologia zmian społecznych. – Kraków, 2007. – S.130.

Якщо на момент проведення селянської реформи в губернії було 2159 земельних володінь дворян-поміщиків, яким належала 2 658 331 десятина, то у 1892 р. кількість дворянських землеволодінь скоротилася до 1778, а землі – до 1 964 438 десятин¹⁴. Ці показники свідчать, що дворянство втратило більше 25% землі. Утім, в їх розпорядженні ще залишався великий масив земельної власності.

У процентному співвідношенні на кінець ХІХ ст. дворяни продовжували залишатися найбільшими власниками землі. За даними соціально-економічного огляду Катеринославської губернії 1897 р., дворяни володіли 53,6% усіх земель у губернії. Наступними за ними розташовувалися поселяни-власники (зазвичай до них відносили німецьких поселенців), яким належало 13,1% землі. Решта соціальних груп володіли значно меншими площами, на що вказують дані таблиці 1.

Табл.1
Соціальні категорії земельних власників Катеринославської губернії на 1897 р. із зазначенням земельних площ, які їм належали¹⁵

№ п/п	Соціальні групи та економічні об'єднання	Число володінь	Площа (дес.)	% до загальної кількості землі
1	Дворяни	1610	1 437 014	53,6
2	Поселяни	756	351 330	13,1
3	Сільські громади	743	323 595	12,1
4	Купці	243	210 770	7,9
5	Селяни	2249	184 901	6,9
6	Міщани	406	69 674	2,6
7	Акціонерні товариства	39	60 484	2,3
8	Іноземці	25	15 129	0,6
9	Духівництво	43	4613	0,2
10	Інші	129	20 756	0,8
Усього		6247	2 677 244	100

На початку ХХ ст. земельні володіння дворян продовжували скорочуватися. Так, у 1903 р. серед власників найбільшої кількості землі в губернії виявилися селянські громади, які потіснили дворянство.

Табл.2
Землеволодіння в Катеринославській губернії (1903 р.)¹⁶

№ п/п	Соціальні групи та економічні об'єднання	Площа (дес.)	% до загальної кількості землі
1	Сільські громади	2 148 645	37,86

¹⁴ Сведения о количестве земли у дворян к 1861 г. и 1892 г. в 44 губерниях Европейской России (по данным, доставленным губернскими предводителями дворянства). Сост. Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. – 1895. – С.1.

¹⁵ Статистическо-экономический обзор Екатеринославской губернии за 1897 г. – Екатеринослав, 1898. – С.2.

¹⁶ Ведомость о землевладении в Екатеринославской губернии за 1903 г. // Обзор Екатеринославской губернии за 1903 г. – Екатеринослав, 1903. – Дополнение.

Продовження табл.2

2	Дворяни	124 3642	21,9
3	Селяни	652 760	11,5
4	Поселяни-власники (німці)	272 215	4,79
5	Купці	205 464	3,62
6	Міщани	62 205	1,09
7	Духівництво	43 513	0,76
8	Греки	9740	0,17
9	Інші	194 122	3,42
Усього		5 674 515	

На початку ХХ ст. було пройдено психологічну межу, яка засвідчила втрату дворянами першості у сфері земельного володіння. Цей факт очевидний, якщо оцінювати його в кількісному вимірі. Однак якщо брати якісні показники, то дворяни-землевласники продовжували бути успішними в різних галузях сільськогосподарства: рільництві, скотарстві, лісорозведенні, садівництві, виноробстві тощо, справляючи відчутний вплив на економіку регіону¹⁷.

Поглянемо на ще одну сферу діяльності, в якій дворяни до 1861 р. мали беззаперечне лідерство – селянське управління. Якщо не брати до уваги удільних селян, які нерідко теж працювали на поміщиків, уся влада над селянином залишалась у руках дворян. Після звільнення кріпаків поміщики втратили над ними владу. Щоправда, ця втрата не може вважатися остаточною. По-перше, більшість селян уклали з колишніми поміщиками уставні грамоти, перейшовши до розряду тимчасовозобов'язаних, і до 1864 р. вони продовжували виконувати повинності на користь колишніх своїх господарів. По-друге, протягом 1861–1874 рр. діяв інститут мирових посередників, який мав чималий вплив на новостворені волосні селянські правління. У 1889 р. виник інститут земських начальників, що теж суттєво впливав на функціонування волосних правлінь.

Радянський історик М.Дружинін, аналізуючи процес підготовки селянської реформи 1861 р., під час якого викристалізувалася посада мирового посередника, дійшов висновку, що цей інститут мав загальні риси з окружними начальниками державних селян, а діяльність самих посередників характеризував як поступове перетворення їх у начальників над селянськими громадами¹⁸. Посада мирового посередника забезпечувала реальну владу над колишніми кріпаками й достатню незалежність від губернської, і тим більше, повітової адміністрації, а також від органів дворянського самоуправління. Тобто, ставши мировим посередником, дворянин мав змогу, у межах розумного, не лише своїми висловлюваннями, а й діями демонструвати власну позицію в такій складній у цей час для імперської влади сфері, як селянське питання.

Дворянство вперше після відомого заклику Катерини II до народних представників усіх станів (окрім кріпаків) до складання нового зводу законів, отримало

¹⁷ Кочергін І.О. Капіталістичні дворянські господарства Катеринославської губернії пореформеного періоду // Гуманітарний журнал. – 2010. – №3/4. – С.16–29.

¹⁸ Дружинин Н.М. Мировые посредники 1860–1870-х гг. (к вопросу о реализации реформы 1861 г.) // Труды Института экономики и права АН Грузинской ССР. – Тбилиси, 1968. – Т.15. – С.127.

право голосу у сфері соціально-правового будівництва держави. Цим правом дворяни скористалися, сформувавши під час підготовки і проведення селянської реформи громадську думку. Її носіями, не в останню чергу, були мирові посередники.

Своєю чергою, імперська влада, дозволивши існування такої громадської думки, повною мірою скористалася ініціативою дворянства та його бажанням «служити суспільству». Імператор Олександр II, який започаткував процес реформування суспільства, спрямував громадську думку в потрібне для держави русло, змінюючи за її допомогою усталений соціальний устрій, модернізуючи країну.

Земський начальник мав ще більший вплив на сільську громаду, ніж мировий посередник. До прерогатив першого за законом належало багато обов'язків, серед яких основними були: 1) нагляд за селянським громадським управлінням; 2) охорона безпеки і громадського порядку в разі відсутності повітового справника чи станового пристава, а також керівництво повітовою поліцією (поліцейські урядники, соцькі, десяцькі); 3) розгляд скарг селян; 4) розгляд усіх присудів волосних і сільських сходів; 5) нагляд за мирськими капіталами, опікою сиріт; 6) опікування господарським благоустроєм і моральним становищем селян; 7) виконання обов'язку мирового судді й обов'язкового члена повітового у селянських справах присутствія в особливих випадках; 8) розгляд цивільних позовів на суму до 500 руб., а також деякі дрібні кримінальні злочини¹⁹.

«Положення про земських дільничних начальників» дворянами Катеринославської губернії було сприйняте неоднозначно, хоча все ж переважали піднесені настрої та ентузіазм. Більшість земських начальників цієї губернії становили відставні військові, насамперед у чинах штаб-ротмістра, штабс-капітана, поручика (див. табл.3). Тобто, помітно було бажання дворян завдяки цьому інституту влаштувати свою долю, отримувати задовільну матеріальну винагороду і можливість просуватися щаблями «Табелю про ранги», не перебуваючи у статусі чиновника, до якого дворянство ставилося негативно. Утім, великі землевласники серед земських начальників теж були, що може вказувати на певне устремління дворян виконати волю монарха та послужити державі й народу у статусі представників місцевої влади в селянському управлінні.

Табл.3
Клас земських начальників Катеринославської губернії
на 1890 р. згідно з «Табелем про ранги»²⁰

Клас за «Табелем про ранги»	Чин		Усього осіб
	цивільний	військовий	
V	1		1

¹⁹ Положение о земских участковых начальниках // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собр. 3-е. – Т.IX: 1889. – Санкт-Петербург, 1891. – С.513–515, 517.

²⁰ Підрах. за: Список участковых земских начальников Екатеринославской губернии, с указанием постоянного их местопребывания и наименование волостей, входящих в состав каждого земского участка // Екатеринославские губернские ведомости: Часть неофициальная. – 1890. – №97. – 8 декабря. – С.1; №98. – 12 декабря. – С.1; Памятная книжка и адрес-календарь на 1900 г.: Екатеринославская губерния: Отдел третий / Под ред. Я.Гололобова. – Екатеринбург, 1899. – Вып.1. – С.8–10; Список дворян-землевладельцев на 1899 г. // Список земельных владений Екатеринославского уезда Екатеринославской губернии (с одной картой). – Екатеринбург, 1899. – С.17–18, 33, 38, 40.

Продовження табл.3

VI	8		8
VII		1	1
VIII	2		2
IX	3	13	16
X		7	7
XII	3	2	5
XIII		1	1
XIV	1		1
Без чину			9
Вакансія			3
Усього	18	24	54

Для багатьох дворян запровадження інституту земських начальників насправді стало таким собі критерієм довіри до них із боку самодержавної влади. Один із земських начальників Катеринославського повіту Г.Гаркушевський у зверненні до селян порівнював свою посаду з обов'язками батька сімейства. «Вищим начальством, – говорив він, – я призначений земським начальником на вашу ділянку і за царським велінням на мене покладено владу як батька сім'ї, як вашого начальника-покровителя, захисника і судді»²¹.

Хоча, з одного боку земські начальники більше, ніж мирові посередники, залежали від волі губернатора і, по суті, використовувалися як державні чиновники з усіма атрибутами: жалування й відповідне нагородження чинами за службу, з іншого – спадкові дворяни отримали адміністративну та частину поліцейської влади над селянами; повітовий маршалок, увійшовши до повітового з'їзду, а губернський – до губернського, отримали додаткові важелі впливу на селянське управління.

Ще одна реформа, яка зачепила права дворянства, – судова 1864 р. Хоча новостворений мировий суд був всестановим, потрапити до складу мирового з'їзду могло обмежене коло мешканців губернії. Перелік осіб, які отримали на це право, складали повітові маршалки дворянства і подавали на затвердження до міністерства юстиції. А.Корелін відзначав, що незважаючи на те, що згідно з положеннями судової реформи 1864 р. формування мирового суду здійснювалося на основі всестановості, його було віддано в підпорядкування помісного дворянства²².

Мирові судові установи на території Катеринославської губернії почали діяти в 1867–1869 рр. і були сформовані переважно із представників дворянського стану²³. Купці та вихідці з різночинної інтелігенції були представлені поодинокі. На нашу думку, судову реформу можна вважати продворянською лише за формою, але перевага дворян у мировому суді свідчила про їх активну участь

²¹ Речь земского начальника 4 участка Екатеринославского уезда Григория Тимофеевича Гаркушевского, обращённая к крестьянам с. Томаковки 16 сентября 1890 г. // Екатеринославские губернские ведомости: Часть неофициальная. – 1890. – №80. – 10 октября. – С.1.

²² Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России... – С.189.

²³ Кочергин І.О. Роль дворянства у запровадженні положень судової реформи 1864 р. на Катеринославщині // Гуманітарний журнал. – 2009. – №3/4. – С.33–40.

у суспільних процесах на селі, які відбувалися в Російській імперії в останній третині XIX ст.

Значну перевагу дворяни мали також у земських установах, які з'явилися внаслідок реформи 1864 р. Висновок про її дворянську сутність впливає із самого «Положення», яким встановлювався високий майновий ценз, що відсікав значну частину населення (у тому числі й багато малоземельних дворян) від можливості участі у роботі нових земських установ. Мінімальна кількість землі, яка надавала право брати участь у виборах, встановлювалась у межах 200 дес.²⁴ Для Катеринославщини ця норма була ще вищою – 250 дес.²⁵

Скликання з'їздів уповноважених належало до компетенції маршалка дворянства відповідного повіту; він же головував на з'їзді виборців, а також очолював земське зібрання, а губернське земське зібрання мав очолювати губернський маршалок дворянства²⁶. Маршалок дворянства також складав списки виборців. Сільські з'їзди відкривав мировий посередник, котрий належав до дворянського стану; він же затверджував рішення з'їзду²⁷.

Дворяни Катеринославщини зустріли новий самоврядний інститут прихильно, очікуючи на зміни, котрі, як вони гадали, поліпшать соціально-економічну ситуацію в губернії. Хоча, як зазначав Ф.Невський, «у людей старшого покоління, які багато років жили в дореформеному часі, виникало занепокоєння, як би новостворене самоуправління не почало нищити багатівіковій устої російського побуту. З іншого боку, було перебільшено й надії на земське самоуправління»²⁸.

Цифри свідчать про те, що дворяни мали перевагу як у повітових, так і в Катеринославському губернському земських зібраннях (див. табл.4).

Табл.4
Станове представництво в повітових
земських зібраннях Катеринославської губернії (1866 р.)²⁹

№ п/п	Земство Повіт	Соціальний стан (кількість/відсотковий показник)										Усього
		дворяни		духовні особи		купці		селяни, поселяни		почесні громадяни, міщани та інші		
1	Бахмутський	34	66,5%	2	4%	2	4%	13	25,5%	–	0%	51
2	Верхньодніпровське	17	53%	–	0%	1	3,5	14	43,5%	–	0%	32
3	Катеринославське	24	54,5%	3	7%	3	7%	12	27%	2	4,5%	44

²⁴ Авчинников А.Г. Пятидесятилетие земства // Приднепровье: Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1914 г. – Екатеринослав, 1914. – С.20.

²⁵ Корф Н.А. О том, какие у нас будут новые земские собрания // Екатеринославские губернские ведомости: Часть неофициальная. – 1865. – 14 августа. – №33. – С.2.

²⁶ Высочайше учреждённое положение о губернских и уездных земских учреждениях // ПСЗРИ. – Собр.2-е. – Отд.1-е. – Т.XXXIX: 1864. – Санкт-Петербург, 1867. – С.5–7.

²⁷ Там же. – С.6.

²⁸ Невский Ф. Первые годы жизни Екатеринославского губернского земства (Исторический очерк) // Екатеринославская земская газета. – 1916. – 16 сентября. – №73. – С.2.

²⁹ Список гласных, избранных в уездные земские собрания // Екатеринославские губернские ведомости. – 1866. – №1. – 1 января. – С.2–3; Список гласных уездных земских собраний // Там же. – №6. – 5 февраля. – С.54–55; Список гласных уездных земских собраний // Там же. – №9. – 26 февраля. – С.89–90.

Продовження табл.4

4	Новомосковський	24	48%	–	0%	5	10%	20	40%	1	2%	50
5	Олександрівський	28	46,5%	3	5%	2	3,5%	27	45%	–	0%	60
6	Павлоградський	27	56%	2	4,5	6	12,5	13	27%	–	0%	48
7	Ростовський	17	41,5%	2	4,5%	9	22%	9	22%	4	10%	41
8	Слов'яносербський	19	63%	1	3,5%	1	3,5%	9	30%	–	0%	30
Усього		190	53,5%	13	3,5%	29	8%	117	33%	7	2%	356

Таблиця наочно демонструє незначну кількісну перевагу представників дворянської верстви Верхньодніпровського, Катеринославського, Павлоградського повітів над іншими соціальними групами. У Новомосковському, Олександрівському і Ростовському – ситуація була протилежною. Тут дворяни кількісно поступалися представникам інших станів. Лише в Бахмутському і Слов'яносербському повітах перші становили 2/3 складу повітових земських зібрань.

Якщо в повітових земствах дворянство мало незначну перевагу, то в губернському земському зібранні вона була більш, ніж переконаливою, на що вказують дані, наведені в таблиці 5, складеній на підставі постанов Катеринославського губернського земського зібрання, преси та інших джерел³⁰.

Табл.5
Станове представництво в Катеринославському
губернському земському зібранні (1866–1888 рр.)

Катеринославське губернське земство (роки)	Дворяни		Духовні особи		Купці		Селяни, поселяни		Почесні громадяни, міщани та ін.		Усього
	кількість	відсоток	кількість	відсоток	кількість	відсоток	кількість	відсоток	кількість	відсоток	
1866	53	88%	2	3,5%	2	3,5%	2	3,5%	1	1,5%	60
1870	57	88%	–	0%	4	6%	2	3%	2	3%	65
1872	59	91%	–	0%	3	4,5%	2	3%	1	1,5%	65
1875	57	93,5%	–	0%	1	1,5%	2	3,5%	1	1,5%	61
1878	58	89,5%	–	0%	3	4,5%	2	3%	2	3%	65
1881	57	89%	–	0%	2	3%	1	1,5%	4	6,5%	64
1888	52	96%	–	0%	2	4%	–	0%	–	0%	54

У перші 25 років діяльності Катеринославського губернського земства дворяни мали в ньому суттєву перевагу над іншими станами суспільства. Слід також урахувати, що через фінансові можливості та особистісні характеристики земці-селяни дуже рідко відвідували засідання. Ці чинники не могли не накласти

³⁰ Постановления V очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 18 октября по 1 ноября 1870 г. – Екатеринослав, 1871. – 640 с.; Постановления VII очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 28 октября по 12 ноября 1872 г. – Екатеринослав, 1873. – 843 с.; Постановления X очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 15 по 27 октября 1875 г. – Екатеринослав, 1876. – 705 с.; Постановления XIII очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 18 по 30 октября 1878 г. – Екатеринослав, 1879. – 396 с.; Постановления XVI очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 9 по 20 декабря 1881 г. – Екатеринослав, 1882. – 875 с.; Постановления XXIII очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 3 по 14 декабря 1888 г. с приложениями. – Екатеринослав, 1889. – 756 с.

відбиток на діяльність вказаної інституції. Що стосується Катеринославської губерньської земської управи, то серед її голів і членів були лише дворяни.

Ще більший відсоток дворян у катеринославських земських установах спостерігався наприкінці XIX ст., після того, як 16 червня 1890 р. Олександр III затвердив нове «Положення про губернські та повітові земські установи» (т.зв. земська контрреформа). Оскільки дворяни підпорядковувалися окремому виборчому з'їзду, це дало підставу окремим історикам, зокрема Ю.Соловйову, стверджувати, що російський імперський уряд, готуючи цю реформу, намагався закріпити перевагу дворян у земстві³¹.

При розгляді історії впровадження судової та земської реформ виникає питання, наскільки імперський уряд враховував інтереси найпривілейованішої верстви – дворянства? Дослідниця Т.Тарановські переконана, що головна ідея реформ полягала в тому, щоб розділити владу з іншими елітарними угрупованнями суспільства³². Ми схильні погодитися з думкою С.Беккера, який уважав, що Російська імперія втратила інтерес до дворян і, проводячи реформи, захищала в першу чергу власні інтереси. Дворянство ж пристосовувалося до нових суспільних реалій³³.

Незважаючи на поступову втрату привілеїв унаслідок селянської і судової реформ, дворяни Катеринославської губернії, принаймні активні представники, брали пряму участь як під час підготовчого етапу, так і запровадження, зокрема, нових судових установ. Стосовно губернського дворянського зібрання, то його роль у запровадженні реформ другорядна (його члени навіть були усунуті від процесу формування складу мирового суду, повітові маршалки лише складали списки кандидатів на посаду мирових суддів та де-не-де очолювали повітові мирові з'їзди). Первинну роль перебало на себе земство. Ті дворяни, які входили до числа земських гласних під час впровадження судових статутів, діяли як представники всього суспільства, а не лише дворянської корпорації.

Ще однією сферою життєдіяльності суспільства, яка свідчить про те, що дворяни змогли не лише зберегти, але й збільшити свій вплив, були центральні органи влади на місцях та місцеве управління. Однією з ключових фігур у повітовому управлінні в 1860–1890-х рр. став повітовий маршалок дворянства. Представники «консервативної» частини дворянства вважали, що вплив цього стану і його керівників після 1860-х рр. значно ослабли. Так, І. та П. Кашкарови стверджували, що дворяни були усунуті від справ управління населенням, унаслідок чого «Росія позбулася досвідчених і освічених адміністраторів»³⁴.

Не менш категоричним був один із учасників «Кахановської комісії» А.Пазухін, який наголошував, що дворянство усунуто від участі в місцевому суді³⁵. Більш зваженою була оцінка А.Плансона. Аналізуючи становище, яке обіймав повітовий маршалок у 1860–1880-х рр., він указав галузі, в яких вплив

³¹ Соловьёв Ю.Б. Самодержавие и дворянство в России в конце XIX в. – С.192.

³² Тарановски Т. Судебная реформа и политическая культура царской России // Великие реформы в России: 1856–1874 / Под ред. Л.Г.Захаровой, Б.Эклофа, Дж.Бушнела. – Москва, 1992. – С.312.

³³ Becker S. Nobility and privilege in late imperial Russia. – DeKalb, 1985. – P.54.

³⁴ Кашкаров И., Кашкаров П. Современное назначение русского дворянства. – Москва, 1885. – С.10.

³⁵ Пазухин А.Д. Современное состояние России и сословный вопрос... – С.23.

маршалка був визначальним: освіта, медицина, продовольча та санітарна частини, посади в дворянському і земському самоуправлінні³⁶.

На відміну від дворян-публіцистів, усі без винятку дослідники погоджуються з тим, що серйозний вплив на позиції повітового маршалка справила селянська реформа 1861 р. Авторитетні знавці історії російського дворянства А.Корелін та С.Беккер уважали, що посада повітового маршалка дворянства стала однією з ключових у системі дворянського самоуправління в період після скасування кріпацтва³⁷.

Повітовий маршалок дворянства стояв на чолі дворянської опіки, входив до складу попечительств дитячими притулками та в'язнів. Із 1866 р. він очолював повітове земське зібрання, а нерідко – і повітову управу. Із моменту запровадження нових судових установ повітові маршалки часто ставали почесними мировими суддями, а також очолювали повітовий мировий суд.

Згідно зі статутом «Про військову повинність» від 1 січня 1874 р., маршалок дворянства очолив повітове у військовій повинності присутствіє. За чотири місяці було затверджено «Положення про начальні народні училища», згідно з яким він став на чолі повітової училищної ради. На підставі положення Сенату від 27 червня 1874 р. повітовий маршалок очолив ще й повітове у селянських справах присутствіє, яке замінило інститут мирових посередників, а після затвердження постанови Державної ради від 14 травня 1885 р. – повітове у питних справах присутствіє. Нарешті 1886 р. повітовий маршалок став на чолі комітету громадського здоров'я. Єдине, що втратив маршалок дворянства, так це право брати участь у роботі комітетів земських повинностей і особливих присутствій у земських повинностях. У 1874 р. цей обов'язок було остаточно покладено на земства³⁸. Не важко помітити, що повітовий маршалок дворянства на середину 1880-х рр. опосередковано або безпосередньо, без перебільшення, міг впливати на всі сфери життя повітової громади.

Дворяни також продовжували обіймати високі посади в губернському й повітовому управліннях. Керівний склад губернського правління, казенної і контрольної палат, губернської скарбниці, управління держмайном, питейно-акцизного управління, повітових поліцейських управлінь складався зі спадкових чи особистих дворян. Єдиною галуззю адміністративного управління, де дворяни Катеринославської губернії не мали серйозного впливу як до, так і після 1861 р., залишалося міське управління. Реформа 1870 р., хоч і допустила дворян до участі в роботі міських дум, не надала їм широких можливостей в ухваленні важливих рішень.

Таким чином, короткий аналіз соціально-економічної та суспільної ситуації в Катеринославській губернії в пореформений період дає підстави стверджувати:

1) Менше, ніж за півсторіччя (від 1861 р. до початку ХХ ст.) дворяни Катеринославської губернії втратили більше половини земель, які були в їх володінні.

³⁶ Плансон А.А. О дворянстве в России... – С.26.

³⁷ Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России... – С.133; Becker S. Nobility and privilege in late imperial Russia... – P.144–145.

³⁸ К.Е.Т. Справочная книга для уездных предводителей дворянства. – Санкт-Петербург, 1887. – С.8.

2) Дворяни взяли активну участь у запровадженні положень не лише селянської, а й судової та земської реформ, вони також становили переконливу більшість у мирових з'їздах та земських зібраннях. Тим самим дворянство намагалось продемонструвати своє прагнення впливати на соціально-економічну, суспільну і соціокультурну ситуацію в губернії.

3) Інститути мирових посередників та земських начальників були яскравим свідченням того, що дворяни після 1861 р. не втратили остаточного впливу на селянську громаду.

4) Роль дворянства у сфері повітового та губернського управління після ліквідації кріпацтва ще більше посилилася, про що свідчить факт участі повітового і губернського маршалків дворянства майже в усіх ділянках життя суспільства – від освіти до суду.

5) Дворяни так і не змогли потіснити купецтво з міського управління і не мали серйозного впливу на прийняття рішень у галузі міського господарства.

Отже, незважаючи на деякі економічні втрати, дворянство залишило за собою широке коло повноважень у соціальній, економічній і культурній сферах. Активна участь дворян у роботі нових судових установ, у земствах, як мирових посередників та земських начальників свідчила про їх намагання зберегти за собою значення «передового стану суспільства». Також цим вони демонстрували своє бажання отримати більше можливостей в управлінні державою під зверхністю самодержця. В останньому, щоправда, дворяни великого успіху не досягли, а їх робота в інституціях, які виникли внаслідок реформ Олександра II і т.зв. контрреформ Олександра III, була лише ілюзією реальної влади над суспільством. Тобто, дворянство переживало процес глибокої трансформації в умовах модернізації усїєї Російської імперії, будучи активним його учасником.

There the features of the transformation process of nobility in period of modernization from 1861 y. to beginning XX ct. is analyzed in this article. The changes at noble landholding are trased. The role and place of nobility at forming and development of the new institutes for local government, court, zemstwo are defined.

ЛАТВІЙСЬКІ ТА ЕСТОНСЬКІ ДИПЛОМАТИ ПРО ГОЛОДОМОР В УКРАЇНІ**

На початку 1930-х рр. латвійська та естонська громадськість була доволі добре поінформована стосовно того, що відбувалося у СРСР, у тому числі про голод в Україні. Багато прибалтів мали родичів у цій радянській республіці, листи яких, де йшлося про страшні події, публікувалися у пресі країн Балтії. Латвійська та естонські дипломати володіли більш докладною інформацією про голод, котра ґрунтувалася на особистих враженнях від поїздок по Україні. У своїх звітах вони докладно писали про масштаби голодування та факти канібалізму. Хоча офіційна реакція Латвії та Естонії на український Голодомор була доволі пасивною, жителі прибалтійських країн організували кампанію допомоги, надсилаючи голодуючим у СРСР продовольчі посилки.

Великий голод 1932–1933 рр. в Україні, Голодомор, який протягом року забрав кілька мільйонів життів, вважається однією з найбільших трагедій двадцятого століття. Радянський режим уперто заперечував сам факт його існування. На початку 1930-х рр. Москва намагалася приховати від світу моторошні події в республіці, заборонивши кореспондентам іноземних видань в'їзд в Україну й розгорнувши масовану пропагандистську кампанію. І все ж певні звістки до Заходу таки дійшли. Зокрема, про голодовку повідомляли такі журналісти, як Томас Малькольм Маґеридж, Гарет Ричард Воен Джоунс, С'юзен Бертіллон та ін. Акредитовані у «країні Рад» закордонні дипломати також знали про голод, що чітко простежується з листування британських, німецьких й італійських місій. У цій статті розглянемо питання обізнаності латвійських та естонських дипломатичних представників про події у сусідньому СРСР.

Інформування громадськості прибалтійських країн про Голодомор

Доповіді латвійських та естонських дипломатів про голод у Радянському Союзі, особливо в УСРР, якісно не відрізнялися від тих, що їх прибалтійська громадськість отримувала з преси. На початку 1930-х рр. найбільші газети, такі, як латвійські щоденні видання «Jaunākās Ziņas» («Останні новини»), «Latvijas Kareivis» («Латвійський вояк»), естонські «Päevaleht» («Щоденник») та «Postimees» («Поштар»), розгорнуто писали про події у СРСР. Причому особливою докладністю відрізнялася «Päevaleht», яка мала в Москві власного кореспондента – Ніколауса Бассекеса (Nikolaus Basseches), котрий висвітлював теми радянської зовнішньої та внутрішньої, зокрема економічної, політики¹. Прибалтійські часописи також уміщували дайджести найбільших

* Шноре Едвінс – докторант Латвійського університету (Рига, Латвія), e-mail: edvinss@gmail.com; Паавле Індрек – доктор історичних наук, науковий співробітник Естонського інституту історичної пам'яті (Таллінн, Естонія), e-mail: indrekpaavle@hotmail.com

** Переклад з англійської мови – Уляна Немченко (Харків).

¹ Син австрійського посла Ніколаус Бессекес народився в Москві. Він був інженером за фахом і журналістом за покликанням, співпрацював із численними європейськими газетами. Див. також захищену 2008 р. в Талліннському університеті магістерську дисертацію: Rannast L. Enamliselt

європейських газет та враження тих, хто побував «у Росії», у тому числі кількох естонців і латишів, яким удалося вирватися з Радянського Союзу.

Прибалтійські читачі знали про плани радянського керівництва на першу п'ятирічку, про індустріалізацію та колективізацію сільського господарства. Широка громадськість мала уявлення також про драматичні побічні ефекти цієї політики, такі, як поширення бідності, хронічний дефіцит основних споживчих товарів, запровадження продовольчих карток, масова міграція, безробіття та голод. Загальна картина радянської дійсності, що її подавала латвійська та естонська преса, була досить похмурою від самого захоплення влади більшовиками в 1917 р. На початку 1930-х рр. непривабливий образ СРСР не надто змінився. Навіть за часів Великої депресії загальне ставлення до радянської системи залишалося набагато більш байдужим у Латвії та Естонії, ніж у Західній Європі. Можливо тому, що влада та громадськість прибалтійських країн, які безпосередньо межували з «першою у світі державою робітників і селян», були краще поінформованими про події, котрі там відбувалися.

У Радянському Союзі існували чималі колонії етнічних латишів та естонців. Багато людей мали родичів по іншій бік кордону. Були також великі російські емігрантські громади – як у Латвії, так і в Естонії, зі своїми каналами інформації. Більшість прибалтійських дипломатів добре володіли російською мовою. Усі ці фактори сприяли тому, що латвійське та естонське населення отримувало детальну і якісну інформацію про «країну Рад». Слід зазначити, що західні, особливо американські, дипломати часто аналізували статті прибалтійської преси про умови життя у СРСР.

Тема голоду, яка набула актуальності в 1932 р., не виявилася чимось занадто несподіваним. Спогади про останнє велике голодування в радянській Росії, кульмінація якого припала на 1921 р., були ще свіжими в народній пам'яті, змушуючи проводити певні паралелі. Час від часу протягом 1920-х рр. у газетах з'являлися повідомлення про труднощі, з котрими стикалися радянські громадяни, та міркування про те, що може принести майбутнє. Кількість таких матеріалів збільшилася наприкінці 1920-х рр., коли в Радянському Союзі розпочалися кампанії з колективізації сільського господарства та індустріалізації. Перші прогнози щодо майбутнього голоду з'явилися вже восени 1930 р. і надалі їх кількість збільшувалася. Відтак можна припустити, що пересічний латвійський та естонський читач не мав особливих ілюзій щодо радянського режиму. Навпаки, громадськість прибалтійських країн отримувала достатньо критичної інформації, яка, імовірно, призвела до того, що економічний хаос, злидні, недоїдання та, можливо, навіть голод уважалися неодмінною частиною радянського побуту. Судячи з публікацій у пресі, цілком імовірно, що читач міг сприймати все перелічене за норму життя у СРСР.

Саме на такому інформаційному тлі в латвійських газетах улітку 1932 р. з'явилися перші публікації про загрозу голоду в Україні. Наприклад,

kaldalt: Nougogude Venemaa eluolu ja suhted Eesti Vabariigiga Paevalehe ja Postimehe pohjal 1920–1929 [Із більшовицького берега: Умови життя в радянській Росії й відносини з Естонією за матеріалами «Päevaleht» та «Postimees» 1920–1929 рр.] (тут і далі у квадратних дужках подано переклад з естонської й латиської мов назв праць та газетних публікацій – *прим. ред.*).

консервативна «Latvijas Kareivis» підкреслювала, що наростання продовольчих труднощів в УСРР було викликане катастрофою у сільському господарстві, яка, своєю чергою, стала результатом непосильної програми індустріалізації та «машинного психозу»².

Восени 1932 р. почали з'являтися повідомлення про фіаско зі збором урожаю зернових та зростання цін на продукти харчування «до небаченого раніше рівня». У прогнозах ішлося про зниження норм продовольчого забезпечення на 50%³. Тривожна інформація з'явилася наприкінці року – державні плани хлібозаготівель виконано не було й партія постановила «особливо енергійно працювати» у цьому напрямі.

На початку 1933 р. на основі інформації з радянських газет стало зрозуміло, що здача державі зерна у Центральному й Нижньому Поволжі, на Північному Кавказі, Уралі та в інших місцевостях, а особливо в Україні, опинилася під серйозною загрозою. Міста відчували брак хліба через, як писала «Правда», «пасивний опір» колгоспів. Московський кореспондент естонської газети «Päevaleht» Н.Бассекес наголошував, що голод суттєво впливає на продуктивність праці, а новий рік обіцяє бути «роком випробувань» для Радянського Союзу, адже державні плани хлібозаготівель виконуються дуже повільно, особливо в УСРР та на Північному Кавказі⁴.

Про масове недоїдання, голод, хвороби та вражаючі злидні газети писали протягом 1933 р. Багато радянських громадян, рятуючись від голоднечі у СРСР, намагалися втекти до прибалтійських країн. У 1933 р. різко збільшилася кількість незаконних переходів кордону. Зокрема, у Латвію біженці прибували як поодинокі, так і групами⁵. Латвійська преса повідомляла, що ці люди рятувалися від голоду в Радянському Союзі. Дехто з утікачів нелегкий шлях з України до Латвії долав пішки⁶. З огляду на сплеск нелегальної транскордонної міграції радянська сторона в 1933 р. вжила заходів до посилення охорони кордонів із країнами Балтії⁷.

Улітку 1933 р. латвійські та естонські газети повідомляли про значну смертність в Україні від «голодного тифу». Лише протягом одного дня у Харкові було затримано 150 виснажених дітей, яких батьки у відчаї залишили просто на вокзалі. У липні й серпні того року ситуація загострилася до краю. Статті про голод у радянській Україні та спричинений ним канібалізм вийшли на перші шпальти газет, щотижня публікувалися моторошні матеріали про те, як напівбожевільні від голоду селяни розкопували могильники свійської худоби та поїдали ще не зітлілі туші, відтак різко збільшилася кількість важких отруень.

Думки про причини такої ситуації були однастайними, а головною визначався «політичний фанатизм російських комуністів» і самого Й.Сталіна

² Bads maizes klētī [Голод у житниці] // Latvijas Kareivis. – 1932. – 19/VI. – L.1.

³ Wenemaal oodata naljatalwe: Toidunorme wahendatud poole worra [У Росії очікується голодна зима: Продовольчі норми скорочено вдвічі] // Postimees. – 1932. – 11/IX. – L.2.

⁴ Kolhooside front Moskwa wastu [Фронт колгоспів проти Москви] // Päevaleht. – 1933. – 12/I. – С.3; Basseches N. Wiisaastaku lopp [Кінець п'ятирічки] // Ibid. – 1933. – 22/I. – L.2.

⁵ Див., напр.: Latvijā slepeni pārbraukuši divi vezumi Krievijas pavalstnieku [Два вагони російських громадян нелегально перетнули латвійський кордон] // Jaunākās Ziņas. – 1933. – 23/IV. – L.8.

⁶ Навіть бабує втікають з України // Свобода. – 1933. – 23/X. – С.1.

⁷ Див., напр.: Pad. Krievijas plostu pieņemšanas vietu apsargā kā karalauku [Поромна переправа в радянській Росії охороняється як місце бойових дій] // Jaunākās Ziņas. – 1933. – 9/V. – L.5.

(«жорсткий догматизм кавказького диктатора»)⁸. Також ішлося про колоніальну політику Москви, яка спровокувала суттєве зменшення врожайності зернових протягом трьох останніх років. Згадувалися несприятливі погодні умови, хвороби, що вразили хлібні культури. Писали й про форсовану колективізацію. Оглядачі сходилися на думці, що принаймні частково цю трагедію було викликано штучним шляхом, адже пасивний опір селянства політиці насаджування колгоспів планувалося зламати за допомогою «зброї голоду». Причому це стосувалося як новостворених колективних господарств, так і селян-одноосібників, які не підкорялися державним заходам в аграрній сфері⁹.

На початку 1934 р., коли пік голоду минув, радянський уряд запросив латвійських та естонських журналістів відвідати Україну й інші регіони Радянського Союзу. До складу делегації ввійшли такі відомі латвійські газетярі, письменники, як Едварте Вірца (Edvarts Virza) і Карліс Скальбе (Kārlis Skalbe). Останній описав свої враження у серії статей, опублікованих на шпальтах «Jaunākās Ziņas» у травні 1934 р. Турне було організоване таким чином, щоби представники іноземних видань бачили тільки позитивні сторони радянського життя. І все ж К.Скальбе написав: «Я роблю свої висновки не тільки з того, що бачу, але й із того, чого не бачу. Протягом усієї поїздки я не помітив жодного собаки чи кішки»¹⁰. Хоча автор не уточнював причин такої ситуації, латвійські читачі самі могли здогадатися, адже в попередніх числах «Latvijas Kareivis» та в інших виданнях пояснювалося, що всіх котів і собак голодні мешканці попросту з'їли¹¹.

Разом із прибалтійськими журналістами у цій поїздки перебував радник посольства Естонії в Москві Ельмар Кіротар (Elmar Kirotar). Він розповів, наскільки ситно та різноманітно їх годували, показували природні красоти Росії й досягнення радянської влади, але «інший бік медалі не залишився прихованим». Із вікна автомобіля та на багатьох залізничних станціях він бачив «десятки неймовірно брудних і босих дітей, одягнених у лахміття», вони намагалися бігти за потягом, «жалісними голосами благаючи кілька копійок на шматочок хліба». Естонському дипломатові також удалося переговорити з двома українськими селянами, які сказали, що «цей рік принесе такий голод, якого ще ніколи не бачили»¹².

Поінформованість латвійських та естонських дипломатів про голод

Можливості іноземних дипмісій зі збору інформації були доволі обмеженими, причому навіть більше, ніж преси. Радянська влада ретельно контролювала поїздки дипломатів. Не дуже багато вони могли дізнатися й від людей, які

⁸ Nalg Wenemaal walismaalaste kirjeldusel [Голод у Росії, як його бачать іноземці] // Päevaleht. – 1933. – 2/V. – L.4.

⁹ Naljähada Noukogudemaal [Голод у країні рад] // Ibid. – 1933. – 31/VII. – L.2; Basseches N. Toitlusprobleem Noukogude Liidus [Проблеми з продовольчим забезпеченням у Радянському Союзі] // Ibid. – 1933. – 8/IX. – L.4.

¹⁰ Skalbe K. Jaunā Krievija [Нова Росія] // Jaunākās Ziņas. – 1934. – 15/V. – L.2.

¹¹ Par badu Pad. Krievijā [Про голод у радянській Росії] // Latvijas Kareivis. – 1933. – 14/IX. – L.3.

¹² Е.Кіротар – заступникові міністра закордонних справ, 2 травня 1934 р. // Riigiarhiiv (Державний архів Естонії; далі – ERA). – 957.14.9, 1–8.

зверталися до посольств і консульств, адже переважна більшість відвідувачів боялася відверто висловлювати свої думки. Як і решта європейських дипломатів у Москві початку 1930-х рр., латвійці та естонці жили ізольовано. За словами співробітника латвійської місії, у контакт із місцевим населенням вони вступали тільки у виняткових випадках. Мешкали дипломати безпосередньо в будівлі посольства. Тут вони снідали, обідали й вечеряли. Продукти харчування та все, необхідне для життя, доставлялося з-за кордону¹³.

І все ж дипломати здійснили поїздку країною й побачили те, чого вони не мали бачити. Натовпи людей на вокзалах, які благали шматочок хліба, неможливо було приховати від очей пасажирів поїздів. Посол Естонії в Радянському Союзі Юліус Сельямаа (Julius Seljamaa) навесні 1933 р. подорожував Україною та Кавказом. У своєму звіті він написав: «Я не думаю, що колись зможу забути жалісні голоси дітей, єдине прохання яких було: “Дядечко, дай шматочок хліба!” . А якщо даси комусь хліба, то на нього як зграя собак кидаються десятки людей. Зрештою я навіть не хотів виходити з автомобіля на зупинках, щоб не бачити голодуючих у лахмітті, які ледь трималися на ногах. Ми все одно не мали, що їм дати – весь наш запас хліба та печива швидко розійшовся»¹⁴.

Латвійський посол у Москві Альфредс Більманіс (Alfrēds Bīlmanis), з яким Ю.Сельямаа говорив про свої відвідини України, запросив дозволу Риги на поїздку у цю радянську республіку, щоби на власні очі побачити умови життя тамтешнього населення. Однак судячи з його регулярних звітів від 1933 р. А.Більманіс, імовірно, такого дозволу не отримав і не побував того року в Україні¹⁵. Проте він збирав інформацію з усіх доступних джерел та надсилав у столицю своєї держави докладні доповіді, в яких описувався голод, його причини та масштаби. Зокрема, 1933 р. А.Більманіс підкреслював, що радянська влада, яку він характеризував як «комуно-фашистську» (!), безжально експлуатує селян, позбавивши їх засобів існування та жертвуючи всім заради «бога індустріалізації»¹⁶. В іншому своєму повідомленні А.Більманіс торкнувся причин голоду: «Характерно, що різке збільшення дефіциту продовольства корелює з відсотком колективізації. Це ніяк не стосується родючості ґрунтів, а доводить, що нинішній голод на Півдні пояснюється насамперед колективізацією»¹⁷.

Генеральний секретар міністерства закордонних справ Латвії Вільгельмс Мунтерс (Vilhelms Munters), якому А.Більманіс адресував свої повідомлення, у вересні 1933 р. був зайнятий підготовкою візиту колишнього прем'єр-міністра Франції Едуарда Ерріо, котрий відвідував цю прибалтійську країну після повернення із санкціонованої Кремлем поїздки по Україні. Вийшовши з потягу в Ризі Е.Ерріо заявив, що будь-які розмови про голод в УСРР – нісенітниця. Московська газета «Правда» відразу ж повідомила, що «пан Ерріо категорично спростував брехні буржуазної преси щодо голоду у СРСР»¹⁸. Члени французької

¹³ U.S. National Archives and Records Administration (далі – NARA). – 861.5017/671.

¹⁴ Враження від поїздки на Кавказ, 10 червня 1933 р. // ERA. – 957.13.532, 150.

¹⁵ Latvijas Valsts vēstures arhīvs (Латвійський державний історичний архів; далі – LVVA). – 2575 f., 8 apr., 59 l., 579–581 lp.

¹⁶ Ibid. – L.74.

¹⁷ Ibid. – 2575.f., 8 apr., 59 l., 337 lp.

¹⁸ Правда. – 1933. – 13/IX.

делегатії на офіційній зустрічі з В.Мунтерсом підтвердили, що «вони ніде не бачили голоду, так добре описаного у зарубіжній пресі»¹⁹.

Натомість від свого підлеглого в Москві керівник латвійської дипломатії отримував абсолютно протилежну інформацію. Так, із доповідей А.Більманіса від літа та осені 1933 р. поставали вражаючі картини: «Становище, яке можна охарактеризувати як голод, на даний час фіксується в Україні, на Північному Кавказі, у Поволжі, а також частково у Центральному чорноземному районі та заселених кочовими народами степах Середньої Азії. [...] Смертність від голоду, надто в перших трьох регіонах, надзвичайно висока. Статистичні розрахунки неможливі, але найбільш імовірно, що на цей час кілька мільйонів осіб померли, і стільки ж може померти до наступного літа. Вимирають цілі села. Величезна кількість селян тікає до міст, покинувши все своє майно, босоніж ідуть за сотні кілометрів. Багато хто помирає в дорозі. На Північному Кавказі існують спеціальні комсомольські бригади, чия робота полягає у прибиранні з доріг трупів. Моторошні повідомлення про канібалізм також підтверджуються»²⁰.

У доповіді від 9 червня 1933 р. А.Більманіс писав, що в Україні «щодня в одному селі помирають 20–30 осіб. Нерідкі випадки, коли в їжу вживається людська плоть»²¹. В іншому своєму повідомленні латвійський дипломат підкреслював, що найгірша ситуація склалася саме в Україні: «Із Києва я отримав звістку, що було 147 випадків канібалізму. Ішов судовий процес над російською жінкою, яку звинуватили у вбивстві та поїданні трьох її дітей»²².

Слід зазначити, що зі співробітниками розташованих у столиці «країни Рад» прибалтійських дипломатичних місій неодноразово зустрічалися німецькі, американські та офіційні представники інших західних країн, які використовували отриману від них інформацію у власних повідомленнях із приводу умов життя населення в Радянському Союзі²³. Так, американці, на той час ще не маючи посольства в Москві, перебували в довірчих контактах із латвійськими та естонськими дипломатами й значною мірою покладалися на їхню інформацію, якій вони, імовірно, цілковито довіряли. Як зазначав на одній із численних зустрічей із послом Естонії у СРСР начальник відділу держдепартаменту США у справах Східної Європи Роберт Ф. Келлі: «Містер Сельямаа – один із найбільш поінформованих іноземних дипломатів у Росії»²⁴.

Прибалтійські представники також підтримували контакти з західними кореспондентами в Москві. Приміром, партнером Ю.Сельямаа по грі у бридж був репортер «New York Times» Волтер Дюранті. Незважаючи на це в бесіді з американськими дипломатами в Таллінні Ю.Сельямаа все ж заявив, що попри його величезну повагу до пана В.Дюранті як кореспондента респектабельного видання, іноді він схильний ставити під сумнів заяви американця, котрі

¹⁹ LVVA. – 2575 f., 15 apr., 92 l.

²⁰ Ibid. – 8 apr., 59 l., 337–340 lp.

²¹ Ibid. – 579–581 lp.

²² Ibid. – 584–585 lp.

²³ Див., напр.: Der Ukrainische Hunger-Holocaust: Stalins verschwiegener Volkermord 1932/33 an 7 Millionen ukrainischen Bauern im Spiegel geheimgehaltener Akten des deutschen Auswärtigen Amtes: eine Dokumentation; aus d. Beständen d. Polit. Archivs im Auswärtigen Amt, Bonn / Hrsg. D.Zlepko. – Sonnenbuhl, 1988.

²⁴ NARA. – 59/861.5017/581.

стосуються умов життя у СРСР. Відомо, що останній зображував їх надто оптимістично й цілком у світлі інформації, яка походила з офіційних радянських джерел²⁵. За словами латвійських дипломатів, співробітники західних місій у Москві знали В.Дюранті як «друга більшовиків»²⁶.

Голодні роки збіглися з періодом сталінської індустріалізації, відтак у СРСР перебувало чимало запрошених іноземних фахівців (інженерно-технічного персоналу та ін.). Багато хто з них повідомляв у західну пресу жахливі подробиці життя населення у країні їх тимчасового перебування. Переважна більшість іноземців приїхали зі США та Німеччини, натомість вихідців із країн Балтії було дуже мало. Наприклад, у 1930 р. всього 10 громадян Латвії брали участь у радянській програмі індустріалізації²⁷. Проте 1933 р. посол А.Більманіс отримував від латишів, які перебували в Україні, інформацію про голод і випадки канібалізму, про що дипломат відразу повідомив офіційну Ригу²⁸.

Естонці й латиші – жертви голоду у СРСР

На початку 1930-х рр. в УСРР, БСРР та інших радянських республіках налічувалося чимало етнічних латишів та естонців. Більшість із них були селянами, які перебралися сюди наприкінці XIX – на початку XX ст., та, зокрема, займалися сільським господарством на родючих українських чорноземах. За словами естонського посла Ю.Сельямаа, у 1930 р. у СРСР було 100 000 естонських селян²⁹. Приміром, в Україні існував цілий ряд етнічних естонських та латиських колгоспів, які поряд із німецькими визнавалися одними з найбільш продуктивних господарств у Радянському Союзі³⁰.

У вересні 1933 р. московський кореспондент «New York Times» В.Дюранті відвідав латиські колгоспи на території УСРР. Він повідомив, що на відміну від решти колективних господарств району латиші більш-менш зуміли пережити голод 1932–1933 рр., проте втратили майже всі запаси зерна, і, за словами журналіста, заявили: якщо подібне трапиться наступного року, вони зберуть свої пожитки та бодай пішки (як і їхні предки, коли сто років тому прийшли на ці землі), але повернуться до Латвії³¹.

Із початком насильницької колективізації становище селянства в Україні, у тому числі етнічних латишів та естонців, різко погіршилося. Багато хто з них писав про це своїм родичам у Латвії та Естонії. Так, у листі, що на початку 1933 р. надійшов з України в Тарту, говорилося: «Чимало звертаються по допомогу до своєї дорогої матері. Проте вона не може зарадити, занадто велика черга бажуючих приїхати, доводиться довго чекати». Відправник удався тут до

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid. – 861.5017/671.

²⁷ LVVA. – 2575 f., 15 apr., 70 l., 259 lp.

²⁸ Ibid. – 8 apr., 59 l., 584–585 lp.

²⁹ NARA. – 59/861.61/36.

³⁰ Думка д-ра Дж.Розена, директора російського напрямку «Agrojoint Corporation», що здійснював керівництво єврейськими проектами колонізації на території України (див.: NARA. – 59/861.4016/347).

³¹ Див.: The Foreign Office and the Famine: British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–1933 / Eds M. Carynyk, L.Y.Luciuk, B.S.Kordan. – Kingston; Vestal, 1988. – P.309–313.

іносказань, небезпідставно побоюючись, що його кореспонденцію перлюструватимуть³². Автор листа, також опублікованого у пресі, уже відверто писав, що хліба вони не бачили з осені минулого року, люди геть знесилені, ледве тримаються на ногах, а наостанок повідомляв, що «у цьому місті одна мати, як кажуть, уже вбила власну дитину та з'їла її»³³.

У відчай селяни естонського та латиського походження почали масово звертатися до дипломатичних місій Естонії й Латвії в Радянському Союзі, благаючи про допомогу. Естонський посол Ю.Сельямаа розповідав американським колегам, що він отримує численні звернення від громадян СРСР – естонців за національністю, які намагаються покинути країну. Дипломат наголошував, що «умови, які склалися на даний час у сільських регіонах Радянського Союзу, можна порівняти з тими, котрі панують у божевільні». Проте в більшості випадків прибалтійські дипломати були змушені відмовляти в еміграційних запитах, адже радянська влада не дозволяла виїзд за кордон.

У 1932–1933 рр. безліч голодуючих селян покинули свої оселі та вирушили в міста в пошуках їжі. Тисячі з них заповнили Москву. Дні вони проводили на вулицях і площах, а ночі – на сходах і у дворах будинків. Другий секретар латвійського посольства доктор Фріш (dr. Frish) повідомляв про чоловіка, який не одну ніч провів на ганку представництва Латвії. Із вікна дипломат спостерігав за селянською родиною (мати з дітьми), які жебрали просто біля посольства, доки жінка не знепритомніла від голоду та її забрали разом із дітьми³⁴.

Співробітники естонського консульства в Ленінграді, куди зверталися етнічні естонці – піддані Радянського Союзу, які шукали можливість емігрувати на історичну Батьківщину, частіше вступали в контакт із громадянами СРСР. За словами генконсула Александра Варма (Alexander Warma), було дуже багато бажаючих отримати дозвіл на виїзд до Естонії, причому навіть серед естонців, котрі мешкали в регіонах, не охоплених голодом. Продовольче забезпечення Ленінграда й Москви було значно кращим, але навіть у цих містах життя не видавалося безхмарним. Приміром, 1933 р. безпосередньо в Ленінградській області голоду «в буквальному розумінні не існувало, утім страждання від хронічного недоїдання було звичним явищем». А.Варма зазначав про суттєві відмінності між регіонами, і що він знайомий із ситуацією тільки в тих місцях, де компактно проживали етнічні естонці. Допомогти всім бажаючим естонські дипломати були не у змозі. Тих, хто звертався по допомогу, запевняли, що їхні звернення переадресовано відповідним відомствам Естонії, проте не було жодної надії, що радянський уряд позбавить цих людей громадянства та дозволить їм залишити країну³⁵.

У УСРР латвійського консульства не було, тож етнічні латиші республіки зверталися до відповідної установи у Вітебську. З огляду на значне прискорення наприкінці 1920-х рр. процесів колективізації та «розкуркулення» кількість

³² Kohutawad puhad naljamaal: Ukrainas ei jouta matta nalgasurnuid [Сумні канікули в голодуючій країні: В Україні від голоду помирає стільки людей, що їх не встигають ховати] // Postimees. – 1933. – 15/IV. – L.4.

³³ Nadahuud Wenemaalt [Крик по допомогу з Росії] // Päevaleht. – 1933. – 21/IV. – L.2.

³⁴ NARA. – 59/861.61/36.

³⁵ Інформація А.Варми з Ленінграда, 13 лютого 1934 р. // ERA. – 957.13.755, 22; Е.Кіротар – міністерству закордонних справ з приводу допомоги естонським колоністам у радянській Росії, 2 серпня 1933 р. // Ibid. – 957.13.532, 199–205.

відвідувачів суттєво збільшилася. Майже всі вони клопоталися стосовно еміграції в Латвію. Консул пояснював, що він мало чим може зарадити, адже існує рішення радянської влади – заборонити виїзд із СРСР. Селяни просили дипломата повідомити про те, що тут відбувається, у Женеву, до штаб-квартири Ліги Націй – нібито хтось із них чув, що ця міжнародна організація допомогла вирватися з Радянського Союзу німецьким колоністам. Латвійський консул доповідав у Ригу: «Доля латиських селян трагічна. Раніше вони служили російському народові прикладом для наслідування, але тепер їх безжально знищили... Дехто з них звертається в латвійські посольство та консульство, просячи допомоги й поради, як позбутися радянського громадянства і переїхати до Латвії. Вони готові кинути тут усе, аби лише вибратися геть із цього краю насильства, злиднів та голоду»³⁶.

У латвійських та естонських газетах з'явилися заклики допомогти голодуючим у Радянському Союзі, утім, знаючи про однозначне ставлення комуністичної влади до будь-яких міжнародних дій із полегшення долі жертв голоду, посольство Естонії в Москві рекомендувало обмежитися надсиланням продуктових посилок за конкретними адресами. Естонське міністерство внутрішніх справ надавало особам, які бажали допомогти, контактну інформацію про людей, котрі подавали заявки на еміграцію в Естонію – їм і мала призначатися адресна допомога. У будь-якому випадку слід було уникати публічних закликів щодо порятунку голодуючих³⁷.

Депеші латвійських дипломатів (посла в Москві, консулів у Ленінграді та Вітебську) не містили інформації про будь-яку допомогу жертвам голоду, що могло б призвести до протестів із боку радянського уряду. Проте відомо, що звичайні громадяни Латвії регулярно відправляли своїм родичам у СРСР продуктові набори. Під час голоду 1932–1933 рр. кількість таких посилок, що проходили через поштові служби прибалтійських країн, значно зросла. Латвійська пошта мала спеціальну угоду з відповідним радянським відомством, за якою відправник міг сплатити митні збори безпосередньо при оформленні відправлення. Радянські митні збори були величезними, загалом вони у чотири рази перевищували фактичну вартість вмісту посилки. Цікаво, що митні збори, отримані таким чином у латвійських поштових відділеннях, сплачувалися в латвійській валюті й переказувалися в місцевий банк як кредит радянської торгової делегації³⁸. Влада СРСР використовувала будь-яку можливість, у тому числі голод, для збільшення резервів іноземної валюти. У середині 1933 р. поштові відділення в Радянському Союзі перестали приймати звичайні посилки з сухарями – висушений хліб був легшим, ніж свіжовипечений, відповідно через меншу вагу відправлення доводилося знижувати суму поштових платежів³⁹. Крім того, нерідко посилки не доходили до адресатів. Так, у листі, відправленому навесні 1933 р. з Кубані до Латвії, червоним олівцем було написано: «Не посылайте нам наступного разу борошно та цукор-пісок. Працівники

³⁶ LVVA. – 2575 f., 15 apr., 70 l., 275 lp.

³⁷ Е.Кіротар – міністерству закордонних справ з приводу допомоги естонським колоністам у радянській Росії, 2 серпня 1933 р. // ERA. – 957.13.532, 199–205.

³⁸ Day D. Russia in Grip of Famine; Many die of Hunger // Chicago Daily Tribune. – 1933. – 21/V. – P.17.

³⁹ Day D. Russia's «Bread Basket» Empty; Thousands Die // Ibid. – 1933. – 4/VI. – P.24.

пошти поробили дірки в пакунках і все вкрали. Надішліть нам макарони. Ми можемо розтерти їх та зробити хліб. І кусковий цукор»⁴⁰.

Масштаби такої «поштової допомоги» оцінити складно, проте зрозуміло, що відправка продуктових посилок не стала масовим явищем⁴¹. Не слід забувати, що кульмінація голоду та поява у пресі відповідних закликів про порятунок голодуючих збіглися з піковою фазою світової економічної кризи, яка зачепила й прибалтійські країни.

Підбиваючи підсумки, можна стверджувати, що громадськість Латвії та Естонії знала про голод, незалежно від спроб радянського режиму заперечувати сам факт його існування, інформація про події у СРСР перетнула лінію кордону. Як преса, так і органи державної влади прибалтійських країн не мали можливостей для більш-менш точної оцінки кількості жертв, обмежуючись визначеннями «мільйони», «декілька мільйонів». Водночас масштаби нової трагедії порівнювалися з попереднім голодом 1921 р., котрий забрав, як відомо, близько 5 млн осіб.

Отже, латвійські та естонські дипломати, як і населення держав Балтії, добре знали про Голодомор, що лютував у радянській Україні. Серед його причин називалися експерименти Москви у соціальній та аграрній політиці, передусім суцільна колективізація. Це пояснює, чому під час радянської окупації Латвії, Естонії та Литви в 1940 р. місцеве селянство найбільше боялося саме усусільнення господарств, котре як правило тягнуло за собою спочатку нестачу продуктів, а потім і голод. На думку прибалтійських дипломатів і преси, важливою причиною трагічної ситуації в Україні стало бажання комуністів знищити селянство як клас, використовуючи «зброю голоду». Естонська й латвійська громадськість також вважала, що дефіцит продовольства спричинила неефективність радянської моделі керівництва, яка в поєднанні з зовнішніми чинниками (наприклад, загроза війни на Далекому Сході, світова економічна криза тощо) викликала розвал сільського господарства СРСР у 1932 р. Особливо тяжкою була ситуація в Україні – головному зерновому регіоні «країни Рад», житниці Радянського Союзу.

Офіційні Рига й Таллінн дистанціювалися від питання про допомогу голодуючим радянським громадянам, адже Кремль розглядав відповідні міжнародні пропозиції як «втручання» в його внутрішні справи, заперечуючи сам факт голоду. Надати допомогу можна було тільки через особисті контакти, надсилаючи за конкретними адресами продовольчі посилки. Цікаво, що восени 1933 р. міністерство закордонних справ Естонії отримало від еміграційних українських організацій меморандум у справі масового голоду в радянській Україні, проте немає

⁴⁰ Chicago Daily Tribune. – 1933. – 21/V. – P.17.

⁴¹ Протягом 1934–1935 фінансового року з Естонії до СРСР було відправлено 2453 посилки. Проте порівняти ці цифри немає з чим, адже статистика за попередні роки відсутня. Документація поштової служби свідчить, що у цій прибалтійській країні спостерігалася загальна тенденція до зниження кількості відправлень. Так, протягом 1930–1931 рр. громадяни Естонії загалом відправили 180 тис. посилок; наступного року це число зменшилося до 155 тис. (див.: ERA. – 54.1.474–477).

ніякої інформації про реагування на такий документ із боку зовнішньополітичного відомства чи уряду цієї прибалтійської держави. Також в естонському й латвійському парламентах не було зроблено ніяких офіційних заяв.

Не варто забувати, що на додачу до світової економічної кризи 1933-й рік у країнах Балтії ознаменувався політичними потрясіннями, у результаті яких до влади в Латвії та Естонії на початку 1934 р. прийшли авторитарні режими. Особливо бурхливими були події в Естонії, де протягом 1933 р. двічі змінився уряд, улітку девальвувала естонська крона, не вщухали політичні скандали, протистояння правих і лівих сил зі стін парламенту вийшло на вулиці міст, з'явилися чутки про оголошення надзвичайного стану. У такій атмосфері все, що відбувалося десь за кордоном, навряд чи могло отримати належну увагу.

In the early 1930s Latvian and Estonian public was rather well informed about the developments in the USSR, including the famine in Ukraine. Many people had relatives in Ukraine, who described the horrific famine conditions in their letters which were published by the Baltic newspapers. Latvian and Estonian diplomats possessed even more detailed information about the famine. Their knowledge was based on personal visits to Ukraine during the famine. Diplomats sent detailed reports to Riga and Tallinn describing mass starvation and cannibalism in Ukraine. Although the official reaction of Latvia and Estonia to the Ukrainian famine was rather passive, no obstacles were put in the way of relief campaign organised by the Baltic people, who sent food packages to the starving in the USSR.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Н.П.Клименко*

ІВАН КРИП'ЯКЕВИЧ ЯК ОСОБИСТІСТЬ І НАУКОВЕЦЬ (ЗА НОВИМИ ДЖЕРЕЛАМИ)

На основі нових архівних і приватних джерел розглядається формування особистості І.П.Крип'якевича, становлення його як людини та науковця. Висвітлюється вплив родинного виховання, а також його гімназійного життя та студентського оточення під час навчання у Львівському університеті. Особлива увага приділяється становленню Івана Крип'якевича як історика.

Дослідження передумов та основних чинників формування світоглядних переконань і життєвих цінностей Івана Петровича Крип'якевича є підґрунтям для всебічного розкриття постаті, як людини, науковця та педагога-просвітителя.

Іван Крип'якевич народився 25 червня 1886 р. у Львові в сім'ї священика з Холмщини Петра Франца Крип'якевича, відомого українського греко-католицького теолога і письменника (1857–1914 рр.)¹, доктора богослов'я, автора низки наукових праць. У радянські часи походження Івана Петровича Крип'якевича замовчували, або подавали інформацію, що він народився в «родині вчителя», не згадуючи, що його батько був священиком². Іван Крип'якевич походив із давнього священицького роду і це, безумовно, відобразилось і на його вихованні³. Упродовж життя І.Крип'якевич відзначався релігійністю, яка мала вияв у його моральних чеснотах, як-то милосердя, терпимість, доброта, чуйність, уміння розуміти і співпереживати, діяти на благо інших. «...Ущасливити чоловіка дуже легко, роби отже других щасливими хоч би лише одним слівцем, поглядом... се було з твоєї сторони малою жертвою», – занотовував сімнадцятирічний Іван у своєму щоденнику під датою 29.03.1903. «Народ і церква йти разом повинні. Такою дорогою хочу йти в життю»⁴. Академік Іван Крип'якевич походив із такого роду, де існувало розуміння потреби освіти й науки, і не тільки богослов'я, як необхідної умови розвитку людини. В родині завжди розумілося, що без

* Клименко Нінель Павлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри методики суспільно-гуманітарної освіти та виховання Київського університету імені Бориса Грінченка.

¹ Прицак О. Іван Крип'якевич (1886–1967) (У річницю смерті Івана Крип'якевича) // Український історик. – 1968. – №1/4. – С.82.

² Винар Л. In Мемогіам: Іван Крип'якевич (1886–1967) // Там само. – 1967. – №1/2. – С.75.

³ Приватний архів Івана Крип'якевича. – П.№336: Генеалогія Крип'якевичів: Конверт із некрологами на смерть І.Крип'якевича: Конверт з гімназійними нотатками І.Крип'якевича.

⁴ Там само. – П.№324: 1. Спогади Ів. Петровича (1902–1911); 2. Аркуші спогадів про університет 1905–1906; 3. 1903–1904: Дневник і varia.

міжкультурного діалогу в освіті і науці бракуватиме підґрунтя й цілі існування людини. Традиція міжкультурного діалогу, в якому одне з перших місць належить теології, передалася Іванові Крип'якевичу. Не випадково він був одночасно і членом Наукового товариства імені Т.Шевченка, і Богословського наукового товариства.

Батько майбутнього академіка, Петро Крип'якевич, вчений-теолог вимушений був покинути свою холмську Батьківщину, коли в ній силою ліквідували унію і запровадили православ'я. Як влучно зазначив Ярослав Дашкевич: «Петро Крип'якевич не зумів до кінця життя позбутися свого холмського коріння – й ностальгію за втраченою рідною стороною передав синові Іванові, який і в науковій тематиці не раз повертався до цих західних окраїн української землі»⁵.

У сім'ї Крип'якевичів прищеплювалася любов до родинних традицій, їх шанування. Не випадково в ній досліджувався родовід, складалося родове дерево. З великою теплою Іван Петрович описує у своїх спогадах подорож до земель, де жили їх предки: «Коли я був у 6 класі, поїхали ми оба з батьком до Полкинь під Ярославом, щоб перевірити традицію про наших предків, що там були священниками. І дійсно, в метриках відкрили ми найстаршого відомого нам Івана Крип'якевича, що умер 1818 р.»⁶.

Петро Франц Крип'якевич був людиною далекоглядною і мудрою, своїх дітей у майбутньому він бачив освіченими. Початкову освіту дітям дали батьки вдома. Пізніше їх навчали місцеві вчителі. Змалку Іван любив читати і писати. У своїх спогадах він зазначає: «Мав жадобу писати до когось, але не було до кого. Тільки постійно дописувались ми до листів батьків до бабусі Крип'якевичевої, що жила в Коломиї»⁷. Сам батько багато працював, захистив докторську дисертацію в 1903 р. у Віденському університеті, писав статті до церковних журналів. Особистим прикладом він прищеплював у дітей працелюбність. Іван Петрович спостерігав як батько їздив у наукові подорожі до Відня, Мюнхена і Риму. Доручені батьком документи переписувалися Іваном Петровичем з великим запалом. Так, від батька малий Іван перейняв зацікавленість до наукової роботи.

Хоча Іван з братом знали українську мову і вважали себе українцями, дома розмовляли по-польськи, оскільки родичі Крип'якевичі походили з Холмщини, та і батько Івана Петровича «...більше дбав про наш релігійний світогляд»⁸. Знайомство з українським словом, побутом відбулося, коли Іван Крип'якевич у дитинстві перебував у подільському селі. «В Гнилицях навчився я руської мови від моїх ровесників, сільських дітей, головно Якова Зайця, сина тамтешнього дякона, штуки читати та писати – від русина учителя дякона Дмитра Пічута»⁹.

⁵ Дашкевич Я. Іван Крип'якевич – історик України // Крип'якевич І.П. Історія України / Відп. ред. Ф.П.Шевченко, Б.З.Якимович. – Л., 1990. – С.7.

⁶ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія) // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві: Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць. – Вип.8. – Л., 2001. – С.87.

⁷ Приватний архів Івана Крип'якевича. – П.№323: Спогади (чотири зошити спогадів І.Крип'якевича).

⁸ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія). – С.86.

⁹ Приватний архів Івана Крип'якевича. – П.№324: 1.Спогади Ів. Петровича (1902–1911); 2.Аркуші спогадів про університет 1905–1906; 3.1903–1904: Дневник і varіа.

Івану Петровичу передався письменницький хист батька, Петра Франца Крип'якевича, котрий пробував свої сили на журналістському полі, що рясніло замітками в «обороні руського обряду й церкви». Ще навчаючись в університеті, Петро Крип'якевич пробував свої сили в белетристиці. На конкурс варшавського «Кур'єра Щоденного» він вислав своє оповідання «Чоботи Михалка», і в грудні 1882 р. одержав першу нагороду – тисячу рублів сріблом. Другу нагороду отримала відома польська письменниця Марія Конопницька, і була тим дуже обурена¹⁰.

Уже в юному віці Іван Петрович цікавився літературою і, граючись із дітьми, складав свої „газети”, найчастіше гумористичного змісту. Поступово в нього формувалися літературні здібності. Пізніше, в 1904 р., він стане дописувачем дитячого журналу «Дзвінок», опублікує низку казок для дітей. Редактор журналу А.Алиськевич, який високо оцінював творчість І.Крип'якевича, писав йому: «Ваші казки дуже мені подобаються і все в своїх межах відповідне для дітей, хороше і повчаюче. «Дзвінок» буде друкувати Ваші речі»¹¹.

Дитинство, молодість Івана Петровича пройшли у Львові. Гімназія, в якій він навчався (1896 – 1904 рр.), була з польською мовою викладання. Польські педагоги намагалися довести гімназистові, що він є гіршою, ніж поляки людиною, представником східного дикого світу. У Львівському університеті (на філософському факультеті якого навчався І.П.Крип'якевич у 1904 – 1909 рр.) існувала така ж атмосфера. Яскравим прикладом можуть бути слова Насті Грінченко (доньки Бориса Грінченка), написані в листі від 14 листопада 1903 р. до своїх батьків у Київ: «...Пішла я вписуватися до університету. В канцелярії сидить старий поляк глухий, ще й до того шовініст страшенний, який не хоче розуміти ні єдиного українського слова, а я не хочу говорити ні єдиного польського. От була робота! Насварив на мене так, що я зважила б краще швидше втекти»¹².

Початки національного самоусвідомлення здобув Іван Крип'якевич на уроках греко-католицької релігії у гімназії. Це єдиний предмет, що викладався українською мовою. Вів його батько Івана, Петро Крип'якевич. У своїх спогадах І.Крип'якевич пише: «Мали надобов'язкові години української мови 2 год. Мій батько протягом одного року дав нам нарис історії княжих часів і старого періоду письменства, виклади мусіли записуватися в зшитках і се залишилося мені як тривке знання. З великою симпатією відносились ми до молодого Станіслава Людкевича, який інформував про новітню літературу, заохочував до писемних вправ і хоч учив недовго багато причинився до нашого освідомлення. Найбільший вплив на учнів справив Степан Гасюк, який ходив у вишитій сорочці і цим вже звернув увагу»¹³.

Майбутнє Івана Крип'якевича визначив його глибокий інтерес до історії своєї батьківщини, палке бажання бачити її на гідному місці у світовій історії:

¹⁰ Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич: (За матеріалами неопублікованого листування й мемуарів) // Український історик. – 1991. – №1/2. – С.31–36.

¹¹ Приватний архів Івана Крип'якевича. – П.№310: А) Листування 1904–1914 (чотири зв'язки з листами до І.Крип'якевича. І. Листування: А–В. Алиськевич (1904).

¹² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф.ІІІ. – Спр.36679. – Арк.2.

¹³ Приватний архів Івана Крип'якевича. – П.№323: Спогади (чотири зошити спогадів І.Крип'якевича).

«Хотів бим, щоби наша Русь – Україна стала найвисше за всіх народів, щоби вилетіла ся над іншими власними силами...»¹⁴.

Національне самоусвідомлення та рішення стати істориком України визріло в юнака під час навчання в польській гімназії. Під впливом студентського руху 1901 р. І.Крип'якевич занотовує у своєму щоденнику: «Свіжим духом повіяло доперва при кінці 1901 р., коли то українська молодіж зробила сецесії у Львівському університеті. Тоді і між русинами IV гімназії збудився дух народний; ми почули, що ми не лише gente но і natione Русини. Зачалася від полемік з товаришами поляками. Дальше було в загальнім уживанню, на кінець прийшло яке-таке освідомлення»¹⁵.

Студентська газета «Іскра», яка висвітлювала найгостріші події, завжди була предметом дискусій. Незважаючи на молодість, учень Іван Крип'якевич щоразу висловлював свої думки щодо змісту газети. Так, у своєму щоденнику він зауважував: «Наш двотижневик «Іскра» не подобається. З нетерпінням ждав я там чогось «конкретного», що могло мене піднести – а там лише крики на церкву, уряд»¹⁶. Аналізуючи студентське життя, Іван робить висновок, що воно повністю було присвячене політиці, а наука їм «смердить». Він був твердо переконаний, що зміст газети «Іскра» необхідно змінити, віддавши перевагу науковим розвідкам. «Я б хотів щоб наша суспільність основувалась на підставах правдивої науки»¹⁷.

Атмосфера в гімназії була неоднозначною. Образом й обуренням викликав у нього вияв шовінізму і зневаги до українського народу та його історії з боку вчителя історії поляка Клеменсовича. Іван Крип'якевич згадував такий випадок: «Оповідуючи про Берестечко, звертався до мене: Z jednej strony stanela kultura Zachodu, a z drugiej dzicz Wschodu – a ty, Janie Krypiakiewicz, co na to?» («По одну сторону стала культура Заходу, а по другу – дикий Схід, а ти, Яне Крип'якевичу, що на це?» – *Н.К.*)¹⁸. Учитель намагався довести гімназистові, що він є представником відсталого і неповноцінного народу. Однак були учителі, яких І.Крип'якевич згадує з вдячністю: «Найбільший вплив має на мене проф. Еміль Пецольд, учитель німецької, котрий мене більше як всі інші пхає до вищих сфер, людина глибоко порядна, цілком інша як пересічний чоловік, інтелектуальний, ділає на мене дуже глибоко... йому завдячую, що хочу бути людиною»¹⁹.

Перший крок молодого Івана Крип'якевича до наукової праці, пов'язаний із Науковим товариством імені Шевченка. Коли Іван був учнем VI класу гімназії, один із товаришів, член «українського гуртка, завів його до бібліотеки НТШ. Там Іван Крип'якевич познайомився з бібліотекарем Михайлом Павликом, який дав йому 47-й том «Записок НТШ», в якому була стаття Івана Франка «Козак Плахта». Сам І.Крип'якевич відзначає: «Це наукове видання зробило на мене велике враження (я був тоді в VI кл.) і я рішив стати істориком України»²⁰.

¹⁴ Там само. – П.№324: 1. Спогади Ів. Петровича (1902–1911); 2. Аркуші спогадів про університет 1905–1906; 3. 1903–1904: Дневник і varia.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. – П.№323: Спогади (чотири зошити спогадів І.Крип'якевича).

¹⁷ Там само. – П.№324: 1. Спогади Ів. Петровича (1902–1911); 2. Аркуші спогадів про університет 1905–1906; 3. 1903–1904: Дневник і varia.

¹⁸ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія). – С. 80–121.

¹⁹ Приватний архів Івана Крип'якевича. – П.№324: 1. Спогади Ів. Петровича (1902–1911).

²⁰ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія). – С. 84

Це була знакова подія в житті 16-річного юнака, адже він вперше познайомився з науковим українським виданням. Так, у гімназиста і надалі з'явилася можливість мати послуги бібліотеки. «Від того часу я постійно користувався книгами бібліотеки, і таким способом Павлик зв'язав мене з Наук[овим] Товариством, я за це йому повинен бути вдячний», – згадував пізніше І.Крип'якевич²¹. Звернемо увагу на те, що ці відомості ми знаходимо у неопублікованому «Словнику моїх знайомих», який вів І. Крип'якевич у той час.

Матеріали книжок бібліотеки НТШ були корисними для Івана Крип'якевича і при підготовці до занять у гімназії. Українська історія настільки захоплює юнака, що він прагне познайомити з нею весь клас. Готуючи реферат на перший польський урок «Про вплив українських пісень на Залеського», юнак читає декілька цитат з української, «щоб познайомити поляків з нашими жемчужинами»²².

Палке прагнення бути корисним своєму народові остаточно визначає мету життя І.Крип'якевича: «Хоч я вихований на-пів по польські і в польській школі, хочу служити всіми силами Україні... Юнак мріяв працювати в найавторитетнішій науковій організації Львова: «Мій головний намір і моя ціль на будучність: стати правдиво ученим істориком... Вийду зараз в першій році університетських студій до Наукового Товариства Шевченка і там буду працювати скільки стане сил...»²³.

Міркуючи над своїм майбутнім, Іван вважав, що кожна людина повинна накреслити свою «філософську систему, власний погляд на світ». У своєму щоденнику Крип'якевич записує: «Коли одиниці стануть ліпші, той цілий світ буде ліпший». Він, поки що учень гімназії, хоче бути ліпший, а допоможе йому – наука. Бо – наука «се ціль цілого рода людського, це лише одна дорога що веде до совершеності»²⁴.

Слід зауважити, що Іван Петрович розумів (незважаючи на молодість), щоб стати науковцем необхідно наполегливо працювати над своїм рівнем освіти, певним чином організувати свою роботу. Ці роздуми знайшли відображення в його щоденнику: «Хочу приготуватися до сього завдання, але мені бракує терпеливості, перекидаюся з одного діла до іншого і нічого не роблю. Мушу ся зреформуватися, щоб не забути спити собі мрії і проекти»²⁵.

Юнак дуже критично ставився до своєї самоорганізації, наполегливо працював над своїм освітнім рівнем, намагався весь час удосконалюватися, хоча не завжди це йому вдавалося. «Я маю таку нещасну вдачу, – записує І.Крип'якевич у квітні 1903 р. у своєму щоденнику, – що до всього беруся всередині: не можу себе приневолити до систематичного студювання чого-небудь з початку». Щоб упорядкувати роботу над собою, він складає план на тиждень, а в суботу звітує перед собою, що прочитано та зроблено. «Пишу щосуботи, що я навчився через тиждень – я поступився маленько»²⁶.

²¹ Приватний архів Івана Крип'якевича. – П.№287: Спогади про особи 1962. Плани видавництва 1941.

²² Там само. – П.№324: 1.Спогади Ів. Петровича (1902–1911); 2.Аркуші спогадів про університет 1905–1906; 3.1903–1904: Дневник і varia.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

У записах того часу видно як молодий Іван Крип'якевич студіює наукову літературу: «...Мушу з великим терпінням уважно перечитати Грушевського: Економічний стан селян на Подністров'ю Галицьким в пол. XVI в., се буде дуже корисна вправа – треба ся учити як люди думають». Він перечитує «Записки НТШ», насамперед «Матеріали до історії України-Руси» М.С.Грушевського, висловлюючи захоплення ними»²⁷. Іван Крип'якевич наполегливо працює над собою, крім того, намагається залучити до поглибленого вивчення історії своїх товаришів-гімназистів. У своєму щоденнику Іван Крип'якевич записав про це: «Перечитав я вже XXII–XXIII ч. ЗНТШ і переглянув Матеріали до історії України-Руси М.С.Грушевського. У суботу віддам книжки і поведу Церковича перший раз до бібліотеки, може й він займеться живіше наукою»²⁸. Він навіть задумує створити «Науковий кружок учеників VII класи IV гімназії у Львові» і складає статут за зразком НТШ, однак, як занотував пізніше він у своєму щоденнику, «сеї проект розвіявся якось – може я до того не вмю взятися, а може часу нема»²⁹.

І.Крип'якевич розуміє, що йому бракує наукового досвіду. Тому він наважується звернутися за методичними порадами до відомого історика Грушевського. Як свідчить щоденник Івана Петровича, він планує написати листа Михайлу Сергійовичу Грушевському, в якому запитати: «...1) як вчити ся історії, 2) які помічні науки (підручники!), 3) і як ся підготуватися до університета, 4) чи варто з практичних зглядів вчити ся арабської мови, 5) цікаві, нерозв'язані питання»³⁰.

Внутрішні переживання щодо відправлення листа відомому істориком відобразилися в його щоденнику: «Мав вже я лист вислати, коли довідуся, що професор виїхав до Парижа, вернеться за місяць. Цілий місяць вичікування! Грушевський вернувся, посилаю кілька разів шліфований і переписуваний лист, прошу о відповідь *post restante*» (фр. – до запитання) під гаслом «*Origo*»... Ще пару днів нетерплячки, – відповідь надійшла»³¹.

У домашньому архіві Крип'якевича є поштова картка-відповідь Михайла Грушевського, яку одержав Іван Крип'якевич 23 травня 1903 р. Професор прихильно поставився до майбутнього абітурієнта. Він цікавився рівнем його підготовки: «Мусів би знати, що читали»³². Грушевський рекомендує простудіювати вітчизняні праці (Руську Історичну бібліотеку, історію літератури Огоновського, «Історію України-Руси») й зарубіжні праці (німецького історика античності Т.Момзена, німецького історика стародавнього світу Е.Мейера, французького історика Міньє). Також професор звернув увагу на недослідженість XVIII–XIX ст. Разом із тим Михайло Грушевський наголошує: «В кожному разі порозумівати ся лекше усно як письменно; без церемонії зголосить ся до мене чи в Тов[ариство] ім. Шевченка, чи дома, а я радо послужу»³³.

Довгоочікувана відповідь Грушевського дала надію юнаку, підтримала віру у власні сили та позначилася на організацію систематичності самоосвіти:

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само.

³¹ Там само.

³² Там само.

³³ Там само.

«Письмо професора заспокоїло мене; дещо з вказаних книжок я вже читав, інші можна було відложити на пізніше. Спокійніше і більш систематично вів я дальше свою самоосвітню працю...»³⁴.

Михайло Грушевський організував влітку 1904 р. курси українознавства. Там вперше перетнулися їх життєві шляхи. Грушевський принаймні десять років вів свого учня по щаблях історичної науки чимраз вище і вище: «історичні семінари, суворі, але справедливі...засідання історично-філософської секції НТШ з доповідями і повідомленнями... (ось де була та справжня «школа Грушевського»)»³⁵.

В університеті, викладаючи історію України, М.Грушевський починав її від найдавніших часів. Українська молодь вперше могла почути наукові лекції, на яких учений детально пояснював минуле рідної землі. Він звертав увагу на літописи арабські та перські джерела, знайомив слухачів із маловідомими документами, спростовував помилки та хибні погляди давніх істориків. Та найцінніше у лекціях Михайла Грушевського було те, що всі події він оцінював у контексті українського становища народу, намагався з'ясувати розвиток українського народу від найдавніших часів. М.Грушевський в «Автобіографії» описував свою працю у Львівському університеті так: «Окрім викладів і семінарських занять в університеті (до семінарських занять прив'язував я все особливу увагу, стараючи ся впровадити здібніших слухачів в самостійні наукові заняття), вів я приватні наукові заняття поза університетом з студентами – своїми слухачами й стороніми (роздавав книжки до реферування і оцінок, потім відчитувано ті реферати, які розбирано, а по справляння друковано котрі ліпші). Таким способом вправлялися охочіше до наукової роботи, переходячи від реферування в бібліографічному відділі Записок НТШ до самостійних оцінок, від дрібних праць до самостійних розвідок»³⁶.

І.Крип'якевич про вплив українського історика писав у своїх спогадах: «Особливого значення для мого розвитку як історика, мав М.Грушевський. Його лекції були не інтересні. Він давав багато фактів, серед яких загублювалося узагальнення. Він не любив синтезу – раз висловлював навіть: ми збираємо матеріали, а інші будуть робити висновки»³⁷. Однак надзвичайно цікавими, на погляд І.Крип'якевича, були «історичні справи», оскільки формального семінару М.Грушевському не дозволялось вести. «Історичні справи», на яких були присутні 20–30 студентів із різних курсів, відбувалися за такою схемою: спочатку студенти виступали зі своїми рефератами, потім ішло жваве обговорення, і в решті, на завершення Михайло Грушевський підводив підсумки. Іван Крип'якевич, характеризуючи семінари М.Грушевського, зазначав глибоку його ерудицію та неабиякий досвід дослідника. «Не знав я другої людини, яка мала б таке велике знання джерел...Він щедро давав студентам потрібні біографічні довідки.

³⁴ Там само.

³⁵ Дашкевич Я. Іван Крип'якевич – історик України // Крип'якевич І.П. Історія України. – Л., 1900. – 520 с.

³⁶ Приватний архів Івана Крип'якевича. – П.№318: Листи М.Грушевського до І.Крип'якевича: Фотокопії листів Ів. Крип'якевича до М.Грушевського; Грушевський М. Автобіографія. – Л., 1906. – 16 с.

³⁷ Приватний архів Івана Крип'якевича. – П.№323: Спогади (чотири зошити спогадів І.Крип'якевича).

Особливим було те, що він заохочував студентів публікувати свої роботи, матеріали і рецензії і давав їм місце в Записках Наукового Товариства³⁸.

Відзначаючи М. Грушевського як прекрасного педагога, І. Крип'якевич писав про нього як ввічливого й доброзичливого учителя. Водночас Іван Петрович акцентував увагу на тому, що М.Грушевський досить вдало заохочував молодих студентів до праці, давав поради у важких питаннях, підтримував знеохочених. Іван Крип'якевич також згадував, що професор часто запрошував до свого помешкання студентів, де вони мали можливість користуватися його чудовою бібліотекою³⁹.

З ініціативи М.Грушевського навесні 1905 р. у Львові відновила свою роботу археографічна комісія НТШ⁴⁰. А вже влітку того ж року від її імені були організовані наукові експедиції (відрядження) до архівів та рукописних відділів бібліотек Москви, Петербурга, Кракова й Варшави. Щоб полегшити доступ до наукових фондів за кордоном, НТШ розробило спеціальні клопотання про надання дозволу працювати дослідникам в архівах⁴¹. Наукові відрядження створювали, таким чином, благодатний ґрунт для самостійної роботи, розвитку особистості науковця-історика. Така робота передбачала набуття самостійних навичок опрацювання історичних джерел. Про свою археографічну роботу І.Крип'якевич писав: «Грушевський організував наукові експедиції до позальвівських архівів. Мене вислав наперед до Кракова в 1907 р. Я виїхав малопідготовлений, бо навіть не орієнтувався добре, які там архіви, і щойно на місці мусив добувати досвід. Працював в архівах Академії наук, Ягелонського університету і Чарториських. Сидів витривало по 6 чи більше годин, скільки архів був відкритий; у Чарториських було дуже темно і треба було приходити дуже рано, щоб добути місце коло вікна»⁴².

Листування між М.Грушевським та І.Крип'якевичем зазначеного періоду свідчить про плідну співпрацю учня й учителя⁴³. Перші листи Івана Крип'якевича до Михайло Грушевського з 1906 і 1910 рр. висвітлюють початки археографічної роботи, його працю в бібліотеках і архівах Польщі, деталі збору матеріалів. Археографічні, музейні джерела, фонди бібліотек молодий учений переглядав, студював, «винотував» – збирав усе нове. Він, як просив консультацій для організації своїх пошуків, так і сам радив де збирати «найважливіший» для української науки матеріал. Так, у листі від 28.10.1910 р. І.Крип'якевич звітує: «Переглянув я чотири бібліотеки: Красінських, Замойських, Пшездзєцьких й університетську та винотовува усі україніка, матеріалів є багато і досить різнорідний»⁴⁴.

³⁸ Там само.

³⁹ Крип'якевич І. Михайло Грушевський: Життя і діяльність // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.Грушевського / Упор., підгот. текстів та фотомат., ком., прим. А.П.Демиценка. – К., 1992. – 460 с.

⁴⁰ Гирич І. Організація М.С.Грушевським археографічної роботи у львівський період життя і діяльності (1894–1914 рр.) // Український історичний журнал. – 1997. – №1. – С.73.

⁴¹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). – Ф.309. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.66; Спр.154. – Арк.9.

⁴² Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія). – С.80–121.

⁴³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.573. – Арк.425–430.

⁴⁴ Приватний архів Івана Крип'якевича. – П.№318: Листи М.Грушевського до І.Крип'якевича: Фотокопії листів Ів. Крип'якевича до М.Грушевського; Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич. – С.31–36.

Результатом такої роботи стала перша велика археографічна праця Івана Крип'якевича «Матеріали до історії української козаччини» (1908), що увійшла у 8-й том фундаментальної серії «Жерела до історії України-Руси». А також його докторська дисертація «Козаччина і Баторієві вольності», яку І.Крип'якевич захистив у листопаді 1911 р. і одержав ступінь доктора філософії з групи історичних наук⁴⁵. У 20–30-ті роки М.Грушевський залучає свого талановитого учня, уже зрілого вченого, до активної праці з ВУАН.

Як свідчать листи М.Грушевського до І.Крип'якевича⁴⁶, теплі дружні стосунки між ними, сповнені взаємоповаги й довіри, збереглися до самої смерті М.Грушевського. Виявом глибокої пошани і вдячності великому вчителю стала книга І.П.Крип'якевича «Михайло Грушевський. Життя й діяльність», що вийшла у 1935 р.⁴⁷

М.Грушевський завжди пишався такими учнями, які були основою його першої історичної школи. Недарма в березні 1906 р. в «Автобіографії» він писав про свої наукові заняття зі студентами, із жалем зауважуючи про несприятливі умови для цієї перспективної праці: «Хоч галицькі обставини зводили в значній мірі сю роботу до роботи Данаїд, бо підховані молоді адепти історичної науки мусили потім іти в глуху провінцію, і часто якраз наукові надії, які вони подавали, служили мотивом для предержажих властей держати їх в чорнім тілі, все-таки з мого семінару і з тих *privatissima* повиходило чимало людей, які полишили деякий, з часом і досить значний слід в науковій роботі, а деякі роблять науково і далі, незважаючи на тяжкі обставини (ідучи в хронологічному порядку, були то: О.Терлецький, Д.Корінець, М.Кордуба, С.Томашівський, С.Рудницький, О.Целевич, Юр. Кміт, Зен. Кузеля, Ос. Чайківський, Вас. Герасимчук, Ол. Целевич, Голійчук, Ів. Джиджора, Ів. Кривецький, Ів. Крип'якевич та ін.)»⁴⁸. Зрештою, оцінюючи І.Крип'якевича як учня М.Грушевського з сьогодення, відомий історик Я.Дашкевич писав, що він був «найвидатнішим і найплодовитішим учнем найбільшого українського історика»⁴⁹.

З великою повагою ставився І.Крип'якевич до І.Франка, якого студентство високо цінило за його знання і прогресивний світогляд. Письменник часто був присутнім на «історичних вправах» М.Грушевського, тісно співпрацюючи зі студентами. Іван Франко навіть редагував роботу Івана Крип'якевича «Русини – властители у Львові в першій половині XVI ст.». Іван Петрович у своїх спогадах підкреслював толерантність та уважність Івана Франка до студентів. Коли одного разу молодий І.Крип'якевич зайшов до М.Грушевського, щоб показати переклад українською мовою малий підручник з методики історії Бергайма, то застав там І.Франка, які обговорювали революцію 1905 р. у Росії. Реакція М.Грушевського, на виконану роботу І.Крип'якевича була такою: «Тепер не час – бачите, що проходить в Росії». Франко поставився по-іншому: «І це знадобиться»⁵⁰.

⁴⁵ Архів НБУВ. – Спр.1а. – Оп.2-л. – Особова справа академіка АН УРСР Крип'якевича Івана Петровича. – 30 арк.

⁴⁶ Приватний архів Івана Крип'якевича. – П.№318: Листи М.Грушевського до І.Крип'якевича: Фотокопії листів Ів. Крип'якевича до М.Грушевського.

⁴⁷ Крип'якевич І. Михайло Грушевський: Життя і діяльність. – Л., 1935. – 63 с.

⁴⁸ Приватний архів Івана Крип'якевича. – П.№343: (II) Історія України – лекції III–VI. 1940 рр.

⁴⁹ Дашкевич Я. Іван Крип'якевич – історик України. – С. 4–18.

⁵⁰ Приватний архів Івана Крип'якевича. – П.№323: Спогади (чотири зошити спогадів І.Крип'якевича).

У той час, знайомлячись із західноєвропейською історіографією, І.Крип'якевич захоплювався методикою дослідження французького історика-позитивіста Габрієля Моно, який започаткував у Франції підготовку висококваліфікованих джерелознавців і архівістів та одночасно виступав за нейтральність історичної науки щодо політики. Іван Крип'якевич високо оцінював його узагальнюючі вказівки (і погляди), адресовані тогочасним історикам у нарисі з 1909 р. під назвою «Історія»⁵¹ і в багатьох відношеннях пішов дорогою класика французької історіографії, визнаючи три основні етапи досліджень: аналіз джерел, критика фактів і синтез.

Саме тоді Іван Крип'якевич формувався як історик-дослідник і тому слушно Ярослав Дашкевич зауважив: «Працюючи над своїм теоретичним рівнем, Крип'якевич намагався приєднати позитивізм – з його підвищеною увагою до джерел – до історіографічного напрямку, відомого під назвою культурна історія (засновник німецький історик Карл Лампрехт, який підносив історію до рівня точних наук, вважав, що застосування порівняльної історії допоможе виявити історично-психологічні закономірності)»⁵².

Утвердження поглядів у І.П.Крип'якевича як історика в умовах школи М.С.Грушевського та знайомства з новою західноєвропейською історіографією завершилося на початку 1910-х рр., тобто, коли йому було близько 25 років. У 1910 р. він писав: «Не вистачає обмежуватися розслідуванням зверхніх форм життя; не можна захоплюватися тільки деякими подіями, що знаходять відзвук в нашій серці; не вільно хвалити, ні критикувати, любити і ненавидіти; треба зрозуміти минувшину»⁵³. Іван Крип'якевич наголошував, що знання минулих віків дає можливість зрозуміти краще сьогодення, оскільки теперішність має своє коріння в минулому. Знання історії дає можливість відповісти на питання: «Хто ми?»

Характеризуючи систему навчання в університеті, І.Крип'якевич наголошував на те, що під час навчання недостатньо було загальних курсів, а більше було лекцій на вузькі теми. Така система мала, можливо, негативну сторону, однак, все ж таки допомагала досліджувати вузькі теми.

Водночас формуються громадсько-політичні погляди Івана Крип'якевича під впливом таких знакових подій у Галичині, як «сецесія студентства» (демонстративний масовий вихід українських студентів з університету на знак протесту проти колонізації в 1902 р. і перехід до західних університетів), діяльність студентського товариства «Академічна громада». Не випадково І.Крип'якевич занотовує у своєму щоденнику такі враження: «Я, як молодий студент в 1904 р. зустрів серед студентства розбурхану гарячу атмосферу, яка сильно діяла на молодих людей»⁵⁴. Іван Крип'якевич натхненно працює в студентському об'єднанні «Академічна громада», де організував «Просвітній кружок», основним завданням якого була просвітня робота на селі, і водночас стає членом товариства «Просвіта».

⁵¹ Крип'якевич І. [Рец.] Моно Г. Метод в історії // Молода Україна (Львів). – 1910. – Ч.2. – С.78.

⁵² Дашкевич Я. Іван Крип'якевич – історик України. – С.4–18.

⁵³ Крип'якевич І. Історія України // Молода Україна. – 1910. – Ч.3. – С.96–97.

⁵⁴ Приватний архів Івана Крип'якевича. – П.№323: Спогади (чотири зошити спогадів І.Крип'якевича).

Якими складними були обставини формування світоглядних переконань молодого І.Крип'якевича показують події у Львові 1906–1907 рр. Важливим джерелом відтворення тих подій є матеріали архіву Івана Крип'якевича (папка № 324), де знаходяться аркуші спогадів про університет 1905–1906 рр. («Буча 1. III. 1906»). Матеріали свідчать, що в кінці жовтня 1905 р. серед українських студентів була створена «Організація для університетських справ» (74 чол.), основною метою якої був – захист прав української молоді. Щомісяця студенти проводили засідання, на яких обговорювали різні питання, що стосувалися студентського життя та вносили добровільні внески по 20 сотиків. Слід зазначити, що секретарем організації було обрано І.Крип'якевича. Так, на засіданні українського студентства 25 лютого 1906 р. обговорювалося питання «Становище української академічної молоді супроти енуціяції (заборони – *Н. К.*) ректора щодо уживання української мови в зносинах з університетськими властями»⁵⁵. Зібрання відбулося в студентському приміщенні «Академічної громади». Член організації громади Гарасимів у своєму виступі наголосив, що студентство має право вживати українську мову в університеті, і закликав усіх до демонстрації з метою захисту своїх прав. Після довгих та гострих дискусій серед студентства («бучі не треба робити, бо се вплине некорисно на справу виборчої реформи»; «загострить національну справу»; «вислідом бучі буде депресія серед молоді»; «зачекати до заяви сенату, але самим не починати бучі»; «стягнути студентів з провінції»; «вибирати постійну терористичну команду, перший ряд наступаючих нехай кидає пісок: бити шибки»; «час на університетську боротьбу невідповідний, всі зайняті виборчою реформою»; «хвиля не відповідна: університету треба домогтися парламентською дорогою», тощо) було вирішено виступити на захист своїх прав. Однак суперечки точилися також і щодо способів боротьби. І.Крип'якевич занотовує у протоколі: «Вахнянин радить взяти пісок, препарований із сіллю і паприкою; Головка протестує проти яєць; Бажалук дораджує купити бензину...»⁵⁶.

Особливо гостро постало питання щодо вживання української мови та права збиратися в приміщенні університету на початку 1907 р. 22 січня засідання «Академічної громади» постановило негайно розпочати акцію протесту. 23 січня 1907 р. студенти, в тому числі й Іван Крип'якевич, спровоковані секретарем університету Алоїзем Віняжем, побили його і влаштували в університеті заколот: захопили перший поверх, де звели п'ять барикад, знищили 20 портретів ректорів університету, пошкодили великий зал засідань, побили вікна, бюсти та портрети цісарів і польських діячів. Із вікна першого поверху університету було вивішено український жовто-блакитний прапор. Однак невдовзі була викликана поліція, яка затримала біля сотні студентів. Щоправда, після складання протоколу вони були звільнені. Але 1 лютого було проведено повторні арешти учасників подій 23 січня 1907 р. за вказівкою намісника графа А.Потоцького. Справу було передано в суд. Бунтарів ув'язнили, в тому числі й Івана Крип'якевича. Їх було звинувачено у порушенні громадського спокою (хоча

⁵⁵ Приватний архів Івана Крип'якевича. – П.№323: Спогади (чотири зошити спогадів І.Крип'якевича).

⁵⁶ Там само.

спочатку їм інкримінували тероризм)⁵⁷. В архіві вченого зберігається повідомлення про початок слідства проти нього, в якому зазначалося: «Повідомляє ся Вас, що вдорожене против Вас слідство вступне о злочин з п. 76.85а.87.132.153. 155а а.д.е.к. задля подій на тут. університеті в дні 23 січня с.р. зістаєго заставновлено. Рівночасно звертає ся Вам зложений в Суді індекс університетський (взглядно карту легітимаційну)»⁵⁸.

Студенти, які залишилися на волі, скликали віче, на якому прийняли резолюцію, в якій зазначали, що ані терор, ані тюрма не відвернуть їх від боротьби за власний Храм Науки. Заарештовані оголосили голодування, як протест проти ув'язнення, котре тривало чотири доби. У своїх спогадах Іван Крип'якевич писав: «Я особисто переносив її (голодівку) без труду, але деякі товариші діставали корчів і одного чи двох взяли до в'язничного шпиталю»⁵⁹. Такі події на той час у Західній Європі викликали великий резонанс. Преса звинувачувала австрійський уряд і самоврядування в Галичині. Наляканий активними діями студентів, уряд розпорядився негайно звільнити студентів. Така акція активізувала студентство, зміцнила радикальний і навіть революційний рух.

Однак І.Крип'якевич стояв близько до поміркованого студентства і всю свою енергію спрямував на просвітницьку роботу, яка була пов'язана з його співпрацею з «Просвітою». Упродовж навчання Іван Крип'якевич бере активну участь у студентських диспутах, зборах товариства «Просвіта», проголошуючи на них яскраві промови. Навіть, перебуваючи в Москві під час роботи в архівах, І.Крип'якевич, який був запрошений на збори членів Товариства слов'янської культури, не був пасивним слухачем, а вміло вів дискусію, обговорював питання щодо позиції москвофілів. Його промова нікого не залишила байдужим. В архіві Івана Крип'якевича зберігається вирізка з газети зі статтею (назва невідома), в якій зазначається: «... Се слово (виступ І.Крип'якевича – *Н.К.*) було дуже цікаве для слухачів, бо воно виходило з вуст представника того народу, проти котрого йдуть москвофіли в Галичині, ще більше цікава промова була тому, що її виголошено чистою українською мовою, людиною, котра не вмє навіть говорити по великоруські». Безумовно, в обговоренні були і закиди галичанам про ворожі відносини українців до російської культури. Однак автор статті підкреслив, що «бесідник заявив, що в дійсності ворожнечі нема, він упевнив слухачів, що зносини між великоросами і українцями можуть бути тільки в тому разі, коли Росія признаватиме українців нацією за цілком самостійну незалежну од якої б то не було іншої нації. Довгі, гучні оплески всеї аудиторії були на сю промову»⁶⁰.

У 1913 р. відбуваються зміни в особистому житті Івана Крип'якевича – він одружується з учителькою Марією Сидорович. Їх пов'язують міцна любов, спільна праця, педагогіка, про що свідчить їх родинне листування⁶¹. Однодумцем і сподвижником їх родини була Савина Сидорович, сестра Марії, відомий педагог. Пізніше

⁵⁷ Бійка на університеті // Громадський голос. – 1907. – Ч.17; Ми е! Ми тут! // Гайдамаки. – 1907. – Ч.218; Процес наших студентів // Діло. – 1907. – Ч.189.

⁵⁸ Приватний архів Івана Крип'якевича. – П.146: Боротьба за український університет 1904–1908.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Там само. – П.№324: 2. Аркуші спогадів про університет 1905–06.

⁶¹ ЦДАЛ України. – Ф.357. – Оп.1. – Спр.48. – 51 арк.

вона візьме активну участь у розбудові українського шкільництва на Волині під час Першої світової війни та в Комітеті охорони військових могил (1921–1922 рр.)⁶².

Значний вплив на формування особистості І.Крип'якевича мало студентське оточення. Згадуючи своїх друзів, І.Крип'якевич писав: «Найбільший вплив на мене мав Осип Назарук, який приїхав до Львова з Відня. Знав німецьку літературу, інтересно писав статті, особливо уміло і популярно про державу», Бачинський Богдан, вчився у Відні, глибоко розумів середньовіччя і мені допомагав оформлювати перші історичні ідеї»⁶³. У своїх спогадах про особи Іван Крип'якевич згадує Василя Панейка, який «відзначався незвичайною інтелігентною культурою і широким знанням. Серед моїх знайомих (журналістів, письменників, науковців) я його ставлю на першому місці»⁶⁴. Теплі стосунки він підтримував із М.Кордубою, про що свідчить їх листування та матеріали домашнього архіву⁶⁵.

У стінах університету І.Крип'якевич подружився з Іваном Кревецьким, які разом відвідували курси лекцій професора й особливо захоплено працювали в його історичному семінарі, займалися активно суспільно-культурною працею в «Академічній громаді»⁶⁶. Друзі завжди обмінювалися своїми науковими задумами й остаточно визначилися як історики-державники. Іван Крип'якевич з повагою ставився до Івана Кревецького як науковця, у своїх публікаціях завжди відносив його до числа фундаторів державницької школи поруч із В.Липинським і С.Томашівським⁶⁷.

У другій половині 20-х і в 30-ті рр. Іван Крип'якевич відходить від політичного життя, їхні взаємини дещо послаблюються. Однак добру пам'ять про колишнього однодумця І. Крип'якевич зберіг, тепло висловлювався про нього у своїх спогадах, високо оцінюючи редагований І.Кревецьким популярно-історичний місячник «Стара Україна»⁶⁸.

І.Крип'якевич підтримував досить тісні стосунки з іншим учнем М.Грушевського С.Томашівським. Про це свідчить його листування з ним, що велося з 1922 по 1924 і з 1929–1930 рр. у період берлінського та краківського його життя. З 1925 по 1928 рр., під час перебування Степана Томашівського у Львові, учені часто зустрічалися. І.Крип'якевич співпрацював з організованим С.Томашівським двотижневиком «Політика», брав разом із ним участь у політичному житті, особливо на початках західноукраїнського консервативного руху та формування його ідеології. Зміст листів свідчить про активну громадську і наукову діяльність обох українських учених у міжвоєнний період⁶⁹.

⁶² ЦДІАЛ України. – Ф.357. – Оп.1. – Спр.38. – 11 арк.

⁶³ Приватний архів Івана Крип'якевича. – П.№323: Спогади (чотири зошити спогадів І.Крип'якевича).

⁶⁴ Там само. – П.№287: Спогади про особи 1962: Плани видавництва 1941.

⁶⁵ Там само. – П.№158: Історики України (списки, матеріали); ЦДІАЛ України. – Ф.357. – Оп.1. – Спр.24. – 11 арк.

⁶⁶ *Винар Л.І.* Крип'якевич як дослідник української сфрагістики // *Український історик.* – 1971. – №3/4. – С.139–147; *Пришляк В.* Студентські роки Івана Джиджори // *На службі Кліо. Зб. наук. праць на пошану Любомира Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності.* – К.; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Л., 2000. – С.384.

⁶⁷ *Дашкевич Я.* Іван Крип'якевич – історик консервативно-державницької школи // *Воля і Батьківщина.* – 2000. – №1. – С.52–53.

⁶⁸ *Крип'якевич І.* Огляд української історіографії в 1924 році // *Новий час (Львів – Луцьк).* – 1925. – Ч.1. – 7 січня. – С.24.

⁶⁹ ЦДІАЛ України. – Ф.368. – Спр.174. – 118 арк.

Однак, з переходом Галичини під контроль Польщі, І.Крип'якевич припиняє займатися політикою й обмежується науковою та освітньою працею. У листі від 10 січня 1923 р. до Степана Томашівського Іван Крип'якевич пише: «В так званій політиці переживаємо внутрішню кризу, – дивлюся на неї з тривогою, бо трудно відгадати, чи з неї вийде щось ліпше, як було дотепер. Я якийсь час був при політично-організаційній роботі, тепер разом з гуртком співтоваришів уступили з цієї безплідної «політики» і вертаємося до культурної праці. Велику рацію Ви мали, як говорили, що потрібний тепер момент деякої політичної пасивності, щоби взятися до творення культурних цінностей, – до цього ми й вертаємося...»⁷⁰. Знаком поваги і теплоти дружніх відносин став некролог, опублікований Іваном Крип'якевичем у ЗНТШ у 1931 р.⁷¹

В'ячеслав Липинський – знакова, визначальна постать у житті Івана Крип'якевича. Визначальна у розумінні кристалізації його консервативного світогляду та державницького підходу у трактуванні подій української історії. Незважаючи на те, що І.Крип'якевич був найвидатнішим учнем М.Грушевського, високо цінував учителя, а все ж пішов цілком своїм шляхом, а точніше – вслід за В'ячеславом Липинським.

Іван Крип'якевич як учений, цінував багатогранну діяльність свого великого вчителя. Але дослідник скрупульозно працював над джерелами, прискіпливо перевіряв романтичні версії про історію княжої доби чи періодів козацького державотворення. Вже у 1917–1920 рр. Іван Крип'якевич вміщує в «Свободі» та Записках Наукового Товариства ім. Шевченка окремі статті з історії української державності в різні періоди, а з 1925-го починає друкувати в ЗНТШ ґрунтовні «Студії над державою Б.Хмельницького», «послугуючись при цьому й дослідженнями В'ячеслава Липинського»⁷². Так само і сам Липинський, як зазначає дослідник Петро Шкраб'юк, «посилається у своїх пошуках на дослідження І.Крип'якевича»⁷³. Саме як взаєморозуміння, взаємодоповнення, так варто відзначити характер історичних досліджень Липинського і Крип'якевича, що яскраво проявилися в дослідницьких публікаціях та рецензіях⁷⁴.

І.Крип'якевич і В.Липинський познайомились, як зазначав у своїх спогадах Іван Петрович, «перед 1914 р. у Львові». Свої враження він занотував в своєму щоденнику так: «Це була високультурна людина, європеець»⁷⁵. Свою повагу до нього І.Крип'якевич зазначив і в Записках Наукового товариства імені Шевченка (1931 р.)⁷⁶. У домашньому архіві зберігаються 3 листи В'ячеслава

⁷⁰ Там само.

⁷¹ *Крип'якевич І.* Степан Томашівський: Некролог // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – 1931. – Т.151. – С.226–227.

⁷² *Білас Л.* В'ячеслав Липинський – историк // Матеріали міжнародної наукової конференції «В'ячеслав Липинський: Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна». – К.: Філадельфія, 1994. – С.284, С.31; *Крип'якевич І.* Хмельниччина в новім освітленні // Діло. – 1914. – Ч.26. – С.1–2.

⁷³ *Шкраб'юк П.* Учень Грушевського в школі Липинського // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.8. – Л., 2001. – С.902.

⁷⁴ *Крип'якевич І.* [Рец.] В.Липинський. Історичні студії та монографії. Київ; Відень, 1920, т.3 (Україна на переломі 1657–1659) // Літературно-науковий вісник. – 1922. – №1. – С.84–86; *Його ж.* Нові напрями в українській історіографії (З нагоди «Огляду української історіографії» проф. Д.Дорошенка, Прага, 1923) // Діло. – 1924. – Ч.93. – 27 квітня.

⁷⁵ Приватний архів Івана Крип'якевича. – П.№287: Спогади про особи 1962: Плани видавництва 1941.

⁷⁶ *Крип'якевич І.* В'ячеслав Липинський // ЗНТШ. – Л., 1931. – Т.151. – С.230–231.

Липинського до Івана Крип'якевича⁷⁷. Їх зміст відзначається взаємною глибокою пошаною, повним взаєморозумінням і довірою. Науковці діляться своїми поглядами, доробками, переживаннями. «...Сердечно дякую Вам, що схотіли ласкаво поділитися зі мною своїми думками. Знаєте, що для мене особисто Ви завжди були «нашим» і чи належите Ви формально до організації чи ні – для мене це ролі не грає, бо я Вас знаю...», – писав В.Липинський до І.Крип'якевича. Або, «Прошу пам'ятати, що кожний лист Ваш буде для мене не тількиприємністю і радістю, яку нам – емігрантам дає контакт з Вами, але й дійною порадою і вказівкою, за які я і всі ми будемо Вам завжди вдячні»⁷⁸.

Досить вдало схарактеризував сучасний дослідник Петро Шкраб'юк вплив двох знакових постатей М.Грушевського та В.Липинського на І.Крип'якевича. Він писав, що «М.Грушевський відіграв значну роль у становленні його як ученого-історика, а в «школі Липинського» він остаточно сформувався як історик-державник»⁷⁹.

Таким чином, на формування світоглядних переконань та орієнтирів, вибір життєвого і творчого шляху Івана Петровича Крип'якевича вплинули такі чинники: виховання у високоінтелегентній родині, яка прищепила йому людяність, порядність, працездатність і почуття обов'язку; прояви полонізації в освітніх закладах Галичини та зростання національної самосвідомості серед української молоді; піднесення громадсько-політичного, культурно-просвітницького руху на початку ХХ ст. і студентське оточення; знайомство з Науковим товариством імені Шевченка та Михайлом Грушевським.

⁷⁷ Приватний архів Івана Крип'якевича. – П.№311: В) Листування 1915–1935 (чотири зв'язки з листами до І.Крип'якевича) П. Листування: К–Н: В.Липинський (1922; 1925); П.№312: В) Листування істориків: Добірка листів 1910–1950-ті рр.: В.Липинський (1927).

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Шкраб'юк П. Учень Грушевського в школі Липинського. – С.902.

Based on new archival and private sources author researches Ivan Krypiakevych formative years, his formation as a human and a scientist. The family upbringing influence, his gymnasium life and student environment during studying in the L'viv University are lightening up. Main attention is paid to becoming of I.Krypiakevych as the historian.

К.В.Кириченко*

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИЙ ЛІТОПИС І СТВОРЕННЯ ЛЕГЕНДАРНОЇ ЧАСТИНИ 2-го ЗВОДУ ЛІТОПИСІВ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО**

Галицько-Волинський літопис – унікальне джерело відомостей щодо ранньої історії Великого князівства Литовського. На початку XVI ст. він уже був поцінований саме в такій якості. Однак чи міг книжник початку XVI ст. використати текст XIII ст. без змін? Можливо, між ними існував якийсь «посередник»? У статті висвітлюється питання використання Галицько-Волинського літопису та відомостей із нього при створенні власного історіографічного твору в Литві початку XVI ст. Увагу зосереджено на методах запозичення й питанні ставлення укладачів (редакторів) легендарної частини 2-го зводу літописів взагалі до джерел.

Будучи складовою частиною Іпатіївського Галицько-Волинський літопис (ГВЛ) охоплює події з 1201 по 1292 рр.¹ Жанрова неподібність до «класичного руського літописання», відсутність паралельних текстів і порічної сітки ускладнюють вивчення історії його створення. Пам'ятка містить унікальні відомості з історії Галицько-Волинського князівства та його стосунків із сусідами. Цікавість спочатку галицького, а згодом і волинського літописців до подій у Литві зробили цей текст одним із найцінніших джерел щодо ранньої історії Великого князівства Литовського (ВКЛ). Детальність та сюжетність описуваних литовських подій покликала до життя гіпотезу про існування окремого «Литовського» (або «Новогородського») літопису, який нібито мав існувати у XIII ст.² Цю гіпотезу висловив В.Пашуто, на сьогодні вона має ґрунтовну критику³. Однак не зважаючи на те, що всі литовські сюжети ГВЛ насправді належать перу галицького та волинського літописців, а не книжника одного з православних монастирів Литви⁴, вони були поціновані як унікальні вже в першій половині XVI ст. при створенні візії ранньої історії ВКЛ у цій державі.

Виокремлення тексту Галицько-Волинського літопису з Іпатіївського виправдане тим, що саме ця частина (а не «Повість временних літ» чи Київський

* Кириченко Катерина Віталіївна – молодший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, сектор досліджень з історії Київської Русі.

E-mail: kvk@bigmir.net

** Висловлюю щирю подяку В.Полищуку, В.Арістову та Я.Затилюку, чий зауваження зробили цей текст кращим.

¹ Котляр М.Ф. Композиція, джерела, жанрові та ідейні характеристики Галицько-Волинського літопису // Галицько-Волинський літопис: Дослідження: Текст: Коментар / За ред. М.Ф.Котляра. – К., 2002. – С.29–74; Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Вып.1 (XI–XIV вв.). – Ленинград, 1987. – С.235–241; Генсворський А.І. Галицько-Волинський літопис (процес складання; редакції і редактори). – К., 1958. – С.5,100.

² Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Вольнской Руси. – Москва, 1950. – С.113–114; Его же. Образование Литовского государства. – Москва, 1959. – С.37–42.

³ Ochmański J. Nad Kroniką Bychowca // Studia źródłoznawcze. – Т.ХІІ. –Warszawa, 1967. – С.155; Вилкул Т. О некоторых источниках литовских известий в Галицко-Вольнской летописи // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos šaltiniai: faktas, kontekstas, interpretacija: [straipsnių rinkinys]. – Vilnius, 2007. – Р.17–29; Толочко А. Одна заимствованная формула в Галицко-Вольнской летописи // Ruthenica. – Т.V. – К., 2006. – С.256–257.

⁴ Пашуто В.Т. Образование Литовского государства. – С.42.

літопис XII ст.⁵) була одним із головних джерел для укладача легендарної частини (ЛЧ) 2-го зводу літописів ВКЛ. Зрозуміло, що дослівне використання ГВЛ, а особливо першої (т.зв. галицької) його складової для литовського книжника початку XVI ст. навряд чи було можливим. Не тільки через те, що створення легендарної частини пов'язується із панами-радними, а основним «кольо-ром», яким окреслювали бояр та їхні ради у ГВЛ, був чорний⁶. Але й тому, що Галицько-Волинський літопис сприймався як чужий текст, від якого укладач намагався відмежуватися.

Порівнюючи тексти ГВЛ та ЛЧ зрозуміло, що й автор, і редактор (редактори) активно користувалися Галицько-Волинським літописом для створення власної версії ранньої історії Литви. Це відразу впадає у вічі, майже кожен, хто займався вивченням легендарної частини, зауважував запозичення з ГВЛ, які подеколи просто дослівні. Однак жоден дослідник не визначив, що саме, звідки і як саме було запозичено. Нижче спробуємо простежити вплив тексту Галицько-Волинського літопису на створення та редагування легендарної частини 2-го зводу літописів Великого князівства Литовського, дослідити методику роботи її авторів (редакторів)⁷ із текстом джерела.

На початку слід зауважити, що до легендарної частини досить часто підходили як до продовження літописної традиції, в якій тексти хоч і могли скорочуватися⁸, проте все ж радикально не редагувалися. Натомість в аналізованому матеріалі спостерігаємо не скорочення ГВЛ, а повну його переробку у тих частинах, що стосуються литовської історії. В історіографії зауважувалося використання Галицько-Волинського літопису при моделюванні оповіді легендарної частини, однак при підході до неї як до продовження літописної традиції залишалося незрозумілим значне «перекручення» тексту ГВЛ. Справді, якщо метою створення легендарної частини був опис ранньої історії Литви, навіщо було змінювати імена героїв у запозичених сюжетах? Чи переймати імена князів, не прив'язуючи їх до діянь, поданих безпосередньо у джерелі (ГВЛ)? Пояснення таким різким нестикуванням пропонувалися дуже різні. Найтолерантнішою для автора легендарної частини була версія спільного джерела з Галицько-Волинським літописом.

⁵ Уважається, однак, що попередній текст Іпатіївського зводу (тобто «Повість временних літ» і Київський літопис) теж використовувався при моделюванні легендарної частини (див.: *Морозова Н.* Вопросы языка и текстологии летописей Великого княжества Литовского: Хроника Быховца: Дисс. ... д-ра гуманит. наук, филология, балт. и слав. языки и лит-ра (Н 590). – Вильнюс, 2001. = *Morozova N.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės metraščių kalbos ir tekstologijos problemos: Vychovo kronika. Daktaro disertacija Humanitariniai mokslai, filologija, baltų ir slavų kalbos ir literatūra. – Vilnius, 2001. – С.53–60).

⁶ Напр., порівняймо:

Легендарна частина (ПСРЛ. – Т.35)	ГВЛ (ПСРЛ. – Т.2)
И панове, жалуючи господаря своего прироженого, и взяли собѣ господарем сына великого князя литовского и жомойтского Утенусова с Китоврасу, Швинторога. (с.131)	Бояре же галичстии Данила княземъ собѣ называху а самѣ всю землю держажу (стб.789)

⁷ Легендарна частина належить до анонімних творів зі складною історією тексту. Цілоком можливо, що над першою та другою редакціями працювало по декілька осіб.

⁸ Як це, наприклад, було зроблено в 1-му зводі літописів ВКЛ (див.: *Чемерицкий В.А.* Работа автора первого белорусско-литовского свода над русскими источниками // *Летописи и хроники: 1980 г.* – Москва, 1981. – С.182–189).

Якщо дотримуватися цієї версії – з автора ЛЧ знімається будь-яка відповідальність за неточні факти та неправильні імена. У нього просто були такі джерела з такими фактами. За цією ідеєю йшли вчені на зорі вивчення літописання ВКЛ⁹ (В.Антонович¹⁰, Я.Якубовський¹¹ та ін.). Оскільки подібні перекручення не могли бути в письмовій традиції (Іпатіївський літопис, що походить із кінця XIII ст., зберігся у списках XV–XVII ст. цілком добре¹²), джерелами автора легендарної частини називалися усні перекази. Найяскравіше це проявилось у працях В.Антоновича, який уважав автора ЛЧ збирачем місцевих легенд та невправним компілятором цих переказів¹³. Подібну позицію займав і Я.Якубовський, котрий спробував пояснити «перекручення» тексту ГВЛ у легендарній частині наявністю спільного джерела (усного переказу)¹⁴. Недалеко від цієї концепції відійшов М.Улащик. Розглядаючи легендарну частину літописів та хронік, він спробував порівняти відомості Іпатіївського літопису й легенди¹⁵, результатом чого став висновок про те, що «генеалогія (великих князів литовських – *К.К.*) сказання не ув'язується з генеалогією Іпатіївського літопису [...] різниця між Іпатіївським літописом і сказанням настільки значна, що перша не могла бути джерелом другого»¹⁶. Збіги між текстами дослідник так і не пояснив. Своєрідне продовження ця ідея отримала, як не дивно, у сучасних студіях. Послугуючись версією «спільного джерела» для ГВЛ та ЛЧ, деякі автори напряду використовують генеалогію легендарної частини для реконструкції реальних генеалогій литовських князів XIII – першої половини XIV ст. (наприклад, М.Гедройць, Л.Войтович, Т.Баранаускас)¹⁷.

Однак, уже Т.Сушицький зауважив, що Галицько-Волинський літопис для укладача легендарної частини слугував радше джерелом стилістичного характеру («досконалим, зразковим щодо стилю»), а оскільки він зберігся у списках XV–XVI ст., то текст його є базовим для стилістичного порівняння з текстом літописів ВКЛ: «Відправна точка нашого порівняння (стилів ГВЛ і «литовського літопису» – *К.К.*) – Галицько-Волинський літопис – стоїть у цьому розумінні на одному із перших місць»¹⁸. Особливої уваги, за Т.Сушицьким, ГВЛ заслуговував

⁹ Що, своєю чергою, можна пояснити тогочасним захопленням фольклором та уявленням про фольклорну спадщину як про сховище стародавніх історичних знань.

¹⁰ Антонович В. Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда // *Його ж.* Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С.632–633.

¹¹ *Jakubowski J.* Studya nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed Unią Lubelską. – Warszawa, 1912. – S.50–51.

¹² Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.2. – Москва, 2001. – С.Е–N.

¹³ Антонович В. Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда. – С.632.

¹⁴ *Jakubowski J.* Studya nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed Unią Lubelską. – S.50–51.

¹⁵ Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – Москва, 1985. – С.145–146.

¹⁶ Там же.

¹⁷ *Giedroyc M.* The Rulers of Thirteenth-Century Lithuania: a Search for the Origins of Grand Duke Traidenis and his Kin // *Oxford Slavonic Papers: New Series.* – Vol.XVII. – 1984. – P.1–22; *Войтович Л.* Князьвіські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль: Історико-генеалогічне дослідження. – Л., 2000. – С.283–287; *Baranauskas T.* Lietuvos valstybės ištakos. – Vilnius, 2001. – P.411–418.

¹⁸ *Сушицький Т.* Західно-руські літописи як пам'ятки літератури: Частина II / Упор. О.А.Назаревський [Праці з історії письменства давньої України. – Т.1 / За ред. В.Перетца]. – К., 1929. – С.396, 404.

«ще й тому, що деякими частинами своїми він був за безпосереднє джерело для литовського літопису, властиво кажучи, у повній його редакції в сп[иску] Бих[овця]. Запозичуючи ці частини цілком, дослівно, литовський літопис в останньому викладі міг визнати для себе за зразок текст Галицько-Волинського літопису і наслідувати його підхідки й маніру оповідати. Як досконалий, зразковий щодо стилю попередник, він до того ж і доховавсь до нас у списках к. XV і XVI вв., являючи собою, таким чином, матеріал хронологічно вигідний для стилістичного порівняння»¹⁹.

Загалом Т.Сушицький визначив кілька аспектів зближення ГВЛ і легендарної частини, а саме:

- характеристика Тройдена, яка повністю списана з ГВЛ²⁰;
- однакові історичні та поетичні порівняння²¹;
- виклад («традиційно-літописний», «шаблонний») ²²;
- пряма мова («промови») дійових осіб²³;
- світський характер обох пам'яток²⁴;
- хронографічний спосіб оповідання («суцільність та завершеність») ²⁵.

Таким чином, провівши ретельне зіставлення, Т.Сушицький зробив висновок про залежність літописання ВКЛ (дослідник розглядав усі три зводи літописів Великого князівства Литовського) від тексту Галицько-Волинського літопису, називаючи останній прямим джерелом для укладачів літописів ВКЛ²⁶.

Розвиваючи думки попередника щодо взорування на стилістичне оформлення ГВЛ В.Чемерицький зауважив, що автор легендарної частини зовсім не намагався бути сумлінним у передачі власних джерел, і не був автором «зводу» даних. Дослідник не сумнівався стосовно використання Галицько-Волинського літопису укладачем ЛЧ²⁷, та констатував, наводячи зіставлення, текстуальний збіг між Іпатіївським зводом та легендарною частиною в епізоді характеристики Тройдена, стверджував про запозичення імен литовських князів і сюжетів із ГВЛ²⁸.

«Як бачимо, усе поставлене з ніг на голову, реальне становище речей цілковито порушене. [...] йому (хроністові – К.К.) йшлося не про справжню історію Великого князівства Литовського, а про створення своєї власної, штучної, вигаданої, тенденційної історії Литви»²⁹.

Таким чином, якщо змінити погляд на мету створення легендарної частини, то відповідь на питання про виникнення «перекручень» у тексті ЛЧ очевидна. Підсумовуючи проблему використання ГВЛ В.Чемерицький наголошував:

¹⁹ Сушицький Т. Західньо-руські літописи як пам'ятки літератури: Частина II. – С.393.

²⁰ Там само. – С.172, 394–395, 398.

²¹ Там само. – С.398.

²² Там само. – С.368–376.

²³ Там само. – С.388.

²⁴ Там само. – С.390.

²⁵ Там само. – С.399.

²⁶ Там само. – С.404.

²⁷ Чамярыцкі В. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры: узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў. – Мінск, 1969. – С.146, 153.

²⁸ Там само. – С.153.

²⁹ Там само. – С.154.

«Автор цього твору (2-го зводу – К.К.) широко використовував Галицько-Волинський літопис. Однак він послуговувався ним не як докладним джерелом, а як допоміжним матеріалом для конструювання своєї власної історії Литви. Цей факт дає підстави зробити висновок, що автор “Хроніки” зовсім не мав наміру створювати справжню історію Великого князівства Литовського раннього періоду, засновану на ґрунтовних історичних матеріалах»³⁰.

На цьому висновку В.Чемерицький і зупинився. Із ним можна погодитися, але видається перспективним дещо його розвинути. Детальний розгляд використання тексту ГВЛ при моделюванні легендарної історії ВКЛ не тільки прояснить ситуацію з побутуванням якогось списку Галицько-Волинського літопису у Великому князівстві Литовському, але й унаочнить методи роботи укладачів та редакторів ЛЧ.

«Руська кройніка» легендарної частини 2-го зводу літописів ВКЛ

Зрештою сам укладач (укладачі) не приховував, що користувався текстом «Руської кройніки», прямо посилаючись на неї (про це див. нижче)³¹. На це звертали увагу майже всі дослідники. Однак питання полягає в тому, яке місце займає це посилання в тексті легендарної частини? Адже для середньовічної історіографії характерні поклики на авторитет, часто без наявності реального тексту, згадуваного автором³². Щоб зрозуміти специфіку посилання на «Руську кройніку», яке робить укладач легендарної частини, слід розглянути всі посилання, наявні в тексті 2-го зводу. Це унаочнить систему відсилок, використану автором, а відтак і місце посилання на «Руську кройніку».

Отже, у легендарній частині 2-го зводу літописів Великого князівства Литовського зустрічається чотири прямих посилання на свої джерела, які можна розділити на три типи. Перші два відносяться до одного типу, наступні два мають абсолютно іншу схему й вербальне вираження. Різниця між 1–2 та 3–4 посиланнями в тому, що перші мають чітку відсилку на джерело, безпосередньо розташоване у збірці, де був протограф («яко ж вышѣи писано», «што ж вышѣи описується»). Це означає, що легендарна частина була (принаймні спочатку) частиною якогось великого тексту. Це можна припустити, аналізуючи наведені нижче посилання. Перші два мають однакове оформлення, відтак розглянемо їх разом.

Посилання №1–2

Перше посилання на якийсь текст, що має розташовуватися перед ЛЧ, зустрічається на самому початку легендарної частини, після вказання першої дати³³:

³⁰ Там само. – С.146.

³¹ ПСРЛ. – Т.35. – Москва, 1980. – С.93, 132, 150, 178, 198, 219.

³² *Гене Б.* История и историческая культура средневекового Запада / Пер. с фр. Е.В.Баевской, Э.М.Береговской. – Москва, 2002. – С.133–135.

³³ «Сталосѣ ест воплощене сына божого от духа святого з благословенное девицы чыстое Мари а от почачу сотворена свта лта пяттисечного пятьсотного двадцать шостого» (див.: ПСРЛ. – Т.35. –

«Одного³⁴ часу панство Римское было под цэсаром Августом который же не толко одному Рыму ино и всему свту пановал яко жъ вышѣи писано (тут і далі підкреслення й курсиви мої – К.К.) иж часу цэсарства Августа сынъ божьи воплотился а часу Тивирия цэсара второго по Августе на кресте волную муку прынял для збавеня и откупенья роду³⁵ чоловческого»³⁶.

Друге посилання – на «Руську крайніку» при характеристиці Тройдена:

«И будучи ему там на том княженъи, великии валки чинил з ляхи и з русью и з мазовъшаны, и завъжды зыскивал, и над землями их силные окрутенства чинил, што жъ вышеи³⁷ описуется в рускои кроинице ижъ горши был тымъ землям, нижъли Антиох сирский и Ирод ерусалимъский, и Нерон римский, што так был округныи а валечныи»³⁸.

Причому, список Красинського (К), котрий, як уважається, містить найпершу версію легендарної частини, на цій фразі й закінчується³⁹.

Підтвердженням того, що обидва посилання були зроблені на реально існуючий текст, розташований перед протографом легендарної частини, можна знайти в подібних творах того періоду та у самому тексті пам'ятки. Скажімо, аналогічним чином оформлює свої посилання на попередній текст укладач Хронографа 1512 р.⁴⁰:

«(О Угрѣхъ.) Видѣвше же латыне изнеможеніе Гречьское, пришедше из Рима, оудобно глаголеміе Оугри къ своей прелести приложиша, такоже и ближняя ихъ языки и Оуны и Пиды и Нѣмци и Поляне и ины прилежащаа к Римому приложиша къ своей прельсти, и Вретанійскій островъ, аще и изъдавна крещень, но и того приложиша къ своей прельсти, *якоже напреди писано есть*»⁴¹.

«Напреди» (на арк.124, тобто за 65 арк. від цього посилання) читається текст «О Вретаніи и о князи Алманитскомъ»⁴², де й оповідається, чому Британський острів «приложисася» до Риму.

У самій легендарній частині ми можемо спостерігати подібні ж посилання на попередній текст:

С.145 (Р), 128 (К), 173 (О), 193 (Рум.)). Цит. за Р. За Є – інша дата: «Бысть воплощения сына божия от духа святого из преблагословенныя девицы Марии от начала миру третиеи тысящи девятсот шестъдесят, царствования же Римскаго 769 г., лта от нарожения господа нашего Иисуса Христа лта шестагонадесять» (див.: ПСРЛ. – Т.35. – С.215).

³⁴ Оного (К).

³⁵ рожаю (К).

³⁶ ПСРЛ. – Т.35. – С.145 (Р), 128 (К), 173 (О), 193 (Рум.), 215 (Є). Цит. за Р.

³⁷ «нижеи» (Р).

³⁸ ПСРЛ. – Т.35. – С.132.

³⁹ Там само.

⁴⁰ О.В.Творогов зауважив творчу обробку власних джерел укладачем Хронографа 1512 р., що, крім часу створення, також об'єднує ці пам'ятки (див.: *Творогов О.В. Древнерусские хронографы.* – Ленинград, 1976. – С.180).

⁴¹ Русский хронограф (Полное собрание русских летописей. Т.ХХІІ.). – Москва, 2005. – С.368.

⁴² Там же. – С.327.

«А в тых часех пануючы Тройденю, умерли ему обадва брата, князь Гольша а князь Кгедрус. А з оное вышеписаное вазни князь великий Довмонт направил шесть мужыков на брата своего Тройденя забити, яко ж он шол бэзпечне собѣ з лазни в Новгородку, и тые мужыки его зрадне забили»⁴³.

З огляду на сказане вище, можна зробити припущення про наявність перед текстом ЛЧ принаймні двох пам'яток: якогось хронографічного тексту та руського літопису типу Іпатіївського. Останнє припущення непрямо підтверджується розбіжністю між списком Рачинського (Р) та рештою. Узагалі Р має власну редактуру легендарної частини, він правився за кількома списками, що містили обидві редакції ЛЧ⁴⁴. Переписувач списку Рачинського дуже уважно працював із наявними в нього текстами, звіряючи їх між собою, тож у посиланні на характеристику Тройдена в «Руській кройніці» було подане читання «нижей». Це говорить саме про ретельність переписувача, який не помітив нічого подібного попереду, і вирішив, що цей текст ітиме далі.

Реальне існування «Руської кройніки» (а не посилання на авторитет старовинного тексту) можна знайти у списках редакції 1548 р. (списки Є та Р)⁴⁵. Там існують аналогічні посилання на реально існуючу польську хроніку. Як довів М.Ючас, т.зв. редакція 1548 р. (списки Є та Р) була доповнена за хронікою М.Бельського⁴⁶. Причому, якщо в Є на останньому аркуші міститься приписка: «Полская кроника пишет: род Алкгирдов – 12 сынов: Якгаило, Скригаило, Швидригаило, Борис, Курибут, Викгунт, Корикгал, Норимонт, Ланкгвин, Люборд, Андреи, Бутав»⁴⁷, то Р подає такі посилання: «яко вь кройниках Польских пишеть» (1508 р. – про Глинського), «о которой пишут кройникаре» (1512 р. – про Барбару Радзивілл) – на хроніку М.Бельського⁴⁸.

Отже, посилання на «Руську кройніку» разом із характеристикою Тройдена, крім того, що містить у собі пряме вказання власного джерела – ГВЛ (а це означає наявність у Вільні на початку XVI ст. якогось його списку), подає ще й багато матеріалу для аналізу. Знаючи текст джерела і текст змодельований, можна зробити декілька спостережень.

Складно погодитися зі схемою, запропонованою Т.Сушицьким, що між текстом ГВЛ про Тройдена й текстом ЛЧ про нього ж стоїть характеристика Андрія Полоцького в 1-му зводі літописів ВКЛ:

«Маємо послідовну літературну історію розглянутого тексту про Тройденів жорстокості: 1) за першоджерело його, де містилося покликання на історичних “беззаконників”, був текст ГВЛ; 2) ним скористався духовний автор частини тексту короткої редакції литовського літописного зводу, значно розширивши його власним побожним роздумуванням, застосувавши все це до полоцького

⁴³ ПСРЛ. – Т.35. – С.150, 94, 179, 199.

⁴⁴ Напр.: «И Монтвил много лѣт княжыл на Жомоити и мѣл двух сынов, одного Немоноса, а другого Скирьмонта. А в инных тых жѣ называ: Викента и Ердвила» (див.: ПСРЛ. – Т.35. – С.146).

⁴⁵ За класифікацією М.Ючаса.

⁴⁶ Jučas M. Lietuvos metraščiai ir kronikos. – Vilnius, 2002. – P.77–78; *Idem*. Lietuvos metraščiai. – Vilnius, 1968. – P.80–82.

⁴⁷ Евреиновская летопись // ПСРЛ. – Т.35. – С.238.

⁴⁸ Jučas M. Lietuvos metraščiai ir kronikos. – P.83–85.

князя Андрія; 3) останній текст і собі використав укладач другої (складної) редакції нашого літопису, повикидавши духовні роздуми, як людина світська, і знову застосувавши даний текст до жорстокого Тройдена, очевидно, під впливом Г[алицько]-В[олинського] тексту»⁴⁹.

Тобто, посилання на «Руську кройніку», за Т.Сушицьким, це посилання на звітку 1-го зводу, котрий, як складова частина, увійшов до 2-го. Цьому суперечить кілька фактів⁵⁰. Звичайно, можна погодитися, що на час написання легендарної частини порівняння «беззаконних» правителів із біблійними беззаконниками стало майже формульним. Але ситуація з характеристикою Тройдена зовсім інша. Просте зіставлення текстів доводить, що текстуально характеристика Тройдена в легендарній частині збігається з характеристикою того ж самого князя у ГВЛ. Таким чином, характеристика Андрія Полоцького аж ніяк не могла бути зразком та джерелом посилання для автора легендарної частини.

Галицько-Волинський літопис	1-й звід літописів ВКЛ за Супрасльським списком	2-й звід літописів ВКЛ за списком Рачинського	Стаття «О князи Андреи полоцком» за списком Рачинського
[Въ лѣто 6778.] По семь же нача княжити в Литвѣ окааный , безаконный , проклятый и немилостивый Тройдени, его же безакония не могохом списати срама ради : такъ бо быше безаконьникъ , яко и Антиохъ Сурскій , и Иродъ Иерусалимскій и Неронъ Римскій , ина многа злѣйша того безаконія чиняше	На миру много зла сотвориша хрестянемь , не человеческы и ни хрестянский мучиша хрестянь , иже ни в поганых ратех то не слышах таковых мукъ мучаше хрестянь. Сбираху и запираху во избеах и зажигаху , а другии велики храмы очепы подимаху и пленников под стены кладаху главами и зажигаху , а иныи жены и дети на колетыгаху , а иных мукъ над хрестяны , их же скаредно не писахомъ , яко же ни Онтиох сирскыи , ни Ульян законпреступный тех мукъ не сотвори над хрестяны, граду же Орши ничего не спеша и пакы возовратися восвоися.	И будучы ему там на кнежени , великие вальки чынил з ляхи и з русоу, и з мазовшаны, и завжды зыскивал, и над землями их сильные окрутенства чынил, што нижеи описуеть у рускои кроиницѣ, иж горьшыи был тым землям и окрутнейшыи на них, нижли Антиох сирскыи и Ирод иерусалимскыи , и Нерон рымскыи , што так был окрутныи и валечныи	И зъехавшыся много лиха хрестяном учынили , не по-хрестянский мучыли люди немилостиво, имаючи и запирали у-в избеах и зажыгали , а иных людей под стѣну головами клали , ланьцуги великими хоромы подынимаючи , и з заду люди жьгли , а иных жонок и мужыков и малых деток на колье тыкали , а иных мук не могли выписати , которые мукы хрестяном чынили. Таковых мук ни Антиох сирскыи а ни Ульян законпреступный , и тые поганьцы таковых мук над хрестяны не чынили, а городом не могли ничого учынити и вернулись опят у свою землю

Як бачимо, збіг є тільки в порівнянні Андрія Полоцького й Тройдена з Антиохом, а залежність наведеного тексту легендарної частини від Галицько-Волинського літопису – безсумнівна. Однак при зіставленні двох характеристик Тройдена в різних текстах (у ГВЛ і ЛЧ) бачимо певні розбіжності. «Литва» ГВЛ у ЛЧ замінюється на «князівство Ятвязьке і Дайнавське», характеристика «безаконьникъ» змінюється цілком світським «окрутний», запозиченим, як слушно вважає К.Гудмантас, із польського перекладу «Александрії» 1510 р.⁵¹ (таку ж характеристику в легендарній частині має Нерон⁵², з яким, власне, і порівнюється

⁴⁹ Сушицький Т. Західньо-руські літописи як пам'ятки літератури. – С.395.

⁵⁰ Причому, Т.Сушицький непослідовно указує на джерело цієї характеристики, яке й цитує (див.: Сушицький Т. Західньо-руські літописи як пам'ятки літератури. – С.172 (прим.1)).

⁵¹ Gudmantas K. Apie kai kurias 1510 m. Aleksandrijos ir legendinės Lietuvos metraščių dalies sąsajas // Archivum Lithuanicum. – 2003. – 5. – P.221.

⁵² «которыи же Нерон был пан округныи а невѣставичныи» (див.: ПСРЛ. – Т.35. – С.145).

Тройден). Не можна також не помітити, що ЛЧ, хоч і використовує ГВЛ, але цілком відділяє «русь» від Великого князівства Литовського, нарівні з «ляхами» та «мазовшанами». А оскільки ГВЛ окреслено як «руську хроніку», очевидно, і сам текст використаного літопису сприймався як окрема («нелитовська») традиція. Відокремлення «руси» можна також пояснити через стосунки замовника легендарної частини. Як уважається, ним був Ольбрахт Ґаштольд, котрий перебував у надзвичайно напружених стосунках із Костянтином Острозьким та навіть застерігав королеву Бону щодо ненадійності руських князів⁵³.

Характеристика Тройдена в легендарній частині «розкладається» на сім фрагментів⁵⁴:

[1] «И будучы ему там на кнежени Доиновским и Ятвяжским» (у м. Райгород – *К.К.*), [2] «великие вальки чынил з ляхи и [3] з русю, и [4] з мазовшаны, [5] и завжды зыскивал, [6] и над землями их силные окрутенства чынил, [7] што нижеи описуеть у руской кроиницэ, иж горьшыи был тым землям и окрутнейшыи на них, *нижли* Антиох сирский и Ирод иерусалимский, и Нерон рымский, што так был окрутныи и валечныи».

При порівнянні цих фрагментів із текстом ГВЛ, де описується діяльність Тройдена, бачимо реферування тих його дій, у результаті яких, згідно з думкою автора ЛЧ, князь міг отримати подібну характеристику від руських книжників. Спробуймо знайти «відповідники» цим діям у ГВЛ.

[1] *И будучы ему там на кнежени*

Для аналізу цей фрагмент можна розширити за рахунок попереднього тексту:

«И довался князь великий Нарымонт, што ж князи ятвезьские померли, а люди их мешкають без господара. И князь Нарымонт поидеть на них, и они не противечыся поддалися и поклонилися ему, а так он, оставшы им господарем и взявшы их, дал брату своему Троииденю за вдл. И князь великий Троииденъ наидеть гору красную над рекою Бебрею, и сподобалоса ему там вельми, и зарубил город, и назоветь его Раигород, и прозоветься князем ятвезским и доиновьским»⁵⁵.

Цей текст містить у собі кілька запозичень із ГВЛ, причому з різних місць. По-перше, тут ідеться про князів ятвязьких та їх «вимирання». У статтях під 6756/1248 р., 6759/1251 р., 6763/1255 р., 6764/1256 р., 6765/1257 р. та ін. (за Іпат.) містяться звістки про спустошення земель та винищення ятвязьких князів. Уважно читаючи текст ГВЛ, можна уявити собі картину запустіння. Так, наприклад, під

⁵³ Albertus Gastold, Palatinus Vilmensis, Bone Sphortie, Regina Polonie. Contra ducem Constantinum de Ostrogk et contra Radvillones, 02.06.1525 // Acta Tomiciana. – T.VII: Epistolarum, legationum, responsorum, actionum, et rerum gestarum Serenissimi Principis Sigismundi I (A.D. 1524–1525) / Per St.Gorski. – Posnaniae, 1876. – P.258–269.

⁵⁴ Подається за списком Р, у решті списків виглядає аналогічно, крім указання місця розташування («вышей») «Руської кройніки».

⁵⁵ ПСРЛ. – Т.35. – С.150, 132, 178, 198, 219

6756/1248 р. при описі нападу ятвягів на Дорогичинську землю та битву з військом Василька йдеться: «И не стерпѣвшим от лица Василкова богу помогшу побегоша злии погании (ятвяги – К.К.) и бысть на нѣ съча люта и гнаша е за много поприщѣ и убито бысть князии 40 инии мнозии избъени быша и не воистаяша». Закінчується ця стаття словами «и во иная времена божиею милостью избъени быша погании (тобто ятвяги – К.К.) ихже не хотѣхомъ писати от множества ради»⁵⁶.

Ще один опис переможного походу руських князів на ятвягів текстуально стоїть дуже близько до ЛЧ, тут же згадується місто Рай, яке могло бути співвіднесене з Райгородом (Райгородом)⁵⁷.

Більше того, кінець оповіді ГВЛ послужив джерелом для формули опису природи місця, де засновувалися нові міста у ЛЧ. Ідеться про похід на «землю Ятвяжскую» Данила, Лева та Земовита Мазовецького, поданий під 6762/1254 р.:

«Се же (що “ляхи” почали “прияті поганым” – К.К.) увѣдавъ Данило король повелѣ воевати землю Ятвяжскую, и домъ Стѣкинтовъ всѣ погубленъ бысть еже донинѣ пусто стоить. Данилу же королеви идушу ему по езеру, и видѣ при березѣ гору красну и градъ бывши на ней преже именовъ Рай. Оттуда же приде в домъ свой»⁵⁸.

Порівняймо з текстом легендарної частини: «И князь великий Троиидень наидеть гору красную над рекою Бебрею, и сподобалося ему там вельми, и зарубил город, и назоветь его Раигород»⁵⁹. Неможливо не помітити використання ГВЛ, хоча укладач ЛЧ (як і в інших подібних випадках) змінює направленість повідомлення, пишучи про заснування Райгорода, натомість у ГВЛ ідеться про його знищення.

У Райгороді можна було б убачати Райгород, про який писав Я.Банашкевич, тобто сакральний центр, столицю, де поселяються новоприбулі⁶⁰. Формула заснування міст збігається з запропонованою дослідником: красива місцевість, гора з лісами, багатими дичиною, на березі річки. Автора легендарної частини також

⁵⁶ Там же. – Т.2. – Стб.799–800.

⁵⁷ За ГВЛ, Рай – ятвязьке місто, яке захопив Данило Галицький (Іпат. 6763/1255 р.) (див.: ПСРЛ. – Т.2. – Стб.828). Райгород – зараз у Польщі, поблизу Августова та Сувалок, на північ від р. Бебжи, стоїть на березі озера. Деякі вчені вважають, що ці території у XIII ст. належали ятвягам (Дини П.У. Балтийские языки. – Москва, 2002. – С.234–236). Слід зауважити, що згадані тут території (Райгород з околицями) були своєрідною «гарячою точкою» у стосунках Ольбрахта Гаштольда та Радзивіллів. Від 1509 р., після втечі Михайла Глинського, Райгород (що від початку XVI ст. належав князям Глинським) перейшов до Радзивіллів. У 1529 р. почалася суперечка шляхти гоньондзько-райгородської з Радзивіллами за шляхетські права. Сигізмунд Старий прийняв рішення на користь шляхти, унезалеживши її від Радзивіллів за умови надання грамот Вітовта та Александра. У 1520-х рр. розпочалася справжня війна між маєтностями Гоньондз (належала Радзивіллам) і Тикочин (належав Гаштольдові). Конфлікт тривав до 1530-х рр. З огляду на те, що замовником легендарної частини вважається Ольбрахт Гаштольд, знаково, що «земля ятвязька і дайнавська» приписується Тройденюві – князеві з давньої династії (а не нетитулованим Радзивіллам) (див.: *Błaszczak G.* Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492–1596. – Poznań, 2002. – S.87; *Wiśniewski J.* Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII w. // *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego.* – Białystok, 1967. – S.97–100; *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* – Warszawa, 1880. – Vol.9. – S.495–496; *Maroszek J.* Jaświly: dzieje obszaru gminy do końca XVIII wieku. – Białystok, 2004. – S.15–16).

⁵⁸ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.828.

⁵⁹ Там же. – Т.35. – С.132. Цей опис непоодинокий, саме так описується заснування Новогрудка, Гольшан, Трок та Вільна.

⁶⁰ *Banaszkiewicz J.* Polskie dzieje bajeczne mistrza Wincentego Kadłubka. – Wrocław, 2002. – S.346–347.

цікавить не стільки столиця, скільки земля навколо. Однак у ЛЧ є кілька столиць, а формула заснування міст стосується п'яти об'єктів: Новогрудок, Гольшани, Троки, Вільна, Райгород. Таким чином, останній, очевидно, сприймався як реальне місто (хоча, можливо, із певним уявленням про сакральність землі навколо).

Використання фрагменту ГВЛ зі згадкою про Рай – пов'язання обох міст з ятвягами, також говорить про реальність описуваного міста. Крім того, як вже було зазначено (див. прим.57), Райгород та його околиці були важливим фактором у стосунках між Ґаштольдом та Радзивіллами. Запеклий конфлікт через ці землі тривав протягом 1520-х рр. (тобто у час, коли створювалася легендарна частина)⁶¹ та, можливо, саме тому цю формулу з ГВЛ було використано при описі, а саме місто Райгород згадано нарівні з Новогрудком, Гольшанами Троками та Вільном. Цікаво й те, що Тикоцин є одним із варіантів місця, де зберігалася бібліотека Ольбрахта Ґаштольда⁶².

Укладач легендарної частини використав інформацію про постійні перемоги над ятвягами, загибель їхніх князів (яких він і згадує у множині) та надає епізоду вокняжіння Тройдена мирного характеру, зводячи інформацію про ятвягів із Галицько-Волинського літопису до звісток, які йому були потрібні. Остання згадка ятвягів у ГВЛ пов'язується саме з Тройденом⁶³, крім того (див. наступний фрагмент), ятвяги нібито вели активні дії разом із цим князем:

«Тройдени же еще княжа в Литовьскои землѣ . и посла рать великоу на Лахъѣ . и брата своего Сирпоутъѣ посла . бахоу бо Йтвази тогда . и воеваша школо Люблина . по . ҃ . дни . и взаша безчисленое множество . полона . и тако придоша со ^и чѣтью великою . домов»⁶⁴.

Звідси в автора легендарної частини виходить «Ятвязький та Дайновський князь Тройден».

[2] *великие вальки чынил з ляхи и*

Цей текст постав з уже цитованого в попередньому абзаці тексту ГВЛ («Тройдени же еще княжа в Литовьскои землѣ . и посла рать великоу на Лахъѣ»⁶⁵). Саме у цьому місці зустрічається одна з чотирьох оригінальних дат Галицько-Волинського літопису⁶⁶. Це важливо відзначити з огляду на те, що тут ми бачимо прямий текстуальний вплив ГВЛ на легендарну частину (це показано курсивом у цитатах). При подальшому розгляді питання, який саме текст ГВЛ був у руках укладачів ЛЧ, це зауваження стане одним із аргументів на доказ того, що ним був якийсь список із непроставленими датами (типу Хлебниковського).

Із повідомлення ГВЛ про похід Тройдена на Люблін («на ляхи») укладач ЛЧ випускає брата Тройдена – Сирпутъя, але якщо прийняти до уваги, що предком

⁶¹ Про перебіг конфлікту див.: *Maroszek J. Jaświly: dzieje obszaru gminy do końca XVIII wieku.* – S.15–16.

⁶² *Gudmantas K. Alberto Goštauto biblioteka ir Lietuvos metraščiai // Knygotyra.* – 2003. – Т.41. – Р.9.

⁶³ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.878–879.

⁶⁴ Там же. – Стб.878.

⁶⁵ Там же.

⁶⁶ *Толочко А.П. Происхождение хронологии Ипатьевского списка Галицко-Волинской летописи // Palaeoslavica.* – Vol.13. – №1. – Cambridge, Mass., 2005. – Р.87–88.

родів Остиків та Радзивіллів уважався Сирпутій⁶⁷, цей факт зовсім не викликає здивування. Як уже вказувалося, стосунки між Ґаштольдом та Радзивіллами не були приятними⁶⁸, через що, як видається, останніх і немає у ЛЧ.

[3] з русю, и

Русь у цьому посиланні могла з'явитися з назви джерела характеристики Тройдена – як уже зазначалося, автор визначав його «Руська кройніка». Таким чином, характеристика литовського князя, яку дає руське джерело (тим більше у світлі наступного роз'яснення – фрагмент [7]) була сприйнята укладачем легендарної частини як характеристика ворога русі, що частково правда. Крім того, знов бачимо намагання укладача відсторонитися від русі. Що ж до прямих повідомлень про війни з руссю, то у ГВЛ стосунки між Тройденом та галицькими й волинськими князями прописані детально⁶⁹, і саме у цьому місці ми зустрічаємо ще одну оригінальну дату ГВЛ⁷⁰. Назви «русь» немає, натомість є «кнази Роусцьи»: брянський Роман, його син Олег Романович, смоленський Ґліб, Лев, Мстислав і Володимир.

[4] з мазовшаны,

Мазовецьких князів ГВЛ, коли описує правління Тройдена, «мазовецькими» не називає. Внутрішня боротьба Конрада та Земовита, підтримуваних руськими володарями, описана досить детально (6788–6790 рр.), але Тройден там не згадується. Натомість є просто «литва», яка брала участь у боротьбі на боці князів Володимира та Лева проти Болеслава (6790 р.). Але ще перед тим, як говорити про боротьбу між Земовитовичами, у ГВЛ згадуються мазовецькі князі⁷¹. Таким чином, уважному читачеві, який знає генеалогію польських правителів (Я.Длугош, М.Меховський, Супрасльський список 1-го зводу літописів ВКЛ⁷²), очевидно, що Конрад та Болеслав є мазовецькими князями. Княжіння ж

⁶⁷ *Semkowicz W.* O litewskich rodach bojarskich zbratanych ze szlachtą polską w Horodle roku 1413 // *Lituano-Slavica Posnaniensia: Studia historica*, III. – Poznań, 1989. – S.63–67.

⁶⁸ *Błaszczuk G.* Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492–1596. – S.74–75.

⁶⁹

«Тройденеви же еще кнажащоу . в Литовьской земль . живаше со Львомъ во величѣ любви . шлючи многы дары межи собою а с Володимеромъ . не живаше в любви (величѣ) про то оже башъ вѣдъ Володимеровъ . кназь Василко . оубилъ на воинахъ . ҃ . браты . Тройденеви же про то не живаше с нимъ в любви . но воевашеться с нимъ . но не великѣми ратми Тройдени же пославъ пѣшщѣ татемъ воевашеть . Володимера . а Володимеръ пославъ тако же воевашеть . и тако воевастаса лѣто цѣло . посемъ же Тройдении забивъ любви Лвовы . пославъ Городнаны велѣ взати Дорогичинъ . и Тридѣ с ними же башеть . се же вѣдашеть в городѣ . како мочно взати . излѣзъ же и ночьюю . и тако взаша и на самы великѣ днѣ . избиша и всѣ ѿ мала и до велика . се же слышавъ Левъ . печаленъ бы^с в семь велми . и нача промышлати . и посла в Татары ко великому цѣрви . Менгютимереви . проса собѣ помочи оу него на Литвоу Менгютимеръ же да емоу рать . и Йгоурчина с ними воеводу и Заднѣпрескыи кнази всѣ да емоу в помочъ . Романа Дѣбраньского . и снѣмъ Влгомъ . и Ґлѣба кназа Смоленьского инѣныхъ кназии много тогда бо бахоу . вси кнази . в воли в Тотарьской . зимѣ же приспѣвше . и начаша са . пристравати . кнази Роусцьи и (у Х.П. и немає – К.К.) Левъ . Мьстиславъ Володимеръ . идоша же с ними кнази Пиньсци . и Тоуровьсцьи».

(див.: ПСРЛ. – Т.2. – Стб.871–874).

⁷⁰ *Толочко А.П.* Происхождение хронологии Ипатьевского списка Галицко-Волынской летописи. – Р.87–88.

⁷¹ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.787–788, 809–810, 831.

⁷² *Улащик Н.Н.* Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – С.45. У збірці, що містить Супрасльський список 1-го зводу літописів ВКЛ, на арк.125–126 – «Родословие мазовецьких князей».

Тройдена якраз закінчується (за хронологією ГВЛ) саме у 6790/1282 р., оскільки у статті 6778/1270 р. говориться, що він княжив 12 років⁷³.

Відомо, що дочка Тройдена була дружиною Болеслава мазовецького, що обігрується у сюжеті про Римонта-Лавраша, але, здається, без пов'язання до цього фрагмента. До того, родичання Тройдена з мазовецьким князівським домом побудоване навпаки. Насправді дочка Тройдена стала дружиною Болеслава мазовецького, а в легендарній частині зазначається, що Тройден одружився з донькою «мазовецького князя».

[5] *и завжды зыскивал,*

Про постійні перемоги Тройдена у ГВЛ не йдеться, це – один з авторських топосів для могутнього («валечного») правителя в легендарній частині. Так само характеризується Ґедимін:

«И кнежыл князь великийи Кґидимин много лѣт на князстве Литовском, Руском и Жомоитском, и был справедливыйи, и *много вальк мевал*, и завжды зыскивал, и пановал fortunливе, оли ж до великое старости своее»⁷⁴.

Таким чином, Тройден у легендарній частині представляється нам як володар «між Нероном та Ґедиміном», що отримує характеристику наполовину подібну до характеристики Нерона, наполовину – Ґедиміна. Сам топос «валечного» правителя був запозичений із польського перекладу «Александрії» 1510 р.⁷⁵, що, як уважає К.Ґудмантас, і не дивно, адже Александр Македонський був ідеалом лицарства для часів середньовіччя⁷⁶.

[6] *и над землями их сильные окрутенства чынил,*

Цей пункт можна віднайти у ГВЛ в описі захоплення Дорогичина військом Тройдена:

«Посемъ же Тройдений, забыв любви Лвовы, послав городняны, велѣ взяти Дорогичинь. Съи же (Тридь – К.К.) вѣдаша о городѣ како мощно взяти, излѣзь же в ночи и тако взяша и на самый великъ день, и избиша все от мала до велика»⁷⁷.

[7] *што нижеи описуеть у рускои кроилицэ, иж горъшыи был тым землям и окрутнеишыи на них, нижели Антиох сирскийи и Ирод иерусалимскийи, и Нерон рымскийи, што так был окрутныйи и валечныйи.*

Фрагмент [7] має прямі текстуальні збіги з ГВЛ. Єдине що відрізняється – дистанціювання автора легендарної частини від «ляхів», «русів» і «мазовишів», зміні внутрішньої суті порівняння («секуляризація»), а також співмірності біблійних героїв і Тройдена.

⁷³ Про походження цієї дати у ГВЛ див.: Dubonis A. Traidenis: Monarcho valdžios atkūrimas Lietuvoje (1268–1282). Vilnius, 2009. – P.29.

⁷⁴ ПСРЛ. – Т.35. – С.153.

⁷⁵ Gudmantas K. Apie kai kurias 1510 m. Aleksandrijos ir legendinės Lietuvos metraščių dalies sąsajas. – P.221.

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.871–872.

Як можна судити з аналізу цього короткого епізоду, створюючи ЛЧ, укладач жодного разу не погрішив проти істини. Єдине, що було зроблено – зміна акцентів та вибірка саме тих відомостей із ГВЛ, які б служили меті укладення легендарної частини. Увага до Тройдена, скоріше за все, зумовлювалася двома датами, що з'являлися в недатованому тексті ГВЛ та автоматично привертала увагу читача, а також, цілком можливо, порівнянням його з Нероном, який був важливою фігурою в легендарній частині⁷⁸. Таким чином, постать Тройдена пов'язувала дві династії – Полемонову та Гедиміновичів (адже Вітень, батько Гедиміна, був маршалком Тройдена).

Посилання №3

Третє посилання (хоча, якщо слідувати за текстом літопису, воно буде другим) зовсім не схоже на попередні, належить уже редакторові легендарної частини. Воно знаходиться наприкінці опису княжіння Рингольта (після чиєї смерті «тут ся доконал родъ княжати Рымского Палемона») та стосується Войшелка:

«А иныи поведают, рекучи: и тот Ринкголт, пришедши з оного побоища до Новагородка, и был оу Новгородцы и уродил⁷⁹ трех сынов, и зоставит по себе на великом княженю Новгородском Воишвилка, и сам умре. Ино далее о том Воишвилке и не пишет. Тому конец⁸⁰».

Цей додаток є у списках, що містять другу редакцію легендарної частини: Рачинського (Р), Рум'янцевського (Рум.), Археологічного товариства (Арх.), Патріарших уривках (Патр.) та Ольшевського (О), і відсутній у списках першої – Єврейновському (Є) та Красинського (К). Тобто, він з'являється у другій редакції⁸¹. Тут використовується пряма мова, як це можна побачити в багатьох пам'ятках того часу – літературних⁸² чи актових⁸³ (не кажучи вже про біблійські тексти,

⁷⁸ Полемон названий «крвним» цареві Нерону, таким чином, Тройден набуває «родових» ознак. Сам Тройден, за генеалогією ЛЧ, був крвним Полемонові по жіночій лінії, адже походив від лінії Гіруса, одруженого з Поятою, донькою одного з синів Куноса, сина Полемона.

⁷⁹ якобы мель уродити (Р).

⁸⁰ ПСРЛ. – Т.35. – С.92, 149, 176, 197.

⁸¹ Jučas M. Lietuvos metraščiai ir kronikos. – P. 65; *Idem*. Lietuvos metraštis // Rusų knygos spausdinimo pradžia ir Lietuva [Bibliotekininkystė ir bibliografija. Т.ІІІ]. – Vilnius, 1966. – P.108; Филлошкин А.И. К вопросу о редакциях белорусско-литовских летописей (в связи с развитием легенды о Палемоне) // Старонкі гісторыі Магілёва: Зборнік навуковых прац удзельнікаў навуковай канферэнцыі «Гісторыя Магілёва: мінулае і сучаснасць». – Магілёў, 1998. – С.42–44; Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – С.132.

⁸² Напр., у «Задонщині»: «Тимохвеева жена Настасья тако ж плакашеса рано, а рекучы: «Ужо веселие мое пониче у славъном городе Москве, уже государя моего Тимохвея в животе не вижу» (див.: Памятники Куликовского цикла. – Санкт-Петербург, 1998. – С.99.) чи у «Слові еже на латину»: «И стаа писаніа в сих пред нимъ положиша. рекуущи, яко достоитъ епискомъ земель събравъшеса поставити в роустѣ земли митрополита» (див.: *Потов А.Н.* Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений против латинян (XI–XV вв.). – Москва, 1875. – С.381).

⁸³ Напр., у грамоті полоцького намісника Богдана Андрійовича ризькій міській раді з приводу торговельних непорозумінь (26 листопада 1480 р.):

«Таке ж жаловал нам мешанин Полоцкого места Ортем Буцкович. Как был у Рызе с товаром, ваш немчин Ганстоп узял у него квалтом безправне пол-дванадцаты копы готовых грошей, а Ортем ему поведает, ся ничим не виноват, а Гарман у него узял тыи пенязи, рекучи бы ему виноват пан Селява».

(див.: Рижские грамоты 60-70х годов XV в. из бывшего Рижского городского архива // Археографический ежегодник за 1965 г. – Москва, 1966. – С.341).

особливо Євангелія, де пряма мова зустрічається дуже часто), але оформлена як уже попередньо записана. Однак чи можна вважати цю пряму мову відображенням якогось усного джерела, що, своєю чергою, відобразилося в якомусь письмовому «переказі», котрий потім став джерелом для укладача легендарної частини⁸⁴? Справді, текст змушує нас так думати, але чи існує інше пояснення?

Як видно з самої ЛЧ, укладач знав історію Войшелка та використав її для створення легенди заснування Лаврашівського монастиря⁸⁵, тож це не була скорочена версія ГВЛ, як уважав Є.Охманський⁸⁶. Чому укладач замінив ім'я Войшелка на Римонта-Лавраша-Василя – тема окремої статті, а тут спробуємо запропонувати пояснення саме такого введення Войшелка в історію Великого князівства Литовського укладачем 2-го зводу літописів Великого князівства Литовського.

Як уже вказувалось в історіографії, легендарна частина перегукується зі вступом «Повісті временних літ»⁸⁷. Н.Морозова пише про «внутрішній, семантичний паралелізм» оповідей ПВЛ та ЛЧ⁸⁸ та наводить два приклади «структурного співвіднесення»: опис шляху «з варяг у греки» співвідноситься з подорожжю Палемона до литовських земель та оповідь про прихід варязьких князів на Русь співвідноситься з приходом римських князів у Литву⁸⁹. Можна розширити ці співвідношення за рахунок легенди про Кия та його братів і сестру. Вона читається і в Іпатіївському літописі, звідки й наводимо цитату:

И быша . г̃ . брата . а единому има Кии . а другому Щець . а третьему Хоривъ . и сестра ихъ Лыбѣдь . и сѣдаше Кии на горѣ кдѣ ннѣ оувозъ Боричевъ . а Щець сѣдаше на горѣ . кдѣ ннѣ зоветса Щековица . а Хоривъ на третьей горѣ . ѿнюдѣже прозваса Хоривца . створиша городокъ . во има брата ихъ старѣишаго . и наркоша и Киевъ . и баше иколо города лѣсъ и боръ великъ . и баху ловаще звѣрь . бахуть бо мудръ и смыслени . и нарицѣхуса Полане . ѿ нихъ же суть Полане . Киане и до сего дни . **инии же** не вѣдуще **ркош**^а . яко Кии есть перевозникъ бы^б . оу Киева бо перевозъ баше тогда съ шноа страны Днепра⁹⁰.

Як бачимо, у цьому тексті багато аналогій до легендарної частини: заснування міст на горах⁹¹, епонімічні персонажі, природа навколо міста («лѣсъ и боръ великъ») та ходіння князів туди «на лови». Крім цього, тут є потрійна схема, яка використовувалась і укладачами ЛЧ. Також у наведеному фрагменті зустрічаємо подібну формулу посилання на усне джерело. І це повертає нас до введення Войшелка в історію: як бачимо з тексту, Рингольт приходить до Новогрудка після битви на Окуньовці та «уродил трех сынов и оставит по себе на великом княженю Новгородском Воишвилка».

⁸⁴ Див.: Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – С.132.

⁸⁵ Goldfrank D. The Lithuanian Prince-Monk Vojšelk: A Study of Competing Legends // Harvard Ukrainian Studies. – Vol.XI. – №1/2. – June 1987. – P.44–76.

⁸⁶ Ochmański J. Nad Kroniką Buczowca. – S.163.

⁸⁷ Морозова Н. Вопросы языка и текстологии летописей Великого княжества Литовского: Хроника Быховца. – С.54–55.

⁸⁸ Там же. – С.54.

⁸⁹ Там же. – С.54–55.

⁹⁰ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.7.

⁹¹ На певну подібність між заснуваннями міст «на горах» у ПВЛ та ЛЧ вказувала і Н.Морозова (див.: Морозова Н. Вопросы языка и текстологии летописей Великого княжества Литовского: Хроника Быховца. – С.55).

Появу цього посилання можна пояснити, якщо припустити не одного, а декількох редакторів, котрі працювали над однією редакцією. Тоді найкращим поясненням виникнення вставки може стати існування якоїсь приписки до кінця історії про Рингольта. Якщо на ньому закінчувалася перша редакція легендарної частини (як уважав М.Улащик⁹²), то подібна приписка вповні могла існувати, щоб пояснити наступному редакторові, куди рухатися далі, або просто як маргіналія, яка пов'язувала ЛЧ із ГВЛ. Легендарний Рингольт був новгородським князем так само, як і історичний Войшелк. Отже, логічно було б їх поєднати при подальшому розвитку легенди. Однак укладач другої редакції просто переписав цю примітку (чи маргіналію), оформивши її в такий спосіб та надавши певної книжності сюжету.

Припущення про наявність такої приписки може підтвердити подібна (унікальна для аналізованих текстів) вставка, що з'явилася при звірці списків, наявних у переписувача списку Рачинських⁹³. Він ретельно правився за кількома списками, що відображено в ремарці: «И Монтвил много лѣт княжыл на Жомоити и мѣл двух сынов, одного Немоноса, а другого Скиръмонта. А в иныхъ тыхъ жѣ назва: Викента и Ердвила»⁹⁴. Тут ми бачимо посилання на списки однієї пам'ятки, які були використані для звірки та зведення тексту переписувачем списку Рачинських. Тобто, тексти рівноцінні для укладача за своїм змістом. Приписка про Войшелка подібна – вона вказує, що джерело інформації рівноцінне, або навіть сумнівне, оскільки укладач не міг точно ідентифікувати, звідки походить звістка про те, що після смерті Рингольта новгородським князем став Войшелк. Коли текст джерела (ГВЛ чи хронографічна пам'ятка) був наявний, як ми бачимо, укладач легендарної частини робив посилання в іншому стилі, навіть якщо він повністю переробляв текст джерела.

Також непрямим доказом висунутої гіпотези може служити текст 3-го зводу літописів ВКЛ – хроніки Биховця. Як відомо, легендарна частина у ній доповнена ретельно переписаними уривками тексту Галицько-Волинського літопису. І перше таке запозичення зустрічається якраз після згадки про Рингольта⁹⁵. Укладач хроніки Биховця вставляв фрагмент тексту про Міндовга, але продовжував вставку до Войшелка, що може підтверджувати нашу гіпотезу про те, що існувала якась примітка, котра пов'язувала текст ЛЧ із ГВЛ для редакторів.

Посилання №4

Останнє, *четверте*, посилання, що можна віднести до тексту легендарної частини, читається при перерахунку дітей Гедиміна. Джерело відомостей про його синів очевидне – це «Літописець великих князів литовських» (ЛВКЛ), що як окрема частина входить до 1-го зводу (а також до списку К). Але про дочку Ганну, яка була видана заміж за «Владислава Казмерова Локетка» у ЛВКЛ немає звісток⁹⁶. У тексті при імені Ганни стоїть – «коли писано от Божого нароже-

⁹² Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – С.134, 143.

⁹³ Список переписувався наприкінці XVI ст., про нього див.: Кириченко К. Матеріали до історії Познанського кодексу №94 (Кодексу Рачинських) // Ruthenica. – Т.5. – К., 2006. – С.214–232.

⁹⁴ ПСРЛ. – Т.35. – С.146.

⁹⁵ Там же. – С.132.

⁹⁶ Повідомлення помилкове, Ганна вийшла заміж за Казимира III Великого у 1325 р. (див.: Rowell S.C. Lithuania Ascending: A Pagan Empire Within East-Central Europe, 1295–1345. – New York, 1995. – P.87).

ня тисеча трыста дваццатог году»⁹⁷. Ця замітка є в усіх списках, крім Є та К (де взагалі немає редактури ЛВКЛ, відповідно немає згадки про Ганну). Можна припустити, що у протографі легендарної частини була маргіналія або проставлена дата, яку наступний переписувач уніс у текст зі своєю ремаркою.

Конкретні запозичення ми розглянемо в окремій статті, а зараз спробуємо узагальнити сказане вище. Немає сумніву, що текст ГВЛ був перед очима укладачів легендарної частини. Забігаючи наперед, можна вказати, що не тільки перша, але і друга редакція ЛЧ залежна від тексту ГВЛ. З огляду на посилання, присутні в легендарній частині, виникає гіпотеза про наявність перед нею якогось хронографічного тексту, а також літопису типу Іпатіївського (скоріше за все недатованого, тобто такого, який представлений у Хлебниковському списку).

У Патріарших уривках текст, що містить частину 2-го зводу літописів ВКЛ, має нумерацію глав, котра починається з сорокової «о прѣи заволскомъ Болаклайте. мѣ.»⁹⁸ і продовжується до п'ятдесят другої «о великомъ княсю Къидимине, какъ Троки заробиль, и вилню :- глав. нѣ.»⁹⁹. Це свідчить про те, що протограф цього списку містився в більшому тексті. Якщо порівняти заголовки Патр. із заголовками списків Ольшевського та Євреїновського, що найближче стоять до Патр., ми побачимо, що до оповіді про Булакляя було 6 (за Є) чи 7 (за О) заголовків, тобто 6–7 глав.

Заголовки списків			
Патріарші уривки (Син. №790)	Євреїновський	Ольшевського	
1	текст втрачений	Кнѣга Великого княжства Литовскаго и лжеицкаго. (арк.441)	Wielkiego xięstwa Litewskiego i Zmodskiego kronika (арк.264)
2	текст втрачений	О княжати Поломоне и о трѣхъ сынех его (арк.444)	O xiażęciv Palemonie i o iego trzech synyeh (арк.267)
3	текст втрачений	О княжати Борку и о братѣ его Кунасе (арк.445)	O xiażęciv Borku i o bracie iego Kunasie (арк.267)
4	текст втрачений	–	O xiażęciv Monthwile Kimbutovim sinye (арк.269)
5	текст втрачений	О княжатахъ жемоитцкихъ Немоносе и о Скирмонте (арк.447 зв.)	O xiażęciv Vikincie i Erdwile (арк.270)
6	текст втрачений	О князи великомъ Минкгаилеи (арк.447 зв.)	O xiażęciv wielkim Michaile (арк.271)
7	текст втрачений	О княжати Шкварнѣ (арк.449 зв.)	O xiażęciv Skirmuncye (арк.272)
8	о прѣи заволскомъ Болаклайте. мѣ. (арк.83 зв.)	О цари заволскомъ Булакляя (арк.451)	O czaru zavolskim Boloklove (арк.272)
9	о трѣхъ сынехъ скирмонтовыхъ :- маѣ. (арк.84)	О трѣхъ сынехъ Шкварновыхъ (арк.451 зв.)	O trzech sinyech Skirmontovyeh (арк.272)
10	о матери кѣковоитове, о самомъ кѣковоите. мѣ. (арк. 84)	О матери Куковоитове и о самомъ Куковоите (арк.452)	O matce Kukovoitovei i o samem Kukovoycie (арк.273)
11	о прѣи заволскомъ кѣрдасе : мѣ. (арк.84 зв.)	О цари заволскомъ Курдашѣ (арк.453)	O czaru Kvrdasie zavolskim. // O wielkim czaru Kurdasie zavolskym-tatarskim (арк.274–275)
12	о княжати Литовскомъ швинторозе, сыне оутинисове: Глав, мѣ. (арк.85 зв.)	о княжати литовскомъ Швинторозе, сыне Утенусове, (арк.455)	O xiażęciv litewskim // Swintorozie, sinie Vtenovem (арк.276–277)

⁹⁷ ПСРЛ. – Т.35. – С.153, 97, 181, 201.

⁹⁸ Власне текст починається з цього заголовку. Попередній текст не зберігся (див.: Исторический сборник, Государственный исторический музей (ГИМ). – Отдел рукописей. – Синодальное собрание. – №790. – Л.83 об.).

⁹⁹ Там же. – Л.93.

13	о великомъ князе Кгирмонте: ѣ мѣ (арк.86)	О великом князи Кгирмонте (арк.455 зв.)	O wielkym księdzw litewskym Skir- muncye (арк.277)
14	о Мужахъ Латыгалскихъ. како пришли в жюмонитъ мѣ з. (арк.86 зв.)	–	O mężach latiholskich, iako prziszly w Żmodz (арк.278)
15	–	о Романе, великом князе, и о сыне его (арк.457 зв.)	–
16	о путехъ сынохъ Романовыхъ: й. мѣ (арк.87)	–	O piący sinieh Romanovih (арк.279)

Це означає, що перед легендарною частиною у протографі Патр. був текст, розбитий на 33 глави. Що це був за текст установити неможливо¹⁰⁰, але це доводить, що вписування ЛЧ в якісь інші історичні твори велось.

Важко сказати, коли саме легендарну частину було відокремлено від попередніх текстів. Але можна вважати, що невдовзі після створення ЛЧ та її редагування. Оскільки жодного списку із первісним текстом не збереглося, можна також стверджувати унікальність протографа – одиначність списку (чи збірки), в якому, можливо, було поєднано хронографічну пам'ятку, текст літопису типу Хлебниковського списку Іпатіївського зводу та легендарну частину 2-го зводу літописів ВКЛ. Подібна одиначність може пояснюватися як тим, що текст ГВЛ виконав свою функцію і став непотрібним у повному обсязі, так і тим, що список було вивезено за межі центру літописання. Тобто, він став фізично недоступним. У зв'язку із тим, що фрагменти з ГВЛ увійшли до тексту хроніки Биховця (від слів «У w to ż leto izhna Mindowh synowca swojeho Tewtiwiła i Erdiwidu» до епізоду про вбивство Войшелка¹⁰¹), можна припускати міграцію списку до Слуцька, де було створено хроніку Биховця¹⁰². Ця гіпотеза підтверджується ще й тим, що фрагменти тексту ГВЛ, перенесені у хроніку Биховця, мають подібність до списку типу Хлебниковського. По-перше, можна обережно припускати, що список, котрий був на руках укладача хроніки Биховця, теж не містив дати: історія Войшелка, що в Іпатіївському списку розбита датою (6772 р.), у Хлебниковському не містить навіть традиційних для нього часових позначень («в се же время», «потом же», «времени минувшу» й т.ін.). По-друге, сам текст при порівнянні часто дає читання, близькі до читань Хлебниковського списку, а не Іпатіївського. Для унаочнення наведемо короткий фрагмент:

Галицько-Волинській літопис ¹ (ПСРЛ. – Т.2. – Стб.861)	Хроніка Биховця (ПСРЛ. – Т.32. – С.133)
и поча доумати Товтивиль . хотя оубити Тренатоу . а Трената собѣ дѣмашеть (доумаше) . на Товтивила пакъ . и пронесе доумоу Товтовиловоу (товтивиловоу) боjarинъ его . Проконий . Полочанинъ . Трената же попередивъ . и оубивъ (оуби) . Товтивила . и нача княжити вдинъ . поsem же поча (пачаща) дѣмати конюси Миндовгови . д . паробци . како бы лѣзъ имъ оубити Трената (тренагоу) . вномоу же идоущоу до мовнича (до мовници) мѣтъся . вни же оусмотрѣвше (оусмотривше) собѣ верема такова (время тако) оубиша Тренатоу . и тако быс конѣць . оубитѣя (конецъ оубитія) Тренатина . се же оустѣшавъ (слышавъ) Воишелгъ . поиде с Пинаны к Новогородоу (новгородоу) . и ѣтоль поа со собою . Новгородцѣ . (новгородци) и поиде в Литвоу княжить	y nacza dumaty Towtywil, chotia ubity Troniatu, a Troniata sobe że dumasze na Towtywila . Y paki prynese dumu Towtywilowu bojaryn ieho Prokopij Poloczanim. Treniata že poperedywy ubi Towtywila, y nacza князѣты odyn. Po sem že naczasza dumaty koniussy Mindowi, . czotyry pararcy, kako by lże im ubity Treniatu Onomu že idusczeu do mywnicy mytsia, oni že usmotrywше sobi wremia, tako ieho ubisza Troniatu, y tako byst konec ubitia Treniatyna. Se že slyszaw Woysielkъ poyde s piniany ko Nowohorodku , y odtola, poia so soboiu nowhorodcy , y poyde w Litwu kniazѣty . Litwa

¹⁰⁰ Загалом згадана збірка надзвичайно цікава й потребує дуже ретельного дослідження. Опис рукопису див.: ПСРЛ. – Т.17. – С.V–VII; *Вайтович Н.Т.* Баркулабаўскі летапіс. – Мінск, 1977. – С.60–70.

¹⁰¹ Хроника Быховца // ПСРЛ. – Т.32. – Москва, 1975. – С.132–134.

¹⁰² *Морозова Н.* К вопросу о времени создания Хроники Быховца // *Kalbotyra*. – 49 (2). – Vilnius, 2000. – P.137–140.

<p>(княжити). Литва же вса приаша и с радостью (с радостью великою) . своего . господичича . <i>Во льѣт . xs . џ . ов .</i> (підкреслених слів <i>немає</i>) Воишелкъ же нача княжити . во всеи земли Литовской . и поча вороги свои (ворогы своа (своя)) избивати . избѣ (и избѣ) . ихъ бесчисленое множество . а друзѣи розбѣгошаса камо кто вида . и иного <i>Устафѣя (остафія)</i> оуби . ѡканьнаго проклатаго . безаконнаго . <i>ш немже передѣ псахомъ</i></p>	<p>że wsia pryiała z radostiju welikoju swoiego hospodyczyca. Woyszelk nacza kniazyty wo wsej zemli Litowskoy, i poca wrahi swoja izbiwaty, y izbi ich beczyslennoe mnozestwo, a druhij rozbehoszasia kamo kto widia, y onoho Ostafia ubi okaianah, pro toho bezakonnoho <i>woiewodu Mindogowu</i></p>
---	---

Примітка: 1. Цит. за Іпатіївським списком, у дужках (виділено жирним) наведено читання Хлебниковського списку, що збігаються з варіантом хроніки Биховця.

Якийсь список Галицько-Волинського літопису був у бібліотеці Ольбрахта Ґаштольда (її опис, створений 1510 р., міститься у 223-й книзі Литовської метрики, тут бачимо «Книгу летописец киевский») ¹⁰³. К.Яблонскіс уважав, що це Радзивіллівський літопис ¹⁰⁴, натомість Р.Ясас запропонував версію, що це був список зводу, подібного до Іпатіївського ¹⁰⁵. Із цією думкою погоджується також К.Ґудмантас ¹⁰⁶. Список міг потрапити до бібліотеки Ольбрахта Ґаштольда від його батька – Мартина, київського воеводи в 1471–1481 рр. ¹⁰⁷

Отже, можна з великою долею вірогідності говорити про наявність списку Галицько-Волинського літопису перед текстом протографа легендарної частини 2-го зводу літописів ВКЛ. Запозичення з ГВЛ були зроблені з різних (і дуже розкиданих по тексту) місць, відтак не існувало жодної окремої (особливої) короткої редакції ГВЛ. Усі розбіжності з джерелом (тобто з ГВЛ) слід пояснювати тільки волею укладачів першої та другої редакцій ЛЧ.

Зазначимо, що текст ГВЛ було задіяно для моделювання власної історії у 2-му зводі літописів ВКЛ у два прийоми. Спочатку, у першій редакції легенди (списки К та Є), запозиченими з ГВЛ іменами була «розбавлена» генеалогія, побудована в основному на епонімічних моделях. Згодом, при редагуванні, деякі «неблагонадійні» імена замінили більш адекватними, на думку редактора (наприклад, Немонос та Скирмонт були замінені Ердивілом та Вікентом).

Залежність як першої, так і другої редакцій ЛЧ від тексту ГВЛ та очевидне знайомство укладача другої редакції легендарної частини з принципом роботи попередника із текстом ГВЛ приводить до висновку про досить короткий час, що минув між редакціями, а також про гіпотетичну можливість поєднання рукописної традиції ГВЛ та ЛЧ. Таким чином, протограф легендарної частини 2-го зводу літописів Великого князівства Литовського було вписано у всесвітню історію набагато «міцніше», ніж про це можна судити з текстів списків, що збереглися.

¹⁰³ *Jablonskis K.* 1510 m. Albrechto Goštauto biblioteka // Mokslinės bibliotekos Metraštis: 1958–1959. – Vilnius, 1961. – P.21–25; *Gudmantas K.* Alberto Goštauto biblioteka ir Lietuvos metraščiai // Knygotyra. – 2003. – T.41. – P.1–16.

¹⁰⁴ *Jablonskis K.* 1510 m. Albrechto Goštauto biblioteka. – P.24.

¹⁰⁵ *Jasas R.* Bychovco kronika ir jos kilmė // Lietuvos metraštis: Bychovco kronika. – Vilnius, 1971. – P.34.

¹⁰⁶ *Gudmantas K.* Alberto Goštauto biblioteka ir Lietuvos metraščiai. – P.5.

¹⁰⁷ *Jasas R.* Bychovco kronika ir jos kilmė. – P.34.

Article covers the question of using the Halych-Volynian Chronicle and its data while creating its own historical work in Lithuania in the early XVth. Attention is paid to the borrowing methods and the question of the attitude of compilers (editors) of the legendary part of the 2nd set of all chronicles to the sources.

ПРАВОСЛАВНІ ПАРАФІЇ ПОДІЛЬСЬКОГО ВОЄВОДСТВА ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОБОРОВИХ РЕЕСТРІВ 1560-х рр.

На основі аналізу поборових реєстрів за 1563–1564 і 1565–1566 рр. вперше зроблено спробу зафіксувати мережу православних парафій на території Подільського воєводства. Усього разом із містами їх визначено майже 180, причому лівова частина парафій перебувала у володіннях етнічно неруської, переважно католицької шляхти.

У 1889 р. А.Яблоновський опублікував низку поборових реєстрів з Подільського воєводства XVI ст. – за 1530 і 1542, 1565–1566, 1569, 1573, 1578, 1583 рр.¹ Нині ці матеріали – чи не єдине достовірне джерело про тогочасну кількість православних парафій на території руських земель Корони Польської. У розлозі вступі публікатор виділив це питання в окремий підпункт – «Парохи грецького обряду (попи)» («Parochowie greckiego obrządku (popi)»; с.48–51). Його висновки, котрі базувалися на підрахунках останніх реєстрів за XVI ст. з 1578 та 1583 рр., дають відомості про 160 православних священиків на 650 сіл Подільського воєводства. Але загальний висновок автора був доволі несподіваним, адже, згідно з його твердженням, ієреїв східного обряду тут було більше, ніж у переважаючому за площею Волинському воєводстві². Так само він не міг пояснити того факту, що у володіннях князів Острозьких (маючи на увазі, імовірно, Костянтина-Василя), яких він називав «затягненими благочестивцями» («gorliwcami błagoczestya»), православних парохів було менше, ніж у маєтностях католицьких єпископів на Волині³.

Перший у XVI ст. поборовий реєстр Подільського воєводства (1530 р.) засвідчує не тільки кількість парохів, але й подає їхні імена. Так, у 15 містечках зафіксовано 18 священиків. Найбільше їх було в Меджибожі – 4, Язлівці – 3, Скалі – 2. Фіксуються вони й у деяких містах – центрах повітів (Летичів, Хмільник). Реєстр 1542 р. додав до цього переліку ще 4 містечка⁴. У селах Подільського воєводства на 1530 р. налічувалося 39 церков, в яких бракувало лише двох священиків – у Дяківцях та Кулявах. Реєстр 1542 р. додав ще 21 храм, з яких вакантними (або необсадженими) було 10⁵.

Поборовий реєстр 1563–1564 рр. став першим із цього типу фіскальних документів, де зафіксовано значно більшу, ніж у попередніх, кількість приватних населених пунктів Подільського воєводства⁶. Така активність короля та шляхти

* Михайловський Віталій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України інституту суспільства Київського університету імені Бориса Грінченка.

¹ Źródła dziejowe. – T.XIX (далі – ŹD) // Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – T.VIII: Ziemie ruskie, Wołyń i Podole / Opisane przez A.Jabłonowskiego. – Warszawa, 1889. – S.159–307.

² Ibid. – S.51.

³ Ibid. – S.50.

⁴ Ibid. – S.174.

⁵ Ibid. – S.175.

⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych (далі – AGAD). – Archiwum Skarbu Koronnego (далі – ASK). – Dz.I. – Sygn.45. – K.215–287.

була пов'язана з намаганнями впорядкувати фінанси Корони Польської згідно з рішеннями Пйотрковського сейму 1562–1563 рр., відомого як «екзекуційний». Мету, котру переслідували король та шляхта, а саме впорядкування скарбу, прагнули здійснити шляхом розмежування приватних і королівських володінь, для чого було проведено побор у 1563–1564 рр., а після нього «ревізю листів», де шляхта мала довести своє право посідання королівщини⁷.

Особливістю цієї акції було те, що шляхтич-власник персонально або через своїх друзів, слуг, клієнтів, просто знайомих⁸ мав не тільки сплатити побор, а й власноруч (якщо вмів писати) написати розписку та поставити свій підпис. Усе це скріплювалося печаткою власника⁹. У реєстрі не зафіксовано оподаткування міст, а отже, ми не маємо переліку міських православних храмів, котрі, звісно ж, були.

Для нашої теми важлива згадка про оподаткування церков у приватних селах, котрі в документі окреслено латинським терміном «synagoga». Що йдеться власне про православний храм розуміємо зі згаданих вище розписок, котрі здебільшого писалися польською мовою. Одна «synagoga» тут позначалася як «із церкви однієї» («czerkwyue yednei», «z czerkwie yedny») ¹⁰ або просто «з церкви» («z czerkwyue») ¹¹.

Оподаткування православних храмів у Короні Польській не було чимось незвичним. Чи не в кожній сеймовій конституції від середини XVI ст. натрапляємо на подібні постанови¹². Приміром, на сеймах за часів Сигізмунда II Августа такі положення є в конституціях від 1552–1553, 1556–1567, 1562–1563, 1563–1564, 1565, 1567, 1569, 1570 рр.¹³

Розглянемо кілька сеймових конституцій, в яких сформульовано принцип оподаткування православних церков (сюди також зараховувалися вірменські храми). Так, у конституції Пйотрковського сейму 1552 р. зазначалося, що «руські попи» сплачують з однієї церкви один злотий, протопопи або намісники – одну копу¹⁴. Практично аналогічне формулювання зустрічаємо в конституціях Краківського 1553¹⁵ та Варшавського 1556–1557 рр. сеймів¹⁶.

⁷ Результатом «ревізії листів» у Подільському воєводстві став рукопис копій документів на право володіння королівщинами, котрий охоплює період із кінця XIV до початку XVI ст., зберігається в Головному архіві давніх актів (Варшава) (див.: AGAD. – Tak zwana Metryka Litewska. – Dz.IV B. – Sygn.17. – 282 k.).

⁸ Детальніше про цих осіб та їх соціальну стратифікацію див.: Михайловський В. Еластична спільнота: Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. – К., 2012. – С.309–319.

⁹ Уперше печатки подільської шляхти з цього побору описав В.Віттиг (див.: Wittyg W. Wypisy heraldyczne z ksiąg poborowych województwa podolskiego z lat 1563–1565 // Herold Polski: Czasopismo naukowe illustrowane, poświęcone heraldyce polskiej. – Kraków, 1906. – S.277–293).

¹⁰ AGAD. – ASK. – Dz.I. – Sygn.45. – K.235–236.

¹¹ Ibid. – K.257.

¹² За період правління Сигізмунда II Августа в Короні Польській відбулося 17 сеймів (див.: Koporczyński W. Chronologia sejmów polskich 1493–1793. – Kraków, 1948. – S.12–14).

¹³ Volumina Constitutionum (далі – VC) / Do druku przyg. S.Grodziski, I.Dwornicka, W.Uruszczak. – Warszawa, 2005. – Т.ІІ: 1550–1609. – Vol.1: 1550–1585. – P.33–299.

¹⁴ Ibid. – P.37 («Sacerdotes rutheni qui popones dicuntur ex singulis sinagogis unum florenum grossorum. Protopopones vero alias namiesnicy, per unam sexagenam in moneta, et similiter popones Armeni pro integro anno sub poena dupli solvent»).

¹⁵ Ibid. – P. 58 («Item sacerdotes Rutheni, qui popones dicuntur, ex singulis ecclesiis et sinagogis unum florenum grossorum. Protopopones vero alias namiesnici, per unam sexagenam in moneta, et similiter popones Armeni, pro integro anno sub poena dupli solvent»).

¹⁶ Ibid. – P.82.

На Пйотрковському «екзекуційному» сеймі 1562–1563 рр. шляхта прагнула змусити духівництво нести військову службу із земських володінь («*posłowie ziemscy, aby panowie duchowni z gruntow ziemskich wyprawę woienną byli powinni*») разом зі шляхтою Речі Посполитої («*z innym rycerstwem Rzeczypospolitej*»), але саме рішення відклали до наступного сейму, до «ревізії листів», покликаючись на свої привілеї та вольності, що звільняли їх від участі у виправах («*na przywileie swoje i na wolności, ktore od takowej wyprawy mieć się powiadają*»)¹⁷. У поборовому універсалі того ж сейму від 20 березня 1563 р. на православні та вірменські храми накладався традиційний податок, як і в попередні роки¹⁸. Окремо було згадано й руських та вірменських єпископів, котрі також оподатковувалися¹⁹.

Варшавський сейм 1563–1564 рр. підкреслив безкомпромісність короля у справі наведення ладу в державних фінансах. На старост покладався обов'язок контролю за проведенням побору, і, що важливо, вони не повинні були приймати жодної апеляції («*A starostowie wedle statutu postąpić przeciw nim maia, apellacyjej żadnej mieisca nie dawają*»)²⁰. У поборовому реєстрі цього сейму були традиційні пункти про накладання податків на руські та вірменські церкви («*pori ruscy, z kaźdej cerkwie swojej płacić będą powinni iako i tak rok, po kopie*»), намісники руські й вірменські повинні були давати по 4 золотих монети («*namiestnicy ich takież i ormiańscy, kaźdy po cztery złote monety*»), а єпископи вірменські та руські зі своїх чиншів мали віддати до скарбу від кожної гривні по шість із половиною гроша («*z czynszow swoich pieniężnych gołych i iakichkolwiek, od kaźdej grzywny po rólsiodmu groszu*»)²¹. Аналогічні положення щодо церков і єпископів містили поборові універсали, ухвалені на Пйотрковському сеймі 1565 р.²²

Наступні сейми 1567, 1569 і 1570 рр. скасували податок із руських церков («*Porі ruscy z cerkwi swych płacić nic nie będą powinni*»), але їхні піддані мали сплачувати 20 грошів із ріллі («*gdźyż poddani z rol po dwadzieścia groszy płacić będą*»). У 1569 та 1570 рр. цю суму зменшать до 10 грошів. Підкреслювалося, що вони, піддані, не сплачують десятини («*schocia dziesięciny nie daia*»). Єпископи вірменські та руські мали платити аналогічні суму, як і в попередні роки²³. Згідно з положеннями поборових реєстрів 1569–1570 рр., намісники не повинні були сплачувати жодних податків («*Namiestnicy ich na ten czas nic płacić nie będą*»)²⁴.

У наступному десятилітті ситуація з оподаткуванням православної церкви принципово не змінилася, аналогічні податки фіксувалися в постановах поборових універсалів 1577–1578 рр.²⁵

¹⁷ VC. – Т.ІІ. – Vol.І. – P.105 («*O słuźeniu wojny panow duchownych*»).

¹⁸ Ibid. – P.115.

¹⁹ Ibid. («*Item episcopi Armeni et Rutteni wladicae, de censibus suis pecuniariis nudis, quibucumque solvent ad octoginta marcis decemocto florenis, alias secundum quantitatem census a qualibet marca usuali sex grossos et medium*»).

²⁰ Ibid. – P.125.

²¹ Ibid. – P.149. Визначався й кінцевий термін сплати таких податків. Того року він припадав на свято Іоанна Хрестителя («*do święta świętego Jana Krzyciela blisko przyszłego, w tymże roku ni-nieizym*») 24 червня 1564 р.

²² Ibid. – P.187.

²³ Ibid. – P.207, 258, 291.

²⁴ Ibid. – P.258, 292.

²⁵ Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3 кн. – Кн.1: Середина XV – кінець XVI ст. – К., 1994. – С.123.

Отже, у реєстрі 1563–1564 рр. зазначено 125 населених пунктів, де зафіксовано 126 православних храмів (див. табл.1). Лише у с. Сеньків визначено дві церкви («Sinagoga 2»)²⁶. Поза цим поборовим реєстром, як уже зазначалося, із невідомих причин залишилися міські православні храми, як руські, так і вірменські. Поборовий реєстр 1565 р. містить інформацію про збирання побору з міських вірменських і руських храмів. Зокрема, у Кам'янці податок сплатили 4 вірменських священники («proponibus armenicis 4»), руський протопіп – 4 золотих («protopopone rutenico flor. 4»), 7 руських попів – 14 золотих («proponibus rutenicis 7 flor. 14»)²⁷. Цей поборовий реєстр православних (або вірменських) священників фіксує в таких містах і селах Подільського воєводства: у Скалі («pop. 4»), Хмільнику («pop. 3»), Летичеві («pop. fl. 2»), Смотричі («pop. 2»), Червоногороді («pop. 1»), Чорному Острові («pop. 1»), а також у Пилипківцях («pop. 1»), Гусятині («pop. 1»), Кудринцях («pop. 1»), Оринині («pop. 1»), Гриньківцях або Пробожниставі («pop. 1»), Крикові або Бабшинцях («pop. 1»), Ступинцях або Шатаві («pop. 1»), Давидківцях («pop. 1»), Чемерівцях («pop. 1»), Чорнокозинцях («pop. 1»), Сатанові («pop. 1»), Заваллі («pop. 1»), Ягільниці («pop. 2»), Шарівці («pop. 1»)²⁸.

Другий реєстр від 1565–1566 рр. демонструє дещо відмінну картину сплати податку з православних храмів Подільського воєводства (див. табл.2). Загальна кількість населених пунктів, де зазначено церкви, скоротилася до 109. Так само, як і під час попередньої фіскальної акції, у с. Сеньків було 2 парохів («Pop 2»). Ще одне село, котре мало двох попів – Потеремці (або Теремці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, існувало до початку 1980-х рр., коли було відселене й затоплене водами Дністровського водосховища). Тут було двоє власників – Вольський і Радецький, і в кожній частині села зазначено по одному священникові («Pop 1», «Pop flor. 1»). Загалом цей реєстр свідчить про брак ієреїв у парафіях. Причини цього могли бути різними, здебільшого вони нам невідомі, проте трапляються й пояснення. Отже настоятелів не було в Баговиці («Pop deser[ta]»), Фридрівцях («Pop deser[ta]»), Зінківцях («Pop des[erta]»), Ольховці Старому («Pop deser[ta]»), Нижніх Панівцях («Pop desert[a]»), Березанці («Pop desert[a]»). Не зазначено кількості парохів, що може свідчити як про їх відсутність, так і помилку писаря або видавця, у селах Бабинці, Машкатівці, Слобідка. А у с. Капустинці ймовірно церква згоріла, адже в ревізії зазначено «Pop combustus»²⁹.

Слід зазначити, що переважну більшість власників населених пунктів, де зафіксовано православні храми, становили християни західного обряду. Так, за побором 1563–1564 рр., у маетках кам'янецького католицького єпископа було 6 православних храмів, у руського воєводи Миколая Сенявського – 6, у скальського старости Героніма Лянцкоронського – 12, барського старости Марціна Гербурта – 10, кам'янецького старости Мацея Влодка з Германова – 15.

²⁶ AGAD. – ASK. – Dz.I. – Sygn.45. – K.282. Згідно з побором 1565–1566 рр., у с. Сеньків також зафіксовано 2 православних священники («pop 2») (див.: ŻD. – T.XIX. – S.196).

²⁷ ŻD. – T.XIX. – S.177.

²⁸ Ibid. – S.177–179.

²⁹ Із лат. «combustus» – спалене місце, згарище.

Серед осіб, котрі походили не з руських етнічних земель, бачимо представників родини Свирчів (вони зазначені як нащадки Свирча³⁰), у володіннях котрих було 5 церков, хмільницького старосту Струся з Коморова – 4, Станіслава Яцимирського – 3, дружину Бернарда Претвичи (Претвичова) – 2, братів Бонків (далеких родичів Лянцкоронських) – 2 та ін. Судячи з наведених прикладів, православні храми на теренах Подільського воєводства перебували здебільшого під патронатом власників-католиків. Певну неясність тут можуть становити села, котрі в поборі 1563–1564 рр. зазначені як належні кам'янецькому старості Мацееві Влодку, а в поборі 1565–1566 рр. – староству. Проте це не змінює попередніх висновків, адже староста – намісник верховного володаря (короля).

Згідно з побором 1565–1566 рр., власники сіл практично не змінилися, що видно з відповідних колонок таблиць 1 і 2. А якщо підсумувати наведені в них дані, то загальна кількість храмів у селах Подільського воєводства становитиме 143. І це без урахування міських церков. Адже, як ішлося вище, тільки в Кам'янці побор сплатили 7 парохів, а в містах і містечках Подільського воєводства – ще 27. Отже загальна кількість храмів мала становити 177. Ця цифра досить умовна, надто зважаючи на стан нашої поінформованості про структуру православної церкви у XVI ст. Спроба з'ясувати парафіяльну сітку для кожного з адміністративно-територіальних утворень на українських землях Корони Польської є першим кроком у дослідженні цієї теми.

Табл.1

Приватні села Подільського воєводства згідно з поборовим реєстром 1563–1564 рр., де зафіксовано православні храми³¹

№ п/п	Село згідно з побором	Сучасна локалізація	Кількість храмів	Власник	Посилання
1	Piszczathincze	с. Устя, Борщ, р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	Наталя Подфіліпська	ASK. Dz.I. Syng.45. K.215 v.
2	Torskie	с. Торське, Заліщ, р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	Миколай Волковиський званий Козак, Миколай Торський, Раецький	ASK. Dz.I. Syng.45. K.216 v.

³⁰ Про розлогу маєтність Свирчів див.: Михайловський В. Формування латифундії Миколая Бедриха з Бедриховець у Подільському воєводстві у другій половині XV ст. // Університет. – 2006. – №6. – С.9–17.

³¹ Складено на основі поборового реєстру 1563–1564 рр.: AGAD. – ASK. – Dz.I. – Sygn.45. – K.215–287 (заголовок: «REGISTRUM exactionis omnium et singularum Contribucionum totius Palatinatus Podoliae in Conventu Generali Regni Petricovie sancitarum. Anno Domini Millesim[o] quingentesimo sexagesimo tercio. Exactore generoso Stanislao Srociczkiū gladifero terrestri Camenensensī fideliter comparatum»). Згідно з рішенням сейму 1563–1564 рр., поборцею в Подільському воєводстві було призначено Ст.Яцимирського («W Woiewodztwie Podolskim, Stanisława Jacymierskiego») (див.: VC. – Т.ІІ. – Vol.1. – Р.151). При локалізації населених пунктів використано відому працю М.Крикуна (див.: Крикун М. Кількість і структура поселень Подільського воєводства в першій половині XVII ст. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 2002. – Т.243. – С.374–521).

Скорочення, прийняті в табл.: Бар. – Барський; Борщ. – Борщівський; Бучач. – Бучацький; Він. – Вінницька; Віньк. – Віньковецький; Город. – Городоцький; Гусят. – Гусятинський; Дераж. – Деражянський; Дунаев. – Дунаєвецький; Заліщ. – Заліщицький; К.-П. – Кам'янець-Подільський; Крас. – Красилівський; Летич. – Летичівський; Літин. – Літинський; м. – місто; Новоуш. – Новоушицький; обл. – область; р-н – район; с. – село; смт – селище міського типу; Старос. – Старосинявський; Терн. – Тернопільська; Хмельн. – Хмельницька; Чемер. – Чемеровецький; Чортків. – Чортківський; Ярмол. – Ярмолинецький.

Продовження табл. 1

3	Hinkowcze	с. Гиньківці, Заліщ. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	Марціан Володийовський званий Костюк	ASK. Dz.I. Syng.45. K.216 v.
4	Sokol	с. Сокіл, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Анджей Чвикловський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.217 v.
5	Fredrowcze	імовірно с. Залісся Перше, К.-П. р-н, Хмельн. обл.,	Sinagoga 1	[Наталія] Подфіліпська	ASK. Dz.I. Syng.45. K.217 v.
6	Berezincze alias Wasilkowcze	с. Юрківці, Чемер. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Павел, Івашко, Кузьма, Тимко, Єндрух, Ілько Васильковські	ASK. Dz.I. Syng.45. K.218 v.
7	Hroschewa	с. Горошова, Борщ. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	єпископ кам'янецький ¹	ASK. Dz.I. Syng.45. K.219 v.
8	Usczie	частина с. Устя, Борщ. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	єпископ кам'янецький	ASK. Dz.I. Syng.45. K.219 v.
9	Nietheczincze	с. Нетечинці, Віньк. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Анна Радецька	ASK. Dz.I. Syng.45. K.220 v.
10	Kalinie	с. Калиня, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Пьотр Бонк	ASK. Dz.I. Syng.45. K.220 v.
11	Wonykowcze	м. Віньківці, Хмельн. обл.	Sinagoga	Миколай Чурило	ASK. Dz.I. Syng.45. K.221 v.
12	Paniowcze	с. Панівці, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Зеленецьких, Віталчовських, Єзборковських	ASK. Dz.I. Syng.45. K.221 v.
13	Piatniczani	с. П'ятничани, Чемер. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Корицький	ASK. Dz.I. Syng.45. K.222 v.
14	Wroblowcze	с. Врублівці, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Зеленецький, Єзборковський, Віталчовський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.222 v.
15	Lietowe Dworzyszca	не ідентиф.	Sinagoga 1	Станіслав Добек Ловчовський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.222 v.
16	Hawrilowcze	с. Гаврилівці, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Струсь	ASK. Dz.I. Syng.45. K.223 v.
17	Boriskowcze et Woytkowcze	с. Боришківці, с. Вітківці, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Струсь	ASK. Dz.I. Syng.45. K.223 v.
18	Nowosielcze	с. Новосілка, Заліщ. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	Костюкова або Володийовська	ASK. Dz.I. Syng.45. K.223 v.
19	Lastowcze	с. Ластівці, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga vacat[ur] per d[omin]i Kosythkowa ²	Угеницький, Ластовський, Костюкова	ASK. Dz.I. Syng.45. K.224 v.
20	Kniehinin	с. Княгинин, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Миколай Карапчейовський, Срочицький	ASK. Dz.I. Syng.45. K.224 v.
21	Ussiecza	сміт Стара Ушиця, К.-П. р-н, Хмельн. обл. (існувало до поч. 1980-х рр.) ³	Sinagoga 1	Миколай Карапчейовський, П'ясецькі	ASK. Dz.I. Syng.45. K.225 v.
22	Jezierzani	с. Озеряни, Борщ. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	[вигоріли чорнила]	ASK. Dz.I. Syng.45. K.226 v.
23	Babincze Niznie alias Szydlowcze	с. Шидлівці, Чемер. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga	Мацей Добромирський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.227 v.
24	Babincze alias Krzikow	с. Криків, Чемер. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Мацей Добромирський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.227 v.
25	Ostrowczincze	с. Острівчани, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Хоцимирська	ASK. Dz.I. Syng.45. K.227 v.
26	Czercze	с. Черче, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	єпископ кам'янецький	ASK. Dz.I. Syng.45. K.228 v.
27	Niehinya	с. Нігин, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	єпископ кам'янецький	ASK. Dz.I. Syng.45. K.228 v.

Продовження табл.1

28	Zaliesie	с. Залісся, Борщ. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	єпископ кам'янецький	ASK. Dz.I. Syng.45. K.228 v.
29	Schostowcze	с. Шустівці, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	єпископ кам'янецький	ASK. Dz.I. Syng.45. K.228 v.
30	Kulczeiowcze	с. Кульчіївці, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Валентій Бонк	ASK. Dz.I. Syng.45. K.229 v.
31	Olchowicz Stary	с. Вільховець, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	нащадки Свирча	ASK. Dz.I. Syng.45. K.229 v.
32	Laskowicza	с. Збруч, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Мацей Влодек	ASK. Dz.I. Syng.45. K.229 v.
33	Snytowka	с. Снітівка, Летич. р-н Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Снітовські	ASK. Dz.I. Syng.45. K.230 v.
34	Diakowcze	с. Дяківці, Літин. р-н, Він. обл.	Sinagoga 1	Дяківські	ASK. Dz.I. Syng.45. K.231 v.
35	Pilatowcze	с. Пилатківці, Борщ. р-н, Терн. обл.	Sinagoga	кам'янецький протопіп Назарко	ASK. Dz.I. Syng.45. K.232 v.
36	Babincze	можливо с. Бабине, Старос. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	–	ASK. Dz.I. Syng.45. K.232 v.
37	Buzukowcze	імовірно с. Божиківці, Дераж. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Анджей Місковський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.232 v.
38	Kolodropka	с. Колодрібка, Заліщ. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	Каспер Вілковський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.234 v.
39	Chodowcze	с. Хотьківці, Крас. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Василь Ходийовський	ASK. Dz.I. Syng.45. K. 234 v.
40	Kierdanowcze	нині не існує	Sinagoga 1	Сава Кердановський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.235 v.
41	Holenisczow	с. Голенищеве, Летич. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Мацей Влодек	ASK. Dz.I. Syng.45. K.235 v.
42	Subocz	с. Субіч, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Станіслав Добек Ловчовський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.236 v.
43	Podffilipie	с. Підпилип'я, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Потоцька	ASK. Dz.I. Syng.45. K.236 v.
44	Bahawicza	с. Баговиця, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Ян Кольбус	ASK. Dz.I. Syng.45. K.237 v.
45	Hluboczek	с. Глибочок, Борщ. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	Геронім Лянцкоронський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.239 v.
46	Loianowcze	с. Ланівці, Борщ. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	Геронім Лянцкоронський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.239 v.
47	Zozulincze	с. Зозулинці, Заліщ. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	Геронім Лянцкоронський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.239 v.
48	Liaskowcze	імовірно с. Лисківці, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Ян Милянський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.240 v.
49	Jowcze	с. Івча, Літин. р-н, Він. обл.	Sinagoga 1	хмільницький староста ⁴	ASK. Dz.I. Syng.45. K.241 v.
50	Winnikowcze	с. Вінниківці, Літин. р-н, Він. обл.	Sinagoga 1	хмільницький староста	ASK. Dz.I. Syng.45. K.242 v.
51	Holienisczow	с. Голенищеве, Чемер. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Геронім Лянцкоронський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.244 v.
52	Milieiowcze	с. Милівці, Чортків. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	Дитріхова, дружина Яна Милянського	ASK. Dz.I. Syng.45. K.245 v.
53	Iwanykowcze	імовірно тепер не існує ⁵	Sinagoga 1	воевода руський ⁶	ASK. Dz.I. Syng.45. K.245 v.

Продовження табл.1

54	Humiencze	с. Гуменці, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Калиновські	ASK. Dz.I. Syng.45. K.245 v.
55	Wolkowcze	можливо с. Вовківці або с. Дністрове, Борщ. р-н, Терн. обл. ⁷	Sinagoga 1	Калиновські	ASK. Dz.I. Syng.45. K.245 v.
56	Kasparowcze	с. Касперівці, Заліщ. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	Станіслав Яцимирський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.246 v.
57	Maschkatowcze	с. Мушкатівка, Борщ. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	Ян Борщовський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.246 v.
58	Kuliawi	імовірно с. Соснівка, Ярмол. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Мацей Влодек	ASK. Dz.I. Syng.45. K.247 v.
59	Olchowicz	с. Вільхівці, Чемер. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Шудковських, Ластовських	ASK. Dz.I. Syng.45. K.247 v.
60	Borziakowcze	тепер с. Бурдяківці, Борщ. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	Сирмяновський, Панас та Ігнат Борзяковські	ASK. Dz.I. Syng.45. K.247 v.
61	Zalieszcze	м. Заліщики, Терн. обл.	Sinagoga 1	Залеських	ASK. Dz.I. Syng.45. K.248 v.
62	Lissiecz	с. Лисець, Дунаєв. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Талафусів	ASK. Dz.I. Syng.45. K.249 v.
63	Kopistin	с. Копистин, Хмельн. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Претвичова	ASK. Dz.I. Syng.45. K.249 v.
64	Manaster	с. Монастирок, Ярмолин. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Претвичова	ASK. Dz.I. Syng.45. K.250 v.
65	Hlibow	с. Глібів, Новоуш. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Олекса Карачовський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.250 v.
66	Charczowcze	нині не існує, розташовувалося біля с. Збриж, Чемер. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Федір і Павлик Харчовські	ASK. Dz.I. Syng.45. K.251 v.
67	Holischin	с. Олешин, Хмельн. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Мацей Влодек	ASK. Dz.I. Syng.45. K.251 v.
68	Buczaia	с. Бучая, Новоуш. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Станіслав Закшовський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.252 v.
69	Pirohowcze	с. Пирогівці, Хмельн. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	воєвода руський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.254 v.
70	Chreptiow	с. Хребтіїв, Новоуш. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Станіслав Яцимирський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.254 v.
71	Kapuscincze	с. Капустинці, Чортк. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	Щепановська	ASK. Dz.I. Syng.45. K.255 v.
72	Jarmolincze	сміт Ярмолинці, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Ярмолинські	ASK. Dz.I. Syng.45. K.256 v.
73	Malieiwcze	с. Маліївці, Дунаєв. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Малейовський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.256 v.
74	Schudkowcze (Suthkowcze)	с. Сутківці, Ярмол. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Сутковська	ASK. Dz.I. Syng.45. K.258 v.
75	Jaroslawka	с. Ярославка, Летич. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	воєвода руський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.258 v.
76	Masiowcze	с. Масівці, Хмельн. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	воєвода руський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.258 v.
77	Holoskow	с. Голосків, Летич. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	воєвода руський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.258 v.

Продовження табл.1

78	Arkadeiowcze	с. Аркадіївці, Хмельн. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Миколай Сенявський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.261 v.
79	Kozuchow	с. Кожухів, Літин. р-н, Він. обл.	Sinagoga 1	Хмільнецьке староство	ASK. Dz.I. Syng.45. K.261 v.
80	Nowosiolka	с. Новосілка, Дераж. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	староста барський ⁸	ASK. Dz.I. Syng.45. K.267 v.
81	Seworohi	с. Сивороги, Дунаєв. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	староста барський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.268 v.
82	Tarnawa	с. Тернова, Дунаєв. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	староста барський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.268 v.
83	Dunaiowcze Wisnye	м. Дунаївці, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	староста барський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.269 v.
84	Usczie	с. Устечко, Заліщ. р-н, Терн. обл.	Sinagoga	Миколай Монастирський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.269 v.
85	Lissowcze	с. Лисівці, Заліщ. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	Миколай Монастирський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.269 v.
86	Pomorcze	с. Помірці, Бучач. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	Миколай Монастирський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.269 v.
87	Derazinska Luka	частина м. Деражня, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	староста барський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.271 v.
88	Olchowicz Napolny	с. Вільхивчик, Гусят. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	нащадки Свирча	ASK. Dz.I. Syng.45. K.271 v.
89	Czubarowka (Czabarowka)	с. Чабарівка, Гусят. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	нащадки Свирча	ASK. Dz.I. Syng.45. K.271 v.
90	Jaromirka	с. Велика Яромірка, Город. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	нащадки Свирча	ASK. Dz.I. Syng.45. K.272 v.
91	Trisczieniecz	с. Тростянець, Город. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	нащадки Свирча	ASK. Dz.I. Syng.45. K.272 v.
92	Mukarow	с. Мукарів Пільний, Дунаєв. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	староста барський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.274 v.
93	Hriniowcze	імовірно частина с. Пробижна, Чортків. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	Давид П'ясецький	ASK. Dz.I. Syng.45. K.274 v.
94	Czarnokuncze	с. Великі Чорнокініці, Чортків. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	Ян і Флоріан П'ясецькі	ASK. Dz.I. Syng.45. K.274 v.
95	Karicincze Rimowe	с. Коричинці, Дераж. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	староста барський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.275 v.
96	Zinkowcze	с. Зіньківці, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Ян органіст	ASK. Dz.I. Syng.45. K.276 v.
97	Mielnicza	с. Мельниця- Подільська, Борщ. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	Ян Черменський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.276 v.
98	Wladkowcze	тепер с. Латківці, Борщ. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	Ян Черменський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.276 v.
99	Olchowicz	с. Вільховець, Борщ. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	Ян Черменський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.276 v.
100	Paniowcze	с. Панівці, Борщ. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	Ян Черменський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.276 v.
101	Krziwczce	с. Кривче, Борщ. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	Милеський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.277 v.

102	Bielcze	с. Більче-Золоте, Борщ. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	Мацей Влодек	ASK. Dz.I. Syng.45. K.277 v.
103	Biedrzichowcze	с. Бедриківці, Заліщ. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	Мацей Влодек	ASK. Dz.I. Syng.45. K.277 v.
104	Dubrowliani	с. Добрівляни, Заліщ. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	Мацей Влодек	ASK. Dz.I. Syng.45. K.277 v.
105	Grodek Kulakow	с. Городок, Заліщ. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	Мацей Влодек	ASK. Dz.I. Syng.45. K.277 v.
106	Iwany	с. Іване-Золоте, Заліщ. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	Мацей Влодек	ASK. Dz.I. Syng.45. K.277 v.
107	Chmieliowa	с. Хмелева, Заліщ. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	Мацей Влодек	ASK. Dz.I. Syng.45. K.278 v.
108	Lietacze	с. Литячі, Заліщ. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	Мацей Влодек	ASK. Dz.I. Syng.45. K.278 v.
109	Beremiona	с. Берем'яни, Бучач. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	Мацей Влодек	ASK. Dz.I. Syng.45. K.278 v.
110	Duliby	с. Дуліби, Бучач. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	Мацей Влодек	ASK. Dz.I. Syng.45. K.278 v.
111	Popowcze	с. Попівці, Заліщ. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	Мацей Влодек	ASK. Dz.I. Syng.45. K.278 v.
112	Hrihorowcze	нині не існує, розташовувалося біля с. Кошилівці, Заліщ. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	Мацей Влодек	ASK. Dz.I. Syng.45. K.278 v.
113	Dluzek	с. Довжок, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Кам'янецьке староство	ASK. Dz.I. Syng.45. K.280 v.
114	Joltuschkow	с. Ялтушків, Бар. р-н, Він. обл.	Sinagoga 1	староста барський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.281 v.
115	Pokutincze	с. Покутинці, Віньк. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	староста барський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.281 v.
116	Slobodka	імовірно с. Слобідка, існувало біля с. Лука Барська, Барський р-н, Він. обл.	Sinagoga 1	староста барський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.282 v.
117	Sienkow	с. Синьків, Заліщ. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 2	староста скальський ⁹	ASK. Dz.I. Syng.45. K.282 v.
118	Zalesie	імовірно с. Залісся, Борщ. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	Лянцкоронський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.283 v.
119	Siolko	не ідентиф.	Sinagoga 1	Лянцкоронський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.283 v.
120	Smanykowcze	с. Шманьківці, Чортк. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	Лянцкоронський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.283 v.
121	Balina	с.мт Балин, Дунаєв. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Лянцкоронський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.283 v.
122	Wisniowicz	с. Вишнівчик, Чемер. р-н, Хмельн. обл.	Sinagoga 1	Лянцкоронський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.284 v.
123	Chartanowcze	с. Хартонівці, Заліщ. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	Марцинковська (зі своєї частини села)	ASK. Dz.I. Syng.45. K.284 v.
124	Czigani	с. Цигани, Борщ. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	Геронім Лянцкоронський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.285 v.
125	Uhrinkowcze	с. Угриньківці, Заліщ. р-н, Терн. обл.	Sinagoga 1	Дашко Лостовський	ASK. Dz.I. Syng.45. K.286 v.

Примітки: 1. Кам'янецьким єпископом від 1563 та до 1574–1576 рр. був Діонісій Сецигновський, його біографію див.: *Prokop R. Biskupi kamieniecy od średniowiecza do współczesności: Szkice biograficzne.* – Biały Dunajec; Ostróg, 2007. – S.124–128.

2. Імовірно, у Ластівцях право презенту для православного храму належало родині Володийовських або його дружині.

3. Старовинна Ушиця (Стара Ушиця) на початку 1980-х рр. затоплена водами Дністровського водосховища. Нинішнє селище на Кам'яничині з такою назвою утворене на базі села Кривчани та до історичної Ушиці стосунку не має.

4. Хмільницьким староостою на той час був Ст.Струсь (див.: Михайловський В. Еластична спільнота: Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. – К., 2012. – С.234).

5. Див.: Крикун М. Кількість і структура поселень Подільського воєводства в першій половині XVII ст. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 2002. – Т.243. – С.497.

6. Руським воєводою тоді був М.Сенявський (див.: Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII w.: Spisy / Opr. K.Przyboś. – Wrocław etc., 1987. – №1249. – S.160).

7. Див.: Крикун М. Кількість і структура поселень Подільського воєводства в першій половині XVII ст. – С.417.

8. Барським староостою в той час був М.Гербурут (див.: Źródła dziejowe. – Т.XIX // Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – Т.VIII: Ziemie ruskie, Wołyń i Podole / Opisane przez A.Jablonowskiego. – Warszawa, 1889. – S.189–190).

9. Старостою у Скалі тоді був Г.Лянцкоронський (див.: Михайловський В. Еластична спільнота... – С.262).

Табл.2

**Села Подільського воєводства згідно з поборовим рестром 1565–1566 рр.,
де зафіксовано православні храми³²**

№ п/п	Село згідно з побором	Сучасна локалізація	Кількість храмів	Власник	Посилання
1	Kierdanowcze	нині не існує	Рор 1	Савка Кердановський	ŹD. T.XIX. S.182
2	Kozuchow	с. Кожухів, Літин. р-н, Він. обл.	Рор 1	Кожуховський	ŹD. T.XIX. S.183
3	Holieniszow	с. Голенищеве, Чемер. р-н, Хмельн. обл.	Рор 1	староста скальський	ŹD. T.XIX. S.183
4	Hlibow	с. Глібів, Новоуш. р-н, Хмельн. обл.	Рор 1	Карачовський	ŹD. T.XIX. S.183
5	Hluboczek	с. Глибочок, Борщ. р-н, Терн. обл.	Рор 1	Лянцкоронський, скальський староста	ŹD. T.XIX. S.184
6	Loianowcze	імовірно с. Ланівці, Борщ. р-н, Терн. обл.	Рор 1	Лянцкоронський, скальський староста	ŹD. T.XIX. S.184
7	Piethniczani	с. П'ятничани, Чемер. р-н, Хмельн. обл.	Рор 1	Корицький	ŹD. T.XIX. S.184
8	Laskowicza	с. Збруч, К-П. р-н, Хмельн. обл.	Рор 1	Кам'янецьке староство	ŹD. T.XIX. S.185
9	Czarnokoncze	с. Великі Чернокінці, Чортків. р-н, Терн. обл.	Рор 1	П'ясецький	ŹD. T.XIX. S.185
10	Holieniszow	с. Голенищеве, Летич. р-н, Хмельн. обл.	Рор 1	Кам'янецьке староство	ŹD. T.XIX. S.185
11	Miliowcze	с. Милівці, Чортків. р-н, Терн. обл.	Рор 1	Дитріхова	ŹD. T.XIX. S.186
12	Pilatowcze	с. Пилатківці, Борщ. р-н, Терн. обл.	Рор 1	кам'янецький протопіп руський	ŹD. T.XIX. S.186
13	Kopistin	с. Копистин, Хмельн. р-н, Хмельн. обл.	Рор 1	Претвичова	ŹD. T.XIX. S.186
14	Czigani	с. Цигани, Борщ. р-н, Терн. обл.	Рор 1	скальський староста	ŹD. T.XIX. S.186
15	Zaliesie	імовірно с. Залісся, Борщ. р-н, Терн. обл.	Рор 1	скальський староста	ŹD. T.XIX. S.186

³² Складено за: ŹD. – Т.XIX. – S.182–202.

Продовження табл.2

16	Ussycza	сmt Стара Ушиця, К.-П. р-н, Хмельн. обл. (існувало до поч. 1980-х рр.) ¹	Pop 1	частина Карапчовського	ŽD. T.XIX. S.187
17	Manastyr	с. Монастирок, Ярмолин. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	Кендзерський	ŽD. T.XIX. S.187
18	Olexincze	с. Олексинці, Борщ. р-н, Терн. обл.	Pop 1	Домбровський	ŽD. T.XIX. S.187
19	Chodorowcze	с. Ходоровці, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	частина Секержинського	ŽD. T.XIX. S.187
20	Subocz	с. Субіч, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	частина Добка Ловчовського	ŽD. T.XIX. S.187
21	Letowodworzysze	не ідентиф.	Pop 1	Добек Ловчовський	ŽD. T.XIX. S.187
22	Bahawicza	с. Баговиця, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Pop deser.	Кольбус	ŽD. T.XIX. S.187
23	Charzowcze	існувало поблизу с. Збриж, Чемер. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	Андрій та Ігнат Харчовські	ŽD. T.XIX. S.188
24	Chreptiow	с. Хребтіїв, Новоуш. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	Яцимирський	ŽD. T.XIX. S.188
25	Kalinie	с. Калиня, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	Пьотр Бонк	ŽD. T.XIX. S.188
26	Borziakowcze	с. Юрківці, Чемер. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	Борзяковських	ŽD. T.XIX. S.188
27	Kulczeiowcze	с. Кульчіївці, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	Валентій Бонк	ŽD. T.XIX. S.188
28	Lyssiecz	с. Лисець, Дунаєв. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	Талафус	ŽD. T.XIX. S.188
29	Kapuszcincze	с. Капустинці, Чортк. р-н, Терн. обл.	Pop combustus	Щепановська	ŽD. T.XIX. S.188
30	Phydrofcze	с. Залісся Перше, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Pop deser	Подфіліпська	ŽD. T.XIX. S.188
31	Roziczna	імовірно с. Ружичанка, Хмельн. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	Сутковська	ŽD. T.XIX. S.189
32	Suthkowcze	с. Сутківці, Ярмол. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	Сутковська	ŽD. T.XIX. S.189
33	Poteremcze	с. Теремці, К.-П. р-н, Хмельн. обл. (існувало до поч. 1980-х рр.)	Pop 1	частина Вольського	ŽD. T.XIX. S.189
34	Tarnawa	с. Тернова, Дунаєв. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	барський староста	ŽD. T.XIX. S.189
35	Sevorohi	с. Сивороги, Дунаєв. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	барський староста	ŽD. T.XIX. S.190
36	Sokol	с. Сокіл, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	Чвикловський	ŽD. T.XIX. S.190
37	Chartanowcze	с. Хартонівці, Заліщ. р-н, Терн. обл.	Pop 1	Марцинковська	ŽD. T.XIX. S.190
38	Kumanow	с. Куманів, Город. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	Талафусова	ŽD. T.XIX. S.190
39	Solopkowcze	с. Солобківці, Ярмол. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	Карапчовський	ŽD. T.XIX. S.191
40	Vasilkowcze alias Berezincze	с. Юрківці, Чемер. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	Павло, Івашко, Кузьма, Тимко, Єндрух Васильковські	ŽD. T.XIX. S.191
41	Diakowcze	с. Дяківці, Літин. р-н, Він. обл.	Pop 1	частина Івана Дяківського	ŽD. T.XIX. S.191

Продовження табл.2

42	Mielnicza	смт Мельниця-Подільська, Борщ. р-н, Терн. обл.	Pop 1	Чирминський	ŹD. T.XIX. S.191
43	Ostrowczinze	с. Острівчани, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	Хоцимирська	ŹD. T.XIX. S.191
44	Volkowcze	можливо с. Вовківці або с. Дністрове, Борщ. р-н, Терн. обл.	Pop 1	Хоцимирська	ŹD. T.XIX. S.191
45	Piszczatinze	тепер с. Устя, Борщ. р-н, Терн. обл.	Pop 1	Подфіліпська	ŹD. T.XIX. S.192
46	Humincze	с. Гуменці, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	Хоцимирська й Калиновська	ŹD. T.XIX. S.192
47	Nahorzani	с. Нагоряни, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	частина Миляновського	ŹD. T.XIX. S.192
48	Laskowcze	с. Лисківці, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	Миляновський	ŹD. T.XIX. S.193
49	Olchowicz	с. Вільхівці, Чемер. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	частина Сутковського й Лостовського	ŹD. T.XIX. S.193
50	Chodiowcze	с. Хотьківці, Крас. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	Василь Ходийовський	ŹD. T.XIX. S.193
51	Hinkowcze	с. Гиньківці, Заліщ. р-н, Терн. обл.	Pop 1	Марціан Володийовський	ŹD. T.XIX. S.193
52	Jezirzani	с. Озеряни, Борщ. р-н, Терн. обл..	Pop 1	Леонард Ольшовський	ŹD. T.XIX. S.193
53	Kuliawi	с. Соснівка, Ярмол. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	частина П'ясецького	ŹD. T.XIX. S.193
54	Dłuzek	с. Довжок, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	Кам'янецьке староство	ŹD. T.XIX. S.193
55	Pomorcze	с. Помірці, Бучач. р-н, Терн. обл.	Pop 1	Миколай Монастирський	ŹD. T.XIX. S.193
56	Lissowcze	с. Лисівці, Заліщ. р-н, Терн. обл.	Pop 1	Миколай Монастирський	ŹD. T.XIX. S.193
57	Nowosielcze	с. Новосілка, Заліщ. р-н, Терн. обл.	Pop 1	Костюкова	ŹD. T.XIX. S.194
58	Hawrylowcze	с. Гаврилівці, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	хмільницький староста Струсь	ŹD. T.XIX. S.194
59	Voithkowcze et Boriskowcze	с. Боришківці, с. Вітківці, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	Струсь	ŹD. T.XIX. S.194
60	Koraczincze	с. Коричинці, Дераж. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	барське староство	ŹD. T.XIX. S.194
61	Trzczeniecz	с. Тростянець, Город. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	двох Гербуртів	ŹD. T.XIX. S.194
62	Usczie	с. Утечко, Заліщ. р-н, Терн. обл.	Pop 1	Миколай Монастирський або Язловецький	ŹD. T.XIX. S.194
63	Wroblowcze	с. Врублівці, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	Зеленецький, Сзборковський, Вітальчовський	ŹD. T.XIX. S.195
64	Babincze	с. Бабине, Старос. р-н, Хмельн. обл.	pop	частина Кемличової	ŹD. T.XIX. S.195
65	Maskatowcze	с. Мушкатівка, Борщ. р-н, Терн. обл.	pop	Борщовський	ŹD. T.XIX. S.195
66	Olchowicz	с. Вільховець, Борщ. р-н, Терн. обл.	Pop 1	частина Яна Чирминського	ŹD. T.XIX. S.195
67	Poteremcze	с. Теремці, К.-П. р-н, Хмельн. обл. (існувало до 1980-х рр.)	Pop flor. 1	частина Радецького	ŹD. T.XIX. S.195

Продовження табл.2

68	Snietowka	с. Снітівка, Летич. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	Снітовські	ŽD. T.XIX. S.196
69	Pothphilipie	с. Підпилип'я, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	Потоцька	ŽD. T.XIX. S.196
70	Sienkow	с. Синьків, Заліщ. р-н, Терн. обл.	Pop 2	Лянцкоронський	ŽD. T.XIX. S.196
71	Maleiowcze	с. Маліївці, Дунаєв. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	Малейовський	ŽD. T.XIX. S.196
72	Paniowcze Wysznie	тепер. с. Панівці, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	Чирминський	ŽD. T.XIX. S.196
73	Czerncze	с. Черче, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	єпископ кам'янецький	ŽD. T.XIX. S.196
74	Zaliescze	м. Заліщики, Терн. обл.	Pop 1	частина Залеських	ŽD. T.XIX. S.196
75	Holisin Stary	с. Олешин, Хмельн. р-н, Хмельн. обл..	Pop 1	кам'янецький староста	ŽD. T.XIX. S.196
76	Zwiniacze utraque Wysznie et Srednie	с. Дзвиняч, Заліщ. р-н, Терн. обл.	Pop 1	Чирминський	ŽD. T.XIX. S.197
77	Wladkowcze	с. Латківці, Борщ. р-н, Терн. обл.	Pop 1	Чирминський	ŽD. T.XIX. S.197
78	Rossochaczicz	с. Росохаць, Чортк. р-н, Терн. обл.	Pop 1	Лянцкоронський	ŽD. T.XIX. S.197
79	Wisniowiecz	с. Вишнівчик, Чемер. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	Лянцкоронський	ŽD. T.XIX. S.197
80	Neteczincze	с. Нетечинці, Віньк. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	Срочицький	ŽD. T.XIX. S.198
81	Kniehinin	с. Княгинин, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	Срочицький	ŽD. T.XIX. S.198
82	Mikitincze	с. Микитинці, Ярмол. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	частина Гербурта і також Лянцкоронського	ŽD. T.XIX. S.198
83	Nihinia	с. Нігин, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	єпископ кам'янецький	ŽD. T.XIX. S.198
84	Zaliessie	с. Залісія, Борщ. р-н, Терн. обл.	Pop 1	єпископ кам'янецький	ŽD. T.XIX. S.198
85	Sostowcze	с. Шустівці, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	єпископ кам'янецький	ŽD. T.XIX. S.198
86	Hrossowa	с. Горошова, Борщ. р-н, Терн. обл.	Pop 1	єпископ кам'янецький	ŽD. T.XIX. S.198
87	Usczie	с. Устя, Борщ. р-н, Терн. обл.	Pop 1	єпископ кам'янецький	ŽD. T.XIX. S.198
88	Mukarow	с. Мукарів Пільний, Дунаєв. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	Барське староство	ŽD. T.XIX. S.199
89	Zinkowcze	с. Зінківці, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Pop des.	стіл єпископа кам'янецького, тенута ² Яна органіста	ŽD. T.XIX. S.199
90	Biedrzychowcze	с. Бедриківці, Заліщ. р-н, Терн. обл.	Pop 1	Язловецький	ŽD. T.XIX. S.200
91	Dubrowliany	с. Добрівляни, Заліщ. р-н, Терн. обл.	Pop 1	Язловецький	ŽD. T.XIX. S.200
92	Grudek Kulakow atque Koscielniki	с. Городок, Заліщ. р-н, Терн. обл.	Pop 1	Язловецький	ŽD. T.XIX. S.200
93	Iwan	с. Іване-Золоте, Заліщ. р-н, Терн. обл.	Pop 1	Язловецький	ŽD. T.XIX. S.200

94	Chmielowa	с. Хмелева, Заліщ. р-н, Терн. обл.	Pop 1	Язловецький	ŽD. T.XIX. S.200
95	Letacze	с. Литячі, Заліщ. р-н, Терн. обл.	Pop 1	Язловецький	ŽD. T.XIX. S.200
96	Duliebi	с. Дуліби, Бучач. р-н, Терн. обл.	Pop 1	Язловецький	ŽD. T.XIX. S.200
97	Popowcze	с. Попівці, Заліщ. р-н, Терн. обл.	Pop 1	Язловецький	ŽD. T.XIX. S.200
98	Kossilowcze et Hrihorowcze	с. Кошилівці, Заліщ. р-н, Терн. обл.	Pop 1	Язловецький	ŽD. T.XIX. S.200
99	Olchowicz Stary	с. Вільховець, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Pop deser.	спадкоємців Свирча, тенута Язловецького	ŽD. T.XIX. S.200
100	Olchowicz Napolny	с. Вільхивчик, Гусят. р-н, Терн. обл.	Pop 1	спадкоємців Свирча, тенута Язловецького	ŽD. T.XIX. S.200
101	Vachnowcze	можливо с. Вахнівці, Новоуш. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	Язловецький	ŽD. T.XIX. S.200
102	Czubarowka	с. Чабарівка, Гусят. р-н, Терн. обл.	Pop 1	Язловецький	ŽD. T.XIX. S.200
103	Ziancze, Bubnowka, Martinkowcze	імовірно с. Зайчики, Волоч. р-н, Хмельн. обл., с. Бубнівка, с. Мартинківці, Город. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	Лудзицький	ŽD. T.XIX. S.201
104	Jaromirka	с. Велика Яромірка, Город. р-н, Хмельн. обл.	Pop 1	Гербуртів та спадкоємців Свирча	ŽD. T.XIX. S.201
105	Slobothka	імовірно с. Слобідка, розташовувалася поблизу с. Лука Барська, Бар. р-н, Він. обл.	pop	Барське староство	ŽD. T.XIX. S.201
106	Iwanikowcze	імовірно не існує	Pop 1	воевода руський	ŽD. T.XIX. S.201
107	Paniowcze Nizne	с. Панівці, К.-П. р-н, Хмельн. обл.	Pop desert.	Яцимирський	ŽD. T.XIX. S.202
108	Kasparowcze	с. Касперівці, Заліщ. р-н, Терн. обл.	Pop flor. 2	Яцимирський	ŽD. T.XIX. S.202
109	Brzezanki	с. Бережанка, Борщ. р-н, Терн. обл.	Pop desert.	Яцимирський	ŽD. T.XIX. S.202

Примітка: 1. Див. прим.3 на с.140.

2. Тенута (лат. «tenuta») – тобто заставлене майно, котрим володіє та чи інша особа – тенутарій.

Based on researches of levies register of 1563–1564s and 1565–1566s for the first time author made an attempt to settle the Orthodox parish network on the territory of Podillia province. Altogether including towns their quantity was almost 180. Besides, the lion's share of parishes belonged to ethnic not-Russian, predominantly Catholic gentry.

О.Л.Оспян*

**ЗАПРОШЕННЯ ВІРМЕН ДО ЛЬВОВА
ГАЛИЦЬКИМИ КНЯЗЯМИ ДАНИЛОМ ТА ЛЕВОМ ДАНИЛОВИЧЕМ
У «ТОРОГРАФІА СІВІТАТІС ЛЕОПОЛІТАНАЕ» ІОАННА АЛЕМБЕКА:
ОСОБЛИВОСТІ РЕНЕСАНСНОГО ІСТОРІЄПИСАННЯ****

Статтю присвячено специфіці ренесансної історіографії та міфології. Опис заснування Львова Іоанна Алембека розміщується у широкому контексті ренесансного історієписання. Почавши з питання, чому І.Алембек у своєму оповіданні найбільше уваги надав запрошенню вірменських вояків князями Данилом та Левом, далі досліджується, які саме моделі заснування міст уважалися тоді престижними й чому. Проаналізовано ренесансні концепції часу та етногенезу, а також уявлення про «Трою» й «Азію» в гуманістичній літературі.

Питанням початків міста переймалися вже давньоримські історики, які починали свої твори «від заснування міста» («ab urbe condita»). Відродження інтересу до античної спадщини та зростання ролі міст в епоху Ренесансу сприяли актуалізації інтересу до історії міст у Західній Європі. У другій половині XVI ст. виникає проект опису у слові та образі найважливіших міст світу. Авторами ідеї атласу міст виступили теолог із Кельна Георг Браун (1541–1622 рр.) та гравер і видавець Франц Гогенберг (1535/1538–1590 рр.). Шеститомна праця під загальною назвою «Міста земного кола» («Civitates Orbis Terrarum»), яка містила 546–554 (у різних виданнях) гравюр, побачила світ у Кельні з 1572 по 1617 рр.¹ Гравюра із зображенням певного міста супроводжувалася його стислим описом, що, як правило, також містив і довідку про початки міста. У шостому томі (1617 р.) було опубліковано гравюру із зображенням Львова, причому з найбільш детальним описом порівняно з рештою міст – дві повні сторінки дрібним шрифтом². Автором тексту був львівський аптекар і гуманіст – Іоанн Алембек (близько 1570–1636 рр.), також відомий як Альнпех або Альнпекіус (Hans Alnpech, Ioannes Alnpekus). Опис Львова у шостому томі атласу є скороченим варіантом твору І.Алембека, повна версія котрого має назву – «Топографія міста Львова» («Topographia civitatis Leopolitanae»)³.

* Оспян Олександр Леонідович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культурології Краматорського економіко-гуманітарного інституту.

E-mail: agricolaе_ua@yahoo.com

** Продовження дослідження, першу частину якого («Topographia civitatis Leopolitanae» Іоанна Алембека початку XVII ст. як джерело з історії Львова: когнітивна рамка, нарративні стратегії») див.: Український історичний журнал. – 2010. – №4. – С.192–222.

Стаття є результатом стажування у Ягеллонському та Варшавському університетах, а також у Німецькому історичному інституті у Варшаві. Автор висловлює свою щирю вдячність Фондації підтримки польської науки «Каса імені Юзефа Мянєвського» та Фондації Роберта Боша за фінансову підтримку стажування.

¹ Civitates orbis terrarum [Електронний ресурс]: http://historic-cities.huji.ac.il/mapmakers/braun_hogenberg.html; Електронна версія унікального пам'ятника картографії XVI–XVII вв. «Атласа городів мира» [Електронний ресурс]: http://conf.cpic.ru/upload/eva2007/reports/doklad_1303.doc

² Braun G. Civitates orbis terrarum: Urbium praeciparum totius mundi. – Coloniae Agrippinae, 1617. – Vol.6. – №49.

³ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.1153. У 1930 р. рукопис опублікував польський історик С.Рахвал (див.: *Rachwał S. Jan Alnpek i jego*

Природно, опис міста І.Алембек починає з оповідання про його заснування:

«Лев, син Данила, могутнього короля Південної Русі, онук володимирського і галицького князя Романа, близько 1270 р. від утілення нашого Спасителя заснував місто Львів із двома замками, з яких один у місті, інший же – на височенній горі, що здіймається над містом; збудував їх із дерева подібно до того, як і тепер будують у північних краях. Місто він оточив валом, а також двома широкими та глибокими ровами. [Лев] поселив у Львові вірменів, азійських воїнів, [зі] зброєю, одягом і мовою [як у] татар, під чім пануванням колись між горами Тавру та Кавказу зросли, [і] колись Кілікію зайняли, [за те, що] їх зусиллями батько (тобто Данило – О.О.) ворожі угруповання князів руських або знищив, або до своєї волі схилив, унаслідок чого набув великої влади і монархію в Південній Русі утворив. 1280 р. Лев не дуже вдало вів війну з поляками, а саме з Лешком Чорним, князем краківським та сандомирським, і з того часу русини з поляками неодноразово змагалися між собою у ворожих набігах та спустошенні [земель]»⁴.

Це оповідання породжує низку питань. По-перше, чому, розповівши про заснування міста, І.Алембек «заселяє» його саме вірменами, а не автохтонами-русинами чи своїми співвітчизниками – німцями (адже він був нащадком німецьких мігрантів)? Русини та німці чомусь узагалі відсутні у сюжеті про заснування міста та з'являються лише в наступному, де йдеться про завоювання Львова і Русі польським королем Казимиром III 1340 р. По-друге, чому І.Алембек пише саме про вірменських воїнів, хоча сучасні йому львівські вірмени були купцями та ремісниками, і яким чином могли вони опинитися у володіннях Данила та Лева Даниловича? По-третє, чому І.Алембек підкреслює азійське походження й татарські риси вірменських воїнів? По-четверте, ураховуючи те, що «Топографія» І.Алембека є одним з найбільш ранніх описів Львова, постає питання, якими джерелами він скористався особливо при розповіді про вірменських поселенців?

Для кращого розуміння мотивації автора, що вплинула як на композицію твору, так і на обрані ним нарративні стратегії, потрібно також розуміти загальний інтелектуальний контекст епохи, який забезпечував комунікацію автора та читачів у межах певної, визнаної ними, системи координат. Читачі старої літератури та історики постійно стикаються з таємничістю світу авторів та творів, які вони

«Opis miasta Lwowa» z początku XVII w. – Lwów, 1930. – S.10–25), проте досі він не став об'єктом спеціального вивчення як історична та літературна пам'ятка.

⁴

«Leo, Danielis Russorum Australium Regis Potentissimi filius, Romani Wladimiriensium et Haliciensium ducis nepos, Leopolim circa annum salutis nostrae instauratae MCCLXX condidit cum duabus arcibus, quarum unam in oppido, aliam vero in eminentissimo scopulo extra oppidum pendente, ligneas tamen, quales et nunc in Septentrione fabricantur, extruxit. Oppidum vallo et fossis duabus latis et profundis circumdedit. Armenos Asiaticos milites armis, vestitu et lingua Tartarorum, sub quorum imperio aliquando inter Taurum et Caucasum montes ortos, quondam Ciliciam occupatos quorum opera pater adversae factionis duces Russorum vel domuit, vel in suam sententiam adduxit, ob idque magnam sibi potentiam et fere Monarchiam in Russis Australibus faciebat, Leopoli locavit. Anno MCCLXXX Leo cum Polonis et Lescone Nigro, Principe Cracoviensi et Sendomiriensi minus prospere belligeratus est, a quo tempore Russi cum Polonis crebris inter se odiis incursionibus, depopulationibus certabant»

(див.: *Alnpekius I. Topographia civitatis Leopolitanae // Rachwał S. Jan Alnpek i jego «Opis miasta Lwowa» z początku XVII w. – Lwów, 1930).*

вивчають. Труднощі можуть виникнути через просте незнання того, що відчував, як розумів, до чого прагнув ренесансний або середньовічний автор, коли він використовував те або інше слово, або ж звертався до тієї чи іншої референтної рамки⁵.

Зацікавлення І.Алембека виходили далеко за межі фармакологічної справи. Відомо, що 1591 р. він навчався в Падуанському університеті. Він також підтримував зв'язки із західноєвропейськими гуманістами Геронімом Доуза (1545–1604 рр.) та Юстом Ліпсієм (1547–1606 рр.). Протягом життя І.Алембек зібрав досить велику як на ті часи бібліотеку, початок якій поклав ще його батько. За даними опису майна Іоганна Алембека, складеному після його смерті у 1636 р.⁶, у ній нараховувалося близько 230 книг, проте лише 183 згадані в реєстрі за автором та назвою⁷. Тут були трактати з медицини, хімії, алхімії, астрономії, астрології та інших ділянок знання. Справжнім захопленням І.Алембека була гуманітаристика – історія, географія, мовна культура, художня література, філософія та релігія. Ці книжки становили 44,26% з ідентифікованих⁸. Причому 111 книг, тобто 60,6%, були латиномовними⁹. Усе це дозволяє віднести Іоганна Алембека до числа львівських гуманістів.

Оповідання про заснування Львова та його руський період має комплікативний характер. Основним джерелом для І.Алембека слугував твір «Про походження та діяння поляків 30 книг» («De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX») Марціна Кромера (1512–1589 рр.)¹⁰. У другій половині XVI – першій половині XVII ст. це було найбільш авторитетне джерело з історії Польщі як у самій країні, так і у Західній Європі. У М.Кромера І.Алембек запозичив інформацію про встановлення Данилом одноосібної влади в Південній Русі¹¹, війну Лева проти краківського князя Лешка Чорного та похід останнього на Русь 1280 р., до чого М.Кромер прив'язав згадку про заснування Львова¹². У цього ж автора І.Алембек узяв оповідання про підкорення Русі Казимиром III, опис вивезених до Кракова скарбів¹³, заснування на руських землях католицького архієпископства¹⁴.

Набагато складніша ситуація з місцем, де І.Алембек пише про вірменських воїнів. В основу тут покладено інформацію з твору вірменського аристократа Гетума з Корикоса (бл.1245 – бл.1320 рр.), відомого також як Гетум Патміч («Історик») або Айтон Вірменин. Гетум належав до правлячої в Кілікійському вірменському царстві (Східне Середземномор'я) династії. У 1307 р. він перебував із місією при дворі Папи Римського Климента V в Пуатьє (Франція). Там Гетум

⁵ Borchardt F.L. German Antiquity in Renaissance Myth. – Baltimore; London, 1971. – P.1.

⁶ Skoczek J. Lwowskie inwentarze biblioteczne w epoce renesansu. – Lwów, 1939. – S.334–346.

⁷ Różycki E. Alembekowie i ich księgozbiory: Z dziejów kultury umysłowej mieszczaństwa lwowskiego okresu renesansu i baroku. – Katowice, 2001. – S.67.

⁸ Ibid. – S.158.

⁹ Ibid.

¹⁰ Cromerus M. De origine et rebvs gestis Polonorum libri XXX. – Coloniae Agrippinae, 1589.

¹¹ Alnpekius I. Topographia civitatis Leopoltanae. – P.10; Cromerus M. Polonia, siue De origine et rebvs gestis Polonorum libri XXX. – Coloniae Agrippinae, 1589. – P.161.

¹² Alnpekius I. Topographia civitatis Leopoltanae. – P.10; Cromerus M. Polonia, siue De origine et rebvs gestis Polonorum libri XXX. – P.171.

¹³ Alnpekius I. Topographia civitatis Leopoltanae. – P.11; Cromerus M. Polonia, siue De origine et rebvs gestis Polonorum libri XXX. – P.207.

¹⁴ Alnpekius I. Topographia civitatis Leopoltanae. – P.14; Cromerus M. Polonia, siue De origine et rebvs gestis Polonorum libri XXX. – P.217.

представив свій проект нового хрестового походу, в якому хрестоносцям мали допомагати не тільки вірмени та інші християни Сходу, але також ільхани – татарські правителі Персії (під їхнім сюзеренітетом перебували й царі Кілікії)¹⁵. У своєму трактаті Гетум описав Азію, яку поділив на 14 царств, Єгипет та подав історію татар і їх тогочасні відносини з єгипетськими султанами, проти яких і планувалося спрямувати об'єднані зусилля союзників. (Гетум надиктував свій опис секретареві папи – Ніколя Фалькону – старофранцузькою мовою, а згодом, за вимогою Климента V, текст було перекладено латиною). Твір Гетума, відомий під назвою «Квітник історій країн Сходу» («Flos historiarum terre orientis»), був дуже популярним у пізньосередньовічній Європі¹⁶. Латинський текст публікувався 1529, 1532 (двічі), 1537, 1555, 1585 рр. і пізніше¹⁷. Виходили друком переклади німецькою, італійською, голландською та іспанською мовами, а також французький оригінал.

В описі Вірменії, зокрема, є речення, яке міг використати І.Алембек. Воно звучить так:

«Народи, які живуть на вірменській землі, мають різні назви, пов'язані з країнами та регіонами їх походження, і вони є справними воювачами як у кінноті, так і в піхоті – зброєю, кінцями та одягом вони наслідують татар, під пануванням яких жили тривалий час»¹⁸.

І.Алембек «Topographia...», 1603–1605 рр.	Герум «Flos historiarum...», 1307 р.
[1270/1280] Armenos Asiaticos <i>milites armis, vestitu et lingua Tartarorum, sub quorum imperio aliquando inter Taurum et Caucasum montes ortos, quondam Ciliciam occupatos</i>	Gentes in terra Armeniae habitantes, diversis nominibus nuncupatur, secundum terras et regiones, in quibus degunt, et sunt equites et pedites strenui <i>bellatores</i> : in armis, <i>equis</i> et vestibus mores sequuntur et habitum Tartarorum, qui <u>sub eorum dominio longo tempore sunt detenti.</u>
І.Алембек «Topographia...», 1603–1605 рр.	М.Кроммер «De origine...», 1555, 1558, 1562, 1568, 1589 рр.
quorum opera <i>pater</i> adversae factionis duces Russorum vel domuit, vel in suam sententiam adduxit, ob idque magnam sibi potentiam et fere Monarchiam in Russis Australibus faciebat, Leopoli locavit. Anno MCCLXXX Leo cum Polonis et Lescone Nigro, Principe Cracoviensi et Sendomiriensi minus prospere belligeratus est, a quo tempore Russi cum Polonis crebris inter se odiis incursionibus, depopulationibus certabant.	[1261] <i>Daniel Romani ducis filius</i> adversae factionis ducibus vel domitis, vel in suam sententiam adductis, magnam sibi potentiam et monarchiam fere in Russis Australibus usurpabat. ... [1280] Quo circa impunem Lesco hostilem regionem ad Leopolim usque (quae arx cum oppido ab isto ipso Leone condita esse, et nomen sumpsisse videtur) pervagatus.

Як видно з порівняльного аналізу, І.Алембек скомпонував уривки з Гетума та М.Кроммера в одне речення. Між цими двома творами – відстань у

¹⁵ Більше про Гетума, його трактат та проект див.: Burger G. Hetoum's Text // *Hetoum. A Lytell Cronycle: Richard Pynson's Translation (1520) of La Fleur des histories de la terre d'Orient (1307)* / Ed. by G. Burger. – Toronto, 1988. – P. XXII–XXIII; *Eiusdem. Cilician Armenian métissage and Hetoum's «La Fleur des histories de la terre d'Orient»* // *The Postcolonial Middle Ages* / Ed. by J.J. Cohen. – Basingstoke, 2000. – P. 67–83.

¹⁶ До нашого часу збереглося принаймні 15 рукописних копій старофранцузькою і 31 копія латинською мовами (див.: Kohler C. Introduction // *Recueil des historiens des croisades: Documents Arméniens*. – Т. 2: Documents latins et français relatifs à l'Arménie. – Paris, 1906. – P. LXXXV–CXXII).

¹⁷ Ibid. – P. CXXXII–CXXVI.

¹⁸ *Hayton. La flor des estoires de la terre d'Orient* // *Recueil des historiens des croisades: Documents Arméniens*. – Т. 2. – P. 128 (французькою), P. 268 (латинською).

два з половиною століття. Їх автори працювали з абсолютно відмінною метою. Найголовніше ж, що ані М.Кромер, ані тим паче Гетум не пов'язували наведену ними інформацію із заснуванням Львова. Ба більше, польський хроніст нічого не писав про вірменських воїнів у війську Данила, а історик із Кілікії взагалі ніде у своєму трактаті не згадував ані Данила, ані Галицьку Русь, ані якихось вірменських вояків. Таким чином, скомпонувавши інформацію з нічим не пов'язаних джерел, І.Алембек не просто поєднав два повідомлення в одне, але також дещо додав від себе й, найголовніше, надав цьому абсолютно нового змісту. Як це могло відбутися? Якими були механізми настільки креативної компіляції? Яку мету переслідував І.Алембек, ідучи на очевидну трансформацію інформації своїх джерел? Як на все це могли вплинути культурний контекст Ренесансу та реалії сучасного авторові львівського середовища?

Судячи з актових матеріалів, найбільш ранні з яких збереглися з останньої чверті XIV ст.¹⁹, вірмени, які оселилися у Львові у другій половині XIII–XIV ст., були переважно купцями та ремісниками. Відомо, що князь Данило та його наступники сприяли переселенню до своїх володінь підприємливих міщан із різних країн для відновлення міст, які зазнали серйозних спустошень унаслідок татарського нападу. Із Силезії та Польщі до Львова переселялись німецькі купці й ремісники, які, подібно до інших етноконфесійних груп, утворювали автономну громаду з власним судочинством на німецькому праві («*ius teutoniscum*»). Після польського завоювання Галицької Русі (1349 р.) місцеві німецькі міщани («*cives catholici*») перетворилися на панівну групу, оскільки, як католики, користувалися підтримкою польських королів. Останні й надалі заохочували міграцію німців до міста. У другій половині XV ст. Львів перетворився на Лемберг із багатьма рисами, притаманними німецьким містам. У 1356 р. король Казимир III дарував магдебурзьке право, проте фактично ним користувалися лише міщани-католики. Представникам інших конфесій було дозволено зберегти автономне судочинство. Так, у місті сформувалися чотири «нації»: католики, вірмени, русини та юдеї.

Міщани-католики переважно трактували еретичні «нації», тобто вірмен та русинів, так само, як вони звикли трактувати юдеїв у Німеччині й Польщі (тобто, як маргіналів) і застосовували до них стратегії сегрегації та маргіналізації. Невірних («*schismatici*») не приймали до міської громади. Їх не вважали громадянами («*cives*») Львова. Усі члени міського магістрату були католиками. У центральній частині міста, захищеній муром, для вірменів, русинів та юдеїв було відведено спеціальні ділянки. Невірні не могли купувати нерухомість на вулицях, заселених католиками. Із цієї причини більшість еретиків та юдеїв мешкала на передмістях.

¹⁹ Pomniki dziejów Lwowa z archiwum miasta. – T.1: Najstarsza księga miejska: 1382–1389 / Wyd. A.Czołowski. – Lwów, 1892. – 448 s. Також перший відомий реєстр вірменів – платників податку з нерухомості у Львові від 1407 р. див.: Pomniki dziejów Lwowa z archiwum miasta. – T.2: Księga przychodów i rozchodów miasta: 1404–1414 / Wyd. A.Czołowski. – Lwów, 1896. – S.41.

Економічні права некатоліків було суттєво обмежено. Їх не приймали до ремісничих цехів. Відповідно, ремісники – еретики та юдеї – були змушені працювати нелегально, що провокувало численні конфлікти з цехами. Католики не мали права бути найманими робітниками чи домашньою прислугою в невірних купців. Це заборонила міська влада. В інтересах купців-католиків вірменам, русинам та юдеям було заборонено торгувати певними товарами²⁰. Отже, некатоліки жили в місті, захищали його від ворогів, сплачували податки, проте не були повноправними членами міської громади.

Вірменські купці були добре відомі завдяки торгівлі з Кримом, Османською імперією та Персією. Чимало їх були перекладачами в королівській канцелярії, деякі виконував дипломатичні або шпигунські доручення у країнах Сходу²¹. За необхідності вірмени надавали позички королям, а ті, своєю чергою, брали їх під свою протекцію.

У другій половині XVI ст. напруженість між вірменською та католицькою «націями» зростала. Унаслідок великих географічних відкриттів та функціонування морського шляху в Індію західноєвропейські купці без посередників постачали прянощі на свої ринки. Відповідно, вірмени, які раніше суходолом везли товари в Європу, спостерігаючи поступовий занепад традиційної сфери своєї діяльності змушені були шукати іншу нішу. Зокрема, від середини XVI ст. вони більшої уваги надавали внутрішній торгівлі в Речі Посполитій та експорту продукції сільського господарства (збіжжя), скотарства (воли), «лісових товарів» тощо до Західної Європи. Це спровокувало гостру конкуренцією, особливо в роздрібній торгівлі алкогольними напоями, яку міщани-католики традиційно вважали своєю сферою. Літом 1578 р., під час перебування у Львові нового короля – Стефана Баторія (1576–1586 рр.) – відбувся судовий процес між міщанами-католиками та вірменською громадою. Перші заявили, що з огляду на відмінність релігії та мови вірмени є чужинцями і не можуть претендувати на повне міське громадянство. Щоб отримати рівні з католиками права місцеві вірмени наголошували, що їхні предки при заснуванні міста були запрошені галицьким князем Данилом²² і поселені у Львові його сином Левом разом з іншими «націями». Таким чином, вони, як нащадки тих вірмен, не повинні трактуватися чужинцями, але співгромадянами («conspives»). У результаті король дарував вірменам, як своїм вірним підданам, рівні права з католиками²³.

Між 1597–1600 рр. міщани-католики подали скаргу королеві Сигізмунду III (1587–1632 рр.). Цього разу вони краще підготувалися у читанні історичних

²⁰ *Charewiczowa E.* Ograniczenia gospodarcze nacyj schyzmatyckich i żydów we Lwowie XV–XVI w. – Lwów, 1925.

²¹ *Baranowski B.* Ormianie w służbie dyplomatycznej Rzeczypospolitej // *Myśl karaimska: Rocznik naukowo-społeczny: Seria Nowa.* – Т.І (1945–1946). – R.XXIII. – Wrocław, 1946. – S.119–137.

²² За більш пізнім свідченням із 1597 р. львівського католицького архієпископа Яна-Димітра Соліковського (1583–1603 рр.), вірмени на судовому процесі 1578 р. продемонстрували королеві грамоту князя Данила Федоровича (насправді Романовича) (див.: *Капраль М.М.* Національні громади Львова XVI–XVIII ст.: Соціально-правові взаємини. – Л., 2003. – С.368–369).

²³ «Sed Armeni fortuna arrisit, atque Civibus Armeni decreto Regio exaequati sunt». («Проте цього разу фортуна посміхнулася вірменам, оскільки король своїм декретом зрівняв вірмен із громадянами [міста]» (див.: *Ioannis Demetrii Solicovii.* Commentarius brevis rerum Polonicarum a morte Sigismundi Augusti. – Dantisci, 1647. – P.108). Текст королівського декрету див.: *Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Упор. М.Капраль.* – Л., 2000. – С.299.

хронік. Католики визнали слушною заяву вірменів про запрошення їхніх предків, але звинуватили тих вірменських воїнів в участі у ворожих нападах, здійснюваних князями Данилом та Левом разом із татарами в 1250–1280-х рр. проти Польського королівства²⁴. Таким чином, предки львівських вірменів поставали як вороги Корони Польської та союзниками татар! Католики виграли судовий процес 1600 р. і фактично відновили стан речей до королівського декрету 1578 р.²⁵ Те, як міщани-католики сконструювали вигідну для себе версію поселення їхніх вірменських конкурентів у Львові, заслуговує на окреме дослідження. Зазначимо лише, що за основу цієї версії було взято кілька уривків з трактату М.Кромера «Про походження та діяння поляків», які було скомпоновано з уривками з інших творів і все це піддано вельми довільній інтерпретації. М.Кромер, безумовно, був авторитетом, а посилання на авторитет підсилювало позицію тих, хто приписав відомому хроністові навіть те, чого він ніколи не стверджував.

Таким чином, у Львові відбулася актуалізація зацікавлень минулим у зв'язку із судовими процесами 1578 та 1600 рр. Якщо раніше населення не надавало великої ваги питанню про заснування міста і задовольнялося легендами, зафіксованими у цей самий час допитливим Мартіном Груневегом, то відтепер почала формуватися візія минулого, яка базувалась на книжному знанні. Те, що, спираючись на аргументи, викладені у скарзі, міщани-католики виграли судовий процес 1600 р., робило їхню версію певною мірою офіційною. Королівський декрет 1600 р., хоч і не містив у собі історичної аргументації сторін, проте, віддавши перевагу міщанам-католикам, своїм авторитетом фактично легітимізував їхню версію минулого. Так у міському історичному дискурсі предки львівських вірменів остаточно перетворилися на «воїнів».

Сучасником тих подій був Іоганн Алембек. Більше того, у цей час розпочався його довготривалий конфлікт із міським патриціатом, який фактично узурпував владу в магістраті (радї та лаві). Як член «колегії сорока мужів», яка відстоювала інтереси бюргерства (середнього класу), І.Алембек провадив активну боротьбу з міською верхівкою. Він підготував кілька промов, листів та протестацій, з якими їздив до Кракова та Варшави. Матеріали для них він збирав під час роботи з актами міського архіву. Витяги з цих документів лягли в основу ще однієї його праці («Notabilia ex Actis Leopoliensibus»).

Оскільки ані в міських актах, ані в історичних працях І.Алембек не знайшов підтвержень версії про участь вірменських вояків у нападах татар і галицьких князів на Польщу, він не відтворив цієї версії у своєму творі. Натомість, побачивши у М.Кромера твердження, що «Данило, син князя Романа, ворожі угруповання князів або знищив, або до своєї волі схилив, унаслідок чого набув великої влади й одноосібну владу в Південній Русі узурпував», І.Алембек вирішив, що, напевно, саме для боротьби з іншими князями Данило й запросив вірменських воїнів. Так, предки львівських вірмен «опинилися на службі» в Данила

²⁴ Уривок скарги міщан-католиків див.: *Дашкевич Я.Р.* Древняя Русь и Армения в общественно-политических связях XI–XIII вв. (Источники исследования темы) // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования (1982 г.). – Москва, 1984. – С.195.

²⁵ Привілеї національних громад. – С.304–305.

Романовича. Логіка підказувала, що, либонь, саме за допомогу в міжусобній війні Данила з іншими князями його син Лев і поселив вірменських вояків у щойно заснованому Львові.

Можна також припустити, що І.Алембек, шукаючи більше інформації про зв'язки вірменів із татарами, натрапив на опис вірменських вояків у трактаті Гетума, як уже зазначалося, вельми популярному у XIV–XVI ст. У пізньосередньовічній та ренесансній Європі Гетум був одним із найбільших авторитетів з історії татар, і, разом із Марко Поло, одним з основних джерел знань про країни Сходу. У притаманній йому манері, І.Алембек не процитував дослівно уривок з твору Гетума, а, узявши за основу інформацію з авторитетного джерела, доповнив потрібними йому деталями. Зокрема, він замінив «конеї» («*equis*») на «мову» («*lingua*»). Добре відомо, що у часи І.Алембека львівські вірмени розмовляли тюркською (татарською, кипчацькою) мовою, яка була дуже зручною в їхніх торговельних подорожах до Кримського ханства чи Османської імперії. Також тюркською, але вірменськими літерами, львівські та кам'янецькі вірмени вели протоколи засідань судів вірменського права (збереглися актові записи XVI–XVII ст.)²⁶. Це було відоме І.Алембеку, який написав, що вірмени «використовують рідну мову під час літургії у церкві, а вдома розмовляють татарською»²⁷.

Крім того, розповідаючи про вірменських воїнів, І.Алембек доповнив оповідання Гетума кількома вказівками історико-географічного характеру, зазначивши, що вони «колись між горами Тавру та Кавказу зросли, [і] колись Кілікію зайняли». Нарешті, він спеціально підкреслив, що ці вірменські воїни були з Азії. Справді, наскільки ми можемо судити з наявних джерел, до Львова, Кам'янця-Подільського та інших міст регіону вірмени потрапляли переважно з Криму (Кафа, Судак, Солхат/Старий Крим) та міст Північного Причорномор'я (Аккерман, Кілія). Це було наслідком їх торговельної діяльності. Зв'язки з Причорномор'ям вони зберігали й у XVII ст. Більше того, сучасники І.Алембека ототожнювали татар перш за все з кримськими татарами. Відповідно, логічним здавалося, що якщо вірмени були союзниками татар, то на Русь і до Львова вони прийшли з Криму. Згодом, від 1630-х рр., саме ця версія набуде поширення (це також тема для окремого дослідження). Проте І.Алембекові важливо було підкреслити, що перші поселенці Львова – вірменські воїни – прибули саме з Азії.

Отже, якщо ми реконструювали те, яким чином І.Алембек сконструював своє оповідання про заснування Львова та поселення в ньому вірмен, без відповіді все ще залишається більш глобальне питання: чому саме вірменам він надавав такої великої ваги у сюжеті про заснування міста, задля чого здійснив спеціальні пошуки й оздобив своє оповідання кількома несуттєвими, з сучасного погляду, проте важливими для нього і потенційних читачів деталями?

²⁶ Документы на половецком языке XVI в. (Судебные акты Каменец-Подольской армянской общины)/ Подг. Т.И.Грунин. – Москва, 1967. – 328 с.; *Гаркавець О.М.* Вірмено-кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії: Каталог. – К., 1993. – 220 с.

²⁷ «*Sacra in Ecclesia nativo sermone peragunt, domi semper Tartarorum lingua utuntur*» (див.: *Alnprekius I.* Topographia civitatis Leopolitanae. – P.20).

Із чого починається Азія?

Щоби відповісти на це питання, доведеться спочатку дати відповідь на інше: чим була для І.Алембека та гуманістів загалом Азія? Одразу ж зазначимо, що образ цього континенту як украй відсталого, де живуть дикуни, напівдикуни або ж ліниві та розбещені нащадки давніх цивілізацій, нездатні до самостійного розвитку, є результатом стрімкого піднесення Західної Європи та її колоніальної експансії у цьому регіоні наприкінці XVIII – у XIX ст. В уяві середньовічної та ренесансної Європи існував прямо протилежний образ Азії, яка викликала зовсім інші асоціації в І.Алембека та гуманістів. Їх знання ґрунтувалося, з одного боку, на біблійній традиції та інтерпретації, а з іншого – на античній спадщині.

Середньовічне та ренесансне розуміння терміна «Азія» базувалося ще на географічному баченні античності, де уявним центром світу було Середземномор'я. Власне під «Азією» розуміли те, що ми сьогодні називаємо «Мала Азія», решту континенту визначали як «Велика Азія». Крім того, ще виділяли «Глибинну Азію» – землі на північний схід від Кавказу та Каспію. Згодом за цими територіями закріпився термін «Татарія». Вірменія, таким чином, сполучала Малу, Велику та Глибинну Азію, оскільки межувала з усіма трьома.

Ще Геродот застосовував поняття «Європа» та «Азія», коли для пояснення причин греко-перських воєн переповідав давньогрецький міф про викрадення Зевсом Європи з Азії. Під «Європою» він розумів досить молодий світ еллінів та їхніх сусідів варварів, тоді як усі давні цивілізації розташовані в Азії та Лівії (Африці). Тому-то Геродот і розпочинає свій твір з опису Єгипту, Месопотамії, Лідії, Мідії та Персії, зазначаючи, що саме греки запозичили з тієї чи іншої цивілізації. Для еллінів «Азія» починалася в Малій Азії. Звідси розпочинали свої подорожі їхні послы та купці. Звідси розпочав свій похід царевич Кір (401 р. до н.е.), описаний Ксенофонтом в «Анабазисі». Звідси розпочав завоювання Перської держави Александр Великий. Звідси розпочали свої завоювання в Азії римляни.

«Енея звали Енеусом, уже не паном, домінусом, себе ж то звали троянус»

Завоювавши Карфагенську державу (146 р. до н.е.), римляни утворили тут провінцію, якій дали назву Африка. Згодом (не в останню чергу завдяки новим римським завоюванням) ця назва поширилася на весь материк, витіснивши стару назву Лівія. Підкоривши Пергамське царство (133 р. до н.е.), римляни утворили тут провінцію, якій дали назву Азія. Саме тут були руїни Трої. Оспівана в «Гліаді» та «Одисеї» Троянська війна стала знаковою подією для античної та наступних середземноморсько-європейських цивілізацій, а ці дві поеми слугували зразками поетичної творчості, зокрема, і для «Енеїди» Вергілія. Уже у III ст. до н.е. серед римлян з'являється уявлення про те, що вони – нащадки частини очолюваних Енеєм утікачів, котрі залишили руїни Трої в пошуках нової Батьківщини, яку знайшли в Італії, а через кілька поколінь Ромул та

Рем заснували Рим. Згодом ця легенда набувала дедалі більшого поширення, аж поки у часи імператора Авґуста (30 р. до н.е. – 14 р. н.е.) не була уславлена у двох величезних за розмірами та значенням творах – «Історії Риму» Тита Лівія та «Енеїді» Публія Вергілія Марона. Відтепер троянське походження стало частиною національного міфу та державної ідеології римлян. Відповідно, було сформовано офіційну культуру пам'яті. Цікавою ілюстрацією може слугувати опис римським істориком Тацитом (I–II ст.) візиту в «Азію» представника правлячої династії Германіка, призначеного намісником східних провінцій у часи імператора Тиберія (14–37 рр.): «Отже, відвідавши Іліон і оглянувши в ньому все, що було гідне уваги як знак мінливості долі та пам'ятник нашого походження, він знову прямує [на кораблі] до Азії та пристає до [міста] Колофону»²⁸. Славетна Троя розташовувалася в «Азії», а її найближчими сусідами на суходолі були Кілікія (підкорена Помпеем) та Вірменія (яка в ті часи виконувала функцію буферної держави між Римом та Парфією).

У ренесансному історієписанні Рим був універсальною моделлю для наслідування («Рим – місто-володар та цар, усього світу голова», «*Roma domina et regina urbium, totiusque mundi caput*»)²⁹. Рим був «вічним містом» («*Roma aeterna*»), проте не найдавнішим, адже його заснували вихідці з Трої, тобто з Азії, які оселилися в Італії у землі латинів (згідно з версією, найбільш спопуляризованою Лівієм та Вергілієм). Початки самої Трої сягали міфічних часів, принаймні до її зведення доклали рук Геракл, Аполлон та Посейдон. Отже, якщо Рим сприймався як зразкове втілення ідеї міста, то Троя була прообразом (архетипом) міста. Троянська війна сприймалась як чи не перша історична подія, яка, власне, відокремлювала історичний час від міфічного, і була в одному ряду з походом Александра Великого, правлінням Авґуста (не в останню чергу завдяки творчості саме в його час Лівія, Вергілія, Горація та Овідія), а з біблійних подій могла бути співвіднесена з розселенням по землі нащадків Ноя після потопу або будівничих Вавилонської вежі та виходом євреїв з Єгипту.

Уже римські поети використовували Троянську війну як референтний пункт відліку історичного часу. Зокрема, Публій Овідій Назон (I ст. до н.е. – I ст. н.е.) в поемі «Метаморфози» (своєрідна міфологічна енциклопедія) писав: «Сам пам'ятаю, що під час Троянської війни я був Евфорбом, сином Пандея»³⁰. Троянська війна як межа між «до» і «після» виступає в поемі Лукреція (I ст. до н.е.): «До Троянської війни і до загибелі Трої / Багато поетів інших інші оспівало діяння»³¹.

Саме таке розуміння Троянської війни як базового концепту європейської цивілізації було притаманне й Ренесансу. Французький гуманіст Мішель Монтень (1533–1592 рр.), навіть уважаючи Троянську війну вигадкою Гомера, указуючи на її значення для культури та повсякденного життя європейців, писав:

«Яка слава може зрівнятися зі славою Гомера? Ніщо не живе в устах людей таким повним життям, як його ім'я і його твори, нічого не люблять вони так і не знають так, як Трою, чарівну Єлену та

²⁸ «igitur adito Ilio quaeque ibi varietate fortunae et nostri origine veneranda, relegit Asiam adpellitque Colopona» (*Тацит*. *Аннали*, 2:54).

²⁹ *Braun G. Civitates orbis terrarum: Urbium praeciparum totius mundi*. – Vol.1. – №45.

³⁰ «Ipse ego nam memini, Troiani tempore bello Panthoides Euphorbus eram» (*Метаморфози*. XV, 168).

³¹ «Et supera bellum Troianum et funera Troiae Multi alias alii quoque res cecinere poetae».

війни через неї, яких, можливо, насправді й не було. Досі ми даємо своїм дітям імена, вигадані ним понад три тисячі років тому. Хто не знає Гектора й Ахілла?»³².

Разом зі створенням світу, різдвом/утіленням Христа, заснуванням Риму та першою олімпіадою, зруйнування Трої було одним із пунктів відліку часу та співвіднесення різних подій на історичній шкалі, відколи розпочалися розрахунки з метою створення універсальної хронології. Цікавий зразок містить другий том атласу Г.Брауна «Міста земного кола» («*Civitates Orbis Terrarum*»), який, до речі, був уже в бібліотеці батька І.Алембека, отже був йому відомий ще до написання тим власного нарису про Львів. Зокрема, в описі Мантуї зазначено, що місто засноване за 40 років до Троянської війни. Автор (безумовно, великий патріот Мантуї) порівнює біблійну, римську та ранньохристиянську хронології, аби з'ясувати, що відбувалось одночасно. Посилаючись на авторитет Павла Орозія, він зазначав, що Рим засновано за 752 («*ante Christi Salvatorem natalem*»), а Мантую – за 1183 роки до Різдва Христового³³. Таким чином, у змаганні за давність походження Мантуя випередила Рим, причому коріння її нібито сягало в доісторичні часи – до Троянської війни!

«De fundatoribus urbium», або У пошуках славетних засновників

Міфи заснування міст були складовою частиною гуманістичного дискурсу. Одні міста намагались підвищити свій статус, виводячи походження перших поселенців від римлян і приймаючи такі епітети, як «дочка Риму» («*filia Romae*»), «маленький Рим» («*parva Roma*»), або, як у випадку з Павією та Венецією – «інший Рим» («*altera Roma*»). Деякі прив'язували своє заснування до діянь Рема, брата Ромула, таким чином прагнучи довести рівність Риму (скажімо, французьке місто Реймс вважало Рема своїм засновником). Треті, напевно з біжучих політичних міркувань, прагнули віднайти в давніх часах коріння сучасної незалежності та суперництва з Римом, стверджуючи, що їх місто так само, як і Рим, заснували втікачі-троянці (як, наприклад, флорентійські історики у XIV ст.)³⁴, або ж і перевершити Рим за давністю походження, як це сталося у випадку Мантуї.

Значна частина подібних міфів про походження міст базувалася на етимологічних вправах лексикографів, тобто подібність звучання сучасної назви з якимось відомим давнім містом або іменем біблійного чи античного героя чи бога вважалася достатнім аргументом. Так, у XIV ст. гуманіст із Верони Гільєльмо да Пастренго у своєму трактаті «Про походження» («*De originibus*», надруковано 1547 р.) виводив назву Венеції від шляхетного роду енетів з області Пафлагонія в Малій Азії, назву Генуї («*Janua*») – від імені римського бога Януса, тоді як Равенна, на його думку, завдячує своїм походженням одному з титанів, нащадків Німврода («*Nembroth*»)³⁵.

³² *Монтень М.* Опыты: Эссе. – Москва, 2007. – С.577.

³³ *Braun G.* Civitates orbis terrarum: Urbium praeciparum totius mundi. – Vol.2. – №50.

³⁴ *Jacks P.* The Antiquarian and the Myth of Antiquity: The Origins of Rome in Renaissance Thought. – Cambridge, 1993. – P.8–9.

³⁵ *Ibid.* – P.76.

Якщо одні міста виводили своє заснування (справжнє чи вигадане) від римлян, то інші намагалися довести власну причетність до троянців. Причому обґрунтування подібних претензій робилося не тільки за допомогою легенд і дуже вільного поводження з етимологією, але й із застосуванням матеріальних об'єктів чи, хоча б, натяку на них. Відомо, що після здобуття Константинополя хрестоносцями 1204 р., їхні союзники-венеціанці вивезли до рідного міста кілька скульптур та барельєфів, які встановили у самому центрі Венеції, таким чином, запозичивши в імперській столиці частину її сили та слави. У цьому ж річці, певно, слід розглядати й повідомлення німецького священника Людольфа фон Зюдгайма, який близько 1350 р. здійснив паломництво до Святої Землі. В описі своєї подорожі він зазначав, що на місці стародавньої Трої (принаймні тому, яке він уважав таким) не можна побачити жодних залишків, деякі підмурки перебувають під водою, і як тільки щось викопують відразу вивозять (мабуть, мова тут про венеціанців). Людольф був переконаний, що Венеція цілком збудована з матеріалів, привезених із Трої, що у Венеції немає жодної колони чи тесаного каменю, який би не був троянського походження. Імовірно, в основі цього оповідання лежали реальні факти експорту підприємливими італійцями старожитностей з їхніх володінь в Егейському морі. Також Людольф зазначав, що Генуя цілком збудована із залишків, привезених з Афін³⁶. Інший паломник, італійський нотарій Ніколо Мартоні з Карінолі біля Капуї, у лютому 1395 р. провів пару днів в Афінах. У своєму творі («Liber peregrinationis ad Loca Sancta») він стверджував, що в Парфеноні (в той час там була церква Панагії, яку латиняни називали церквою Діви Марії) встановлено ворота з Трої, які було перенесено сюди після зруйнування міста³⁷. Отже, використання престижного каміння (реального чи уявного) сприяло перенесенню/запозиченню слави та сили колись славетних і могутніх міст.

Там, де бракувало власних старожитностей, а «запозичувати» чужі, як це робили венеціанці та генуезці, не було можливості, доводилось їх «винаходити», аби таким чином додатково аргументувати етимологічні чи (псевдо)історичні побудови. Із першої книги «Історії Риму» Тита Лівія було відомо, що Еней та Антенор одночасно втекли з Трої. Перший висадився в Лації та лише через кілька поколінь його нащадки заснували тут Рим. Антенор прибув в область венетів/енетів та заснував Падуя. Отже, Падуя старша за Рим. Згідно з хроністом XV ст. Гільєльмо Онгареллі, падуанський юрист Ловато Ловаті (1241–1309 рр.) «випадково натрапив» у 1274 р. на могилу троянця Антенора³⁸. У пам'ять про засновника міста було зведено Арку Антенора (1283–1284 рр.)³⁹. Міська громада взяла пам'ятку під охорону і використовувала пам'ять про античного героя для політичних потреб. Антенор як засновник міста і його могила згадані в описі Падуї, уміщеному у шостому томі (1617 р.) атласу Г.Брауна⁴⁰, в якому було опубліковано й скорочений варіант опису Львова Г.Алембека. Йоганн Алембек, як і багато його співвітчизників, навчався в Падуанському університеті та, безпере-

³⁶ Weiss R. The Renaissance Discovery of Classical Antiquity. – Oxford, 1988. – P.133.

³⁷ Ibid. – P.134.

³⁸ Jacks P. The Antiquarian and the Myth of Antiquity... – P.41.

³⁹ Weiss R. The Renaissance Discovery of Classical Antiquity. – P.121.

⁴⁰ Braun G. Civitates orbis terrarum: Urbium praeciparum totius mundi. – Vol.6. – №55.

чно, знав і про походження міста, і про могилу його засновника. Цей досвід він свідомо чи ні, але застосовував і в «Топографії міста Львова».

Боротьба за троянську спадщину

Гуманісти, як і їх попередники – середньовічні інтелектуали, схильні були пояснювати нове в рамках уже відомого, що спиралося на авторитетне знання – античне, біблійне, патристичне тощо. Коли у XIV–XV ст. Європа зіштовхнулася зі зростаючою експансією османів гуманісти почали ототожнювати турків із троянцями («тевкрами») ⁴¹. Леонардо Бруні, Антоніо Панорміта, Марсіліо Фічино та інші гуманісти регулярно застосовували термін «тевкри» («Teucris») для позначення турків («Turchi»). Він фігурував у буллах та бреве папи Євгенія IV, та в офіційній кореспонденції Флоренції, Венеції й інших італійських держав ⁴². В основі цього ототожнення, з одного боку, етимологія – подібність звучання (турки та тевкри), з іншого – той факт, що ядро Османської держави включало й землі з руїнами Трої, неподалік яких розташовувалась їхня столиця (до 1395 р.) Бурса. Проте не треба сприймати цю ідентифікацію як збіг обставин – співзвучність назв та територіальну близькість. Термін «тевкри» для позначення троянців був відомий лише вузькому колу, і те, що його знайшли для ототожнення з «турками», свідчить про те, що його шукали. Так само й у випадку з територіальною ідентифікацією. Згадавши, що на землях османів є залишки Трої, гуманісти не згадали багато інших міст та держав, які існували на цій території до турків. Таким чином, маємо справу з певним стилем мислення, зі специфічною когнітивною рамкою, у межі якої намагалися вписати нові явища.

Поки османи воювали з персами, Тамерланом, болгарами та сербами все було ніби нічого. Проте коли 1453 р. вони захопили Константинополь – один зі стовпів європейської цивілізації – ставлення до них, зокрема й на символічному рівні, почало змінюватися. Із 1450-х рр. питання термінології набуло вже політичного значення. Відомий гуманіст Енеа Сільвіо Пікколоміні (1405–1464 рр.; з 1447 р. єпископ Трієста, потім Сієни) у своєму листі до Папи Римського Миколая V, написаному 1453 р., заперечував проти ототожнення турків із троянцями:

«Ті, кого тепер називають турками, не є, як дехто вважає, троянцями або персами. Вони є скіфським народом із центру Варварії; про них розповідають, що в давні часи вони мешкали по той бік Евксину та Перікейських гір, поблизу північного океану, як уважає філософ Етіхус» ⁴³.

Ставши понтифіком під ім'ям Пія II (1458–1464 рр.), Пікколоміні нібито написав (близько 1460 р.) листа султанові, в якому називав турків нащадками скіфів, а Мегмед II (1451–1481 рр.) у своїй відповіді стверджував, що турки та італійці походять від троянців, і що він помстився грекам (візантійцям) за

⁴¹ Harper J.G. Turks as Trojans, Trojans as Turks: Visual Imagery of the Trojan War and the Politics of Cultural Identity in Fifteenth-Century Europe // *Translating Cultures: Postcolonial Approaches to the Middle Ages* / Ed. D. Williams, A. Kabir. – Cambridge, New York, 2005. – P.151–152, 157–158, 168, 172.

⁴² Hankins J. *Humanism and Platonism in the Italian Renaissance*. – Roma, 2003. – P.331.

⁴³ Ibid.

смерть Гектора. Суть та сенс цього вигаданого (?) листування дуже добре передав М.Монтень:

«Не тільки окремі нації, а більшість народів намагається вивести своє походження, спираючись на його (Гомера) вигадки. Хіба не писав турецький султан Мегмед II папі Пію II: «Я вражений, чому домовляються та об'єднуються проти мене італійці? Хіба ми не походимо від одних і тих самих троянців, і хіба в мене не та ж мета, що й у них – помститися за кров Гектора грекам, яких вони нацьковують на мене?». Хіба не є грандіозною вистава, в якій королі, республіканські діячі та імператори протягом стількох століть намагаються грати гомерівські ролі?»⁴⁴.

У 1463 р. султан нібито відвідав руїни Трої та вихвалявся, що помстився за троянців, завоювавши греків. Якщо ця історія, так само, як і лист-відповідь папі, є вигадкою італійських гуманістів, це тільки підтверджує певний стиль їх мислення – нові народи вони намагалися вписати в античну картину світу.

Топос Троянської війни застосовувався в міжнародних відносинах. У межах згаданої когнітивної рамки ворожнеча у середні віки між візантійцями/греками та латинянами/римлянами своїм корінням сягала часів протистояння греків/ахейців та троянців (предків римлян) під Троєю. Середньовічні інтелектуали були завжди напоготові надати своїм монархам пояснення будь-якого конфлікту тим, що «ми» є нащадками троянців/римлян, а «вони» – греків, або навпаки⁴⁵. Ролі вже були добре відомі, залишалось тільки одягти відповідні маски.

Унаслідок османських завоювань поступово відбувалася зміна у застосуванні термінології. Термін «Азія» позначав античний та християнський періоди в історії цього регіону. Коли ж йшлося про сучасність, про землі, підкорені османами, послуговувалися поняттям «Варварія»/«Барбарія» або «Варварська Туреччина» («*Turchia barbariorum*»). Туркам було відмовлено у троянському походженні та вказано на їх скіфське/варварське коріння. Почали з'являтися спеціальні трактати, присвячені родоводу турків, серед яких одним із перших була «Книга про походження османів» («*Liber de familia Autumanorum*») Нікколо Сагундіно. У своєму «Елегантному описі Азії та Європи» (виданий 1531 р.) Пікколоміні присвятив походженню османів окрему главу (*Caput C «De Turcarum origine et moribus. Item de Ottomanorum progenie»*), в якій критикував тих, хто вважав, що турки («*Turci*») походять від тевкрів («*Teuci*»).

Азія – колыска людства, батьківщина першопредків, джерело влади

З Азії походить людство. Саме там Бог створив Адама, там народжувалися та жили перші покоління людей. В Азії мешкав Ной. Під час потопу він із родичами врятувався в ковчегу, висадившись нарешті на верхівці Арарату: «І зупинився

⁴⁴ Монтень М. Опыты: Эссе. – С.577.

⁴⁵ *Hoppensbrouwers P.* Such Stuff as Peoples are Made on: Ethnogenesis and the Construction of Nationhood in Medieval Europe // *The Medieval History Journal*. – 2006. – Vol.9. – №2. – P.204–206; *Innes M.* Teutons or Trojans? The Carolingians and the Germanic Past // *The Uses of the Past in the Early Middle Ages* / Ed. Y.Hen, M.Innes. – Cambridge, 2000. – P.227–249; *Parsons A.E.* The Trojan Legend in England: Some Instances of Its Application to the Politics of the Times // *Modern Language Review*. – 1929. – Vol.24. – №3. – P.253–264; №4. – P.394–408.

ковчег у сьомому місяці, у сімнадцятий день місяця, на горах Араратських» (Буття, 8:4). Посол французького короля до великого хана у 1253–1255 рр. французько-анець Гійом де Рубрук у своєму звіті в описі Вірменії зазначав, що на горі Масіс (Арарат) висадився Ной із родичами і там досі зберігаються залишки ковчегу⁴⁶. За свідченням Г. де Рубрука, вірмени називають гору «матір'ю світу». Марко Поло («*Li divisament du monde*», 1298–1299 рр.), який подорожував Вірменією близько 1271 р., зазначав: «У Великій Вірменії, скажу вам ще, на високій горі – ковчег Ноя»⁴⁷. Гетум із Корикоса (1307 р.) в описі Вірменії повідомляв:

«У Вірменії є найвища гора з тих, які є у світі, яка у просторіччі йменується Арарат. І на вершині цієї гори спочатку зупинився ковчег Ноя після потопу. І оскільки там лежить багато снігу, який постійно ту гору вкриває, як узимку, так і влітку, ніхто не може звестися на ту гору. Також постійно видно на її вершині чорний предмет, про який усі кажуть, що це ковчег»⁴⁸.

Отже, Арарат є найвищою горою у світі. Такою він залишався і для середньовічних християн. Більш того, саме звідси, із Вірменії, з Азії, почалося розселення нащадків Ноя, і земля знову була залюднена.

Середньовічні історики та енциклопедисти, спираючись на біблійну традицію (Вихід, 10), саме від Ноя виводили походження всіх сучасних їм народів⁴⁹. Гуманісти поступово доповнювали цю генеалогію елементами античної традиції. Так, Енеа Сільвіо Пікколоміні в «Елегантному описі Азії та Європи» (1531 р.) присвятив заселенню Азії окрему главу 98 («Які народи першими Азію населяли»; *Caput XCVIII «Qui primum populi Asiam coluerint»*)⁵⁰. Згідно з одним із варіантів, який наводив Пікколоміні, усе почалося з Вірменії, від тих людей, які вийшли з ковчегу Ноя. Далі він хронологічно поділяв заселення Азії на три етапи, використовуючи як часовий маркер Троянську війну: народи, які оселилися в Азії до неї («ante bellum Troianum»), народи, час поселення яких точно невідомо, зокрема й вірмени («et Armenii») і, нарешті, народи, які «після зруйнування Іліона в Азії змагалися» («post cladem Iliacam in Asiam puenisse») ⁵¹. В описі

⁴⁶ «Поблизу згаданого вище міста (Нахичеван – *О.О.*) розташовано дві гори, на яких, як кажуть, зупинився ковчег Ноя; цих гір дві, одна побільше другої; у підніжжя їх пліне Аракс. Там розташоване одне місто, яке називається Цеманум, що значить «вісім»; кажуть, що воно назване так від восьми осіб, котрі вийшли з ковчегу і збудували місто на більшій із гір. Багато хто намагався зійти на гору і не міг. І згаданий (вірменський – *О.О.*) єпископ розповів мені, що один чернець дуже цікавився цим сходженням, проте йому з'явився ангел, приніс йому дерево від ковчегу і сказав, щоб він більше не робив спроб. Це дерево зберігалось, як вони мені казали, у них у церкві. На (перший – *О.О.*) погляд ця гора не дуже висока, так що люди могли б швидко піднятися на неї. Утім, один старець навів мені досить переконливий аргумент, чому ніхто не повинен підніматися на неї. Назва гори Масіс, і це слово їх мовою жіночого роду. «На Масіс, – сказав він, – ніхто не повинен сходити, оскільки це – матір світу»

(див.: Рубрук Г. де. Путешествие в восточные страны // Джованни дель Плано Карпини. История монголов / Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны / Книга Марко Поло / Вступ. ст., комент. М.Б.Горнунга. – Москва, 1997. – С.184–185).

⁴⁷ Книга Марко Поло // Там же. – С.204.

⁴⁸ Hayton. La flor des estoires de la terre d'Orient. – P.128 (французькою), P.268 (латинською).

⁴⁹ Hopenbrouwers P. Such Stuff as Peoples are Made on... – P.200.

⁵⁰ Piccolomini A.S. Asiae europaeque elegantis descriptio. – Basileae, 1531. – P.272.

⁵¹ Ibid. – P.278.

Азії (Малої Азії) главу 64 Пікколоміні присвятив Троаді, а главу 67 – Іліону⁵². Гірська система Тавру поділяє цю Азію на шість частин, зокрема й Кілікію, а Вірменію відокремлює від Месопотамії⁵³. «Ковчег Ноя на горах Вірменії після потопу спочиває»⁵⁴. Кавказ сягає Індії, а свою назву отримав від вояків Александра Македонського. Пікколоміні не забуває додати, що саме до Кавказу був прикутий Прометей («Promethei miracula»)⁵⁵. Отже, античні та біблійні старожитності у світогляді гуманістів співіснують із сучасними реаліями, навіть мають більше символічне значення, тому їм присвячено набагато більше уваги, ніж, скажімо, османам, які на той час уже захопили й Малу Азію, і Вірменію.

Нарешті, гуманісти переплітали біблійну та античну традицію з героями місцевих дохристиянських міфів. Ототожнення певного біблійного персонажа з античним і варварським дозволяло створювати нові етногенетичні генеалогії. Подібний синтез був характерним для німецьких гуманістів, особливо після того, як було опубліковано «Германію» Тацита. Німецький гуманіст Іоганн Турмаер/Авентінус (1477–1534 рр.), писав, що Ной, відомий як Янус, якого німці називають «Himmel», оселився у Вірменії після потопу. Зі своєю жінкою, на ім'я Веста або Нерта, Ной є предком усіх героїв. Туїскон («Tuisco»), син Ноя, залишив Вірменію разом із багатьма героями через 131 рік після потопу. Дружина героїв, які залишили Вірменію, включала Гомера, батька Італії та діда Іспанії через свого сина Тага («Tagus»). Аск, також відомий як Аскенест або Асканій, був князем, що залишив Туїскона й оселився у Пруссії. Альбїон, також один із перших емігрантів, зайняв і назвав (на свою честь) острів, що став Англією та Шотландією. Сам Туїскон, відомий також як «Гігант»/«Велетень», є батьком німців та вендів⁵⁶. Основою для подібних генеалогій могло бути переконання, що народ, який походить безпосередньо з Вірменії, країни, де зупинився ковчег Ноя, і звідки наново почалося залюднення світу, вище за своїм статусом, ніж інші народи⁵⁷.

Таким чином, заселення Львова при самому його заснуванні саме вихідцями з Вірменії автоматично піднімало престиж міста в очах освічених читачів у відповідності як до троянської, так і до біблійної історії.

Ще далі пішов польський францисканець Войцех Дембolenцький (бл.1585 – бл.1646 рр.), генерал Товариства викупу полонених християн із турецької та татарської неволі. У 1626–1646 рр. він переважно мешкав у Кам'янці-Подільському та Львові. У час, коли європейські гуманісти конструювали престижні генеалогії кожен своїй нації, В.Дембolenцький вирішив перевершити всіх. 1633 р. він видав книгу «Вивід єдиновладної держави світу», в якій доводив першість поляків серед інших народів світу в рамках сарматського месіанізму. Першою у світі мовою була польська, якою в раю розмовляли між собою Бог та Адам. Від цієї мови походять усі інші. Відповідно поляки (скіфи/сармати) і в майбутньому мають виконати місію визволення Азії та Африки з рук невірних. Колись їхній предок Полях переніс із Лівану до Польщі трон світу. Тепер король польський має

⁵² *Piccolomini A.S. Asiae europaeque elegantis descriptio.* – P.169, 179.

⁵³ *Ibid.* – P.12, 14.

⁵⁴ «Arca Noe in montibus Armeniae post diluvium resedit» // *Ibid.* – P.98–99.

⁵⁵ *Ibid.* – P.13.

⁵⁶ *Borchardt F.L. German Antiquity in Renaissance Myth.* – P.166.

⁵⁷ *Hoppenbrouwers P. Such Stuff as Peoples are Made on...* – P.201, f.30.

перемогти турків і трон перенести у Сирію, установивши його на горі Лівану. В основі трактату, як і більшості подібних книжок, етимологія. Дуже цікава етимологія Азії та Європи. За твердженням В.Демболенцького, «Азія» називається так від слова «оживає» («Ożyja»), оскільки з неї вийшли або ожили всі сотворені живі істоти. «Європа» має називатися «народжена» («Narodysca»), оскільки в ній витворилися всі народи з первісних азійських слов'яно-поляків⁵⁸. Отже, Азія є не просто місцем зародження людства, де слід шукати престижне коріння власної нації (з троянців, нащадків Ноя – мешканців Вірменії тощо), але також джерелом влади – як політичної, так і сакральної.

Символічна географія Азії

З Азії бере початок християнство. В Азії розташовані Свята Земля та Єрусалим. Саме звідси походить більша частина найдавніших християнських реліквій. Сюди прямують прочани. Тут народився і проповідував Христос. В Азії діяли більшість апостолів, від яких безпосередньо отримали хрещення місцеві народи. Ранні християнські громади були в Малій Азії та Сирії. До них звертаються апостоли в «Посланнях», їх перелічує Іоанн Богослов в «Одкровенні». Одним із найцінніших джерел з історії ранніх християн були та залишаються листи намісника Віфінії Плінія Молодшого до імператора Траяна про християн у його провінції на межі I–II ст.

Вірменія також відіграє особливу роль в історії поширення християнства. Вірменський історик Мовсес Хоренаці (V ст.) повідомляє, що вірменський цар Абгар V (4 р. до н.е. – 50 р. н.е.), правитель міста Едесса на півночі Сирії, дізнавшись про зцілення Христом хворих, відправив посланців до Спасителя з проханням прийти до його міста і зцілити від давньої хвороби. У відповідь Христос надиктував листа апостолові Фомі, якого відніс до Абгара апостол Фадей. Той зцілив царя та інших недужих, після чого правитель Едесси й усі мешканці міста охрестилися⁵⁹. Таким чином, вірменський цар став першим державцем у світі, який прийняв християнство. Це оповідання було відоме в Європі. Знав про нього й І.Алембек. В описі вірменської громади у Львові він зазначав, що вірмени «у літургії своїй завжди згадують Абгара, першого вірменського царя-християнина»⁶⁰. У 301 р. вірменський монарх Трдат III оголосив християнство державною релігією у своєму царстві, тоді як у Римській імперії 312 р. воно лише набуло рівних прав з язичницькими культурами, а статус єдиної державної релігії здобуло тільки 395 р. Це теж було добре відоме європейським інтелектуалам. Зокрема, Пікколоміні у своєму трактаті відзначав, що вірмени вже у часи імператора Константина були християнами⁶¹.

⁵⁸ «Azja powinna się nazywać «Ożyja», bo w niej powstała czyli ożyła wszelka rzecz stworzona, żyjąca, Europa – «Narodysca», bo się w niej wszystkie narody z pierwotnych azjatyckich słowianopolaków potworzyły» (див.: *Dębołęcki W. Wywód jednowładnego państwa świata.* – Warszawa, 1633 [Електронний ресурс]: http://pl.wikipedia.org/wiki/Wojciech_Dębołęcki; http://pl.wikisource.org/wiki/Encyklopedia_staropolska/Dembolecki_Wojciech

⁵⁹ *Мовсес Хоренаці.* История Армении: Кн. 2:30–33 [Електронний ресурс]: <http://www.vehi.net/istoriya/armenia/khorenaci/02.html>

⁶⁰ «In Liturgia eorum semper recordantur Abgarii Regis Armenorum primi Christicolae» (див.: *Alnpekius I. Topographia civitatis Leopolitanae.* – P.20).

⁶¹ *Piccolomini A.S. Asiae europaeque elegantis descriptio.* – P.113.

Античний історик Аппіан Александрійський (I–II ст.) у вступі до своєї «Римської історії» окреслив кордони Римської держави: «В Азії – ріка Євфрат, гора Кавказ, царство Великої Вірменії, колхи, які живуть біля Евксинського Понту, та інші країни по берегах цього ж моря»⁶². В іншому місці він знову звертається до теми кордонів, особливо підкреслюючи Кавказ та Євфрат: «У римлян влада поширюється від крайнього заходу і зверненого до заходу океану до гори Кавказ і ріки Євфрат»⁶³. Як відомо, Євфрат бере свій початок на Вірменському нагір'ї, а на півночі Велика Вірменія сягала схилів Кавказу. (Латинською мовою Аппіан був надрукований 1452, 1551, 1557, 1582 та 1634 рр., що свідчить про його популярність у ренесансній Європі). Отже, Кавказ і Євфрат – це кордони римського світу («*Rex Romanae*») і середземноморської ойкумени у цілому. Далі на схід розташована загадкова Персія, казкова Індія та фантастичні країни й народи. Ця схема була сприйнята ранніми християнами і набула поширення у світогляді середньовічної Європи. Велике значення мав Євфрат і у християнській есхатології, де він слугував не тільки географічним кордоном між нашим і не-нашим світом, але також і кордоном хронологічним між часом людським і кінцем часів. Ось як описував наближення Страшного суду Іоанн Богослов: «Шостий ангел вилив чашу свою у велику ріку Євфрат: і висохла в ній вода, щоб готовий був шлях царям від сходу сонця» (Одкровення, 16:12). Зникнення Євфрату є знаком початку кінця, за яким світ повертається до свого первісного позачасового стану. Це також знак зникнення кордону між «нами» і «ними», між живими та померлими, оскільки всі мають постати перед суддею на Страшному суді.

На середньовічних картах світу («*mappe mundi*»), що мали колоподібну форму, Азія займала половину території, відповідно Європі та Африці відводилося по чверті. Європу та Африку розмежовувало Середземне море, від Азії їх відмежовували ріки Дон/Танаїс та Ніл. Такі мапи прийнято називати «Т-О»-картами, де «О» – це зовнішні обрії світу, а «Т» – кордони між трьома його частинами, тобто Середземне море, із Нілом і Танаїсом, що впадають до нього. Центр «Т-О»-карт завжди знаходиться в Єрусалимі. Такі карти завжди орієнтовані на схід (а не на північ, як зараз). Саме на крайньому сході картографи зображували Рай або обличчя Христа⁶⁴. Саме на сході з'являється сонце і звідти прийде Христос в останні часи («зійде Сонце правди і зцілення в промінні його» (пророк Малахія, 4:2)), щоб судити людей, як живих, так і тих, хто встане з могил у день Страшного суду. У відповідності до цих уявлень орієнтовані поховання християн – головою на захід, щоб обличчя було звернено на схід. Отже, схід був сакральною стороною світу і для європейців, розташовувався він в Азії. У регіонах довкола Єрусалиму, переважно між Середземним морем та Євфратом, картографи зображували найбільше символів (Червоне море, Вавилонська вежа, Арарат та ковчег Ноя тощо), пов'язаних зі Старим і Новим заповітами, додатково підкреслюючи значення цієї частини світу для християн.

⁶² Аппиан Александрійский. Римская история. – Москва, 2002. – С.7.

⁶³ Там же. – С.9.

⁶⁴ Münkler M. Experiencing Strangeness: Monstrous Peoples on the Edge of the Earth as Depicted on Medieval *Mappe Mundi* // *The Medieval History Journal*. – 2002. – Vol.5. – №2. – P.195–221.

Леополіс серед зірок

У давні часи люди починали якісь важливі справи, лише порадившись із ворожбитами, віщунами, астрологами та здійснивши відповідні ритуали. З античної літератури був добре відомим ритуал ворожіння за польотом птахів, здійснений Ромулом та Ремом на світанку перед заснуванням Риму та Александром Македонським перед заснуванням Александрії в Єгипті. Ритуали супроводжували й сам процес закладки міста, яке, як і людина, мало долю і дізнатись її можна було за допомогою астрології. Своє значення ця наука зберігала у середньовічній та ренесансній Європі⁶⁵.

У бібліотеці І.Алембека було кілька книжок з астрономії та астрології (№17 «Astrologia na Pargaminie», №26 «Planetenbuch», №113 «Astronomia Niem.», №116 «Sphera», №152 «Astron. Niem.»)⁶⁶. Складання гороскопів вважалося ознакою освіченої людини. Сучасник І.Алембека доктор медицини Себастьян Петрици (1554–1626 pp.), що жив у Львові у 1591–1601 pp., у своєму невеличкому щоденнику занотовував не тільки дні народження синів, але також і години, коли це відбулося⁶⁷. Безумовно, це робилося задля складання їх гороскопів. І.Алембек у «Топографії...» великої уваги надавав описові герба, який затвердив Львову Папа Римський Сікст V 15 вересня 1576 р., зокрема зіркам, там зображеним. Місто отримало свою назву від князя Лева, проте це абсолютно не заважало порівнювати його з сузір'ям Лева і вести мову про його зодіакальне значення для «міста лева». Так пізніше зробив уродженець Львова, професор Замойської академії Базилій Рудомич, коли 1651 р. опублікував панегірик рідному місту. На зворотному боці титульного аркушу вміщено герб міста, де лев зображений як сузір'я і значення кожної зірки автор панегірика розтлумачує на наступних сторінках. Зірки він ототожнював зі старостою, каштеляном, магістратом, кафедральним собором, домініканцями, єзуїтами, монастирями тощо. Цікаво, що п'яту зірку ототожнено з послідовниками «греко-русинського обряду» та вірменами, шосту – з іншими міщанами (католиками) та їх чеснотами⁶⁸. Астрономія/астрологія була дуже поширеною складовою панегіриків. Так, панегірик на честь короля Міхала-Корибута Вишневецького Б.Рудомич теж починав з його гороскопу⁶⁹. Природно, що саме сузір'я Лева на зоряному небі відповідало «місту лева» на землі. Багатолітній член міського магістрату Юзеф-Бартоломій Зиморович (1597–1677 pp.) у вступі до своєї історії міста «Потрійний Львів», над якою він працював останні двадцять років життя, у посвяті міському сенату писав: «Левові вашому, який оселився під сарматським сонцем, я вирішив додати пишності історичним факелом»⁷⁰. Далі, описуючи герб міста

⁶⁵ Westman R. Rola astronoma w XVI wieku // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. – 1982. – Т.27. – S.19–56.

⁶⁶ Skoczek J. Lwowskie inwentarze biblioteczne w epoce renesansu. – S.334–346.

⁶⁷ Diariusz S. Petrycego // *Barycz H. Sebastian Petrycy – uczony doby odrodzenia*. – Warszawa, Wrocław, 1957. – S.36–37.

⁶⁸ Rudomicz B. Leo Leopoliensis, Principis in Palatinatu Russiae Urbis. – Zamosciae, 1651. – P.81 a.

⁶⁹ Rudomicz B. Corona de lapidibus pretiosis. – Zamoscii, 1669. – P.B2.

⁷⁰ «Leoni autem vestro, in sole Sarmatico hospitanti, pompam face historiali addere statui» (див.: *Zimorowicz Iosephus Bartholomei. Leopoldis triplex // Zimorowicz J.B. Opera, quibus res gestae urbis Leopoldis illustrantur* / Ed. C.J.Heck. – Lwów, 1899. – P.4).

(«Stemma Leopoldianum»), зазначав, що він був наданий руським князем ще в давні часи, на що вказує «крижана ведмедиця (полярна зірка – О.О.), яка супроводжує цього солярного дикого звіра (лева – О.О.)»⁷¹. Справді, зодіакальний Лев пов'язаний із Сонцем. У першому томі атласу Г.Брауна (який мав у своїй бібліотеці І.Алембек) в описі міста Праги вказано астрологічні підрахунки його заснування⁷².

Усе ж таки в «Топографії...» І.Алембека немає прямих вказівок на якісь астрономічні підрахунки або гороскопи рідного міста. Проте якщо пізніші барокові автори відверто вставляли астрологічні сюжети у свої твори, І.Алембек, як представник Ренесансу, міг діяти більш витончено та завуальовано, як він часто робив, використовуючи прийом алюзії. У пізньосередньовічній та ренесансній астрології кожна країна та місто були закріплені за певним знаком зодіаку та планетою⁷³. Наприклад, до Лева з дому Сонця («Leo domus Solis») належали Рим, Париж, Равенна, Кремона тощо. Отже, знак цей був би дуже престижним для Львова. А ось до Рака з дому Місяця («Cancer domus Lune») належала «варварська Туреччина» («Turchia barbariorum») ⁷⁴, у володіннях якої була й Азія (Мала Азія), і Троя, і Кілікія. Можна дозволити собі припущення, що, описавши заснування Львова, І.Алембек навмисно згадав «вірменських азізьких воїнів», приховавши таким чином певні астрологічні підрахунки, добре зрозумілі його освіченим сучасникам, проте незрозумілі нам. Вірмени з Азії (варварської Туреччини) прибули до міста Лева. Це можна прочитати й так: Рак із дому Місяця прибув до Лева з дому Сонця. Місяць є символом ісламу, Сонце символізує Христа. Як відомо, рак рухається назад на відміну від інших істот, які становлять норму. Отже, рак – це відхилення від норми. Якщо католики – це норма (правильні християни), то вірмени-монофізити – відхилення від норми. Відтак ототожнення їх із сузір'ям Рака видається цілком можливим. Таким чином, вірмени-еретики з ісламської країни прийшли до християнського міста.

Що саме відбувалося 1270 р., який І.Алембек зазначив як дату заснування міста, на зоряному небі, в яких відносинах між собою були знаки зодіаку та різні «доми», ми, за відсутності астрологічної освіти, здогадатися не можемо. Проте І.Алембек міг таким чином навіть робити певні прогнози щодо майбуття міста, уникаючи будь-якої відповідальності (у цей час він конфліктував із міською владою), адже безпосередньо гороскопу він не склав.

Леополіс серед міст земного кола

Оскільки опис Львова І.Алембек створив для атласу Г.Брауна, логічно було б припустити, що під час роботи над «Топографією...» він наслідував певні зразки з перших томів «Міст земного кола» (1572, 1575, 1581 pp.), наявних уже в бібліотеці його батька (за даними опису майна 1588 р.). Принаймні, якщо описи міст із перших томів атласу не слугували для І.Алембека безпосередньою

⁷¹ «glacialis ursa, solari huic animali inhospita adstipulatur» // Ibid. – P.46.

⁷² Braun G. Civitates orbis terrarum: Urbium praecipuarum totius mundi. – Vol.1. – №29.

⁷³ Jacks P. The Antiquarian and the Myth of Antiquity... – P.60.

⁷⁴ Ibid. – P.289, f.230.

моделлю, то він, безперечно, не міг уникнути їх впливу. У багатьох описах міст першого тому є версії їх виникнення. За нашими підрахунками, заснування пістських міст приписувалося троянцям.

Уже в першому описі з посиланням на середньовічного англійського хроніста Готфрида Монмутського зазначено, що Лондон заклав Брут, і він мав назву «Нова Троя» («Troia nova» – «Trinovantum»). Щоправда, автор наводив й іншу версію, за якою у часи Юлія Цезаря місто оточив мурами Луд і назвав «Caier Lud», що в перекладі з британської мови значить «Місто Луда» (звідси й Лондон – «Lundres»). Далі автор повідомляв: Іоанн Зеландус вважає, що «Trinovantum», по-британськи «trenovante», треба перекладати як «orpidum novum», тобто «нове місто», а не «Troia nova» («нова Троя»)⁷⁵. Отже, в основі методики тут етимологія, яка виводила назву міста від засновника. Ця методика базувалася на співзвучності та уявленні про переключення назви в різних мовах (елементи порівняльної лінгвістики: латинської та британської мов). Характерно, що автор не формулював власної гіпотези, а наводив версії різного походження. З іншого боку, в описі є елементи критики традиційної міфології, заснованої на псевдоетимології.

Опис Парижу, який називався «Лютецією паризіїв» («Lutetia Parisiorum»), був набагато простішим. Автор зазначав, що місто заснував троянець Парис, котрий походив від нащадків Яфета, сина Ноя, якого джерела називають вісімнадцятим кельтським королем Галлії. Обидві версії першої частини давньої назви Лютеція базуються на псевдоетимології, на принципі співзвучності⁷⁶. Стосовно Риму наведено відому версію (з посиланням на Діонісія Галікарнаського) про Ромула – нащадка Енея, який із троянцями прибув до Італії⁷⁷. Автор опису Генуї («Genua» – «Janua») наводив кілька варіантів заснування міста. За одним із них місто збудував Янус, цар Італії в давні часи, за іншим – троянський цар Ян⁷⁸. Іспанське місто Ечіа, Астір або Астіріс («Astir, sive Astigis, vulgo Eciia») заснував троянський герой Астір, який був візничим колісниці царя Мемнона, учасника Троянської війни, після якої він приплив до Іспанії⁷⁹. Майнц («Moguntia») в Німеччині просто заснував якийсь троянець («Troianus»)⁸⁰.

Набагато менше «зусиль» до урбанізації Європи доклали вороги троянців – греки. У першому томі лише одне місто – Лісабон («Olisipo nunc Lisbona») – має як засновника Одісея/Улісса («ab Ulisse conditam»)⁸¹. Це може вказувати на меншу популярність засновників-греків порівняно з троянцями. Певний виняток становив хіба що Геракл/Геркулес. Місто Нім («Nemausum») засноване його сином Немаусом («a Nemauso Herculis filio»)⁸². Пуат'є («Pictavis») заснували пієті («Pietii») – нащадки Гераклових синів Агафірса та Гелона⁸³. Стосовно угорської столиці Буди наведено дві версії. За однією – її заснував Буда, брат Аттіли,

⁷⁵ Braun G. Civitates orbis terrarum: Urbium praeciparum totius mundi. – Vol.1. – №1 a.

⁷⁶ Ibid. – №7.

⁷⁷ Ibid. – №45.

⁷⁸ Ibid. – №44.

⁷⁹ Ibid. – №5.

⁸⁰ Ibid. – №37.

⁸¹ Ibid. – №1.

⁸² Ibid. – №9.

⁸³ Ibid. – №8.

за іншою – будини, яких згадував Геродот⁸⁴. Проте всіх конкурентів перевершило німецьке місто Трір («Treveris»). Читач атласу міг дізнатися, що його заснував Требета («Trebeta»), син Ніна та Семіраміди з Ассирії, за 1947 років до Різдва Христового, у часи Авраама⁸⁵.

Водночас треба зазначити, що автори описів згаданих вище міст не сконструювали ці легенди, а лише використали те, що було вигадане до них. Саме тому вони наводили дві або й більше версій походження певного міста, не надаючи переваги жодній. Деякі, як автор опису Лондона, удавалися й до критики. У часи видання атласу Г.Брауна пошук престижних предків уже починав сприйматися радше як літературний прийом, данина традиції, аніж виявлення справжньої давнини.

У XVI ст. дедалі частіше почали лунати критичні голоси супротивників міфології. Шотландський історик Джон Мейджор (1469–1550 рр.) у своїй «Історії Великої Британії» (1521 р.) відкинув оповідання про Скоту («Scota»), дочку фараона, від якої Шотландія («Scotland») нібито й отримала свою назву. Ще далі пішов італійський історик Полідор Вергілій у своїй «Історії Англії» (1534 р.). Він піддав критиці оповідання Готфрида Монмутського⁸⁶ про Брута, сина Сильвія, нащадка Асканія, сина Енея, який прибув до Британії за велінням богині Діани, знищив місцевих велетнів та дав острову власне ім'я. Полідор Вергілій зазначав:

«Ані Лівій, ані Діонісій Галікарнаський, який писав уважно про римські старожитності, ані хтось з інших авторів ніколи не згадував цього Брута, який також не згадується у хроніках бритів, оскільки давно вони втратили усі книги своїх пам'яток, як зазначає Гільда, який писав близько 580 р. нашого Спасителя. [...] Утім, у старі часи вони спокусилися на це право та свободу, що багато націй були настільки зухвалі, що виводили початки свого родоводу від богів (особливо римляни), уявляючи, що походження їхнього народу або міста могло б бути більш шляхетним та процвітаючим»⁸⁷.

Французький історик Етьєн Паск'є в «Дослідженнях Франції» (1560 р.) не тільки поставив під сумнів троянське походження галлів та існування Франсіона, від якого походить ім'я французів, але у цілому дав пояснення явищу пошуків славетних предків:

«Щодо троянців, то справді вражає що кожна нація згідна відчувати вельми почесним виводити свій давній родовід від зруйнування Трої. У цей спосіб римляни заявляють, що їхнім предком був Еней, у французів – Франсіон, у турків – Туркус, у британців – Брут, а перші мешканці Адріатики вихваляються Антенором. Так, ніби Троя була колиською рицарів, які відповідали за початок

⁸⁴ *Braun G.* Civitates orbis terrarum: Urbium praeciparum totius mundi. – Vol.1. – №41.

⁸⁵ *Ibid.* – №36.

⁸⁶ Більше про міфологічні конструкції Готфрида Монмутського див.: *Ingledeu F.* The Book of Troy and the Genealogical Construction of History: The Case of Geoffrey of Monmouth's *Historia regum Britanniae* // *Speculum*. – 1994. – Vol.69. – №3. – P.665–704.

⁸⁷ *Burke P.* The Renaissance Sense of the Past. – New York, 1970. – P.71–72.

всіх інших країн, і ніби Боже провидіння спричинило зруйнування однієї нації аби піднести до слави сотню інших. Щодо мене, то я не наважуюсь ані заперечувати цю думку, ані прийняти її. Мені здається, що це дуже делікатне питання – дискутувати про походження націй. Оскільки спочатку вони були настільки незначні, що античні автори не турбувалися витратити свій час на обговорення їх початків, так що потроху пам'ять про ці початки цілком зникла, чи була замінена на гарні, проте неправдоподібні міфи. Подібну помилку роблять ті, хто даремно намагається розповісти нам на основі збережених свідчень та етимології, хто був засновником кожного міста. Не те, щоб я хотів сказати, що це ніколи не буде можливим, але що це можливе лише тоді, коли князь чи великий правитель навмисно вирішив збудувати якесь місто чи зробив його незалежним із надзвичайною величністю. Так, Константинополь був заснований Константином, а Александрія в Єгипті – Александром Великим»⁸⁸.

Проте, тільки у XVII ст. Західна Європа поступово позбулася своїх «троянських коренів».

Звернення до троянських предків мало місце й на українських землях Речі Посполитої. Сучасник І.Алембека – Мартін Ґруневеґ (1562–1606 рр.), уродженець Ґданська (у 1582–1588 рр. прикажчик на службі у львівського купця вірменина Асадура), під час комерційної подорожі 1584 р. перебував у Києві і зазначив у своєму щоденнику, що деякі кияни вважають, ніби їхнє місто стоїть на місці стародавньої Трої: «Багато з них також вірить, що Троя стояла на тому самому місці»⁸⁹. М.Ґруневеґ піддав критиці місцеву троянську легенду: «Відомо також, що Троя лежить у Малій Азії, близько 300 миль від Києва»⁹⁰. Ця легенда була відома й Себастьянові Ґленовичу, який критикував її у своїй поемі «Роксоланія» (1584 р.):

«Скрізь на левадах тут видно каміння зруйнованих мурів, / Залишки давніх руїн травами вже поросли. / Дехто гадає, що тут слід шукати фрігійську Трою, / Та, як на мене, пустий звук – оця видумка їх. / Де оті ріки сьогодні, які б фарбували так вовну, / Як твоя, Ксанфе, колись чиста вода для пиття? / Ну ж, покажи Сімоєнтові води та Іди джерела, / Саме отам, біля них, древня Троя була»⁹¹.

Відомий польський поет Ян Кохановський (1530–1584 рр.) критикував середньовічну легенду про походження чехів та поляків від Чеха й Леха⁹².

З іншого боку, цілком ігнорувати троянську традицію було неможливо. Вона мала вповні очевидну функцію: доводячи своє троянське походження, політична спільнота на локальному та національному рівнях могла досягти визнання її гідним членом посттроянської паневропейської співдружності⁹³. Саме формула

⁸⁸ Ibid. – P.73.

⁸⁹ Ґруневеґ М. Славнозвісне місто Київ // Всесвіт. – 1981. – №5. – С.207.

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Ґленович С.Ф. Роксолані // Українська поезія XVI ст. – К., 1978. – С.153.

⁹² Malicki J. Legat wieku rycerskiego: Studia staropolskie dawne i nowe. – Katowice, 2006.

⁹³ Hoppensbrouwers P. Such Stuff as Peoples are Made on... – P.203.

«вихід – мандрування – прибуття», що базувалася на оповіданні про переселення троянців із Малої Азії до Італії, була основою більшості етногенетичних концепцій у середньовічній та ренесансній Європі⁹⁴.

Гуманісти творили в рамках культури нюансу. «Образ був усім, і історієписання було засобом творення (чи руйнування) образів... Репутація залежала від дій чиїхось безпосередніх предків такою ж мірою, як і від його особистих учинків. Живі та мертві були пов'язані разом в один континуум, тканина якого ви ткана наративами істориків»⁹⁵.

Іоганн Алембек ніколи не вдавався до міфології та псевдоетимології. Його основним прийомом були більш витончені алюзії. Не бажаючи писати/вигадувати те, що не мало під собою якихось підстав, писемних джерел або матеріальних свідчень, І.Алембек використовував алюзії, які мали не стільки інформативне, скільки композиційне значення, допомагали йому сформуванню твору та справити на читача бажане враження. Саме тому він спеціально виділив поселення у Львові під час заснування міста «вірменських азійських воїнів», ненав'язливо підкресливши зв'язок міста як з Азією – колискою всіх народів та героїв, так і з Вірменією. Відповідно, виникала алюзія до Риму, який був заснований нащадками троянців – вихідців з Азії, тоді як при заснуванні Львова в ньому були поселені вірмени – вихідці з Азії. Це автоматично піднімало престиж міста, розташованого десь на кордоні з Татарією, в очах освічених західноєвропейських читачів.

⁹⁴ Hoppenbrouwers P. Such Stuff as Peoples are Made on... – P.197, 201.

⁹⁵ Ianziti G. Leonardo Bruni, the Medici, and the Florentine Histories // Journal of the History of Ideas. – 2008. – Vol.69. – №1.

The article deals with the Renaissance urban historiography and mythography. Author puts the description of L'viv foundation by Johannes Alembek into wider context of Renaissance historical writing. Starting with the question why J.Alembek in his narrative devoted the main attention to the invitation of Armenian warriors by the princes Danylo and Lev, the article then examines issues what models of a city foundation were seen as prestigious and why. The article analyses Renaissance concepts of time and ethnogenesis, as well as representation of "Troy" and "Asia" in humanist literature.

Д.С.Вирський*

**АНОНІМНИЙ «КАТАФАЛК РИЦЕРСЬКИЙ» (1650 р.)
ПРО ПОЧАТОК КОЗАЦЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (КАМПАНІЯ 1648 р.)**

Розглядається маловідомий анонімний твір 1650 р. «Катафалк рицерський», який містить оповідання про початок Козацької революції середини XVII ст. Проаналізоване представлення його автором історії козацько-польського конфлікту, котрий поданий як міжнаціональний, та хроніка подій кампанії 1648 р., яка містить чимало досі незнаних фактів.

Початок Козацької революції та «трійця» перших великих перемог Богдана Хмельницького 1648 р. (Жовті Води, Корсунь, Пилявці), а також гучна кампанія 1649 р., завершена сприятливим для України Зборівським договором, здавна викликали величезний дослідницький інтерес. Тим «приємніше» для фахівця зауважити, що джерельна база цих подій досі не вичерпана. Так, із-поміж ранніх історіографічних реакцій на початок Хмельниччини виокремлюється майже недосліджене джерело з історії тих подій – анонімний твір «Катафалк рицерський»¹ («Katafalk Rycerski Wielmożnemu Jego Mości Panu Mikołaiowi z Dambrowice Firleiwu Staroscicowi Trembowelskiemu, Rotmistrzowi I.K.M.» із доданими практично самостійними творами²).

Відомий польський бібліограф кінця XIX – початку XX ст. К.Естрайхер атрибутував його як твір Самуеля Твардовського, але це видається дуже сумнівно. Нещодавно І.Тарасенко, українська дослідниця «Війни домової» С.Твардовського, солідаризувалась із приписуванням саме йому авторства «Катафалка», але аргументів на підтвердження, окрім згадки про те, що в обох творах описуються більш-менш однакові події, не навела³. Авторів цих рядків виявити якісь безсумнівні стилістичні та смислові збіги «Катафалка» з творами С.Твардовського («Війна домовою» чи її перший окремо виданий уривок – «Війна козацька») не вдалося, а коло авторів-шанувальників Фірлеїв (ім присвячено «Катафалк») доволі широке, аби «зацикловатися» саме на С.Твардовському (далекому родичеві Фірлеїв). На цей час відомі два екземпляри твору – повний, котрий зберігся в бібліотеці Варшавського університету⁴, і з кількома втраченими сторінками (с.28–29, 70–71, 84–85) у книгозбірні в Курнику (Познань)⁵.

* Вирський Дмитро Станіславович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ української історіографії.
E-mail: vyrsky@yahoo.com

¹ За описаними подіями 1648–1649 рр. твір зазвичай датують 1649-м роком, але згадка Станіслава Лянцкоронського як «нині брацлавського воеводи» (с.135) має віднести його до 1650 р.

² «Kathastrophe Katafalku abo Zal po Zalu Wielmożnych Ich Mści. Jego Mości Pana Piotra z Dambrowice Firleia Starosty Trembowelskiego, y Iey Mości Paniey Jagnieszki z Hoczwie Firleiowey Starosciney Trembowelskiey, z śmierci Henryka Firleia młodszego Synaczka, który czternastego dnia, po Pogrzebie Starszego, umarł. XXX. dnia Maia, Roku Panskiego M.DC.XL.IX. Wiekę swego Miesiąca trzynastego», «Pamiętka wieczney Sławy Iaśnie Wielmożnego Jego Mości P. Andrzeia z Dambrowice Firleia Woiewody Sendomirskiego, Woysk Koronnych Hetmana».

³ Тарасенко І.Ю. «Wojna Domowa» польського хроніста С.Твардовського як історичне джерело та пам'ятка історичної думки. – К., 2011. – С.78–80. Загалом «Катафалк» перебував на периферії уваги дослідниць, відтак опрацьовувався дещо принагідно й фрагментарно.

⁴ Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego. – Sd.713.822 (mf.8903).

⁵ Biblioteka Kórnicka PAN. – Sign.1628 (mf.5992). Видання доступне й завдяки ресурсу «Wielkopolska biblioteka cyfrowa» (див.: [Електронний ресурс] <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=84024&from=FB>).

Цілий твір, що став предметом нинішнього аналізу, складається з трьох практично самостійних частин із власними назвами. Кожна написана з приводу смерті 1649 р. певних представників родини Фірлеїв – юнака Миколая, сина старости теребовльського Петра Фірлея (помер перед 5 жовтня 1650 р.; с.1–75); зовсім немовляти (2–30 травня 1649 р.) Генріка, молодшого сина того таки Петра Фірлея (с.77–88); а також заслуженого старця, воєводи сандомирського і гетьмана коронного війська Анджея Фірлея (с.89–152). Судячи з усього, саме в оточенні теребовльського старости Петра Фірлея слід шукати автора «Катафалка» (якщо С.Твардовський звичайно виопуклював діяння своїх земляків-великополян, то, за цим показником, анонім мав бути краянинуом шляхти з Руського або сусіднього Люблінського воєводства, тобто з українсько-польського етнічного кордону)⁶.

Для українознавця найбільший інтерес становлять перший і третій панегірики, адже участь у війнах із козаками головних героїв обох цих творів схилила оповідача-панегіриста до детального представлення історичних епізодів. З огляду на обмежений обсяг статті нижче представлено аналіз лише тієї частини тексту пам'ятки, що торкається генези козацько-польського конфлікту та історії кампанії 1648 р.

Приводом докладно звернутись до козацької теми для автора твору стала Пилявецька битва 1648 р. – найбільше на той момент «переживання» сучасників. У ній брав участь і М.Фірлей із родичами (ця подія стає темою третьої віртуальної «таблиці»-меморіальної дошки, що уявно увічне чини героя твору). Маркер «козацькі війни» (на берегах сторінки з віршами) прямо демонструє, що стало поштовхом до рефлексій над козаччиною. Подальший опис історії козацтва містить чимало оригінальних елементів, які доти не з'являлися в річесполитському дискурсі про козаків. Так, автор відразу окреслює їх як «народ» (популярну тезу про те, що це, мовляв, не нація, а лише військове формування, він цілком ігнорує).

Далі більше. Він подає природні кордони цього народу (на берегах сторінки гасло «Козацькі предки» підкреслює споконвічність окреслених меж) – «почавши від Бугу (р. Південний Буг – *Д.В.*) розлігся він (себто козацький народ – *Д.В.*) по полях аж до Порогу твого, Доне, де лучиш води з Меотійським озером (Азовським морем – *Д.В.*)», далі «аж до Волги» і «по берегах Понтійських (Чорному морю – *Д.В.*)». Отже, по-перше, автор не ділить козацтво на донське й запорізьке, а по-друге, відсунувши його в Дике Поле, ігнорує городове та відмовляє козакам у будь-якому праві «на волості», себто осілі терени України. Таким чином, з ідейного погляду маємо тут дбайливо вишпеканий стереотип, дуже популярний і згодом (Січ – мати, Великий Луг – батько й т.д.), що лише Запоріжжя – то природна батьківщина козацтва.

Зрозуміло, що в таких диких місцях живуть і мешканці-дикуни. Саме дикунську карикатуру змальовує автор, оповідаючи про триб життя козаків – вони «бавляться кобзою» (на берегах сторінки гасло «Кобзаки», здається, подає оригінально-сміховинний варіант етимології слова «козаки»), п'ють горілку («воду курену в мідних котлах»), і п'яними ними вкриті всі навколишні «зелені мурави».

⁶ Відомий панегірик на смерть П.Фірлея, виданий у Варшаві близько 5 жовтня 1650 р. Г.Мокрським, «пробошем деновським» (м. Динів/Динув над Сяном, нині у Польщі) (див.: *Męstwo sławney u nieśmiertelney pamięci [...] Piotra Firleia [...] Przez X. Hyacintha Mokrskiego Proboszcza Denowskiego. Die 5. Octobris, 1650*). Утім прозова, а не віршована його форма та відсутність примітних збігів із «Катафалком рицерським» не дає підстав запідозрити спільне авторство, але гіпотезу про походження автора «Катафалка» з польсько-українського прикордоння радше підтверджує.

Годуються дичиною (дикими кіньми, ведмедами, лисами та взагалі тут край, багатий на будь-якого звіра). Займаються риболовством на Дніпрі й інших річках (тут також, через гасло на берегах сторінки, акцентовано на місцевій дикунській назві для рибалок, запозиченій із татарської мови, – «балакші») ⁷.

Далі автор згадує про «історичну» славу козаків, уписує їх у так-сяк знані респектабельні «рамки» старовини-античності (гасло «Русь, або Предки козацькі на греків і турків воюють»). Морські походи русі на Візантію («грецькі краї») оповідач отожднює з козацькими рейдами проти турків. До речі, в описі історичного походження роду Фірлеїв автор «Катафалка» – великий шанувальник сарматизму – спокійно залучив до «сарматів» перших руських князів ⁸ (під гаслом «Княжата руські перші» читаємо «А тут Ігор із Трувором займають трони; і Курик [=Рюрик] третій із ними; де зимні Тріони ⁹ сарматам доблесним назначили країни: не бажаючи, аби між ними мешкати мав хтось інший») і навіть згадував «сарматських антів». Не сумнівався він також і в тому, що сармати («асармати») і скифи – то «яфетове плем'я». Отже, спорідненість та історичний зв'язок між русинами й поляками оповідач не заперечував.

Оригінально подані у творі козацько-татарські стосунки. Про жодну природну ворожнечу тут не йдеться. За текстом, татар на козаків нацьковують турки, аби помститися за згадане вище піратство. Козаки ж, на думку автора, хоробрі від страху, бо за природою це народ не мужній і «хитро сміливість у них жадібністю відміряється» (аби підкреслити цю думку, на берегах сторінки вміщено гасло-твердження «Козаки і русь ніколи мужніми не були»). Проти татар вони самі нічого вдіяти не можуть і кличуть на допомогу поляків. Останні ж мобілізуються надто повільно (що автор уважає вадою), відтак татари встигають наробити чимало шкоди та нагнати страху на пограниччях.

Далі автор пояснює, чому поляки захищають козацькі землі. На його думку, початок цьому поклав король Казимир – напевно, тут мається на увазі Казимир III Великий (1333–1370 рр.), який, підкоривши Галичину й частково Волинь, почав іменуватися «королем Русі». Панування на руських теренах оповідач усіяло глорифікує – під захистом польських хоругв, які мужньо б'ються з татарами, відбувається постійна колонізація нових земель. Вона посприяла відродженню й «племені давніх риболовів» (це він ще про давньоруських бродників нічого не чув, але до хозаризму доморослих апологетів козащини кінця XVII–XVIII ст. тут лише один крок), які, відчувши забезпечений поляками тил, почали «прагнути відновити звичаї давніх батьків». Це, за автором оповіді, точка відліку історії вже власне козацтва (на берегах сторінки гасло «Козаки починаються»). У цьому ключовому місці оповідач змальовує первісну

⁷ Поява цього мотиву в тексті «Катафалка» разом з іншими наведеними даними з історії «дореволюційної» козащини змушує запідозрити знайомість автора з твором С.Шимановського «Марс савроматський» (Варшава, 1642 р.). Про нього див.: *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України. – К., 2008 (ч.1, підрозділ 4.4: «Новий самостійний сюжет – «війна козацька» («Марс савроматський» С.Шимановського etc))».

⁸ Тут слід згадати, що Фірлеї також уважали себе спорідненими з руськими князями (від самого Володимира Святого включно) – отже не дивно, що князівська давньоруська традиція потрактована автором «Катафалка» цілком прихильно. Як писав оповідач: «У Русі потім (себто після Володимира – *Д.В.*) різні згодом були княжата, доки у віки пізніші в твоїх, поляку, рицарів отих злучилися; однак і так зацності не втратили».

⁹ Тріони – сузір'я Великої і Малої Ведмедиць (отже «зимові Тріони» – Полярна зірка?).

козацько-польську іділію. Козаки ж бо «мужніх відваг польських стають помічниками // сміливо при них татарські збираючи тайники». І щораз додаючи полякам охоти, уже не бажають жодної іншої роботи, як тільки в полі звіра стріляти, рибу ловити та вести військовий триб життя.

Першим організатором цього таки військового ладу оповідач називає «відважного поляка» Орішовського (Ян Орішовський, козацький очільник 1580-х рр.), який став першим гетьманом. Та й решта старшин, за автором «Катафалка», на зорі існування козаччини були з поляків («поляки сотні ведуть, поляки очолюють: аж і ці [козаки] рицарського вишколу доходять»). Під таким добрим керівництвом козаки «грабують татар або турецькі краї плюндрують», відновлюючи вже підзабуті звичаї – у «легких човнах через море плавають крадькома» і «міста несподіваним беруть випадком». Тут важливо зауважити, – думка про те, що первісне (а отже справжнє) козацтво цілком контролювалося польським урядом і що поляки склали його старшинський корпус активно популяризувалася, аби історично обґрунтувати нав'язану козаччині ординацію 1638 р. А що мотив цей добре засвоїв невідомий оповідач, свідчить і пасаж, зроблений на самому початку твору, де йдеться про сучасних неприятелів Речі Посполитої – «На бідного поляка. Тут козак до зброї від нього (себто поляка – Д.В.) навчений».

Далі автор «Катафалка» вирішує пояснити походження назви «козак». На його думку, люди ці «козаками названі чи то з татарської невільниками, чи то за гулящим способом життя», адже, повторюється він, «знаю, про жодні вони не дбають достатки – при горілці тільки в кобзи грають».

Оповідач твердить, що до світу привілейованих верств Речі Посполитої козаків увів король Стефан Баторій (гасло на берегах сторінки «Перші права від короля Стефана»). Останній надав їм «права» і «вольність» за службу під час «московських війн» (Лівонська війна 1558–1583 рр.). Утім, козаки швидко виявили невдячність, піднявши повстання під проводом К.Косинського. Але мужністю князя В.-К.Острозького ці «віроломні» загинули в битві під П'яткою (1591 р.), де, пригадає оповідач, «до сьогодні слинуть зрадників численні могили».

Реєстр козацько-польських конфліктів («війн козацьких») продовжує повстання під проводом С.Наливайка. За автором, «зраду Наливайка» підтримала «грумада нетрудащих молодців», які, утім, під Лубнами, кров'ю заплатили за свою сваволю. А увінчав польську «справедливість» за вчинки С.Наливайка кат «на ринку Варшавському».

Наступний пасаж про те, що «знати потім бунти різні, які, однак, приборкувала мудрість наших гетьманів, а зухвалих громила» відноситься до неконкретизованих виступів між повстанням С.Наливайка 1596 р. та Куруківською кампанією 1625 р. Це певна інтермедія до оповіді про гучні козацькі війни 1625, 1630 і 1637–1638 рр. (наступні гасла «Війна Куруківська», «Війна Переяславська», «Війна Кумейська»). Утім, важливо, що автор «Катафалка» вважає козацькі виступи не окремими розрізненими історичними випадками, а тривалим і системним процесом – постійним клопотом Речі Посполитої. На Куруковому озері, на думку автора, козаки «злість свою відкрили», але нічого не досягли, «загнані за Ведмежі Лози» коронним гетьманом С.Конецьпольським, який захопив козацькі табори і «у карби» увігав козацтво. Він скоротив козацькі вольності і продемонстрував їм силу польського зверхника.

Новий раунд конфлікту стався під «залитим кров'ю» Переяславом. Тут «звикала зрада хлопству звиклих сил» додавала. Цей пасаж можна тлумачити як визнання «професіоналізації» повстанців, які йдуть на боротьбу свідомо, а не спонтанно. І хоч, за словами оповідача, мужністю й відвагою «польського жовніра» той самий гетьман С.Конецьпольський кров'ю усмирив бунт, це не допомогло розв'язати проблему. Невдовзі все почалося знову, коли, разом із Павлюком, козаки піднялися на нове повстання (1637 р.). Про нього автор «Катафалка» оповідає докладніше. Так, повстанці під Кумейками напали на «малу горстку» польського війська, намагаючись його табором «стоптати» і знищити. Утім, Бог «зрадникам» не допоміг і козаки «гинуть побиті» та втрачають «армату»-артилерію. Їх рештки, обложені в Боровиці над Дніпром, змушені видати свого гетьмана і старшину та присягнути на нових «правах», урізаних «як зрадникам».

Оповідач не шкодує похвал польному гетьманові М.Потоцькому, який під Кумейками виявив власну мужність – особисто повів у бій драгунську хоругву під щільним вогнем супротивника. Так само славить він і сина гетьмана – Петра Потоцького, який під нищівним вогнем атакував та захопив зі своєю хоругвою козацький табір. Та й усіх польських жовнірів автор «Катафалка» підносить за мужність, адже вважає, що їх під Кумейками було лише неповних 2 тис. супроти 23 тис. повстанців.

Зауважив оповідач і участь Б.Хмельницького в повстанні 1637 р. (гасло на берегах сторінки «Хмельницький зрадник і там»). Знає він про підпис майбутнього гетьмана під капітуляцією в Боровиці¹⁰. Пересмикуючи цей факт, автор «Катафалка» заявив, що той «старий зрадник» і не збирався дотримуватися слова, адже повстанці «ледве по присязі» відновили війну, проливаючи «потоки невинної крові» (отже, фактично, Б.Хмельницького зроблено відповідальним за виступ Я.Острянина в 1638 р.). Про те, що козаки-реєстровці, серед яких, напевно, перебував і Б.Хмельницький, у кампанії 1638 р. билися на боці урядових військ оповідач не згадав.

Війну 1638 р. невідомий автор подає як цілковито програшну для козаків-повстанців. Мовляв, їх, уже погромлених по різних місцях, гетьман М.Потоцький «на Старці» витягнув як «лисів облізлих з ям». Героєм тієї кампанії в «Катафалці» оголошується Я.Вишневецького, який «не проминув жодної оказії», аби виказати свою мужність і допомогти перемозі.

Весь цей екскурс до історії козаччини передодня революції 1648 р. оповідачеві потрібний, аби вказати «зради хлопської способности». Цей сюжет, за твердженням автора «Катафалка», украй актуальний «у нинішній хвилі».

Видається, що цей історико-аналітичний фрагмент узагалі становить вершину річпосполитського «дискурсу про козаків» і до створеного тут життєздатного (за тривалістю використання його положень) наративного образу пізніші домодерні історики мало що додали. Єдине, що він «втротив», порівняно з попереднім

¹⁰ Імовірно, авторів «Катафалка» була знайомі праці Ш.Окольського про козацькі війни 1637–1638 pp.: *Okolski Sz. Diariusz transactey woienney miedzy woyskiem Koronnym y zaporoskim w roku 1637 miesiaca grudnia przez [...] pana Mikołaja z Potok Potockiego [...] szczęśliwie zaczętey y dokończoney...* – Zamość, 1638; *Idem. Kontynuacya diaryusza woiennego czulością [...] hetmanow koronnych, ochotą [...] rycerstwa polskiego nad [...] Kozakami w roku 1638 odprawiona.* – Kraków, [після 31.I.]1639. Саме з першої із них оповідач міг запозичити інформацію про Б.Хмельницького.

доробком козакознавців, це візію можливості взаємовигідної інтеграції козацтва до світу Речі Посполитої. Утім, це зайвий раз підтвердило тезу, що стан розпалу війни сприяє озвучуванню радикально «націоналістичних» тлумачень минулого.

Далі автор «Катафалка» переходить до безпосередньої оповіді про сучасну йому війну під проводом Б.Хмельницького. Причому підвівши читача всім попереднім історичним екскурсом до думки про природність польсько-козацького конфлікту, оповідач не зупиняється на причинах і приводах нового раунду боротьби, натомість він одразу розгортає масштабну картину битви на Жовтих Водах, що перервала вервечку польських звитяг.

Автор у трагічних барвах славить вірність синівському та жовнірському обов'язку Стефана Потоцького, сина великого коронного гетьмана М.Потоцького, який був формальним командувачем польського війська під час Жовтоводської битви. Сама доля, мовляв, ополчилася проти нього й лише зрада допоміжних підрозділів з українців, а також хитрість Б.Хмельницького, який зумів перетягти їх на свій бік плюс вступив у союз із татарами, здолали мужність вождя та його жовнірів. Із-поміж польських героїв битви названо Стефана Чарнецького, Яна-Фридерика Сапегу, Яцека Шемберка, Станіслава-Михайла Кричевського і «не раз досвідченого» Станіслава Олдаковського. Сам С.Потоцький був поранений пострілом, але до останку тримався як гідний син Бога і Вітчизни.

Цікаво, що головними зрадниками оголошено тут «руських драгунів» («німців, у Русі роблених»), які вогнем зі своїх мушкетів «окоротили» лицарську мужність поляків. Автор «Катафалка» знову мовчить про те, що спочатку козаки-реєстровці були на боці урядових військ (це ж бо суперечить його підходу до козацтва як цілісної ворожої сили для держави). Він лише згадує про розправу козаків «зі своїми», які «в них проти крові польської вірність якусь чують». Йому відомі троє таких постраждалих: «Ілляш» (Ілляш Караїмович, «старший» над реєстровцями), «Клиша» (Яків Клиша/Клищенко¹¹) та «Барабашенко» (Іван Барабаш, військовий осавул реєстровців).

Наступним кроком козаків-повстанців була інформаційна диверсія щодо головних сил коронного війська, здійснити яку вислали козака Маличенка¹², що видав себе за біглого «ремесника»¹³ й завів польських гетьманів – великого коронного М.Потоцького і польного М.Калиновського – у пастку, на козацькі засідки під Корсунем. До речі, це єдиний відомий текст, де назване саме таке ім'я героя-козака. Наведено тут і чимало колоритних деталей цієї справи. Маличенко ж бо виявив справжній акторський талант (він «як легко на вигадану віру умовляє – то наставляє вуха, то, коли йому не вірять – як гнівливий дмухає»), завівши військо польських гетьманів «на гаку», і сам «крадькома відїхав» (таким чином, можемо сказати, що «український Сусанін» і ляхів заводить у пастку, і сам рятується).

¹¹ Можливо, Я.Клиша, старшина з Білої Церкви (згадується ще при М.Дорошенку 1627 р.), не загинув тоді, адже згодом знаємо Якова Васильовича Клишу, генерального суддю (1654 р.) і білоцерківського полковника (1653, 1654 рр.).

¹² У реєстрі 1649 р. є принаймні 18 козаків із прізвищем Малій, знані й два Малишенка – Данило та Хома в Івничанській сотні Білоцерківського полку, а також Конон Малишенко й Андрій Малашенко у сусідній Грищовській сотні того ж полку, тут таки в Білоцерківській сотні 1654 р. згадується сотник Семен Мальченко. Зрештою список кандидатів для ототожнення можна продовжувати. Як відомо, е ще згадки, що цим героєм був, за однією версією, Самійло Зарудний, за іншою – Микита Галаган (див.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. VIII, ч. II. – К.; Відень, 1922. – С. 189).

¹³ Не виключено, що термін «ремесник» може означати тут фахового вояка (козака-реєстровця?).

Далі йде розпачливий опис корсунського погрому. На поляків «тут звідусіль випадають полки затаєні», нищівним вогнем заgrimіли «перуни»-блискавки засадні, «балка непрохідна» не дозволяє рухатися далі, а з інших боків «неприятель суворий» – козаки на чолі з Б.Хмельницьким і татари Тугай-бея вже оточили коронне військо та атакують його. Поляки мужньо відбиваються, їх надиhaють гетьмани, які тут «бігають» – М.Потоцький «шикування поправляє», а М.Калиновський, уже поранений, татарам дає відсіч і на них наступає. Але «зрада перемогла», чому сприяв і перехід на бік повстанців залишених у таборі панських «руських драгунів», таких самих, як і під Жовтими Водами «німців, у Русі роблених». Про них автор «Катафалка» зауважує, що їх, на лихо своїм головам, пани навчили поводитися з вогнепальною зброєю, і її ж, панами довірену, вони раптово обернули на панську згубу.

Відтак табір польський поринає у хаос, «кров тепла тече потоком». А кого ворог із табору вижене в поле, того там «хлоп» переймає. Згинув табір, із жалем резюмує оповідач, згинули й гетьмани, ушіймані ворогом. Шукаючи пояснення цій поразці в античному досвіді, автор згадує пасаж із «писаря римської історії» Тита Лівія (кн.35): «Будь-хто, як воюєш, чужим перед своїми не довіряй, бо ж зради зазнаєш». Така доля випадала Сципіонам, які згинули в Іспанії, коли їх зрадили іберійці¹⁴.

Так само, як колись іберійці, повелися й підлегли польським реґіментарям «руснаки». Адже, як пише автор «Катафалка», «хотіли ж ми руснакам бути страшні, війну ведучи з руськими козаками». Отже, він усвідомлював, що воювати проти українців українськими ж руками – справа безперспективна, таким чином зайвий раз акцентуючи на тому, що війна під проводом Б.Хмельницького – це міжнаціональний (польсько-український) конфлікт. Намагаючись виправдати поляків за корсунську поразку, в іншому місці автор зовсім неоригінально пише, що перемогу козаки здобули «хитрістю», а не «мужністю», ще й не самі, а з татарською допомогою.

Наслідком розгрому коронного війська стає, за оповідачем, спустошення беззахисного краю (куряться димом волості, татарин плюндрує, свавільне хлопство на своїх панів наступає), яке він порівнює зі стихійним лихом (барвисто описаним виверженням вулкану Везувій біля Неаполя 1627 р.¹⁵). Як пише автор «Катафалка», «тут сваволя, відкинувши затвори, швидше за річки течію, отруту і впертість супроти добродіїв своїх колишніх виносить і до злочинів усіляких ватажків обирає». Із конкретних прикладів розгулу повстанців згадано погроми Нестервара (Тульчина) і Вінниці (в іншому місці тексту у цьому контексті згадується ще Полонне, знову Нестервар, далі Махнівка, Немирів і Бар)¹⁶. Бунтівники палять костели, топчуть і валяють у багнюці Господні святині. Загалом, підсумовує оповідач, «хлопство» накоїло тут рясно будь-яких

¹⁴ Ідеться про братів Гнея Корнелія Сципіона Кальва та Публія Корнелія Сципіона, які, через зраду кельтіберів, були розгромлені та загинули в Іспанії 211 р. до н.е.

¹⁵ Про виверження Везувію повідомляли летючі видання, друковані й у Польщі (*Zapal Srogі Gory Neapolitańskiej*. – Kraków, 1632, 1633).

¹⁶ Здається, усі вони згадані у зв'язку з діяльністю М.Кривоноса, якому сучасники приписували загальне керівництво у цих акціях (див.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. VIII, ч. III. – К.; Відень, 1922. – С.39).

злочинів, що супроводжують війни. Чимало було й людських жертв із «менш винних жидів» та «невинних ляхів». Узагалі, упадає у вічі стилізованість, шаблонність опису «жахіть» розгулу повстання – для автора, як видається, це радше не власний досвід, а спостереження звіддала.

В іншому місці оповідач пише про те, що після Корсунської битви «страшний Хмельницький, пустивши загони жорстоких помічників, польські турбував сторони». Це був його задум, а не «лютого Кривоноса, люття п'яного», який «починав хлопство дике бунтувати на панів», бажаючи осиротіле, без короля й гетьманів, «лядське плем'я» знести «майже з цілої землі». Тут таки вперше розпочав свій бойовий шлях М.Фірлей, який зібрав з околиць Теробовлі власну хоругву, захистив місто і навколишній край від поширення селянського повстання. Згодом він приєднався до табору князя Я.Вишневецького, при якому навчався військовому мистецтву.

Далі автор «Катафалка» коротко оспівує рейд Я.Вишневецького, який прорвався з-за Дніпра на Волинь і «вивів з вогню такого табір шляхетський». Князь, «хоч і з малою горсткою» своїх вояків, громить «розгнуждане свавільство», аж за ним рушає «суворий Кривоніс» із численними силами повстанців, перекидаючи магнатському війську шляхи та перешкоджаючи можливостям його поповнення.

Я.Вишневецький обирає зручне місце для бою – Росолівці¹⁷ під Старокостянтинівим, де табір урядових військ оперся на болотистий берег Случі, а рівне поле було зручніше більше для шляхетської кінноти («кінному ліпшому жовніру»), аніж для козацької піхоти («пішому хлопству»)¹⁸. Сюди 26 (16) липня 1648 р. підійшов зі своїм корпусом і М.Кривоніс. Оповідач говорить про шість підпорядкованих йому «великих полків», мало не по 10 тис. вояків у кожному¹⁹. Утім, це радше значно перебільшені дані, потрібні авторові «Катафалка», аби представити не такі вже малі сили Я.Вишневецького (близько 10 тис. жовнірів без урахування челяді²⁰) як набагато слабші, проте звитяжні.

Військо М.Кривоноса відразу «загорнуло перший шанець», відтак «просто посунуло через річку», але тут «довідалися, що в полі мужня зброя польська вміє», коли нею розпорядитися «з розумом»²¹. Напевно, аби показати цей «розум», оповідач демонструє «шикування війська князівського». Воно виглядало

¹⁷ Росолівці – нині село Красилівського району Хмельницької області.

¹⁸ В описі битви під Росолівцями є чимало збігів із текстом Яна Білобоцького (див.: *Białobocki J. Poematy rycerskie*. – Kraków, 2004. – S.34–37) з видання «Pochodnia wojennej sławy [...] książęcia [...] Jeremia [...] Wiśniowieckiego» (Краків, 1649 р.), отже можна припустити, що автор «Катафалка» був знайомий із цим виданням.

¹⁹ При здобутті Бара 4 серпня (25 липня) 1648 р., яке відбулося відразу по битві під Старокостянтинівим, було п'ять полковників війська М.Кривоноса: Іван Кушка (Кішка) шляхтич брацлавський, піп (піп брацлавський), Габач, Брацлавець, Степка (Степан Байбуза). Отже з особистим полком М.Кривоноса справді можна рахувати шість. Цифру 50 тис. вояків озвучував польському командуванню і захоплений «язик», але нагадаємо, що, за вірогіднішими обрахунками, зробленими через два місяці під Пилявцями, корпус М.Кривоноса налічував лише 16 тис. осіб (отже близько 3 тис., а не 10 тис. вояків у кожному полку?). За іншим джерелом (лист із Волині від 28 липня 1648 р.), повстанців було 40 тис. на чолі з М.Кривоносом і І.Гирею проти 15 тис. жовнірів у Я.Вишневецького. Я.Білобоцький знає в боях під Росолівцями Кривоносівих «отаманів» Полуяна, Остапа (Остапа Гоголя? Остапа Іванського?) і Демка (Демко Михайлович із Чигирина, Демко Лисовець?).

²⁰ Приватні підрозділи Я.Вишневецького, В.-Д.Заславського, М.Остророга, Я.Тишкевича, плюс королівська гвардія на чолі з С.Осинським. Сам автор «Катафалка» поляків налічував «несповна чотири тисячі», але це, вірогідно, обрахунок лише особистого війська Я.Вишневецького.

²¹ Судячи з усього, основним боем автор «Катафалка» вважав зіткнення 28 липня 1648 р.

таким чином: на лівому крилі – приватні підрозділи князя з ним самим на чолі, на правому – воевода київський Януш Тишкевич, а центр тримали Кшиштофа Корицький²² і Самуель Осинський. Жовніри йшли в бій охоче, адже перед тим («у недільному ігрищі»²³) вже побили («на милю посікши») чимало козаків²⁴. На думку автора «Катафалка», битва відбулася у кращих традиціях польської армії («ті ж війська, теж і щастя»), а «хлоп свавільний» пізнав тоді мужність лицарську поляків і дав їм «не трудне звитяжство».

Князь Я.Вишневецький, за оповідачем, особисто підступав під табір козацький, де перелякані повстанці вже готувалися видати звитяжцеві старшину, але надійшла ніч і «вовк із сітки уходить» (евфемізм, який має скласти враження про втечу козаків, чого насправді не трапилося). На цьому автор «Катафалка» опис подій уриває (адже далі довелось б мовити про відступ поляків?) і переходить до нового епізоду – битви під Пилявцями.

Цей сюжет дає можливість оповідачеві розгорнути панегіричні представлення членів родини Фірлеїв, які взяли участь у Пилявецькій кампанії. Таких було четверо (хоча автор «Катафалка» чомусь пише «трое»²⁵) – белзький каштелян Андрій Фірлей, який спорядив шість хоругв вояків із вогнепальною зброєю; люблінський староста Збігнев Фірлей, який привів під регімент князя Я.Вишневецького полк свого повіту²⁶; син старости теребовльського Миколай Фірлей, котрий мало не перший привів свою хоругву до пункту зосередження війська; і підкоморій люблінський Станіслав Фірлей, який своїм коштом виставив цілу хоругву (під командуванням «мужнього Олесницького»²⁷).

Далі подано опис шиккування польського війська в битві під Пилявцями²⁸. На лівому крилі – навпроти табору М.Кривоноса – став князь Я.Вишневецький (як бачимо, протистояння між цими «культовими» вождями після битви при Росолівцях продовжилося). До князя «лучаться» підрозділи київського воеводи Я.Тишкевича, далі – люблінський полк, а до них приєднує «свій люд» староста брацлавський Самуель Калиновський. Далі князь Самійло-Кароль Корецький, племінник славного борця з турками Самійла Корецького. За ним коронний хорунжий Александр Конецьпольський, один із трьох офіційних регіментарів шляхетського війська. Потім полк волинський, у самому центрі, під командуванням найвищого з трьох очільників – князя В.-Д.Заславського. При ньому ж полки сандомирський (він же був і сандомирським воеводою) та краківський. Далі – підрозділ С.Осинського, за ним – старости лянцкоронського Міхала

²² Корицький був ближче до правого крила.

²³ Йдеться про перший бій у неділю 26 липня 1648 р.

²⁴ За згадкою Б.Маскевича (Машкевича), у бою під Росолівцями втрати козаків становили до 2 тис. полеглих за перший бій 26 липня і до 1,5 тис. – за другий бій 28 липня. Але для війська від 18 до 50 тис. це явно не розгром.

²⁵ Оповідач не називає на ім'я Збігнева Фірлея, але саме він був «старостою люблінським» про якого йдеться в тексті, і сам таки автор «Катафалка» вмістив на початку твору окремих параграф про нього, де згадував і про його участь у Пилявецькій битві (цю інформацію повторено й у третій частині твору при оповіді про рідних А.Фірлея).

²⁶ Дві хоругви цього полку – гусарську й козацьку (по 100 коней кожна) – З.Фірлей спорядив власним коштом.

²⁷ Олесницькі – родичі Фірлеїв.

²⁸ До речі, дані цього опису цілком спростовують свіжі карти-схеми битви під Пилявцями, складені А.Галушкою, які потрапили вже і до «Енциклопедії історії України» (див.: Енциклопедія історії України. – Т.8. – К., 2011. – С.206–207).

Зебжидовського. І вже на правому крилі стоять полки мазовецькі й великопольські, якими поряdkував третій регіментар – Миколай Осторог.

Бій розпочав Я.Тишкевич, котрий, долучивши до своїх сил підрозділи сторожі, що її тримали люди з волинського полку, повів їх в атаку на «коло, виставлене неприятелем» (ідеться про зіткнення 21 вересня 1648 р. за переправу на р. Іква). Польські жовніри зображуються малою жменькою, що б'ється з «многостію», яка їх обступає, ще й «у бік видно татар у засаді».

Далі увага оповідача переходить на корпус М.Кривоноса, який захищав долі бере укріплену позицію («Кривоніс у ровах із військом та з арматою стоїть»), причому в тилу створив ще одне укріплення з резервом («покопав і рови в тилу, і полк засадив, на зраду готовий»). Автор «Катафалка» вважає це спеціальним задумом-«фортелем» М.Кривоноса, який уже, мовляв, побоювався нового зіткнення у чистому полі (після невдачі під Росолівцями).

В атаку (ідеться вже явно про середу 23 вересня 1648 р.) на стрій М.Кривоноса князь Я.Вишневецький виряджає з полку свого п'ять хоругв (в іншому місці мовиться про бій на «шилявецькому лузі»). Серед них був і підрозділ Миколая Фірлея, на якому зосереджує свою увагу й автор «Катафалка».

Хоругва просувалася з правого боку загону і мала прапор-корогву червоного кольору з білим хрестом і двома кінськими хвостами. На полотнищі зображувався великий мальтійський хрест (до відважних мальтійських рицарів оповідач прирівнював і підлеглих М.Фірлея). На тлі хреста було зображено богородицю з немовлям, у ногах у неї виблискував золотий місяць. Над хрестом, «де верх його листя крутить» (себто у виїмці?) «світили» такі «літери»-латинський напис: «Tandem bona causa Triumphat» («Добра справа в кінці кінців перемагає», або «Врешті-решт добро спричиняє перемогу»).

Потім перелічене «товариство цієї хоругви»: на правому крилі пильнують Пакошовський із Жешувським (Ряшівським), далі згадані Анквіц із Богуцьким, Домбровський, двоє Денбовських, Подільські, Радван, Мелешкевич і Фагель з Якимовським, із Виславським Грицькевич (за прізвищами жовніри цієї хоругви ідентифікуються переважно як представники шляхетських родин із Руського та Подільського воеводств, що, зрештою, природно). Вони «челядь змішану давнім звичаєм шикують» (себто не кожний підрозділ-почт «товариша»-шляхтича окремо?) і «мужність у них мужнім словом направляють». При прапорі-корогві стали Злобоцький, Машовський, Шумлянський і з Дзивловським Верховський. Саму корогву ніс, а отже був хорунжим, «мужній» Цеханський.

На лівому крилі йшли Зиржинський із Курдвановським, Дзегельський з Затинським, Лазинський із Гротковським, Малецький. Останній, здається, мав статус тілоохоронця ротмістра («приданий твоєму, ротмістре, сторожем здоров'я»). Із ними й інші, не названі поіменно, «рівні» з вищезгаданими – «заці» та й усі навчені-досвідчені у військовій справі («Марсового діла»).

Завершує опис хоругви портрет ротмістра та «коня його». Очільник довкола свого підрозділу роз'їжджає («тісним перед ними колом поля крає»), блищить шаблею та демонструє веселість, чим збадьорює («додає серця») своїх підлеглих. Кінь під ним рудувато-буланий, турецьких кровей («Фракія прислала»), він жваво скаче, додаючи своєю прудкістю поваги і втіхи вершникові.

Далі згадуються сусіди Фірлеєвої хоругви. Із них докладніше згадано про дві. Перша з них – брацлавського стольника Яна Барановського, знаного клієнта князя Я.Вишневецького. Хоругву, на якій на жовтому полі «світить» золотий орел, несе тут «відважний» Войнилович (Габріель-Міхал Войнилович?). Я.Барановський представлений як досвідчений ветеран, який доглядає за діями молодих ротмістрів – отже, напевно, він здійснював загальне керівництво цілим з'єднанням (5 хоругв).

Другою згадана хоругва Аксака²⁹, шляхтича з Київщини, яка йде зліва від підрозділу Я.Барановського. Вона мала прапор-корогву чорного кольору з золотим орлом. Її командир – «молодий Аксак» – був «рівний літами і вродою» М.Фірлеєві.

Про належність двох останніх хоругв оповідач нічого не знає, але зауважує, що, мабуть, вони були не з гірших, якщо їх поставили в авангарді. За цими п'ятьма хоругвами рухалися й інші полки, кожний зі своїм полковником на чолі.

Далі згадані п'ять хоругв вступають у битву з численними татарами, які стали тоді на місці, де перед тим стояли козаки. Жовніри б'ються відважно, але невдовзі сталася й перша значна втрата – татарською стрілою через око підстрелили Аксака (здається, рана не була смертельною, адже обидва брати згадуються і в пізніших історичних актах). Утім відразу на місце командира заступив його брат і продовжив битву.

Далі більше. Під Я.Барановським падає підстрелений кінь. Його рятує вже також підстрелений Виславський, останній від ран скоро віддав Богові душу. Вальється кінь і під хорунжим Цеханським, у самого його також влучили стріли, але він зводиться на ноги і пішки несе корогву. Цим він підтримує мужність у товаришах. Ось йому невдовзі підвели нового коня.

Полякам підходить підкріплення. Його веде брацлавський підсудок Миколай-Казимир Коссаковський. Жовніри відганяють татар до козацьких порядків, але потрапляють під обстріл Кривоносого війська та спливають кров'ю. Дісталася й хоругві Фірлея. Самого ротмістра врятував його пластинчатий панцир (карацена), який витримав усі кульові влучення. Утім іншим жовнірам було важче – тоді загинули, зокрема, Подольський з Якимовським. А Верховський втратив коня і вже йому загрожувала смерть, коли товариші змогли порятувати. До порядків хоругви тоді якраз в'їхав «мурзак» на вороному коні, бажаючи поквитатись з її вояками. Але йому зніс голову з плечей Машовський, а Жещувський захопив татарського коня і підвів його Верховському. Далі йде похвала Жещувському, синові Миколая Жещувського, якого добре вивчив батько і став він рівним «римському рицарству».

Але полякам доводиться скрутно. Козаки і татари їх обступають звідусіль. Відтак їм на допомогу вирушили свіжі полки. Миколай Длотовський (Длотовський)³⁰ повів у бій залишки полку Я.Вишневецького, за ним ішов під-

²⁹ Під командуванням Я.Вишневецького воювали брати Ян і Габріель, сини остерського старости Стефана Аксака від першого шлюбу. Із ними ж служив і їхній дядько Михайло Аксак. До речі, молодий Г.Аксак і в битві під Росолівцями 26–28 липня 1648 р. випросився зі своїми 300 вершниками першим розпочати бій (командував він тоді, напевно, тому, що старший брат Ян був на сеймі у Варшаві як посол від Київського воеводства). Під Пилявцями, отже, вів хоругву, напевно, Ян, а Габріель замінив його після поранення в бою.

³⁰ Длотовський Миколай був поручником у війську Я.Вишневецького ще за козацької війни 1638 р.

розділ коронного хорунжого Александра Конецьпольського, далі староста брацлавський Самуель Калиновський разом із хоругвами Люблінського повіту, хоругви Руського воеводства з Галицької землі під зверхністю подільського воеводи Станіслава Потоцького.

Особисту участь у бою взяли Цетнер³¹, Ковальський³², Куропатва³³ і Потоцькі³⁴. Причому, Александр Цетнер став найближче до виснаженої хоругви свого родича М.Фірлея і підтримав її. Зокрема, порятував самого ротмістра, який в'їхав далеко в татарські порядки і вже було опинився відрізанним від своїх жовнірів.

Татари й козаки також кинули в бій резерви і внесли сум'яття в польські порядки. За автором «Катафалка», кількісна перевага козаків та їх татарських союзників ламала мужність поляків і призводила до великих втрат в їхніх лавах. Ось і Длотовський, який сміливо бився з татарами, знайшов у цьому бою свою смерть, коли кінь його зрадливо закульгав (спіткнувся?). Гине і Миколай Куропатва, який стояв на чолі власної хоругви.

Вічну славу приносить смерть і Александрові Подольському, поручникові хоругви львівського стольника Станіслава Ковальського. Сльози дружини й маленьких дітей не втримали його вдома, усе це переважила любов до Вітчизни. Оточений ворогом поручник мужньо поліг як герой. Гинуть інші жовніри, чий стрій змішався з татарами.

У небезпеці тоді ж опинився і головний герой оповіді – ротмістр Миколай Фірлей. Він увірвався далеко в татарські порядки, збив із коня татарина-бунчужного й захопив бунчук. Але на нього насів неприятель, б'ючи дротиками, шаблями, рогатинами. І хоч панцир-карацена витримав усе це, а прудкий коник виніс вершника з небезпек, але у крові вже ротмістр, уповільнюється поранений кінь і вже «ледве під ним (себто ротмістром – Д.В.) жие». Побачивши це, кинулися рятувати командира товариші – Дзегельський і Затинський. Прорубавши шлях, вони виводять з оточення ворогів ротмістра, але самі при цьому зазнають важких ран і кількома «прудкими» годинами пізніше віддають Богові душі.

Тим часом ротмістр пересідає на свіжого коня, а його хорунжий втрачає вже третього коника. Прапор-корогву «в мужні руки» підхопив Дзивловський, вигукнувши: «Гей, мужні жовніри, не видаймо ротмістра; нехай нам дільність його прикладом буде до чину рицарського!». І як блискавка («перуном швидкоплинним») ускочив до найбільшого ворожого полку. За ним полетіло і товариство, перед яким, за словами оповідача, падало «бридке поганство», немовби «стяте сокирою». Узятих на шаблі татар загнали аж у «самі табори» і з хоругвою вже ламати почали «заложоні затвори» (габірну браму?).

Але їх обстрілюють звідусіль, а інші підрозділи не квапляться йти під такий вогонь. У Дзивловського влучила татарська стріла. Жовніри відступають, а численні козаки «п'яного Кривоноса», зібравши сили, з криком кидаються на

³¹ Цетнер Александр – подільський хорунжий, ротмістр козацької хоругви (100 коней) із Руського воеводства.

³² Ковальський Станіслав – львівський (холмський?) стольник, ротмістр козацької хоругви (100 коней) із Руського воеводства.

³³ Куропатва Миколай – ротмістр козацької хоругви (100 коней) із Руського воеводства.

³⁴ Напевно, Станіслав Потоцький (Ревера) – подільський воевода, який мав власну гусарську хоругву (100 коней) із Руського воеводства, та Анджей Потоцький – галицький староста, ротмістр козацької хоругви (100 коней) із Руського воеводства.

польські порядки. Рятують зморену польську кінноту «солдати» (отже піхота?), які були останнім резервом, що вступив у бій. Вони жваво обстрілюють неприятеля та стримують його контратаку («зганяють свавільне хлопство з поля»). Тоді розсіяна кіннота потроху збирається в нові лави, після перепочинку готуючись продовжити битву.

Щодо того, наскільки «спрацьовані» були поляки, може свідчити згадка в іншому місці твору, що М.Фірлей у Пилявецькій битві отримав стрілу в руку і сім куль у груди, не враховуючи стріл і «знаків» рубаних ударів, від яких його хоч і порятував панцир, але здоров'я це йому не додало. А хоругва цього шляхетного молодика тоді сім разів ходила в атаку. Є також опис коня, який виніс ротмістра з бою – у нього на лобі між вухами світив рубець від татарської шаблі, на шиї були сліди від трьох рогатин, а по всьому залитому кров'ю тілу – тринадцять ран від стріл. Отже, можемо зауважити, що боездатність ударних польських підрозділів під кінець дня опинилася під великим питанням.

Значно коротше автор «Катафалка» оповідає про друге місце бою в той день. Тут за переправу змагалися головні вожді – з польського боку князь В.-Д. Заславський, із козацького – Б.Хмельницький. Причому на виблискуючі золотом сандомирські й познанські полки тут раз по раз наступають саме козаки, польське рицарство лише «мужньо» відбивається. Усе нові й нові резерви вводить у битву Б.Хмельницький, а полякам через переправу неймовірно складно підвести підкріплення. Відтак «у тому нерівному бою» жовніри зазнають значних втрат. Ось загинув «мужній ротмістр» Карковський (великополянин Александр Карховський), а поля вкриваються тілами забитих.

Далі автор «Катафалка» згадує деяких польських героїв цього бою. Зокрема, Кшиштофа-Балдуїна Оссолінського, старосту стобницького і сина брата великого канцлера коронного Єжи Оссолінського. Він підтримав тут гідність свого шляхетного дому та мужньо шаблею довів, що є справжнім сином коронним (тут слід зауважити, що його дядькові-канцлеру закидали причетність до інспірації повстання Б.Хмельницького, відтак демонстрація волі Оссолінських до бою з козаками була для цього магнатського роду «політично корисною»).

Мужньо поведився на бойовищі і сандомирський каштелян Станіслав Вітовський. Як полковник він організував підкріплення для жовнірів, які вже не витримували козацького напору. Але і його швидко «звідусіль обступили» козаки. І Ст.Вітовський – «уже збитий, уже й з коня ледь не звалений» – безстрашно «додавав серця» своїм воякам.

Останнім серед польських героїв цього зіткнення названо великого литовського обозного й командира королівської гвардії Самуеля Осинського. Він зі своїми вояками у цьому «нерівному бою» порятував «справді вже страчених» оборонців, яких звідусіль обступив неприятель.

Далі, за оповідачем, битву перервала ніч. Підсумовує її автор спеціально виділеним двовіршем-мораллю: «Погано у війську мати багато керівників, адже шкодять гетьманам різні поради, коли більше, ніж треба вони доводять». Це традиційний для шляхетської реакції на пилявецький погром натяк, що три регіментаря та й інші гонористі магнати не змогли забезпечити ефективне керівництво урядовим військом.

Завершує пилявецьку тему в «Катафалку» ритуальний «Лямент побитим під Пилявцями» (звичайний елемент для творів такого жанру), в якому автор «плаче» за тим, що загиблих жовнів навіть поховати не змогли:

«Третій [вірш] під Пилявцями ляментував забитих,
 Котрих кості світять у могилах не критих.
 Лягли гідні рицарі, справжні сини,
 Вітчизну люблячі, а ваші голови
 Розсипав по полях неприятель жорстокий,
 Образ своєї злості він залишив смутний!
 По хащах порозносив звір дикий ті тіла,
 В яких цнота із дільністю своє мешкання мала!
 Плачливі ореади³⁵, тамтешніх гір господині,
 Оплачте мужів побитих, нехай слава не гине
 Відважного рицарства. У рицарській дільності
 Котрі загиблі, розсіянні мають там свої кістки.
 Колону ставте мармурову, на ній зображені
 Такі слова, на вічну пам'ять нехай будуть віддані:
 [Надгробок побитим під Пилявцями]
 Тут шлях неприятелю хотіли ми своїми
 Тілами завалити і тут нашими кістками
 Світить поле. За твої кривди, Боже,
 Лягли ми на цьому плацу, нехай же нам допоможе
 Ласка твоя милостива, нехай не скінчиться
 Хвала твоя на віки; рятуй, могутній Господь.
 А ти, перехожий, не плач, що ми загинули,
 Бо ми у вічній пам'яті вічною славою заслинули.
 А плач за урядом, який нас тут залишив,
 І шкоди неоплатної Вітчизні причинив».

Тут слід додати, що в перелік тих вельмож, які загинули на час написання «Катафалка» на війні з козаками, автор ще на початку твору включив Стефана Потоцького (жертва Жовтоводської битви); полеглих під Пилявцями вже згаданих М.Куропатву і А.Карховського; померлих під час тієї «нешасної війни» старосту скальського Збігнева Лянцкоронського (про якого згадує, що він із п'ятьма тільки хоругвами поклав у бою до десятка тисяч «свавільників»³⁶); Генріка Потоцького (родича й однолітка М.Фірлея), також (як і згаданий Стефан) сина великого коронного гетьмана М.Потоцького; Прокопа Потоцького (сина подільського воеводи), двох Куропатв (напевно, уже згаданий Миколай, а другий – Александр Куропатва), Самуеля Осинського (великого литовського обозного й командира королівської гвардії), Самуеля Лаща (заного воєвника й авантюриста), Ніщинського (Яна-Стефана Ніщицького, хорунжого Белзького воеводства?), Богдана Огінського (надвірного хорунжого Великого князівства Литовського), власне М.Фірлея, далі старосту люблінського Збігнева Фірлея (славного героєм у битві під Пилявцями), князя Януша-Ісидора

³⁵ Ореади – гірські німфи.

³⁶ Це епізод із початку кампанії 1649 . (прорив корпусу Станіслава Лянцкоронського, батька Збігнева, із Кам'янця-Подільського під Збарож), про який ідеться далі, уже у третій частині твору, присвяченій А.Фірлею.

Заславського (брата В.-Д.Заславського-Острозького). У дорозі в Ярославі, коли повертався після краківського (коронаційного) сейму 1649 р., помер ротмістр кварцяних військ і колишній козацький полковник Станіслав Олдаковський. Вельми високої думки автор «Катафалка» був і про померлого київського воеводу Януша Тишкевича, якого, разом із Я.Вишневецьким, уважав героєм перемоги під Росолівцями. Він також помер, повертаючись із коронаційного сейму 1649 р., але вже в Ужендові (біля Любліна). Завершує цей список свіжих небіжчиків Анджей Конецьпольський, писар польний коронний, який помер у Варшаві, приїхавши розбиратися з реєстрами та військовими рахунками. Смерть усіх цих сановників автор «Катафалка» вважав великою втратою для Вітчизни у час, коли «свавільність так гордо вибуяло».

Наступний епізод Козацької революції – кінець кампанії 1648 р. (похід козаків під Львів і Замостя) та практично цілий 1649 р. (зосереджений на військах А.Фірлея, що їх, зрештою, козаки з татарами облягли у Збаражі, але не описує Зборівську битву) – автор «Катафалка» подав у третій частині свого твору («Pamiętka wiecznej Sławy Iaśnie Wielmożnego Iego Mości P. Andrzeia z Dambrowice Firleia Woiewody Sandomirskiego, Woysk Koronnych Hetmana»), присвяченій Анджею Фірлею, воеводі сандомирському і гетьману війська коронного саме у цій кампанії. Написана ця частина вже після «Катафалка» М.Фірлею (про це є згадка в тексті).

Через обмеженість обсягу статті представимо тут аналіз лише частини тексту, що стосується початку Козацької революції й особливо завершального етапу кампанії 1648 р. – походу Б.Хмельницького із татарськими союзниками на Львів і Замостя. До цього сюжету оповідач доходить після розлогого опису походження, життя і попередньої діяльності А.Фірлея.

Умістивши на берегах сторінки гасло «Хмельницького бунти і війна», він коротенько переповідає основну канву подій 1648 р. Отже, «з малої іскри вогонь такий спалахнув, що заледве не всю враз Корону огорнув». Винуватцем цього автор оголошує Б.Хмельницького та вважає, що смерть короля Владислава посприяла розростанню повстання. Погром (як завжди, у нещастях поляків винна кількісна перевага неприятеля) коронних гетьманів з «українним військом» став першою ластівкою дальших поразок. Цікаво, що самого Б.Хмельницького оповідач порівнює тут зі Спартаком – «гультьєм», який був «Риму тяжкий».

У новий похід Б.Хмельницький, за автором «Пам'ятки», підняв 300 тис. війська плюс 150 тис. татар із кримським ханом на чолі. Поляки ж, не зібравши всі сили, під Пилявцями дали можливість неприятелю займатися його «фортелями», що й послужило причиною поразки. Отже, по тому повстанець далі лютує, як уже «перед цим Нестервар, Вінницю з Полонним і з Баром, і прилеглу всю околицю України кривавими залляв потопами, а міста в ній забитими завалив трупами».

Відкуп Львова та нездатність поляків до оборони, на думку оповідача, надали Б.Хмельницькому завзяття рушити аж під Замостя. Вибір цього міста за мету походу обумовився тим, що вождь повстанців «чув», що тут засіли керівники («гетьмани») польської армії та численні вельможі. Упевненість Б.Хмельницького

живилася й постійним «незліченим» потоком нових повстанців. Вони ж бо «залиті кров'ю панів своїх і зрадників давніших запалені прикладом» охоче прибували до його таборів. Свою ставку козацький вождь зробив у Лабунках³⁷ («Лабунки, криницька маєтність») під Замостям. Його військо, показуючи свою міць, усіма силами шарпали обложених. Завершується опис подій 1648 р. рішеннями сейму, де обрано нового короля. А.Фірлея тоді затвердили гетьманом коронних військ (із ним реґіментарствувати мав також Я.Вишневецький).

Щодо Б.Хмельницького зауважено, що він продовжував «перебувати у зраді» та зневажав королівську ласку новообраного монарха (який направив до вождя повстанців представницьке посольство). Козацький гетьман, підбурений послами, які прибували до нього з інших країн, волів визнати над собою зверхність кримського хана і платити йому «християнськими душами», аби лише той допомагав йому у війні з поляками. Така позиція пояснюється нерозумністю і затятістю Б.Хмельницького (нічого «у п'яному часі розуміти не хотів» і не реагував на закиди, що повстання шкодить цілому християнському світу та діє на користь бусурманам).

Отже, на думку автора «Катафалка», козацький гетьман виявляв зневагу до урядового посольства та до самого короля. Дивлячись на те, що в Україні мало було польських військ, він шукав можливості продовжити війну. Далі вже оповідь іде про «повторну ребелію», кампанію 1649 р., яка виходить за межі цієї статті.

Маємо підстави наголосити на масштабності значення «Катафалка рицарського» для історичного представлення початку Козацької революції середини XVII ст. Ця віршована пам'ятка нічим не поступається добре відомим і типологічно близьким їй творам С.Твардовського та Я.Білобоцького. Виклад сюжету «дореволюційної» історії козацтва в «Катафалку» взагалі є своєрідною вершиною річпосполитського «дискурсу про козаків», яка ще має бути належно оцінена істориками української історіографії. На відміну від С.Твардовського з його концепцією громадянської війни («війни домової»), автор «Катафалка» змальовував козацький виступ як війну між народами (козаками-українцями й поляками). Чимало фактів, наведених у цьому творі при описі кампанії 1648 р., унікальні й досі не вводилися до наукового обігу (колеритний образ Маличенка – «українського Сусаніна» з-під Корсуня, детальний опис битви М.Кривоноса з Я.Вишневецьким під Старокостянтиновим 26–28 липня 1648 р.). Особливо багато нової інформації представляє сюжет про Пилявецьку битву – одну з найславніших перемог козацької зброї (представлено як загальні зауваження про хід боїв, так і колоритну картину змагань вояків хоругви М.Фірлея).

³⁷ Нині с. Лабунки Перші (Łabuńki Pierwsze), розташоване в кількох кілометрах від Замостя.

The paper is devoted to little-known anonymous work "Katafalk Rycerski" (1650), which contains the story of the beginning of the Cossack revolution mid seventeenth century. Analyzed represent narrator history of the Cossack-Polish conflict (which served as inter-ethnic) and chronicle the events of the military campaign in 1648 (which still contains many unknown facts).

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

**Україна найдавнішого часу – XVIII століття:
цивілізаційний контекст пізнання / М.Ф.Юрій, Л.М.Алексієвель,
Я.С.Калакура, О.А.Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн.І. – 700 с.**

До радикальних змін, яких зазнала методологія української історіографії часів незалежності України, можна віднести дедалі помітніший перехід від формаційного до цивілізаційного трактування історичного процесу. Такий підхід дозволяє створити більш цілісне знання з історії України як складової європейської і світової цивілізації, акцентувати увагу не стільки на соціально-економічному і політичному аспектах, скільки на культурних та духовно-ціннісних. Поспіль за дослідженнями Ю.В.Павленка¹, М.Є.Горелова, О.П.Моці, О.О.Рафальського², В.Е.Гончаревського³ та ін. побачила світ перша книга великого проекту «Україна: цивілізаційний контекст пізнання» М.Ф.Юрія, Л.М.Алексієвель, Я.С.Калакури та О.А.Удод, яка охоплює надзвичайно широкий за хронологією пласт української історії – від найдавніших часів до XVIII ст. включно. Автори поставили перед собою досить амбітну мету: системно і комплексно викласти витоки, зародження і найважливіші етапи пізнавальної діяльності українського народу в контексті цивілізаційного осмислення свого етногенезу, формування української нації, боротьби за волю, незалежність і власну державу. Акцент зроблено на з'ясування місця і ролі культури та духовності в історії України і світу як ключового компонента цивілізаційного розуміння історичного процесу, унікальності української цивілізації, зумовленої перехрестям Сходу і Заходу. Реалізуючи цю мету, вони залучили широкий спектр конкретно-історичних та історіографічних джерел, сучасні методи дослідження, запропонували оригінальну структуру праці. Книга має підсумково-узагальнюючий і системний характер, вона підготовлена як міждисциплінарне дослідження, спрямоване на інтеграцію найновіших надбань не лише істориків, а й етнологів, культурологів, соціологів, психологів, правознавців, філологів тощо. Дослідження побудоване за проблемно-хронологічним принципом з акцентом на феномен самостійної цивілізації українського народу, його культури та духовності на тлі світової і східноєвропейської цивілізації.

¹ Павленко Ю.В. Історія світу: цивілізаційний і соціокультурний розвиток людства. Вид. 3-є, стереот. – К., 2001. – 360 с.

² Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. – К., 2005. – 632 с.; *Іх же*. Держава і цивілізація в історії України. – К., 2009. – 879 с.

³ Гончаревський В.Е. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991–2009). – К., 2011. – 219 с.

Епілогом праці, окрім вступу, виступає перший розділ «Українознавчий вимір культури і соціокультурної картини світу», в якому викладені методологічні засади дослідження українського і світового історичного процесу на основі цивілізаційного підходу. Автори досить докладно розглянули сутність і специфіку не тільки формаційного та цивілізаційного різновидів осмислення історії, але й інших, зокрема синергетичного, переконливо показали обмеженість можливостей формаційного підходу з його класовим трактуванням історичного процесу і довели переваги цивілізаційного, який забезпечує цілісне сприйняття світової та національної історії, насамперед багатомірності її соціокультурного і духовного змісту. Разом із тим автори не ідеалізують, більше того ставлять під сумнів універсальність цивілізаційного трактування історії, висловлюються за синтез теорії прогресу і циклічності з теорією локальних цивілізацій та ментальностей. Переконливо аргументується концепція соціокультурного виміру історії, за якою культура – найбільше багатство людини і людства, виступає організованим досвідом всієї попередньої історії. Під цим кутом зору змальовується культурна картина світу і місце в ній України. Картина світу – це карта-схема життєвого простору і часу людини і людства, його еволюції, яка інтегрує всі відомі образи й поняття в єдиний системний образ, динамічно змінюється і збагачується. Торкаючись картини світу України як держави, етнічної та політичної спільноти, науковці виділяють такі її складові як: теоретичні та прикладні проблеми культурно-антропологічного, етнологічного, етнопсихологічного розвитку українського етносу; аксіологічні засади; історична пам'ять і її свідомісні виміри; етнічна ідентичність; мовний феномен у етнополітичному полі; духовний потенціал українства; сучасний стан титульного етносу, його ресурси (с.67). Вони висловлюють стурбованість тим, що деякі політичні сили намагаються утвердити в Україні «общерусскую» картину, закріпити провінційний статус української історії, периферійності української мови.

Історіософське бачення і діалектика знання в контексті історії культури, цивілізації і держави викладені у другому розділі. Заслугує уваги порівняльне зіставлення феноменів культури і цивілізації (с.87–89), за результатами якого обґрунтовується висновок про культурно-цивілізаційну взаємодію буття і свідомості українців, необхідність формування етнонаціональної, соціокультурної, геополітичної цілісності України як держави, території та народу, подолання модернізаційних суперечностей і адаптації до європейських цінностей.

Аналізуючи історичне минуле України, науковці прагнули виявити її цивілізаційну приналежність, власну самобутність, розкрити особливості переходу від однієї цивілізації до іншої. При цьому увага звернута на розколи всередині тіла українського народу і його наслідки для соціальних відносин, у культурі, релігії, у змісті відтворюючої діяльності, способі життя, в особистісній культурі тощо. Йдеться про наслідки розколу християнства на католицизм і православ'я для України, про розпад Київської держави, розділ козацької України за Андрусівським перемир'ям, процес насильницького відриву України від Європи, починаючи з часів Петра I, про поділ українських земель

між Російською та Австро-Угорською імперіями. Не оминули автори й проблему межовості України між Сходом і Заходом і формуванням периферійних культур, сліди яких рельєфно простежуються й сьогодні. Дослідження переконливо доводить, що з цивілізаційної ретроспективи Україна належить до християнського світу, до європейського цілого і це обумовлює її євроінтеграційний вибір сьогодні.

Значне місце у праці посідають проблеми історичної пам'яті та свідомості українського народу (розд.3). У цьому зв'язку розглянуто особливості міфологічного мислення українців та їх пращурів, співвідношення релігійних і світських міфів, несвідомого й архетипів, взаємодію міфів створення і героя. Автори виокремили найбільш характерні ознаки міфологічного мислення, на конкретних прикладах показали його формально-логічне-образне, символічне, метафоричне забарвлення з паростками наукового пояснення світу, з проявами парадигматизму та конгнітивізму, з елементами реальності (с.145–146). На основі аналізу праукраїнських легенд, міфів, казок, епосу, їх порівняння з творчістю інших народів моделюються витоки і розвиток свідомості українського етносу, які цілком уписуються в етапи становлення свідомості європейців.

Велике зацікавлення викликає четвертий розділ, присвячений з'ясуванню сутності та характеристик традиційного суспільства і традиційної картини світу. Наголошується, що історія людства постає як ланцюг традицій, які успадковуються і передаються від покоління до покоління і складають підґрунтя його прогресу. Вони відтворюються в історичній свідомості та сприяють установленню ідентичності суспільства, його культурної відмінності від «інших». Пізнання традицій – це ключ до осмислення традиційного суспільства як соціальної системи і життєвого середовища людини, а відтак і традиційної культури та свідомості, в яких поєднуються концепти правди й істини, дійсності та справжності. За хронологічним виміром історії людства традиційне суспільство займає найбільший відрізок часу, в якому вирізняють три історичні епохи: первіснообщинність, рабовласництво та середньовіччя. З розколом первіснообщинного ладу природа традиціоналізму набуває принципово іншого характеру, в неї влітаються протиріччя, багатоманітність. Своєю чергою рабовласництво та феодалізм викликають до життя нові форми соціальної регуляції і трансляції соціального досвіду: держава, поділ праці, виникнення і розвиток писемності, інституціоналізація освіти, науки, мистецтва (с.256–257).

Відштовхуючись від характеристики традиційного суспільства та традиційної культури, автори пильну увагу приділили аналізу сакрального і ментального як пріоритетної особливості та феномену давньоруської (читай – давньоукраїнської) культури. Розглянуті ритуали посвячення, обряди переходу (ініціації), посвячення, календарні обряди, жертвоприношення як сакральний аспект магічних дій праукраїнців.

Відмітною рисою рецензованого дослідження є загострена увага до проблеми соціокультурного виміру української держави. Мова йде про парадигму історичної обумовленості державності загалом і української зокрема, про з'ясування витоків Києво-Руської держави, її самобутності та християнізації,

роль візантійської спадщини в державотворчих процесах та ін. (розд.6). Науковці не оминули таку контрверсійну проблему як «Русь і монголи», поставивши під сумнів «феодальну роздробленість» Русі як головну причину розпаду. Перемога була зумовлена тим, що матеріальний і духовний потенціал порівняно невеликого народу перетворився у військову силу, за допомогою якої було поставлено на реалізації завойовницької мети підкорені країни фактично всієї Азії, їх населення, озброєння і воєнне мистецтво. Втручання монгольського фактора ускладнило ситуацію на Русі, негативно вплинуло на політичний, соціально-економічний і культурний розвиток, на подальшу долю князівств, призвело до формування двох центрів: Володимиро-Суздальського та Галицько-Волинського. Відтак відбувся цивілізаційний розкол між Північно-Східною Руссю – центром майбутньої Московської держави з усіма атрибутами східної деспотії і Південно-Західною Руссю – спадкоємцем Київської державної та духовної традиції, орієнтованою на ті народи, держави і культури, які стояли на порозі формування ліберальної цивілізації (с.473).

Чи не найбільший інтерес викликає погляд на місце України у міжцивілізаційному просторі постренесансної доби. Очевидно вперше в українській історіографії (розд.7) розглянуто меморіалізацію історичної та соціокультурної травми українського народу, отриману в умовах польсько-литовського завоювання. З одного боку, всебічно проаналізовано причини і сутність кризи української етнічної ідентичності, її маргіналізації, а з другого, показано процес збереження та воскресіння етнічних традицій, цивілізаційної ідентичності українства, самобутності його культури, формування мовної картини світу українського народу і становлення української нації. Червоною ниткою проходить «меморіальна парадигма» історичної та соціальної (колективної) пам'яті, їх взаємодії з культурною та професійною історіографією. При цьому відзначено, що постмодерністська критика суттєво похитнула кордони між історичною наукою і культурною пам'яттю, остання трактується як форма трансляції і актуалізації культурних змістів. Культурна пам'ять виступає фундаментом, на якому ґрунтується ідентичність етносу, нації, їх стійке існування у часі і просторі. Разом із тим вона допомагала долати кризи української ідентичності, зокрема після польсько-литовського завоювання, коли, здавалося б, могла настати етнічна катастрофа українства, але ця критична ситуація стимулювала мотиваційні процеси виживання українського народу та його культури під впливом Ренесансу і Реформації. У цьому зв'язку дещо новим видається погляд авторів на наслідки Люблінської унії 1569 р. Попри її негативи виникла сприятлива ситуація для утвердження української ідентичності, оскільки майже всі етнічні землі українського народу опинилися у єдиному політичному тілі, у складі однієї, на той досить розвиненої у культурно-цивілізаційному відношенні, держави – Корони Польської. До основних чинників цивілізаційної ідентичності українців, як їх усвідомлення самобутності та «відмінності від інших», автори віднесли: спорідненість культурних традицій і поглядів на спільне походження та історію; пізнавально-емоційне розуміння своєї спільності, унікальності, належності до певного типу цивілізації; наявність єдиної мови, територіальних і культурно-соціальних кордонів (с.542).

Велику питому вагу в дослідженні отримали соціокультурні, націодержавотворчі та релігійні процеси в козацькій Україні XVI–XVIII ст. (розд.8). В епіцентрі розділу – поява козацтва як межового генотипу українського народу, унікального для європейської історії культурно-соціального явища і феномену лицарства. Об'єднавшись у Січ і назвавши себе «товариством», запорожці підкреслювали у такий спосіб спадкоємність традицій княжих часів та європейського лицарства. Водночас вони виробили власну модель посвяти в лицарство, вільної організації війська, республіканського устрою і демократичних принципів державного життя. Українське козацтво уособлювало європейські ідеї свободи, рівності та справедливості з давньоукраїнським розумінням волі. Автори солідаризуються з думкою Д.І.Дорошенка про те, що завдяки козацтву почала утверджуватись україно-козацька ідентичність як основа модерної української нації (с.608).

Визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького розглядається в контексті реформаційного вектора Тридцятилітньої війни. Досить ґрунтовно проаналізовано долю української ідентичності, яка опинилася під пресом політичних маніпуляцій Москви й Варшави та міжконфесійного протистояння. І все ж, Україна, перебуваючи тривалий час у складі Речі Посполитої, так чи інакше втягувалась у західноєвропейський суперетнос і, відповідно, в ній відбувалися ті ж зміни в соціокультурному житті, що й на Заході (с.611). Однак унаслідок переяславських угод 1654 і 1659 рр., реалізації геополітичних планів і цинічної політики експансії Російської імперії кінця XVII–XVIII ст. поглибився процес маргіналізації та акультурації українського соціуму, яка не оминула долі й російського етносу.

Окремої уваги варті авторські підходи до Визвольної війни українського народу в контексті наслідків Люблінської 1569 р. і Берестейської 1596 р. уній, аналізу її причин, мотивів, суті та наслідків для соціокультурного розколу України. Коріння Берестейської унії дослідники вбачають не стільки в площині конфронтації православних і католиків, взаємин православної Русі з латинським Заходом, скільки в загальних процесах, породжених епохою Реформації, Контрреформації та Відродження, а також поширенням ідей протестантизму. Можна погодитися з думкою, що Унія стала настільки значною подією, яка не може бути оцінена за біполярною шкалою: «добре–погано» (с.653). Контрреформація руйнувала принцип віротерпимості, не допускала утворення протестантської національної церкви. Польська держава на чолі із Сигізмундом III у відповідь на геополітичну стратегію Москви створення православного світу взяла курс на формування загальнодержавної церкви, що й загостило міжконфесійне протистояння. Берестейська унія мала пом'якшити конфронтацію на релігійному ґрунті, встановити «рівновагу» між католиками і православними. Однак втручання політиків і державних структур у справи церкви призвело до ескалації релігійних конфліктів. До протиунійного руху долучилося й козацтво, оскільки масова свідомість аж ніяк не відрізняла «католиків-ляхів» від католиків східного обряду. Боротьба козаків за «руську» віру підігрівалася православним кліром і набувала характеру міжетнічного протистояння «руських» і «ляхів». Московський патріарх

Никон закликав Олексія Михайловича розширити межі православного царства «від моря до моря», який скористався повстанням під проводом Богдана Хмельницького, щоб помститись і послабити Польщу, а згодом взяти у підданство Україну. Не випадково, на Переяславській раді 1659 р. московський воєвода князь О.Трубецкой наводив статтю договірної угоди, за якою митрополиту київському передбачалось перейти під благословення святого патріарха московського і всієї Великої і Малої Білої Русі. Наступне приєднання Київської митрополії до Москви призвело до втрати релігійної ідентичності України, а відтак негативно вплинуло на національну ідентичність і культурно-духовну самобутність українців.

Конкретизуючи явища маргіналізації та акультурації українського й російського соціумів у другій половині XVII–XVIII ст., автори цілком слушно зазначили, що впродовж XV – першої половини XVII ст. культури обох народів розвивалися не тільки різними шляхами, але й опинилися на різному рівні, що й спонукало царизм вдатися до «українізації» російської духовної культури. На конкретних прикладах розвитку освіти, літератури, мистецтва, архітектури показано благотворний вплив української культури, її діячів на російську. Свого часу І.Лисяк-Рудницький зазначав, що культурно-духовний потенціал України, починаючи з княжої і козацько-гетьманської доби, з часів Києво-Могилянської та Острозької академій, появи університетів, виступав донором інших культур, її духовними соками «годувалися» чужі держави, їх культурні організми. Дослідники дійшли висновку, що сліди маргінальності, пов'язаної з комплексом меншовартості виявляються і в сучасних умовах, коли частина еліти України так і не визначилася з орієнтацією за параметрами Схід–Захід (с.687).

Підсумовуючи стислий огляд колективної праці «Україна найдавнішого часу – XVIII століття: цивілізаційний контекст пізнання», зазначимо, що новітня українська історіографія збагатилася цінним дослідженням, яке збагачує знання не лише про етногенез українського народу, його соціокультурний розвиток у найдавніші часи, княжу та козацько-гетьманську добу, про формування української нації, український національно-визвольний рух, історію української державності, але й методологію історичного дослідження, утверджуючи цивілізаційне осмислення української історії в контексті європейського і світового історичного процесу. Цивілізаційний погляд на українську минувшину дозволив авторам виявити найбільш поширені підходи до сутності традиційного суспільства та його взаємодії з традиційною культурою і суспільною свідомістю, окреслити особливості міфологічного мислення наших пращурів, його трансформацію в часи язичництва і раннього християнства, досягнути співвідношення сакрального та ментального, візантійської традиції та самобутності соціокультурного розвитку давньої і середньовічної України.

У цілому книга відзначається науковою новизною, має історіософське забарвлення та теоретико-методологічний характер. Сказане не означає, що вона не позбавлена недоліків, слабких місць і деяких упущень. Кидається у вічі місцями різний стиль подачі конкретно-історичного матеріалу, рівень полеміки з іншими дослідниками та аргументації окремих положень. Певна однобічність

властива характеристиці змісту і ролі традицій як способу передачі історичного досвіду, забезпечення наступності. Варто було б розглянути традиції як процес розвитку, оновлення та збагачення (с.248–249).

Ураховуючи превалювання цивілізаційного підходу (про що говорить насамперед назва книги) у підходах авторів до висвітлення досліджуваних питань, у підрозділі 6.8. «Русь і монголи» доцільно було б звернути увагу на фактор стимулювання монголо-татарською навалою боротьби за звільнення та створення власного державного утворення (консолідаційний процес). У даному випадку мова йде не про ідеалізацію означеного періоду, а про комплексність та багатфакторність у з'ясуванні історичного значення тогочасних подій, які виступають важливими чинниками подолання пережитків формаційного підходу до вивчення історії України, в тому числі й періоду середини XIII ст.

Також, певною мірою, надмірно категоричним здається підхід до польсько-литовського періоду як винятково кризового для української ідентичності. При цьому не зовсім вдалим є перенесення теорії Е.Еріксона про «кризу ідентичності» у площину українського суспільства (с. 495) хоча б тому, що мова йде, перш за все, про психологічну теорію. До того ж варто враховувати особливості конкретного історичного часу, що потребує більш прискіпливого вивчення.

Прагнення авторів «розвінчати» поширені серед українських істориків точки зору про литовський період як «золотий вік» призвело, на нашу думку, до яскраво виражених, зовсім протилежних вказаним підходам характеристик. Однак у цьому випадку будь-яка монополярність неминуче веде до нівелювання інших факторів, які мали місце. Тому, безумовно, необхідно об'єктивно підходити до визначення як позитивних, так і негативних наслідків литовського панування на українських землях. Це ж стосується і такої події, як підписання Люблінської унії в 1569 р., розуміння її значення не лише крізь прямолінійну оцінку позитив/негатив (с.498–499), а й як каталізатору процесу інтеграції українських земель та місцевої еліти до західноєвропейської політико-соціальної спільноти. При цьому не варто акцентувати увагу на крайнощах, оскільки цей та наступний історичний періоди (розд.8) важливі тим, що перебуваючи на стику різних цивілізацій, взаємодіючи з ними у політико-соціальному та економічному відношеннях, українські землі стали ареалом різних культурних традицій і управлінських систем⁴.

Більш розлогого тлумачення потребує положення про нерозуміння католиками та православними відмінностей між цими конфесіями як головного чинника глибокої конфронтації в українсько-польському суспільстві після 1569 р. (с.635).

Недостатньо аргументованою видається теза про маргінальність українського козацтва (с.599), особливо на тлі того факту, що американський соціолог Р.Парк, якого згадують автори, відомий вивченням іммігрантських груп міського соціального середовища. В даному випадку варто врахувати, що сучасні

⁴ *Верменич Я.В.* Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування. У 2 ч. – Ч.1. – К., 2009. – С.49.

підходи до вивчення явища «маргіналізації» передбачають його розгляд як своєрідного відображення суперечностей певного середовища, потужної мотиваційної системи та самореалізаційного механізму⁵. Відтак, автори (щодо українського козацтва), на наш погляд, звернули мало уваги на такі загальноприйняті ознаки поняття «маргінальність», як непристосування до нових умов життя, невизнання загальноприйнятих норм і правил поведінки (мова йде і про морально-етичні принципи) тощо.

Також у книзі не вдалося уникнути невиправданих повторень у різних розділах. Це стосується моделі і картини світу (с.54, 126), ролі традиційного суспільства та ін. Не обійшлося й без друкарських недоглядів. На нашу думку, таке ґрунтовне дослідження варто було доповнити іменним і тематичним покажчиками.

Ці та інші зауваження не мають концептуального характеру і можна сподіватися, що вони будуть враховані у наступній, другій книзі. Праця вже викликала підвищений інтерес і, безумовно, буде корисною як для професійних істориків, магістрантів та аспірантів, так і для широкого кола читачів.

⁵ Див.: *Маслов А.О.* Маргінальна особистість як предмет соціально-філософського аналізу: Автореф. дис. ... канд. філософ. наук. – К., 2004. – 19 с.

О.П.Реєнт (Київ)

ПЕТРОВ М.Б.

**МІСТО КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ В 30-Х РОКАХ XV–XVIII СТОЛІТЬ:
ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО, ДЕМОГРАФІЧНОГО, ЕТНІЧНОГО ТА ІСТОРИКО-
ТОПОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ: МІСЬКЕ І ЗАМКОВЕ УПРАВЛІННЯ. –
Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. – 480 с.**

Дослідження з міської історії ранньомодерного часу важко назвати популярними у сучасній українській історіографії, відтак вихід кожної фахової праці, що присвячена цій проблематиці, стає подією в академічному середовищі. Саме такою є монографія професора Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Миколи Борисовича Петрова (1952–2008 рр.). Посмертно опублікована зусиллями його колеґ, які склали гідну шану світлій пам'яті автора, вона стала своєрідним підсумком понад чвертьвікової праці М.Петрова над різними аспектами історії Кам'янця-Подільського та його околиць упродовж XV–XVIII ст.

При написанні своєї праці автор залучив широке коло джерел, переважно більшість яких становлять документи статистичного та описового характеру: люстрації, податкові реєстри, інвентарні та військові описи міста. Частина з них – це матеріали з архівів Києва, Львова, Кракова, Варшави, Москви. Особливу цінність становлять опис 1700 р., котрий дає уявлення про стан міста на час його повернення під владу Речі Посполитої, та описи житлового фонду, що проводилися у 1721, 1739, 1789 рр. із метою розквартирування гарнізону. Проведене автором дослідження магістратських книг дозволило ввести до наукового обігу цінні документи з історії Кам'янця, зокрема копію королівської грамоти 1670 р. про зрівняння міста у правах зі Львовом; видану у 1703 р. грамоту подільського генерала Мартина Контського про відновлення трирічних ярмарків; зразок присяги 1714 р., установлений кам'янецьким магістратом для осіб, що зараховувалися до міщанського стану та ін.

Розгляд низки внесених на розгляд магістрату судових справ, свідчень, скарг, позовів дозволив авторові загалом охарактеризувати стосунки між польською, вірменською та руською громадами міста впродовж XVIII ст. Натомість інформація про повсякденне співжиття трьох міських спільнот протягом XVI–XVII ст. здебільшого подана на основі праць Ф.Кірика, що передовсім вивчав польську громаду, та здійснених О.Гаркавцем перекладів судових книг кам'янецьких вірмен. Це дозволяє вважати її дещо односторонньою й неповною стосовно історії руської громади Кам'янця, судові акти котрої не збереглися до нашого часу.

Використана при написанні книги література демонструє сферу наукових зацікавлень автора. Здебільшого це праці, присвячені різним аспектам історичної та соціальної топографії міста, а саме дослідженню еволюції й архітектурних особливостей його забудови; вивченню проблем взаємного розташування ринкових площ, вулиць, культових і житлових споруд; локалізації території проживання трьох міських громад. Зацікавлений у поверненні місту автентичного вигляду, автор підтвердив частину своїх висновків археологічними розкопками, що дозволили встановити локалізацію вірменського храму Св. Миколи, Іоанно-Предтеченської, Святотроїцької церков, а також кармелітського костелу.

Оснований на матеріалах кандидатської дисертації автора¹ другий розділ книги є найбільш плідним щодо влучних гіпотез і спростування навколонаукових теорій. За М.Петровим, історичну топографію Кам'янця-Подільського характеризував поліцентризм. Одним його осередком був Старий замок, звідки здійснювалося управління староством. Іншим виступало Старе місто з ринковими площами та ратушами. На думку дослідника, із 1374 по 1430 рр. загально-міським центром був майдан-ринок біля П'ятницької церкви. Перехід Кам'янця під владу Корони Польської відзначився змінами в його історичній топографії. Покликаючись на праці А.Прусевича та Ю.Нельговського, автор стверджує, що поляки «вписали» свій майдан-ринок у центральні ділянки колишньої головної площі, відтіснивши звідти православне населення (с.140). Новий ринок руської громади було організовано в північній частині міста. Вірмени, котрим удалося зберегти за собою частину садиб у центрі, сформувавши свій головний осередок у південній частині міста. Висновки М.Петрова спростовують твердження архітектора О.Пламєницької, за версією якої Польський ринок у Кам'янці сформувався на основі римського табору II–III ст. і належав руській громаді вже у XII–XIV ст., себто до офіційної локації міста князями Коріатовичами². Автор слушно зауважує, що знахідки на території міста римських монет – аж ніяк не достатня основа для підтвердження першої частини цієї гіпотези.

Критикуючи теорію О.Пламєницької, історик вказує, що жодне з міст Галицько-Волинської держави не знало регулярного, а тим більше прямокутного планування й забудови головного міського майдану-ринку (с.129), із чим можна погодитися. М.Петров також звернув увагу, що «святиня була обов'язковим атрибутом у громадському центрі – ринку українських міст ще з часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Пізніше ці норми запозичали литовці, захоплюючи українські землі, а також містобудівники Московської держави» (с.139). З останнім важко погодитися, позаяк поява Гедиміновичів у білоруських та українських землях аж ніяк не була завоюванням, а Московія значною мірою успадкувала традиції Владимиро-Суздальщини, яка була частиною тієї ж Русі (Київської чи Давньої, залежно від термінології, прийнятої різними дослідниками).

На дальших сторінках книги, докладно описуючи характер житлової та культової забудови Кам'янця, автор констатує, що в межах польської й української юрисдикції міста майже кожен квартал ідентифікувався за розташуванням на його території якогось храму, що становив окрему церковну парафію чи приход. Відсутність цієї риси в топографії вірменських ділянок, на його думку, зумовлювалася рельєфом, що став фактором терасової забудови південної частини Кам'янця та малої кількості вірменських храмів. Упродовж усього досліджуваного періоду на території міста функціонувало лише чотири церкви вірменської спільноти (с.143).

Така ситуація призводила до тісних взаємовпливів між вірменською та руською, а згодом і польською громадами міста. Так «північно-східний бік

¹ *Петров Н.Б.* Историческая топография Каменца-Подольского XII–XVIII вв.: Дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1987. – 243 с.

² Див.: *Пламєницька О.* Кам'янець-Подільський. – К., 2004.

(вірменського – *Авт.*) ринку обмежувала садиба П'ятницької церкви, а південно-східний наприкінці XVI ст. – садиба Іоанно-Предтеченської. Із півночі до цвинтаря церкви Св. П'ятниці у другій половині XVI ст. підступала садиба з кам'яницею міщанина Киріака, яка з 1658 р. слугувала для української громади будинком магістрату. [...] Західний бік ринку замикав квартал, що формувався навколо дерев'яної православної церкви Вознесіння. [...] Із північно-західного боку Ринку вулицею Вознесенською можна було потрапити на Польський ринок» (с.140–141). Це дозволяє припускати, що наявність великої кількості православних церков, які з різних боків обмежували вірменську ринкову площу, спонукала міщан до взаємної терпимості, продиктованої потребою узгодження термінів богослужінь та релігійних процесій із нагоди виборів міських і цехових урядників.

Дослідження М.Петровим «націєтопографії» ранньомодерного Кам'янця дозволяє зробити висновок, що громади міста вже у XVI ст. перестали бути закритими. Їхні члени, припинивши дотримуватися середньовічних норм розселення за етноконфесійними ознаками, почали купувати будинки поза «своїми» кварталами. Із 1555 р. взаємну ізоляцію кам'янецьких громад було остаточно зруйновано грамотою Сигізмунда Августа, котрий узаконив права русинів та вірмен мати садиби у кварталах поляків-католиків (с.163, 215, 220). Аналогічною ситуація була і на передмістях, де попри домінування населення грецького обряду були резиденції католицьких чернечих орденів, а також мешкали євреї. Етноконфесійна неоднорідність тут доповнювалася соціальною, оскільки значна кількість територій на передмісті перебувала у володінні шляхти та патрициїв.

Більшість будинків на передмістях, як, зрештою, і у самому місті впродовж XV–XVII ст. були дерев'яними, а тому часто страждали від природних катаклізмів. Масштабне кам'яне будівництво розпочалося лише після пожежі 1616 р. за особистим розпорядженням Сигізмунда III. Археологічні розкопки, проведені автором у центральній частині міста, підтверджують цей факт, переконливо спростовуючи припущення О.Пламеницької про забудову Польського ринку XV–XVII ст. кам'яними житловими спорудами балтійського типу (с.130, 157).

Не вдаючись в аналіз чергової дискусії між автором-істориком та його опонентом-архітектором щодо автентичності реконструкції міських башт за краківськими взірцями XIV ст., варто підкреслити, що наприкінці другого розділу М.Петров подає докладний опис еволюції кам'янецьких укріплень впродовж XV–XVII ст. Із його висновками складно не погодитися, адже справді довгий час неприступність місцевої фортеці забезпечувалася передовсім її вдалим географічним розташуванням у каньйоні р. Смотрич. Кам'яний мур навколо міста вперше було споруджено лише 1567 р. (с.52, 59, 176). Наступний етап модернізації міських укріплень відбувся на початку XVII ст. У 1617 р. із західного боку Старого замку було зведено систему кам'яно-земляних бастіонів, що отримала назву Новий замок. Ґрунтуючись на результатах топографічних досліджень та свідченнях сучасників, М.Петров уважав спорудження горнверку основною причиною втрати містом свого колишнього оборонного потенціалу. Захоплення бастіонів не становило труднощів для добре озброєного ворога, котрий під їх захистом отримував можливість обстрілювати місто з гармат. Не викликає заперечень

і припущення дослідника, що саме оволодіння Новим замком і стало основною причиною здачі фортеці османському війську в 1672 р. (с.196). Процеси реконструкції фортечних укріплень упродовж XVIII ст., коли місто втратило своє колишнє оборонне значення, не привернули уваги науковця.

Проведений у третьому розділі книги аналіз демографії Кам'янця вимагає методологічних уточнень. Хронологічно найбільш раннє встановлення кількості міщан було здійснене автором за люстрацією 1570 р., що засвідчувала проживання їх у 645 будинках. У своїх підрахунках М.Петров відмовився від запропонованого М.Владимирським-Будановим коефіцієнту 5 осіб на один дім, вважаючи його заниженим. Дослідник скористався методикою М.Капралія, котрий для Львова XVI ст. збільшував цей показник до 8 осіб. Додавши до отриманого таким чином числа орієнтовну кількість селян навколишніх фільварків і мешканців передмість, духівництва, жовнірів та замкових слуг він отримав 6 тис. осіб (с.203). Узагалі підхід до таких коефіцієнтів мав би бути більш докладно обґрунтованим, ураховуючи специфіку кожного міста та його археологію, адже поряд при підрахунках кількості населення у XVII–XVIII ст. автор, покликаючись на праці М.Крикуна, приймає коефіцієнт 6 осіб. Таким чином, отримано інформацію про 7,5 тис. міщан, що мешкали в Кам'янці першої половини XVII ст. (с.204).

Слід зауважити, що з другої половини XVII ст. близько половини населення міста почали становити вояки. Присутність десятитисячного турецького гарнізону з 1672 р. (с. 206) робить його віднесення до категорії великих міст України та Європи (с. 213) дещо натягнутим, особливо беручи до уваги те, що за проведеним через три роки переписом тут проживало лише 5 тис. міщан (с.206). Упродовж XVIII ст. демографічні показники в Кам'янці не піднялися вище цієї цифри, під впливом пошестей, природних катаклізмів та воєнних дій коливаючись у межах від 3 до 5 тис. осіб. Звісно, розглядаючи ці підрахунки автора, не слід забувати, що остаточної редакції праці він завершити не встиг і певні суперечності в тексті часто мають попередній характер.

За автором, із кінця XIV ст. руська громада кількісно переважала вірменську та польську. Лише у другій половині XVII ст. русини поступилися полякам (с.204–205, 219). Упродовж перебування міста під владою османів домінування на короткий час було повернуто, оскільки внаслідок масштабної еміграції поляків та вірменів до міста переселилася значна частина православного населення околиць (с.206). У використаних автором джерелах з XVIII ст. відсутні згадки про руську громаду, що, на його думку, свідчило про зростаючу колонізацію мешканців Кам'янця (с.221).

Реконструючи історію міського самоврядування М.Петров висловлював думку, що впродовж 1374–1430 рр. тут на рівних правах співіснували руська та вірменська громади, кожна з яких мала повне самоврядування. Із переходом Кам'янця під владу Корони Польської його отримали лише поляки. Вірменська та руська громади обмежувалися виборним війтом, що водночас виконував судові й господарські функції. Правові особливості ранніх етапів співжиття трьох громад висвітлює наведений автором привілей Казимира Ягеллончика від 1461 р. Цей документ розподіляв повинності щодо візничого та сторожового між,

з одного боку, руською та вірменською громадами, а з іншого – «латинськими мешканцями Кам'янця» (с.214). Такий поділ обов'язків лише посилив контакти поміж обома спільнотами, основу для яких було закладено у XIV ст. Джерела XVI–XVII ст. подають численні свідчення про їх наявність як на вищих, так і на нижчих щаблях суспільної драбини. Взаємні непорозуміння залежно від суті справи та етноконфесійної належності сторін вирішувалися в межах як руської, так і вірменської юрисдикції. Крім цього, вірмени, що мешкали на території під руською юрисдикцією, до 1670 р. судилися за руським правом (с.215).

Правова основа співжиття трьох кам'янецьких спільнот зазнала змін після переходу міста під владу Османської імперії. Скасоване в 1670 р. судочинство руської громади було відновлене. Турецька адміністрація натомість анулювала польське й вірменське самоврядування. Розповідаючи про період 1672–1699 рр., автор не розкриває характеру стосунків між османськими урядниками та мешканцями міста, однак проаналізовані ним джерела свідчать, що після закінчення турецького періоду представники польської громади вжили рішучих заходів, аби повернути собі домінуючі позиції. У 1699 р. рішенням Варшавського сейму православному населенню було заборонено мешкати в межах міста. Водночас замість колишніх окремих було утворено одну – польсько-руську юрисдикцію. Представники новопосталого магістрату домагалися підпорядкування «русі» польському праву впродовж засідань сейму 1702 р. Через рік мети було досягнуто й руська громада остаточно втратила своє самоврядування (с.221). На думку М.Петрова, такі дії польської адміністрації були продиктовані передовсім бажанням запобігти зростанню руського впливу, що міг посилитися внаслідок згаданого в попередньому розділі притоку православного населення околиць.

Тиску зазнали і представники вірменської громади, що вже на початку століття відновили своє самоврядування. Конкуренція в торгівлі та ремеслі, котру вони складали польському населенню, породжувала конфлікти, до вирішення яких залучалися навіть спеціальні королівські комісії. Автор уважав, що ця довготривала боротьба виявилася одним із чинників акультурації: суперечності між вірменським та польсько-руським магістратами призводили до того, що вірменські патриції, купуючи нерухомість у межах відповідних кварталів, переходили під юрисдикцію останнього, надійніше захищеного нормами маґдебурзького права (с.234). У результаті в Кам'янці було створено єдиний магістрат. Однак дата його виникнення видається суперечливою. Польська дослідниця Р.Круль-Мазур, покликаючись на документи з колекції А.Чоловського відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В.Стефаника, стверджує, що юрисдикції було інтегровано 1787 р.³ За М.Петровим, єдиний магістрат почав функціонувати в 1790 р. (с.235), при цьому автор не вказав джерела своєї інформації, що схиляє до думки, що він просто помилився.

Окремого фахового дослідження вимагають і проблеми самоврядування єврейської громади Кам'янця й округи. Упродовж XV–XVIII ст. польський король, бажаючи, з одного боку, уберегти християн від конкуренції, а з іншого – примножити прибутки, що йшли у скарбницю, неодноразово забороняв євреям

³ *Król-Mazur R.* Miasto Trzech Nacji: Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku. – Kraków, 2008. – S.595.

селитися в межах міста. Проте завдяки офіційній або напівлегальній протекції з боку старост та міських урядників, вони змогли розвинути свою діяльність у місті. У вступі до праці автор зазначає, що євреям не вдалося досягти окремого самоврядування (с.23), однак на сторінках книги декілька разів трапляється цитата Ульріха фон Вердума, що свідчив про існування в кам'янецьких євреїв окремого суду та двох синагог – у місті і на його околицях (с.61, 254). Більше того, серед документів цивільно-військової комісії, котра функціонувала в місті впродовж 1789–1793 рр., містилася ухвала щодо нагляду за порядком сплати боргів місцевим кагалом (с.257).

Останні три розділи монографії М.Петрова присвячено міському господарству, себто внутрішній та зовнішній торгівлі, ремісничому виробництву й сільськогосподарським заняттям міщан. У цих сферах етнічний фактор також відігравав значну роль. Зокрема, автор зазначає, що польські та руські купці займалися перш за все дрібною внутрішньою торгівлею, а вірмени – зовнішньою, переважно завозячи до країни товари зі Сходу. Торгівля з Туреччиною залишалася провідною галуззю економіки міста до кінця існування Речі Посполитої. Однак, за версією М.Петрова, у XVIII ст. її розміри значно зменшилися. Історик бачив причину цього явища в конкуренції, котру вірменам почали складати єврейські купці, шляхта та офіцери гарнізону. Сьогодні проти цієї гіпотези виступає Р.Круль-Мазур. У своїй праці вона зазначає, що наприкінці XVIII ст., навпаки, спостерігався великий приріст у торгівлі кам'янецьких вірменів на території Туреччини, пов'язаний із переходом під владу Габсбургів трьох колишніх польських осередків орієнтального торгу: Бродів, Львова та Станіслава⁴. Питання це дискусійне й потребує додаткових досліджень. Схоже, що версія М.Петрова безсумнівна лише щодо першої третини XVIII ст.

Ремесло в Кам'янці функціонувало на основі цехової організації. Упродовж XVI–XVIII ст. джерела нараховують у місті від 12 до 18 цехів. Спочатку вони ділилися за етнічною ознакою, однак уже з 1530-х рр. представники руської громади почали входити до польських цехів. Окремі організаційні структури впродовж досліджуваного періоду вдалося зберегти лише вірменам. Серед промислів поширення набули ті, котрі концентрувалися на переробці продуктів сільського господарства.

Рільництво, городництво та садівництво розвивалися передовсім на передмісті та околицях, де окрім трьох міських громад володіли ділянками шляхтичі, представники замкової адміністрації та духівництва. За твердженням М.Петрова, упродовж XVI–XVII ст. сільське господарство, котрим займалося близько 35% міських мешканців, приносило місту незначні прибутки, виконуючи передовсім допоміжну функцію (с.332). Натомість із XVIII ст. в місті «простежується деякий спад інтересу до оборонного чинника, а взамін активізується аграрний, котрий спонукав патрициїв до нагромадження засобів виробництва в якості землі, а місто – до швидшої еволюції в промислово-ремісничому відношенні» (с.330). Якщо з другою частиною тези можна посперечатися, то про

⁴ *Król-Mazur R.* Miasto Trzech Nacji: Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku. – S.689.

слухність першої свідчать численні конфлікти між міщанами й шляхтою за володіння ділянками в передмістях та селах околиць.

Висловлюючи вдячність колегам передчасно померлого дослідника, у першу чергу професорові В.Степанкову, рецензенти не можуть не звернути уваги на певні хиби видання. Напевно, працюючи над ним, сам М.Петров усунув би значну їх частину, а редактори не наважилися втручатися в авторський текст. Саме тому в ньому залишилися численні повтори, які стосуються як тез, що дискутуються у книзі, так і ідентичних джерельних даних, причому часто в одному й тому ж розділі (наприклад, с.272, 284 – дати кам'янецьких ярмарків; с.281, 283 – розміри торгового мита в Кам'янці; с.283, 288 – теза про стан торгівлі подільських купців «лісовими товарами»; с.302–303 – свідчення про одночасне функціонування в місті двох кушнірських цехів: вірменського та польсько-руського й ін.). Мають місце також наведення цитат мовою оригіналу без перекладу (с.162, 176), граматичні та помилки набору у власних назвах (с.107, 302), іменах (с.134) та ін. Проте ця обставина аж ніяк не применшує наукової цінності книги, в якій зібрано багатий фактологічний матеріал із різних сфер міського життя Кам'янця-Подільського XV–XVIII ст., а тільки змушує сумувати з приводу неблаганності смерті, яка вирвала з життя талановитого дослідника, так і не дозволивши йому завершити головну працю свого життя.

Л.В.Войтович (Львів), Є.І.Поляков (Львів)

Ворончук І.О.

НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНИ В XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.:

РОДИНА, ДОМОГОСПОДАРСТВО, ДЕМОГРАФІЧНІ ЧИННИКИ. – К., 2012. – 712 с.

Незважаючи на зростання кількості праць, котрі невпинно виходять друком останнім часом, дуже рідко при цьому можна говорити про *«нове слово в науці»*. На тлі буденних «знахідок» монографія Ірини Ворончук, знаної дослідниці ранньомодерної історії України, джерелознавця з європейським ім'ям, становить виняток. Багаторічні студіювання авторки впродовж 1990–2010-х рр. увінчалися унікальним виданням, виконаним у парадигмі історичної антропології та міждисциплінарності й присвяченим розв'язанню проблем повсякденного життя різних верств волинської спільноти XVI – першої половини XVII ст.

Перспектива монографії вибудовується як мікроісторична у широкому розумінні остільки, оскільки її дослідницька мета підпорядкована ідеї реконструювати маловивчені або зовсім недосліджені аспекти соціальної історії, щоби вкотре довести безкінечність пізнання одиничного об'єкта вивчення – шлюбу, родини, двору, домогосподарства. Обмеживши хронологічно й географічно об'єктну сферу студій, І.Ворончук удалося набагато ґрунтовніше, ніж будь-кому з попередників, розкрити глибинну сутність тогочасних демографічних процесів з урахуванням соціально-економічних, політичних, культурних, релігійних, правових, природно-географічних та інших чинників, які впливали на життя ранньомодерної Волині.

Архітектоніка видання вповні підпорядкована логіці авторської концепції репрезентації об'єктно-предметної сфери вивчення, і структурно складається з п'яти розділів, логічно пов'язаних із метою дослідження – висвітленням загального тренду демографічної ситуації на Волині протягом XVI – першої половини XVII ст. (с.15). Відтак із-поміж завдань монографії зазначено: визначити модель шлюбу та її вплив на структуру родини; проаналізувати форми шлюбно-сімейних структур, залежність між шлюбною моделлю й типом родини та демографічною динамікою; простежити кореляцію сімейних форм різних соціальних страт населення залежно від специфіки господарської діяльності та відмінностей у типології родинних структур; з'ясувати проблеми народжуваності й смертності та їх вплив на стереотип демографічної поведінки, і, нарешті, визначити чисельні параметри населення Волині у середині XVII ст. (с.15–16).

Фундаментальні засади дослідження викладено у вступі (с.8–17) й першому розділі – «Демографічна ментальність волинської шляхти (“аби людина в подружньому житті роки свої проводила”)» (с.18–136), які містять розлогі історіографічні екскурси стосовно порушеної історико-демографічної проблеми й історичні коментарі до змісту та значення поняття «родина», типів родин, їх класифікації, представлення класичних і новітніх методологічних принципів реконструкції шляхетської родини та шлюбної моделі, прокреаційної поведінки волинської шляхти, репрезентацію тематичної термінології. Світоглядну позицію й методологічну установку дослідниці можна охарактеризувати не як колекцію абстрактних теорій чи механічне поєднання методів, а як осмислене керування набутими знаннями в напрямі виснування їх системи, здатної генерувати єдність концепцій і практики на ретроспективній інформації виняткового

змісту, коли у центрі інтересів – «конкретний носій національних і культурних традицій, релігійних і моральних настанов, ментальних стереотипів, усвідомлених і неусвідомлених психологічних мотивацій», тобто людина (с.13).

Ґрунтовність історичного нарративу завжди визначається джерельною базою. Особливість праць І.Ворончук – потужний і репрезентативний комплекс джерел. Рецензована монографія не стала винятком. При її написанні було залучено документи центральних архівних установ нашої країни (Центральний державний історичний архів України в м. Києві, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України), Польщі (Головний архів давніх актів у Варшаві), муніципальних (наприклад, Державний архів у Кракові) архівів, відділів рукописів відомих книгозбірень (Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, Львівської національної наукової бібліотеки ім. В.Стефаника, Бібліотеки Чарторийських та Ягеллонської бібліотеки у Кракові, Бібліотеки Національного закладу ім. Оссолінських у Вроцлаві) та ін. (с.614–615). Бездоганно володіючи методами архівної евристики, І.Ворончук удалося віднайти документи, у т.ч. унікальні, рідкісні, зробивши їх відомими науці та широкому загалу. Склад і зміст архівних матеріалів, залучених при написанні книги, досить різноманітний, що сприяє уникненню однобічного розкриття неоднопланової дослідницької проблеми.

Широке використання в монографії знайшли близько ста опублікованих у різні часи джерел (літописи, хроніки, мемуари; актові книги ґродських і земських судів Волині, документи, пов'язані з господарською діяльністю, у тому числі люстрації королівських маєтків, інвентарі приватних володінь тощо, приватно-правові акти), що представляють собою здебільшого багатотомні серійні видання, підготовлені до друку справжніми подвижниками науки та солідними науковими інституціями (с.615–618). Вільне від кон'юнктурних настанов прочитання опублікованих (так само і неопублікованих) документів стало ще однією заслугою І.Ворончук, яка орієнтувалася винятково на досягнення об'єктивної істини. Слід належно поцінувати й залучення до наукового обігу тих джерел, які зрідка потрапляли в поле уваги дослідників, проте проливають світло на певні ментальні стереотипи, що були визначальними для формування демографічної поведінки. Ідеться, зокрема, про сімейні хроніки, приватне листування, весільні та погребові промови, повчального змісту тексти тощо.

Керуючись бажанням усебічно репрезентувати практику укладання шлюбів, охарактеризувати шлюбну модель та її вплив на структуру родини, типологізувати шлюбно-сімейні форми стосунків, розкрити внутрішні мотивації та механізми демографічної поведінки тогочасних людей авторка влучно визначила найвдаліший тип документального масового джерела, необхідного й конче важливого для реалізації порушених проблем – це книги ґродських і земських судів Луцького, Володимирського та Кременецького повітів, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві в м. Києві. Невелика частина їх побачила світ у багатотомному корпусному виданні Київської археографічної комісії – «Архив Юго-Западной России». Більшість записів актових книг земських і ґродських судів містять інформацію про сім'ї та зв'язки між членами родини, що вможливило пошук необхідних відомостей для реконструкції родинних

структур. Якнайширше їх залучення сприяло повнішому відновленню складу конкретних родин (передусім шляхетських) і змісту їхніх стосунків, розв'язанню низки наукових проблем історико-демографічного характеру.

Безперечно, самі історичні джерела не дають готової відповіді на порушені в монографії питання. Лише їх фахове студювання за допомогою методів наукової критики, що демонструє знана дослідниця, уможливило якнайповніше розкриття інформаційного документального потенціалу. Послугуючись принципами класифікації актових книг, запропонованими авторитетними істориками-джерелознавцями В.Чунтуловою та М.Ковальським, авторка звертає увагу на можливість реконструкції за цим видом джерел демографічних характеристик ранньомодерного соціуму, «вписання» їх змісту у фактологічний і нормативний історичний наратив. Належне поцінування знайшли шлюбні контракти, вінові записи, даровизни, тестаменти, купчі, дільчі угоди, акти застави, держання, оренди, протестації, маніфестації, квитанції записи, заяви, судові декрети та інші види джерел, вивчення яких реалізує у широкому діапазоні головне прагнення дослідниці – представлення історії волинської родини, сім'ї, роду в контексті візії загальної соціальної історії, що є глибоко виваженим методологічним підходом, оскільки історична ретроспектива орієнтована на винятковість, вишукувану в універсалізмі.

Відмінністю видання, а отже, несхожістю порівняно з багатьма іншими, є всебічне опрацювання істориком джерел, що передбачає не просто відбір очевидної інформації, але й виявлення опосередкованої завдяки внутрішній спорідненості й взаємозалежності, та відкритої структури значенневих мереж приватних і публічних правових актів, які стосуються соціальних аспектів буття населення Волині досліджуваного проміжку часу.

Науковий скептицизм та багаторічна практика відчитування ранньомодерних текстів дозволили І.Ворончук раціонально та виважено поцінувати проблемно-тематичну історіографію. «Джерелом натхнення» для полеміки з колегами стали їхні праці, обізнаність з якими переконливо демонструє дослідниця. Вільне володіння європейськими мовами дозволило авторці безперешкодно подолати «лінгвобар'єри» в науці й оперувати різномовною фаховою літературою. Відтак глибокі авторські коментарі та роздуми спираються на історичні й історіографічні думки провідних фахівців, представників сучасної європейської (французька, британська, польська наукові школи) та американської науки, які відзначилися винятковим впливом на розвиток історичної демографії, соціальної історії загалом. Добра обізнаність авторки зі здобутками французької історичної школи знаходить підтвердження через активні інтерпретації наукових праць Ф. Ле Пляя, Л.Анрі, А.Сові, П.Губера, Ж.Дюпак'є, Ф.Лебуна, А.Ландрі, Ж.-Л.Фландріна та інших дослідників, котрі впродовж багатьох десятиліть за-служено залишаються провідними фахівцями з соціальної проблематики.

Їхні досягнення стали об'єктом зацікавлень польських дослідників, які сміливо вдалися до конструювання авторських моделей вивчення суспільства та його еволюції на різних рівнях стратифікації. Особливе поцінування І.Ворончук студій Г.Ловмянського, А.Вичанського, М.Богуцької, З.Гулдона, А.Мончака, В.Кулі, Ц.Кукльо, З.Куховича та багатьох інших польських

істориків умотивоване запозиченням ними ідей французьких дослідників, успішно апробованих на регіональній східноєвропейській специфіці. Вироблення нового знання на місці зустрічі різних, часом полярних ідей, носіями яких є представники багатьох наукових шкіл і культурних практик, відбувається через бажання І.Ворончук зміцнити інтердисциплінарні дискурси в межах об'єктно-предметної сфери соціальної історії. При цьому відзначимо не лише наслідування ідей учених, але й авторське їх осмислення та інтерпретацію, доповнену сміливими творчими знахідками, як-от щодо методів опрацювання метричних джерел М.Флері, методики відновлення історії сім'ї або її реконструкції Л.Анрі, чи класифікаційної схеми родинних структур П.Ласлетта. Діапазон наукових інтересів, усебічна ерудиція І.Ворончук дозволили впевнено полемізувати з колегами, закладаючи підвалини новітньої історії повсякденного життя раннього новочасного суспільства Волині. Серед українських науковців належне поцінування знайшли праці оригінальних дослідників суміжної чи спорідненої проблематики – Я.Дашкевича, М.Крикуна, Н.Яковенко, В.Ульяновського, Н.Старченко та інших, творчість яких відзначається особливо шанобливим ставленням до архівних джерел і продукуванням новаторських наукових ідей.

Виняткове значення для прочитання книги мають термінологічні тлумачення автора стосовно змісту окремих одиниць поняттєво-категоріального апарату. Це такі основні категорії та поняття, як, наприклад, «родина», «дим», «фамілія», «рід», «сім'я»; термінологія, що відображає різні ступені спорідненості по прямій та бічній лініях; родинні терміни загального характеру («повиноватство», «шлюб», «малженство», «ожененьє», «замуж») тощо (с.18–25, 56–60). Теоретичне студювання родинної термінології актової документації ґродських і земських судів дозволило реконструювати родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст., а заразом створити уявлення про абстрактну модель ідентичності-у-відмінності волинської родини та дослідити демографічну ментальність шляхетської страти.

Осмислення кожного терміна як продукту мови у ширших культурних чи суспільних системах виводить авторку на «міжтекстуальні мережі», зв'язки між якими можуть бути розплутані завдяки шлюбній моделі, кожен суб'єкт котрої знаходить чітке субординаційне закріплення у системі спорідненості та взаємин членів родини. Дослідження шлюбної моделі волинського соціуму відбувається крізь призму демографічних процесів, стосунків і поведінки, а також ментальних уявлень ранньомодерної особи, коригованих не лише традицією чи тенденцією, але й тогочасними правовими актами, зокрема Литовськими статутами всіх трьох редакцій (1529, 1566, 1588 pp.). Вузловими концептами вивчення шлюбної моделі стали вік одруження, різниця у віці між молодим подружжям, шлюб, його тривалість, багатошлюбність, життєвий вибір чоловіків і жінок після овдовіння, обставини та наслідки можливих розлучень, престижність шлюбного партнера, матримоніальні стратегії, народження потомства, подружні стосунки, статус заміжньої жінки й одруженого чоловіка у суспільстві тощо. Розкриття їх змісту завдяки оперуванню масштабним джерельним комплексом тісно пов'язане з активною реконструкцією істориком демографічної

ментальності населення Волині (передусім шляхти), у результаті чого маємо упевнений поступ у напрямі до вирішення багатьох проблем соціальної історії раннього нового часу.

На підставі глибокого аналізу законодавчих норм і тогочасних соціальних практик авторка аргументовано доводить панування ранньої шлюбної моделі у шляхетському середовищі, що забезпечувало вирішальну роль в укладанні подружнього союзу не молодих, а їхніх батьків та близьких родичів. Посилаючись на історичні джерела, дослідниця робить висновок про переважання прагматичних, матеріальних підходів у практичному здійсненні матримоніальних стратегій, а державна політика у сфері регулювання шлюбних відносин, ґрунтуючись на гендерних нормах і гендерних ідентичностях, не гарантувала рівності прав і можливостей для різних сторін шлюбності. Так закладались умови для конструювання гендерної асиметрії, характерної для традиційного патріархального суспільства з абсолютною владою чоловіка над усіма членами своєї родини, у тому числі й над дружиною, зазвичай через об'єктивні й суб'єктивні чинники набагато молодшою за шлюбного партнера.

До засновкових положень монографії належить розгляд прокреаційної поведінки волинської шляхти, а саме природного руху, постійного оновлення й змінності населення. Об'єктивними факторами вказаних процесів справедливо визнано багатощлюбність, смертність, плідність і дітність населення. Пошук відповідей на питання їх чинників спричинив розлогі історичні коментарі, які проливають світло не тільки на проблемні аспекти студійованої теми, але й на загальну історію європейської матеріальної й духовної цивілізації, коли історичний суб'єкт, виплеканий значною мірою мікросередовищем – родиною, винагороджується міжсуб'єктивним або колективним духом, осягнення якого без історії повсякдення видається неможливим.

Ретельне дослідження історичних джерел дозволило встановити характерні риси демографічної поведінки волинської шляхти протягом XVI – першої половини XVII ст., а саме ранню та всезагальну шлюбність і багатодітність, притаманні будь-якому традиційному суспільству. Безперечним є твердження про взаємозалежність між шлюбною моделлю та прокреаційною поведінкою, оскільки ранні шлюби забезпечували, по-перше, сексуальні потреби молодих людей, а по-друге, високу плідність подружжя (с.135–136). І.Ворончук цілком слушно вважає, що попри поліфункціональність шляхетської родини найголовнішим її призначенням було забезпечення тривкості роду, а пошуки відповіді на питання про коефіцієнт дітності дозволили дослідниці дійти висновку, що головною соціальною функцією жінки-шляхтянки було народження дітей, кількість яких становила у середньому 5,78 осіб (с.136). Подібні висновки хоча й відповідають загальноприйнятим в історичній науці уявленням про східноєвропейську модель шлюбу та прокреаційну поведінку подружжя, проте відповідні уточнення й аргументовані висновки в українській історіографії викладено вперше.

Значну увагу в монографії приділено з'ясуванню структури й типології родин – шляхетської (розділ 2 «Структура й типологія шляхетської родини», с.137–201), міщанської та селянської (розділ 3 «Структура й типологія селянської і міщанської родин», с.202–324), що містить багатий ілюстративний

образографічний і текстовий супровід, які спонукають прихильно ставитися до обраної І.Ворончук методики верифікації історичних фактів, явищ і процесів. Раціональні, звільнені від упереджень судження дослідниці, надійно вивірені джерелами, які, своєю чергою, пройшли серйозну авторську експертизу щодо достовірності інформації. Висвітлення структури й типології родин відбувається за подібною схемою: 1) двір як господарсько-економічний комплекс; 2) мешканці двору (родина й домочадці); 3) домогосподарство; 4) коефіцієнт родини і родини-домогосподарства.

Специфіка домогосподарських структур знайшла втілення в увиразнювальних аспектах, зокрема для шляхетської родини такими стали служба шляхетського та магінатського дворів із системою взаємозалежностей «пан – слуга», для селянської – вплив системи господарювання на селянську родинну структуру, а для міщанської – рід занять відповідної людності. Розвиваючи думки довкола структури й типології родин, авторка запропонувала яскраво розгорнуту соціальну характеристику основних дійових осіб шляхетського двору, селянського домогосподарства чи міського диму, що сприяло вимальовуванню «живого образу» шляхти, а особливо «мовчазної більшості» – селянства й міщан. Представлення кожного виду родини відбувається з урахуванням соціально-економічних, політичних, культурних, релігійних чинників побутування, а вирізнення їхньої специфіки – за рахунок компаративного підходу, зіставлення з подібними категоріями реальності у західноєвропейському суспільстві та завдяки порівнянню їх між собою в межах одного соціального простору.

Обчислюючи залюдненість Волині в XVI – першій половині XVII ст., І.Ворончук робить глибокий, змістовний аналіз соціальних, воєнних, політичних, природничо-географічних чинників, які так само визначальні для демографічних показників. Стрижнем четвертого розділу – «Вплив природних та воєнно-політичних катаклізмів на структуру української родини (Господи, спаси від голоду, пошесті, татар)» (с.325–417) – стала концепція демографічних ритмів, узалежнена від зовнішніх об'єктивних обставин людського життя. Такими розглядаються глобальні кліматичні негоди (буревії, повені, посухи), неврожаї, голод, пошесті, пожежі та локальні порушення його звичного плину: жовнірські постої, сусідське свавілля, розбійні напади тощо. Висвітлюючи проблему біологічного виміру історії, І.Ворончук винятково уважно ставиться до природних чинників розвитку суспільства, що впливають на фізичне, соматичне й психічне здоров'я окремого індивіда, соціуму загалом. Породжені ними втома, стреси тощо формують систему світоуявлень, загальний та індивідуальний габітус, визначають життєві орієнтири, поведінкові стереотипи й загальну діяльність людей. Попри вагому роль біологічної сфери у житті суспільства, її виняткове значення для соціальних процесів в українській історіографії, на відміну від зарубіжної, є лише декілька невеликих розвідок, в яких порушувалися ці питання. Належно поцінувавши здобутки колег, І.Ворончук запропонувала власне бачення проблеми на конкретному історичному матеріалі – історії населення Волині. Розгляд кожного соціального чи природнокліматичного чинника відбувається за умови всебічного аналізу особливостей його перебігу й наслідків для людей. Дійшовши висновку про складність вивчення реальних втрат

населення внаслідок різних природних катастроф та епідемічних захворювань через брак документального матеріалу авторка підводить читача до усвідомлення трудності тогочасного людського життя й загостреної потреби в колективному співіснуванні людства задля протистояння повсюдним і повсякчасним випробуванням долі. Супутніми цікавими сюжетами повсякденного життя на цьому тлі стали аналітичні оповіді про санітарно-гігієнічні умови життя тогочасних людей, перебіг хвороб і ставлення до них населення як до Божого покарання за нечисте сумління, особливості боротьби з природними стихіями та їх наслідками – неврожаями, дорожнечею продуктів харчування, голодом тощо.

Важливим чинником негативного впливу на життя та демографічний стан в українських землях були часті татарські напади, унаслідок яких відбувся постійний відтік населення з України до Криму. У результаті опрацювання історичних джерел було проведено конкретні обчислення. За підрахунками авторки, Волинь втратила виведеними до Криму та вбитими щонайменше 500 тис. люду. З урахуванням тієї обставини, що це були особи переважно дітородного віку, дослідниця намагається визначити втрати потенційного потомства, яке могли дати полонені, та робить висновок про як мінімум 500 тис. приплоду (за найменшими гіпотетичними припущеннями; с.417). Залишаючи поза коментарями припід, який могли б дати не лише бранці, але їхні діти, онуки й далішні нащадки, авторка порушує складні статистично-демографічні методики обчислення біологічного приросту населення.

Розв'язуючи методологічні проблеми вивчення кількості населення Волині впродовж XVI – першої половини XVII ст., І.Ворончук удається до вирішення практично невідомого завдання для історичної демографії достатистичного періоду – з'ясування чисельності окремих верств, зокрема селянства, міщанства, духовництва, шляхетства та визначення співвідношення між основними й найчисельнішими стратами досліджуваного періоду. Студіюючи різні види історичних джерел авторка визначає найбільш інформативні з них, які опосередковано проливають світло на дані про кількість тогочасного люду. Це – документи соціально-економічного змісту, зокрема інвентарі, люстрації та ті, які відтворюють список платників податків, – поборові, подимні й реєстри поголовних податків. Брак досконалих методик і спорадичні апробації на досить обмеженому демографічному матеріалі новітніх методів ведення дослідження пояснюють відсутність обрахунків людності Волині XVI–XVII ст. Вельми цінні джерелознавчі зауваги, зроблені І.Ворончук стосовно різних видів документальних джерел, дозволяють коригувати методики провадження обчислень і квантитативні оцінки населення цього історичного регіону (с.419–424). Усебічно аналізуючи студії А.Яблоновського, О.Барановича, М.Крикуна, присвячені залюдненню Волині, авторка робить слушні уточнення статистичних даних, ґрунтуючись на власній методиці їх обчислення, сутність якої полягає в обрахунку основних страт населення на основі отриманих за документальними матеріалами нових показників – коефіцієнтів домогосподарських структур, що охоплювали не тільки біологічну родину, але й усіх домочадців, відійшовши, таким чином, від розповсюдженної практики обчислень, заснованих на різномірних податкових об'єктах.

Проведення складних математичних розрахунків дозволило І.Ворончук встановити (з відносною похибкою) дані для Волині досліджуваного періоду: 913 000 селян (с.438), 288 184 міщанина (с.439), 138 200 осіб шляхетської родини разом зі службою (с.445–446), 7752 особи духівництва (разом із домочадцями; с.449), 12 800 фільваркових працівників (с.452). Склавши разом чисельність різних категорій волинського населення, дослідниця вважає вірогідним щонайменше 1 млн 300 тис. люду, що у відсотковому відношенні розподіляється таким чином: 67,14% – селянство, разом із фільварковою людністю – 68,08%, на міщанство припадає 21,19%, на шляхту – 4,06%, а разом із дворовою службою – 10,16%, на духівництво – 0,57%. Окремо служба шляхетських дворів, на думку І.Ворончук, складала 6,10%, а фільваркова – 0,94% (с.452). Відтак, за уточненими даними, залюдненість Волинського воєводства становила 31 особу на 1 кв. км, що, за висновком дослідниці, виглядає значно менше, ніж у тогочасній Франції (45 осіб на кв. км), Віртембергу (40) й Англії (36), майже однакова з Саксонією (30,8) і набагато щільніша, ніж у Померанії, Пруссії, Данії та Шотландії (с.454). Уведення до наукового обігу нових, більш об'єктивних і значно уточнених статистичних даних про населення Волині на підставі власної методики обчислення демографічних показників – досягнення І.Ворончук, яке варте найвищого поцінування.

Посилаючись на європейську історико-демографічну статистику, скориговану теорією припливів і відпливів Ф.Броделя, авторка монографії робить низку фундаментальних висновків щодо зростання і спадів чисельності населення українських земель. Якщо період XVI – першої половини XVII ст. цілком відповідає процесам демографічного тренду всієї Європи й характеризується «феноменом компенсації» попередніх втрат, то 1650–1750 рр. стали часом критичного зменшення залюдненості, пов'язаного з політичними катаклізмами середини і другої половини XVII ст. – повстання під проводом Б.Хмельницького, московсько-польська війна 1654–1656 рр., Руїна, походи турків і кримців на українські землі в 1672, 1674, 1675, 1678 рр., виправи Яна Собеського та великий згін населення з Правобережної України в Лівобережну, проведений сином гетьмана Івана Самойловича – Семеном у 1678 р., що призвело до спустошення й обезлюднення значної території України, а особливо Волині, яка опинилася в епіцентрі воєнних дій (с.456).

Крім основного тексту монографії особливо варто поцінувати сім додатків, які гідно збагачують видання. Таблиці й схеми, що ілюструють номенклатури багатоплюбності волинських жінок і чоловіків (с.457–493), дітність шляхетних волинських родин (с.494–524), реконструкцію селянських домогосподарських та родинних структур (с.525–565), хронологію природних катаклізмів, пошестей і пожеж на Волині (с.566–576), каталог татаро-турецьких нападів на українські землі (с.577–603) та перелік людських втрат Волині внаслідок татарських наїздів (с.604–613) протягом указанного часу вводяться, на наш погляд, не тільки з пізнавальною чи просвітницькою, але й провокуючою метою, щоби викликати сплеск читацької уваги, активне освоєння історичного твору. Часто І.Ворончук удається до методу «перегукування» додаткового й основного текстів. Складно судити про чинники такої авторської стратегії, проте дозволимо собі припустити,

що так дослідниця намагається уникнути диктату власної думки й, навпаки, демократично, через документальні джерела, забезпечує плекання необхідної сучасній науці толерантності, формування принципу багатонормативності істини, – властивості суспільств відкритого типу. Зауважимо, що масштабність проведеного дослідження додатково увиразнюють іменний (с.642–693) та географічний (с.694–711) покажчики, кожен з яких налічує тисячі позицій.

І наостанок зауважимо, що книга вийшла в якісному поліграфічному виконанні. Художнє оформлення палітурки, титулу, авантитулу, шмуцтитулів, кожної сторінки гармоніює зі змістом монографії, до того ж багато ілюстрованої історичним матеріалом, що має неабияке естетичне значення для сприйняття наукового твору.

Можна сміливо констатувати, що з виходом у світ праці І.Ворончук змінилася парадигма історико-демографічного представлення історії повсякдення населення Волині XVI – першої половини XVII ст., зміст якої полягає в бажанні понову пізнати й осмислити українську минувшину в контексті загальноєвропейських подій і навпаки. Наукові відкриття та досягнення, як доводить монографія Ірини Ворончук, кореняться в неупередженому підході до об'єкта дослідження та оперті на документальні джерела інформації.

В.В.Бездрабко (Київ)

ЖВАНКО Л.М.

БІЖЕНЦІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР (1914–1918 РР.). –

Х.: Віровець А.П. «Апостроф», 2012. – 568 с.*

Велика війна 1914–1918 рр. стала грандіозним випробуванням для людської цивілізації, кардинально змінивши геополітичне та етносоціальне обличчя європейського континенту. Вона принесла не лише катастрофічні руйнування, численні жертви на полях битв, але і трансформувала систему моральних орієнтирів, нівелювала саму цінність людського життя. У суспільстві було змінено систему соціальних ролей і на арену вийшли нові групи – біженці, депортовані, військовополонені, об'єднані сучасною західною історіографією узагальнюючим поняттям – «переміщені особи».

У переддень 100-річчя початку Першої світової війни, вчені, які займаються цією проблематикою, підводять деякі підсумки своєї роботи. Історія цього збройного конфлікту, безсумнівно, значно поповниться новими розробками, а малодосліджені її проблеми отримають новий імпульс. До порівняно нових аспектів вивчення слід віднести тематику біженства, яка, як складова частина соціальної історії цього періоду, досить тривалий час перебувала поза увагою істориків. Знаковою у вивченні цієї проблематики є третя за п'ять років монографічна робота Л.М.Жванко, української дослідниці, члена Російської Асоціації істориків Першої світової війни, «Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.)». У 2009 р. вона вперше у пострадянській історіографії опублікувала збірник документів «Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918 рр.)» (Харків, 2009 р., 360 с.), присвячений одній із ключових гуманітарних проблем Великої війни¹. Фактично можна говорити про вдалий авторський проект, що складається з взаємодоповнюючих наукових робіт. Нова книга присвячена біженству як комплексній проблемі, з якою зіткнулися всі учасники військового конфлікту, але найбільш імперія Романових. При цьому дослідниця, розглядаючи цю проблему на прикладі українських губерній, деякі свої висновки часто проектує на подібні процеси на рівні всієї царської Росії. Насамперед слід відзначити важливість та актуальність теми, яку обрала Л.М.Жванко для свого дослідження. Коли питання походження Першої світової війни, особливості економіки того часу, розвиток міжнародних відносин у період 1914–1918 рр. та суто військові аспекти цієї війни в радянській історіографії отримали висвітлення, то така важлива дослідницька проблема, як «людина на війні» – тобто історія військовополонених, біженців та ін., взагалі залишалася поза увагою радянських істориків.

Цікавим, на нашу думку, є й епіграф, покликаний стати лейтмотивом запропонованого читачеві твору. Епіграфом до цієї книги Л.М.Жванко взяла цитату зі статті «Рознесені бурею», яка опублікована в одній з одеських газет 1916 р.: «Для нас це так просто, так звично. Біженці – і цим все сказано. А про це жахливе явище наших днів багато говоритимуть наші нащадки. Історія запише на

* Переклад рецензії з російської мови – Олена Кравченко (Харків).

¹ У першій книзі Л.М.Жванко «Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.)» (Харків, 2007 р., 224 с.) є параграф, присвячений проблематиці біженців в останній рік Першої світової війни.

своїх скрижальях: «Переселення народів». Дійсно, вже сучасні західні історики і, зокрема, британський дослідник цієї проблематики П.Гатрелл вказав, що в 1915 р. вся Росія прийшла в рух, такою потужною за своїми масштабами була евакуація цивільного населення західних окраїн імперії.

Дослідження охоплює період Першої світової війни, відображаючи діяльність у цій сфері влади і суспільства Російської імперії, Української Центральної Ради (далі – УЦР), Української Народної Республіки (далі – УНР) та Української Держави гетьмана Павла Скоропадського. Зрозуміло, що після 11 листопада 1918 р. страждання біженців ще не закінчилися, як не сталося цього і з падінням гетьманату 14 грудня того ж року та приходом до влади в Україні Директорії. І все ж логічною кінцевою датою, як вважає Л.М.Жванко, є 14 грудня 1918 р., оскільки саме урядовим структурам Української Держави вдалося розпочати повномасштабний процес повернення додому біженців, а в частині евакуації іноземців майже завершити його. У кінці 1918 р. на українських землях почалися зовсім інші політичні процеси, а отже, перед її владою з'явилися й інші пріоритети внутрішнього та зовнішнього розвитку (с.22). Такі часові рамки, які охоплюють війну цілком, вперше використані у вивченні проблеми біженства, а це дозволяє простежити динаміку процесів, зробити певні висновки і вивести деякі закономірності. У територіальному аспекті охопленій «східний вектор біженства», тобто українські землі, що перебували у складі Російської імперії, а після її падіння стали основою для створення Української Народної Республіки і Української Держави. При цьому слід зауважити, що Таврійську губернію за часів Російської імперії авторка розглядає лише в межах трьох повітів Степової України – Бердянського, Дніпровського і Мелітопольського, на землях яких під час УЦР була створена Таврійська губернія, а за гетьманату – Таврійська округа.

Структура видання достатньо обґрунтована і складається із вступу, трьох розділів, висновків, додатків, списку джерел та літератури. Як позитивний момент слід відзначити наявність анотацій англійською, німецькою та російською мовами. Слід зазначити, що кожен розділ складається з декількох параграфів, що полегшують читання і свідчать про вміння автора структурувати роботу.

У вступі Л.М.Жванко коротко звертає увагу на еволюцію цього явища в 20–40 рр. ХХ ст., показуючи, що зростання кількості біженців призвело до створення міжнародних структур під егідою ООН та розробки правової бази вирішення цієї проблеми. Далі подано короткий історіографічний огляд української, російської та європейської літератури, яку дослідниця відшукала в десяти бібліотеках трьох країн. Із них варто виділити такі провідні: Національна бібліотека України імені В.Вернадського (Київ), бібліотека Польської академії наук (Варшава), бібліотека Ягеллонського університету (Краків), Державна публічна історична бібліотека (Москва). Л.М.Жванко, опрацювавши значний пласт літератури, дійшла висновку, що «... цілісного дослідження, що розкриває еволюцію біженства під час Російської імперії, УЦР і Української Держави поки що не існує» (с.13). При цьому слід враховувати і той факт, що на вивчення біженства довгі роки було накладено табу, ця тема вважалася неактуальною, другою і тепер вимагає вивчення фактично з нуля українськими, російськими

істориками, ученими з інших країн. Тому Л.М.Жванко, вивчаючи український аспект біженства цього періоду, використала значну джерельну базу низки українських архівів.

У першому розділі «Біженство на українських землях під час Російської імперії», авторка розглядає проблематику біженства в Російській імперії, і зокрема, його появу, статистику, створюючи соціоетнічний та статеві віковий портрет. Далі вона аналізує характер евакуації та поняття «біженець», «виселенець», «евакуація», «депортація». Важливими моментами в роботі було визначення кількості біженців. Так, на весну 1916 р., за підрахунками Тетянинського комітету, в Російській імперії осіло 3 306 051 біженець. На 1 листопада 1916 р. їх було зареєстровано вже 3 573 471, з яких – 761 245 проживало в Україні. Іншими словами, майже кожен четвертий біженець проживав в Україні. Цим самим можна стверджувати, що зі збільшенням чисельності біженців на загальноімперському рівні така тенденція відзначалася й щодо українських земель. В Україні, за підрахунками авторки, протягом війни тимчасовий притулок знайшли представники понад 20 національностей – українці, росіяни, білоруси, поляки, німці, латиші, литовці, естонці, євреї, чехи, словаки, молдавани, румуни, серби та ін. Окремий сюжет присвячено жінці-біженці, яка була змушена взяти на себе відповідальність за сім'ю в той час, коли чоловік воював, перебував у полоні чи вже був убитий. Вона змінила свою соціальну роль, перетворившись із пасивної «берегині домашнього вогнища» на годувальницю родини, змушену йти працювати. При цьому Л.М.Жванко вступає в заочну дискусію із британським колегою П.Гатреллом із приводу відчуття свободи, яке мала частина жінок-біженок.

Дослідниця аналізує законодавчу базу і державну систему органів із надання допомоги цій категорії населення. При цьому вона робить досить сміливий висновок, називаючи Тетянинський комітет державною структурою з надання допомоги біженцям. Досить цікаво розглянуто питання створення різних громадських організацій, що опікувалися біженцями: етнічних, «дамських комітетів», єпархіальних комітетів та ін. Останній параграф цього розділу висвітлює напрями допомоги біженцям – надання підтримки на шляхах руху, відкриття мережі пунктів харчування і медичних пунктів, забезпечення вже на місці прибуття харчуванням, одягом і взуттям, пошук роботи для них, організація лікування хворих і т.д.

Л.М.Жванко вказує, що проблема біженців для Російської імперії, а, отже, і українських земель, які входили до її складу, стала надзвичайно складною сторінкою її внутрішнього життя. Для офіційної влади ця нова суспільна група виявилася важкою ношею і непередбаченою реальністю. Держава не завжди адекватно і дієво реагувала на породжені війною соціальні виклики. І в результаті, як пише дослідниця, не могла впоратися власними силами та засобами з організацією ефективної допомоги біженцям, частково перекладаючи турботи про біженців на громадські організації та самоврядування, прагнучи одночасно утримати за собою контроль розподілу коштів. Керівництво соціальним захистом біженців у Російській імперії еволюціонувало від громадської благодійності до Особливої наради з улаштування біженців, яка стала виразником державної

політики в цьому аспекті. Крім того, було створено відповідну систему органів і розроблено законодавчу базу. Відправним документом у проведенні внутрішньої політики у сфері біженства стало «Положення про забезпечення потреб біженців». Його по праву можна вважати одним із перших нормативних актів у міжнародному праві ХХ ст., який визначив саме поняття «біженець». Українські землі в загальноукраїнському вимірі зіграли значну роль у формуванні системи органів допомоги біженцям. Спільними зусиллями працівників провідних громадських організацій – Всеросійського земського союзу і Всеросійського союзу міст, місцевого самоврядування різних рівнів, етнічних спілок вдалося встановити певну схему стихійного руху біженців та організувати надання їм різнопланової допомоги. До роботи у цих комітетах було залучено найбільш активну частину соціуму. Про готовність займатися благодійністю заявили українські жінки. Українське суспільство в надзвичайно складних умовах воєнного часу взяло на себе складне завдання – створити належні умови життя сотням тисяч евакуйованих. За досить короткий час ці люди отримали тимчасовий притулок, їх було забезпечено харчуванням, одягом і взуттям, медичною допомогою, було організовано навчання для дітей, зроблено спроби задовольнити духовні запити етнічних біженців.

Крім того, дослідниця зазначила, що біженство, як нове соціальне явище, слід розглядати в контексті тих морально-психологічних руйнувань, які війна принесла цивілізації. Вона зламала долі мільйонів людей, позбавила даху над головою і сім'ї, докорінно змінила ставлення до життя, релігії, культурних та духовних цінностей. Однак біженців не можна однозначно і категорично сприймати як аморфну масу, позбавлену можливості адекватно оцінювати ситуацію, піклуватися про своє життя.

У другому розділі «Українська Центральна Рада та проблеми біженців Першої світової війни» розглянуто еволюцію ставлення нової української влади до цього явища, вироблення власної нормативної бази, організацію допомоги цим людям і підготовку до їх реєвакуації. Період Української Центральної Ради в новітній історії України, як відзначає Л.М.Жванко, був досить коротким. Безумовно, він позначений цілою низкою фатальних помилок, політичною короткозорістю її керівників, проте незаперечним залишається факт, що доля біженців Першої світової війни була їй небайдужа. Біженця українська влада розглядала передусім як жертву військового конфлікту без різниці станів, етнічної, релігійної, соціальної приналежності. Перехід УЦР в опозицію до Тимчасового уряду після оприлюднення в червні 1917 р. І Універсалу та створення Генерального Секретаріату зумовило необхідність вироблення власної політики щодо проблем біженства. Поступово було створено українські урядові структури – Біженецький департамент та Крайова нарада у справах біженців. Потрібно відзначити, що протягом діяльності департаменту його очолював Ю.М.Старицький, син відомого українського драматурга і громадського діяча М.П.Старицького. Місцева ланка відповідних органів залишалася майже незмінною з часу існування імперії. Були залишені на посадах і досвідчені громадські діячі. Це свідчить про спадкоємність, а не про бездумне руйнування налагодженого механізму надання допомоги біженцям. Л.М.Жванко встановила,

що нова українська влада співпрацювала з етнічними комітетами біженців, залучаючи їх керівництво до розробки програмних документів у цій сфері.

До новацій книги, безсумнівно, належить вивчення постановки проблеми біженців саме українською стороною на переговорах у Бресті взимку 1918 р. (с.334). Далі Л.М.Жванко звертає увагу читача на кроки української влади на шляху самостійного вирішення долі понад 800 тис. біженців, які в той час осіли в Україні. Ключовим юридичним документом став «Додаток до плану реєвакуації», який передбачав широку підготовчу роботу до організованого повернення додому цих людей. Планувалося вже з кінця березня 1918 р., як з'ясувала дослідниця, почати повномасштабну репатріацію біженців. Протягом березня – квітня 1918 р., незважаючи на пасивну протидію присутніх на території України австро-німецьких властей, серйозну господарську розруху, розгорнулася широка підготовча робота з утілення в життя плану повернення додому біженців. На жаль, історія внесла в ці плани свої корективи і лише влітку 1918 р. з'явилася можливість їх реалізації.

У третьому розділі «Соціальний захист біженців Першої світової війни в Українській Державі» Л.М.Жванко аналізує становлення державної політики уряду П.П.Скоропадського у сфері соціального захисту біженців, створення відповідної вертикалі центральних та місцевих органів влади, становище біженців і підготовку до процесу їх реєвакуації. Особливе місце авторка приділила розгляду питання, присвяченого поверненню додому цих людей і факторів, які йому перешкоджали. Значну увагу було приділено аналізу повернення додому іноземних біженців, українських селян Волинської та Подільської губерній, які були евакуйовані в тиллові райони Росії. Дослідниця звертає увагу на те, що «одночасна різновекторно направлена реєвакуація значної кількості населення за умови зустрічного руху українських військовополонених була дуже складним внутрішньополітичним аспектом» (с.430). У висновках до монографії Л.М.Жванко підводить підсумки свого дослідження.

До незаперечних достоїнств книги, безумовно, належать біографічні сюжети і доповнення. Біографічні нотатки, органічно вплетені в текст, так би мовити, олюднюють історію, показуючи, що різні за родом занять, світогляду, місцем у тогочасному суспільстві, етнічною та релігійною приналежністю особи спрямовували свою силу й енергію на допомогу біженцям. Багатьох з них у недалекому майбутньому чекала більшовицька Голгофа, еміграція чи пристосування до нових політичних реалій, а потім сталінські табори і розстріли (с.23). Серед відомих діячів, які в роки війни присвятили себе наданню допомоги біженцям, були велика княжна Тетяна Миколаївна (1897–1918) – донька імператора Миколи II, О.Б.Нейдгарт (1863–1918 рр.) – відомий політичний і державний діяч, О.М.Деревицький (1859–1943 рр.) – попечитель Київського навчального округу, М.П.Урусов (1863–1918 рр.) – потомствений дворянин Катеринославської губернії, М.Д.Стражеско (1876–1952 рр.) – вчений-медик світового рівня, організатор медичної науки вже у Радянському Союзі, Г.Є.Львов (1861–1925 рр.) – російський політичний діяч, М.В.Челноков (1863–1935 рр.) – голова Московської міської думи, І.О.Алчевський – український співак, громадський діяч, син відомого харківського промисловця О.К.Алчевського.

Окремо слід звернути увагу на підготовлені авторкою 85 додатків, що складаються з таблиць, схем, двох карт, малюнків. Вони несуть значне змістовне навантаження, оскільки зосереджують у собі величезний матеріал – статистичні (кількість біженців, різних установ, фінансові матеріали), структурологічні дані різного характеру (схеми губернського відділення Тетянинського комітету, Всеросійського земського союзу і Всеросійського союзу міст, органів з надання допомоги біженцям в Українській державі та ін.), інформаційні (різні списки уповноважених, членів комітетів, найменування організацій). Л.М.Жванко також зробила перелік додатків і список скорочень. Авторське бачення проблеми подано живою мовою, з доречно вставленими порівняннями, образними зворотами, які роблять читання легким і цікавим. На високому рівні і поліграфічна культура видання – оригінальна обкладинка (до речі сказати, розроблена нею ж, як і оригінал-макет всієї книги), фотографії на заставках до основних частин роботи.

Як побажання треба відзначити той факт, що книгу такого обсягу слід було б оснастити географічним та іменним покажчиками. Крім того, було б цікаво простежити еволюцію самосприйняття людини, що потрапила в статусі біженця в нові для неї умови, а після лютневих подій 1917 р., бажано було б хоча б коротенько подати сюжет про зростання (якщо таке було) етнічної свідомості польських, литовських, латиських, єврейських, білоруських, українських біженців. Цікавим видається і порівняльний аналіз перебування українських біженців в російській глибинці з аналогічним їх перебуванням в австро-угорських землях. Проте, думається, що даний аспект – швидше перспектива наукового пошуку.

Таким чином, монографія «Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.)» Л.М.Жванко – досить вдала спроба комплексного аналізу біженства як соціального явища в Україні під час війни 1914–1918 рр. Більше того, дослідниця одна з перших на пострадянському просторі розглянула цю проблему. Упевнений, що ця робота представляє безперечний інтерес не тільки для українських істориків, але й для закордонних дослідників Першої світової війни. Цікава вона буде і російським читачам, оскільки значна частина матеріалу присвячена періоду Російської імперії.

В.К.Шаццлло (Москва, Російська Федерація)

**УКРАИНСКИЕ НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКИЕ ОРГАНИЗАЦИИ В ГОДЫ
ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ: ДОКУМЕНТЫ: В 2 т. – Т.1: 1939–1943 /
Под ред. А.Н.Артизова. – Москва: РОССПЭН, 2012. – 878 с.;
Т.2: 1944–1945 / Под ред. А.Н.Артизова. – Москва: РОССПЭН, 2012. – 1167 с.**

**Українські націоналістичні організації в роки Другої світової війни: Документи:
У 2 т. – Т.1: 1939–1943 / За ред. А.М.Артизова. – Москва: РОССПЭН, 2012. – 878 с.;
Т.2: 1944–1945 / За ред. А.М.Артизова. – Москва: РОССПЭН, 2012. – 1167 с.**

Презентації фундаментального науково-документального двотомника відбулися 22 червня 2012 р. в Москві, а потім, 26 вересня, у Києві. Це, по суті, перше російське документальне видання академічного характеру, спрямоване на те, аби мовою документів різноманітного походження всебічно і комплексно висвітлити генезу, ідеологію, стратегію і тактику, провідні напрями діяльності, місце в міжнародних відносинах українського націоналістичного руху (передусім ОУН революційної або ОУН(б)), та його збройних формувань, насамперед Української повстанської армії. Науково-організаційний рівень видання засвідчує особа голови редакційної колегії двотомника, – керівник Федерального архівного агентства Росії д-р іст. наук А.Артизов.

Власне, ідея підготовки такого збірника виникла у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України) ще 2003 р. На той час архів спільно з видавництвом «Літопис УПА» (Торонто, Канада) видав п'ять томів директивних та інформаційних матеріалів ЦК КП(б)У, обкомів компартії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ УРСР, куди ввійшло близько 700 документів за 1943–1959 рр. Більшість із них вперше і досить детально розкривають роль та місце партійно-державних і репресивно-каральних органів республіки у придушенні українського повстанського руху, висвітлюють форми і методи цієї боротьби, а також містять інформацію про її динаміку та розмах. Зрозуміло, що всі принципові рішення щодо протидії націоналістичному підпіллю приймалися не в Києві, а в Москві. Проте в українських архівах відсутня інформація про ставлення союзного центру, особисто Й.Сталіна, до цього феноменального явища у Західній Україні, яка стала осередком багатолітнього, запеклого і безкомпромисного спротиву комуністичному режиму. Із метою розширення документальної бази з даної проблематики, уведення до наукового обігу нових джерел ЦДАГО України запропонував російським колегам-архівістам проект щодо спільної підготовки збірника документів у трьох томах під умовною назвою «Союзний центр у боротьбі з українським націоналістичним підпіллям (1939–1959 рр.)». Архів розробив концепцію збірника, визначив широкий спектр напрямів пошуку й відбору документів у російських архівосховищах за фондами ЦК ВКП(б) – ЦК КПРС, ДКО, РНК – РМ СРСР, НКВС–МВС, НКДБ, армійських розвідувальних органів, Головного політичного управління Червоної армії і політуправлінь 1-го і 4-го Українських фронтів, війська яких діяли на території України в 1944 р. Окрім того, передбачалося виявлення трофейних документів німецького походження, що стосувалися ставлення німців до українських націоналістів, характеристики їх діяльності у військовій, політичній та ідеологічній сферах.

У ході двосторонніх зустрічей між керівниками Держкомархіву України (Г.Боряк) і Росархіву (В.Козлов) та директорами центральних українських і

російських архівів у вересні 2003 р. було досягнуто домовленості про реалізацію протягом 2004–2006 рр. відповідного видавничого проекту. Зокрема, передбачалося, що Росархів організує максимально широке виявлення документів у державних архівах РФ і надасть їх копії Держкомархіву. Українська сторона мала здійснити археографічне опрацювання, підготувати коментарі, організувати комп'ютерний набір, верстку збірника і фінансувати його видання. Головною установою проекту було визначено ЦДАГО України.

Проте розпочату співпрацю не вдалося завершити: упродовж шести років до ЦДАГО України надходили на ознайомлення лише переліки виявлених документів, які могли б бути включені до видання. Копії документів залишалися в російських колег. У 2009 р. на засіданні російської частини редколегії спільного видання було висловлено зауваження щодо української концепції збірника, на думку членів редколегії – «тенденційної», оскільки український націоналістичний рух розглядався як «визвольний, котрий вів збройну боротьбу з тоталітарним комуністичним режимом». Російські колеги повідомили про свою незгоду з подібною тезою, цілком справедливо зауваживши, що за наявності різних концептуальних підходів практично неможливо буде виробити єдиний підхід до складу документів та їх коментування.

Власне, це відступ від теми нашої публікації, але, на думку авторів, він необхідний, оскільки характеризує досить непросто сприйняття подій на західно-українських землях, що відбувалися в роки Другої світової війни та повоєнний час, навіть у середовищі істориків-архівістів. Що ж стосується самого видання, то наукове співтовариство може тільки вітати зусилля російських колег і їх цілком очевидну спробу масштабного відтворення документальної картини минулого націоналістичного руху як одного з ключових воєнно-політичних явищ історії України ХХ ст., пам'ять про яке залишається одним із контраверсійних чинників суспільної свідомості у сучасній Україні.

Слід зауважити, що упорядники розширено тлумачать поняття «український націоналістичний рух», відтак до збірника ввійшли не лише документи щодо ОУН(б) або ОУН(м), але й українських еміграційних націонал-республіканських (політичних нащадків Української Народної Республіки 1917–1920 рр.), консервативно-гетьманських (прихильників Української Держави гетьмана П.Скоропадського), Українського національного об'єднання та інших націонал-патріотичних об'єднань антирадянського спрямування. Крім політично підпорядкованій ОУН(б) Української повстанської армії (УПА) чимало місця відведено збройним формуванням Тараса Боровця-Бульби («Поліська січ», УПА, УНРА), українським поліційним формуванням на службі Райху, а також формуванню дивізії ваффен-СС «Галичина».

Хронологічні межі подій, які відображені в оприлюднених документах, охоплюють період із вересня 1939 до травня 1945 рр. Водночас, для кращого розуміння генези руху українських націоналістів, його програмних засад, еволюції стратегії й тактики, особливостей діяльності в контексті світової воєнної драми, до двотомника включено й документи, датування яких виходить за межі зазначеного періоду (перша половина 1939, 1946–1953 рр.).

Фундаментальна збірка містить 506 документів чотирма мовами оригіналів із 15 архівів Росії, України, Німеччини, Польщі й Білорусії, що робить двотомник безпрецедентним за охопленими архівосховищами й фондами друкованим джерелом з історії українського націоналістичного руху часів Другої світової війни (використано майже 50 фондів та колекцій). 390 документів опубліковано уперше, понад половина з них оприлюднено повністю, решта – із мотивованими й позначеними вилученнями тексту.

Використані архіви розподілилися таким чином:

– Російська Федерація: Державний архів Російської Федерації, Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСП), Російський державний військовий архів (РДВА), відомчі Архів президента Російської Федерації, Центральний архів Міністерства оборони (ЦАМО), Центральний архів Федеральної служби безпеки (ЦА ФСБ), Архів Служби зовнішньої розвідки (СЗР);

– Федеративна Республіка Німеччина: Федеральний архів Німеччини, Федеральний військовий архів, Політичний архів МЗС;

– Україна: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ);

– Республіка Польща: Архів нових актів;

– Республіка Білорусь: Національний архів Республіки Білорусь.

Самостійний науково-пізнавальний інтерес становить вступ до двотомника, автором якого є канд. іст. наук О.Борисюнок (завідділу Інституту слов'янознавства РАН). По суті, її праця – це огляд основних віх історії руху українських націоналістів та УПА з наголосом на їх воєнно-політичній діяльності, місці у системі міжнародних відносин і протиборстві великих держав напередодні та під час Другої світової війни. Російська дослідниця продемонструвала фахове знання використаних нею праць українських дослідників історії ОУН та УПА А.Кентія, А.Боляновського, Д.Веденеєва, П.Гай-Нижника, В.Дзьобака, В.Іваненка, І.Льюшина, О.Лисенка, О.Марущенко, І.Патриляка, Я.Примаченко, О.Романіва, І.Федушак, В.Якуніна.

Досить ґрунтовна археографічна частина передмови, підготовлена Т.Царевською-Дякіною (заст. начальника відділу РДАСП). Поряд з основною інформацією щодо структури збірника, подачі й оформлення документів містяться статистичні дані стосовно кількості документів по архівах та кількості опублікованих раніше матеріалів, аналізуються опубліковані в інших виданнях документи тощо. Водночас залишається незрозумілим, чому упорядники, здійснивши глибокий аналіз опублікованих документів та подаючи посилання на місце їх попереднього друку, не згадують у передмові жодним словом про існування збірок документів із даної проблематики в Україні (зокрема з багатотомної серії «Літопис УПА»), звідки, до речі, взято частину матеріалів.

Не можна не висловити поваги до професіоналізму й наукової сумлінності колективу упорядників, які супроводили документальну частину томів розлогіми примітками, що несуть чимало наукової, історико-довідкової та біографічної

інформації, і, без сумніву, стануть у пригоді не тільки тим читачам, які мають загальне уявлення про минуле ОУН і УПА, але й фаховим дослідникам. Особливої уваги заслуговує ілюстративна частина збірника, уміщена в обох томах. Вона представлена кольоровими фотографіями та копіями документів. На жаль, серед них не виявлено жодного документа з українських архівів. Певні незручності при роботі викликають також і переліки опублікованих матеріалів, в яких відсутня дата їх створення.

Другий том завершують старанно укладені біографічні довідки на сотні лідерів і функціонерів націоналістичного руху, командирів УПА, партійно-радянських діячів та апаратників, чиновників Райху, командний і оперативний склад радянських та німецьких спецслужб, інших фігурантів опублікованих документальних артефактів. Думається, залучення до укладення біографічних довідок та науково-довідкового апарату українських дослідників дозволило б зняти чимало знаків запитання, поставлених упорядниками.

Говорячи про джерельні можливості збірника, відзначимо передовсім чималу групу документів, які є узагальнюючими інформаційними матеріалами з руху ОУН і УПА, адресованими вищому партійному керівництву СРСР. Зрозуміло, що керівники спеціальних структур та периферійних партійних органів намагалися подати в них найбільш перевірену (наскільки це було можливо за умов поточного протиборства й достатньо сильно поставленої в націоналістичному русі конспірації), синтезовану інформацію. У зв'язку з цим доцільно згадати вдало підібрані документи РДАСПІ. Серед них – спецповідомлення органів НКВС–НКДБ до ЦК ВКП(б), Українського штабу партизанського руху до Центрального штабу партизанського руху та ін.

Крім документів безпосередньо ОУН і УПА, особливий інтерес викликають матеріали політбюро ЦК ВКП(б), НКВС та НКДБ СРСР тощо. Проте, на жаль, певне розчарування викликає їх зміст, оскільки вони переважно містять загальну інформацію, яка готувалася на основі даних, що надходили до центру з місць. На нашу думку, збірник лише виграв би із залученням до нього документів із керівними вказівками центральних органів влади, як це свого часу передбачалося у спільному українсько-російському проекті. З іншого боку, пояснити відсутність таких матеріалів у цьому виданні можна лише певним вибірковим принципом добору.

Однією з вартих позитивної згадки особливостей збірника стало те, що в ньому доволі широко представлено документи спецслужб СРСР (ще відносно недавно секретні), Німеччини, довоєнної Польщі, породжені у ході їх протиборства з націоналістичним рухом або оперативного відстеження середовища ОУН та УПА, а також «трофейні» матеріали самого націоналістичного руху з архівів спецслужб. Ця обставина дозволяє віднести збірник і до продуктивного джерела з дослідження історії спецслужб СРСР і Німеччини, механізму вивчення ними українського націоналістичного руху, протиборства з ним, а також особливостей форм і методів оперативно-службової діяльності розвідки й контррозвідки цих держав, їх своєрідного протистояння на «полі бою» за середовище націоналістичного руху, який значною мірою став заручником глобального протистояння доби Другої світової війни.

Водночас документи спецслужб потребують ретельного зіставлення з матеріалами іншого походження, джерелами з політичної та соціально-економічної історії, адже ці проблеми об'єктивно залишаються поза увагою спецслужб, але не можуть не бути враховані при відтворенні цілісної історії націоналістичного руху. Їм властивий, за визначенням, конфронтаційний дух, адже йшлося про противників із безкомпромісного протистояння і з'ясування витоків походження тих чи інших ворожих Кремлю або Берліну явищ не входило до завдань спецслужб.

У збірнику широко використано можливості ГДА СБУ. Уміщено чимало документів з ЦА ФСБ (в останні роки відзначився активною археографічною роботою). Тут пізнавальну цінність становлять, зокрема, спецповідомлення про ОУН до вищих партійних інстанцій, матеріали 3-го (контррозвідувальна робота) та 4-го (зафронтана розвідувально-диверсійна робота) управлінь НКВС СРСР, протоколи допитів захоплених функціонерів ОУН і командирів УПА.

Особливий інтерес дослідників викликають агентурні повідомлення й інформаційно-аналітичні документи з Архіву Служби зовнішньої розвідки Росії (що відповідні агентурні розробки розвідки НКВС і нині зберігають певне оперативне значення вказує те, що у збірнику не наводяться навіть реєстраційні реквізити цих справ). На нашу думку, цінність такого виду документів для істориків обумовлена передовсім тим, що конфіденційні джерела, чиї повідомлення покладені в основу, оберталися на вищих щаблях проводу ОУН та в керівних колах Райху.

Новаційним явищем стала й публікація документів Головного розвідувального управління Генштабу Червоної армії з фондів ЦАМО РФ. Оприлюднено (переважно вперше) значну кількість документів з архівів ФРН, породжених діяльністю військової розвідки нацистської Німеччини – абвера, Головного управління імперської безпеки (РСГА), поліції безпеки і СД. Уміщено й низку документів II-го відділу (розвідка та контррозвідка) Генштабу й Корпусу прикордонної охорони II Речіпосполитої.

Що стосується центральних державних архівів України, то упорядники залучили документи фондів ЦДАГО України (зокрема, інформаційно насиченими виявилися матеріали фонду Українського штабу партизанського руху). У двотомнику широко представлено документи ОУН і УПА з Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Частина матеріалів (у перекладі) узято з зарубіжних (для Росії) документальних збірників. Чимало документів, що ввійшли до видання, передруковано з капітальних публікацій, раніше підготовлених в Україні.

Колектив упорядників відверто заявив про критерії відбору документів. Вони свідомо зосередили увагу на «сюжетах, які викликають найбільш гострі суперечності. [...] Серед таких сюжетів – тактика ОУН [...] із питань партнерства з нацистами, участь націоналістів у збройних формуваннях і збройній боротьбі з Червоною армією, у репресіях проти цивільного населення».

Водночас навряд чи можна визнати достатнім пояснення мовою документів мотивів співробітництва з Німеччиною. Крім того, подаючи масу документів «викривального» характеру про жорстокість націоналістів, упорядники дають

можливість зрозуміти і протестну мотивацію населення Західної України, яка спонукала взятися за зброю. У збірнику, зокрема, подано звіти німецьких спецорганів про вакханалію терору проти в'язнів у західноукраїнських областей у перші дні німецько-радянської війни («чистка тюрем»), документи про численні факти «порушення соціалістичної законності» (безчинства, кримінальні злочини стосовно українського населення) після повернення у Західну Україну «советів».

Відзначимо, що творчий колектив збірника достатньо «дає слово» оригінальним документам націоналістичного руху – від меморандумів вищих провідників ОУН до звітів польових командирів УПА та низових ланок підпілля. Водночас, уміщуючи чимало документальних свідчень про насильства повстанців та місцевих селян-«сокирників» стосовно польської цивільної людності у ході сумнозвісної Волинської трагедії 1943–1944 рр., упорядники не подбали про пояснення її мотивів та багатовікових (без перебільшення) причин винищення десятків тисяч поляків (зокрема терор польської Армії крайової та інших формувань проти місцевих українців).

Розмірковуючи про порушені у збірнику проблеми, не можна не згадати про особливості висвітлення історії українського націоналістичного руху в російській історіографії та науково-популярних виданнях. Так, ставлення до українського націоналізму у цій країні є складовою громадської свідомості, неоднозначного сприйняття української державності як такої (що спричиняє політичну актуалізацію проблеми). На думку українського філософа І.Лосева, можна говорити про «бандерофобію» як складову міфів російської масової свідомості на українську тематику. Під нею розуміється набір міфологем, ірраціональних схем мислення, що склався за радянських часів, спрямованих на формування ворожнечі до українського націоналізму.

Слід визнати, що значна частина публікацій з історії ОУН і УПА (як у Росії, так і в Україні), для авторів, яким властива політизована оцінка цього явища, перебувають під сильним впливом кліше радянської історіографії, або практично калькування її підходів. Однак і в Україні не всі автори можуть похвалитися відсутністю упередженості та нахилу до обслуговування різноманітних фобій або корпоративних ідеологічних настанов.

Коріння розбіжностей і суперечностей у сфері історичної пам'яті сягають, звісно, особливостей державного ладу, офіційної гуманітарної політики (при всій її еклектичності та плюралізмі підходів гуманітаріїв із різними концептуальними поглядами, політичною ангажованістю тощо). Змістовні настанови сучасних праць російських істориків, присвячених історії українського націоналізму і його збройної боротьби, а також критерії відбору для публікації відповідних документів навряд чи можуть бути зрозумілі без урахування особливостей ідеологічної ситуації та гуманітарної політики в Російській Федерації.

Гадаємо, що на ставленні до українського націоналізму позначився і загальний стан російської державної (при всій відносній умовності такого поняття у сучасних мовах) гуманітаристики. За умов визнання РФ правонаступником СРСР його «історико-інформаційне підживлювання» конструювалося з доволі еклектичної мозаїки селективно відібраних явищ і подій дореволюційної (від

княжої доби до 1917 р.), радянської та поточної російської історії. Однією з цементуючих конструкцій цього механізму державотворення й конструювання нової російської громадянської спільноти стало виявлення «історичних ворогів великої Росії», до реєстру яких закономірно потрапили неарадянські державні утворення 1917–1940 рр., та центробіжні націоналістичні рухи України, Прибалтики, Північного Кавказу, які вели збройну боротьбу проти Москви та мали за стратегічну мету творення власної національної державності.

Усе ж таки, колектив упорядників, на нашу думку, відноситься до професійно-сумлінної частини дослідників непростих проблем української історії. Зрештою, завжди позитивною подією наукового життя є вихід солідних документальних видань, чий матеріал відображають саме ті події, які нині найчастіше стають предметом кон'юнктурних перекручень, політично заангажованих маніпуляцій із масовою свідомістю. «Інформаційний продукт», напрацьований професійними істориками в результаті вивчення документальної спадщини, повинен залишатися одним із провідних джерел формування історичної свідомості й національної пам'яті громадянства, слугувати одним із запобіжників дераціоналізації мислення людей, позбавлення їх навичок аналізу явищ минулого та сучасного суспільно-політичного життя.

Уважаємо, що фахово підготовлений збірник документів «Українські націоналістичні організації в роки Другої світової війни» займе належне місце у джерельній базі дослідження історії вітчизняного націоналістичного руху та низки суміжних проблем доби Другої світової війни. Сподіваємося, що рецензування й обговорення істориками Росії та України цього фундаментального видання стане однією із доречних нагод для вироблення конструктивного погляду на гострі питання історії, запобігання поширенню конфронтаційного духу у стосунках народів двох сусідніх держав.

*Д.В.Веденєєв (Київ),
В.С.Лозицький (Київ)*

ХРОНІКА

Н.О.Білоус (Київ)

II КОНГРЕС ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДНИКІВ ІСТОРІЇ ПОЛЬЩІ

12–15 вересня 2012 р. у Кракові відбувся II конгрес зарубіжних дослідників історії Польщі, організований краківським відділенням Польського історичного товариства. У ньому взяли участь 300 істориків із 32 країн світу. Основною метою конгресу було провадження дебатів і дискусій на тему «Польща у Центральній Європі». Цінним надбанням I конгресу (2007), на думку організаторів, було створення форуму обміну досвідом дослідників із різних країн світу, заангажованих у дослідження історії Польщі. II конгрес дав можливість обговорити як перспективи, так і поточні проблеми навчання й популяризації історії Польщі, посприяв інтеграції дослідників та різних інституцій, зацікавлених у дослідженні історії Польщі, її історичних зв'язків із сусідніми країнами, визначення місця країни у Центральній Європі. Організатори конгресу прагнули створити комфортні умови перебування всім учасникам, особливо приїжджим із-за кордону, чому сприяла широка культурна програма.

У перший день конгресу відбулося вручення кількох престижних нагород. Головну з них – «Pro Historia Polonorum» – присудили за найкращі історичні книги, видані іноземною мовою, що стосуються історії Польщі. Першим нагороду отримав проф. із США *Антоній Полонський* за монографію «The Jews in Poland and Russia». Цією нагородою було номіновано також кількох німецьких і російських істориків. З українців її отримав доц. *Ярослав Федорук* за публікацію монографії «Віленський договір 1656 року. Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття». (Київ, 2011). Ще один відомий український історик – проф. *Ярослав Грицак* – був нагороджений за особисті заслуги на науковій і популяризаторській ниві. 2009 р. він також отримав із рук міністра закордонних справ Польщі *Радослава Сікорського* почесну відзнаку за заслуги «Vene Merito». Німецький проф. *Ганс Геннінг Ган (Hans Henning Hahn)* отримав головну нагороду імені професорів Вацлава Фельчака та Генрика Верещицького за видання монографії «Стереотипи – ідентичність – контексти: студії над європейською і польською історією» (2011).

Під час роботи конгресу відбулося чимало сесій: «Майбутнє країн Вишеградської групи», «Що таке Центральна Європа?», «Історія Польщі в зарубіжних підручниках», «Звичайний і повсякденний ритм малого міста в Польщі. Перспектива тяглості і змін», «Польські євреї та польсько-єврейські стосунки у сучасній історіографії», «Спадщина в перспективі досліджень над пам'яттю», «Їжа, ідентичність, культура», «Поляки та їх сусіди у Центральній Європі – політичні зв'язки та їх відображення в історіографії», «Християнські костьоли в контексті багатокультурної і багатоетнічної Речі Посполитої», «Видання джерел – обмеження та перспективи», «Краків – міф і модель центральноєвропейського міста», «Місце сучасної Польщі в регіоні і у світі», «Polonica в архівах Центральної Європи», «Спільний чи відмінний досвід? Порівняння міграції поляків та інших народів у світі», «Інструменти монархічної експансії у Центральній Європі» та ін.

Особливо хочеться виділити роботу секції «Видання джерел – обмеження та перспективи». Краківські історики, причетні до видання джерел, уже не вперше порушують проблеми, пов'язані з підготовкою до друку та видання джерел ранньомодерної доби. Минулого року вони опублікували матеріали конференції, спеціально присвяченої цій темі «Teoria i praktyka edycji nowożytnych źródeł w Polsce (XVI–XVIII wiek)» (Pod red. Adama Perlakowskiego. Kraków, 2011). У збірнику представлено публікації відомих польських істориків (Губерт Лашкевич, Януш Грухаля, Генрик Гмітерек, Вацлав Урущак, Генрик Люлевич, Анна Філіпчак-Коцур, Войтех Кравчук, Мирослав Нагельський, Богдан Рок, Єжи Дигдаля, Ярослав Столицький, Януш Тандецький та ін.), які поділилися власним досвідом у цій сфері, наголосили на застарілості існуючої інструкції до видання джерел старопольською мовою авторства Казимира Лешшого та необхідності підготовки нової концепції. Під час роботи сесії відбулося жваве обговорення названих проблем за участю істориків Польщі (*Войтех Кравчук, Адам Перляковський, Губерт Лашкевич, Януш Грухаля, Каміла Фольпрехт*), Білорусі (*Олександр Груша*), України (*Наталія Яковенко, Наталія Білоус, Наталія Старченко, Ірина Ворончук, Віталій Михайловський*), Росії (*Костянтин Єрусалимський, Олександр Малов*), Литви (*Ельмантас Мейлус*). Доповіді референтів продемонстрували усе розмаїття підходів і концепцій до видання джерел. Організатори роботи секції наголосили на необхідності продовження дискусії у майбутньому та об'єднанні зусиль різних фахівців – істориків, істориків права, філологів та літературознавців, яким не байдужі видавничі проблеми, для вироблення нової концепції публікації джерел ранньомодерної доби.

Учасники конгресу також брали участь у дискусійних панелях: «Історик у публічному просторі», «Що таке Центральна Європа і хто до неї належить?», «Германські народи в Центральній Європі. Історичні та археологічні дослідження», «Периферія історії? Мікроісторія – гендер – усна історія», «Спадщина і пам'ять», «Польща в Центральній-Східній Європі. Історіографічні образи», «Досвід і перспективи дослідницької співпраці у Центральній Європі».

В останній день конгресу організатори підсумували результати роботи секцій і визнали її досить ефективною та плідною. Відбулася презентація історичних інститутів різних університетів задля налагодження контактів зі співпраці й обміну досвідом. Працював книжковий ярмарок. Матеріали конгресу планується видати окремим виданням.

Ю.А.Мицик (Київ), І.Ю.Тарасенко (Київ)

VII НАУКОВІ ЧИТАННЯ, ПРИСВЯЧЕНІ ГЕТЬМАНОВІ ІВАНОВІ ВИГОВСЬКОМУ

13 жовтня у с. Руда Жидачівського району Львівської області в Музеї-меморіалі гетьмана Івана Виговського відбулися VII наукові читання, присвячені цій відомій історичній постаті. Наукові заходи не випадково проводяться у с. Руда, адже тут була маєтність І.Виговського і село є місцем його можливого поховання. Читання, започатковані директором Львівської національної галереї мистецтв, Героєм України *Борисом Григоровичем Возницьким*, уперше були проведені по його смерті (його світлу пам'ять присутні вшанували хвилиною мовчання).

Відкрив читання наук. співроб. Львівської національної галереї мистецтв *С.І.Ревуцький*, потім слово було надано її генеральному директорові, дочці Б.Г.Возницького, – *Л.Б.Разумковій*, котра доповіла про роботу з підготовки експозиції Жидачівського

краєзнавчого музею, в якому важливе місце буде відводитися гетьману І.Виговському. Доповідач *О.Данилишин* розповів про розвиток краєзнавства в цьому районі, зокрема проведення записів спогадів ветеранів УПА. Вступна частина читань була завершена привітанням учасників конференції представники Жидачівської райдержадміністрації.

Після короткої перерви почалася безпосередньо робота конференції. Д-р іст. наук, пров. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ *Т.Чухліб* виступив із доповіддю «Невідоме з історії родоводу Виговських», в якій повідомив про могилу Петра Виговського (очевидно, онук гетьмана; помер у 1697 р.), виявлену у Ґданську. Д-р іст. наук, пров. наук. співроб. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ *Я.Федорук* запропонував слухачам доповідь «Епоха гетьмана Івана Виговського у дослідженнях Василя Герасимчука», в якій наголосив на доробку В.Герасимчука у цій науковій проблемі, вирізнив характерні риси його історичних поглядів, зокрема вказав на різницю у його баченні в цьому контексті Правобережної і Лівобережної України, Гадяцької унії як перехідного етапу, що міг привести до звільнення усіх етнічних земель, наголосив на впливі В.Липинського на погляди В.Герасимчука. Д-р іст. наук, зав. відділом Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ *В.Брехуненко* у своїй доповіді «Іван Виговський та його концепція України як держави» акцентував на ролі І.Виговського у будівництві Української держави, зокрема вказав, що саме цей гетьман уживав термін «Україна» не в регіональному контексті, а для окреслення усіх етнічних українських земель.

Д-р іст. наук, зав. відділом Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ *Ю.Мицик* та канд. іст. наук, наук. співроб. того ж Інституту *І.Тарасенко* у спільній доповіді «Популярна польська книга про Івана Виговського» приділили увагу праці польського дослідника Лукаша Оссолінського «Rzecz o hetmanie Wyhowskim» (Warszawa, 2009), яка була удостоєна в Польщі премії відомого публіциста, автора кількох науково-популярних книг з історії Речі Посполитої Павла Ясениці (Леона Бейнара). Було відзначено, що Л.Оссолінський у своїй праці припустився ряду помилок і трактовок у дусі сенкевичівських упереджень, і його книга в цілому належить лише до популярного жанру. На завершення *Ю.Мицик* представив перший том своєї нової археографічної праці «Джерела з історії Національно-визвольної війни 1648–1658 рр.» (Київ, 2012). Канд. іст. наук, заст. генерального директора Львівської національної галереї мистецтв *В.Пшик* оголосив доповідь на тему «Козацький мартиролог доби Руїни».

Наступні виступаючі звернулися до біографій діячів доби І.Виговського. Так, ст. наук. співроб. Чигиринського заповідника *Н.Кукса* у повідомленні «Данило Виговський: нотатки до політичного портрету» зупинилася на біографії полковника Данила Виговського – «правої руки» гетьмана, а д-р іст. наук, доцент кафедри історії України Української академії друкарства *М.Пасічник* у своєму виступі «Переяславський полковник Тиміш Цицора» акцентував увагу на основних моментах біографії антагоніста І.Виговського – переяславського полковника Тимоша Цицори.

У повідомленнях д-р іст. наук, проф., завідувач кафедри Львівського національного університету імені Івана Франка *Л.Войтович* («Козацька піхота: організації, озброєння та підготовки на тлі європейської лінійної піхоти») та канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ *Б.Черкас* («Воєнне мистецтво українського козацтва: порівняльний аналіз») зупинилися на особливих і спільних рисах козацького воєнного мистецтва у порівнянні з західноєвропейським. Зокрема *Л.Войтович* розвіяв деякі стереотипи (наприклад, про влучність стрільби на коні з «яничарки»), наголосив на

сильних і слабких сторонах козацької піхоти. *Б.Черкас* також презентував свою нову книгу «Синьоводська битва 1362 р.».

Наприкінці читань депутат постійної комісія з питань культури, історико-культурної спадщини, духовного відродження та засобів масової інформації Львівської обласної ради *О.М.Стахів* привітав його учасників та виконав кілька українських народних пісень у супроводі бандуриста. Потім науковці прибули до Жидачева, де ведеться робота з підготовки приміщення майбутнього краєзнавчого музею, для обговорення його концепції та експозиції.

Завершуючи наукове зібрання, її учасники запропонували видати друком свої доповіді й повідомлення (як це робилося після двох останніх читань) і присвятити цей збірник пам'яті *Б.Г.Возницького*.

Г.В.Боряк (Київ)

ЧЕРГОВЕ ЗАСІДАННЯ АКАДЕМІЧНОЇ СПІЛЬНОЇ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОЇ КОМІСІЇ ІСТОРИКІВ

1 листопада 2012 р. у Москві в Інституті всесвітньої історії РАН відбулося чергове засідання Спільної українсько-російської комісії істориків, представленої переважно спеціалістами академічних інститутів України та Російської Федерації. Українську делегацію на чолі з директором Інституту історії України НАНУ акад. *В.А.Смолієм* склали його співробітники, доктори історичних наук *Г.В.Боряк, Г.В.Касьянов, І.І.Колесник, О.Є.Лисенко, В.М.Ричка* та *О.А.Удод*. З російського боку у засіданні взяли участь такі науковці: директор Інституту всесвітньої історії РАН акад. *О.А.Чубарьян, В.В.Іщенко* (Інститут всесвітньої історії РАН), *Є.Й.Пивовар* та *Л.Є.Горизонтов* (Російський державний гуманітарний університет), *І.М.Данилевський* (Вища школа економіки), *М.В.Дмитрієв* (Московський державний університет ім. М.В.Ломоносова), *В.А.Кучкін* (Інститут російської історії РАН), *В.І.Мироненко* (Інститут Європи РАН), *Т.Г.Тайрова* (Центр вивчення історії України Санкт-Петербурзького державного університету), *Б.М.Флоря* (Інститут слов'янознавства РАН).

Після традиційних інформацій співголів комісії – акад. *В.А.Смолія* та акад. *О.А.Чубарьяна* – про здобутки та плани істориків обох країн, а також проблеми академічних співтовариств в Україні та Російській Федерації, присутні взяли участь в обговоренні концепції перспективного історіографічного проекту, контури якого поступово вимальовувалися у дискусіях під час подібних форумів упродовж останніх двох – трьох років.

Ідеться про два паралельні узагальнюючі дослідження про динаміку розвитку історичної науки в Україні та Російській Федерації за два останні десятиліття через призму висвітлення ключових проблем національної історії ХХ ст. Ці дві колективні праці (скоріше за все – у вигляді нарисів), за задумом членів комісії, могли б репрезентувати теоретико-методологічні, джерельні та фактографічні здобутки двох національних історіографій і могли б бути оприлюднені у спільному виданні під умовною назвою «Проблеми української і російської історії ХХ ст. у висвітленні національних історіографій новітньої доби (кінець 1980-х – 2012 рр.)».

Предметом дискусії стало кілька альтернативних пропозицій щодо концепції проекту і структури нарисів. Зокрема, українські учасники озвучили такі можливі підходи до побудови дослідження: хронологічний (історія України ХХ ст. ділиться на 12 широких хронологічних періодів, наприклад «Україна в двох імперіях на початку

століття», «Україна у Першій світовій війні (1914–1916 рр.)», «Українська революція (1917–1923 рр.)», «УСРР у добу непу (1921–1928 рр.)» тощо); тематичний (запропоновано 21 тематичний блок, зокрема «Становлення української нації в кордонах двох імперій (1900–1916 рр.)»; «Історіографія УНР», «Держава гетьмана П.Скоропадського в оцінках істориків» тощо); синтетичний (ідеється про узагальнюючі дослідження в межах цілого століття, наприклад, «Дипломатична історія України», «Демографічна історія України», «Етнонаціональна історія України», «Регіональна історія України» тощо). Автором зазначених пропозицій виступив *С.В.Кульчицький*.

Значний інтерес викликала ідея *І.І.Колесник* щодо проблемного підходу до побудови історіографічних нарисів. Зокрема, запропоновано зупинитися на аналітичному дослідженні історіографічного доробку обох країн з однієї або кількох ключових проблем, як-от: «Політичні системи і політичні режими в Україні у ХХ ст.», «Основні етапи і моделі модернізації економіки України», «Образи війни і революції у суспільній свідомості і науковому дискурсі», «Україна у ХХ ст.: національне питання vs мультикультуралізм», «Культурні ідентичності і колективна пам'ять українців» тощо.

Російські колеги запропонували свій – проблемно-тематичний – варіант концепції можливого проекту, що передбачає підготовку десяти нарисів: «Модернізація Росії та України – результати на початку ХХ ст. і регіональні особливості», «Російська і українська революції», «Утворення СРСР, неп і українізація», «Перша п'ятирічка і голод 1932–1933 рр.», «Тридцять роки в Росії та Україні: регіональні аспекти», «Друга світова війна: долі народів Росії та України», «Радянська людина після війни: загальнорадянське і національне», «Перебудова: спільні мрії і національне “розлучення”», «Шляхи незалежності: національні моделі і міждержавні відносини», «Російсько-українські відносини на початку ХХІ ст.».

Учасники засідання визнали необхідність і очевидну корисність історіографічного діалогу істориків двох академічних спільнот, адже запропонований проект передусім допоможе кожній стороні виразніше усвідомити шлях, пройдений національною історіографією від кінця 1980-х рр. Оптимальним варіантом компоновання видання було визнано підготовку паралельних текстів у межах кожного розділу або з кожної проблеми. Обговорення проекту триватиме надалі.

Не менш зацікавлено присутні заслухали повідомлення *Т.Г.Таїрової* про перспективи спільного археографічного проекту, який уже фактично стартував минулого року (див.: *Таїрова-Яковлева Т.Г.* Літопис Самійла Величка: до питання про нове академічне видання // *Український історичний журнал.* – 2012. – №2. – С.190–198.). Ідеється про повне академічне видання тексту визначної пам'ятки козацького літописання ранньомодерної доби – літопису Самійла Величка. Учасниками проекту виступають Інститут історії України НАНУ, Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського (НБУВ), Російська національна бібліотека у Санкт-Петербурзі (тут зберігається оригінал). Передбачається, що кількатомне видання міститиме метаграфований текст пам'ятки з різночитаннями за списком, що зберігається в НБУВ, а також за попередніми публікаціями, повний словопоказчик до тексту, факсиміле. Видання здійснюється за підтримки Фонду катедр Українознавства (США). Наступне засідання комісії має відбутися в Україні у жовтні 2013 р.

В.В.Скальський (Київ), В.В.Шевченко (Київ)

ІІІ ЛІТНЯ ШКОЛА «ЄВРЕЙСЬКА ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ХІХ–ХХ ст.»

Із 2 по 27 липня 2012 р. у Львові відбулася ІІІ літня школа «Єврейська історія та культура Центрально-Східної Європи ХІХ–ХХ ст.», організатором якої виступив Центр міської історії Центрально-Східної Європи (директор – *Софія Дяк*, академічний координатор – *Ірина Мацевко*).

До уваги 20 слухачів – молодих науковців, магістрантів, музейних працівників, журналістів – було запропоновано 7 курсів у викладі вчених з України, Ізраїлю та Польщі. Лекторську когорту представляли: д-р *Владімір Левін* (Центр єврейського мистецтва при Єврейському університеті в Єрусалимі), д-р *Семьон Гольдін* (Центр російського та східноєвропейського єврейства Леоніда Невзліна, Єврейський університет в Єрусалимі), д-р *Йоанна Лісек* (факультет єврейських студій, Вроцлавський університет), проф. *Максим Гон* (Рівненський державний гуманітарний університет), ст. наук. співроб. *Михайло Тяглий* (Український центр вивчення історії Голокосту), ст. наук. співроб. *Василь Расевич* (Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ). Окрім того, гостьові лекції та презентації провели д-р *Аркадій Зельцер*, *Пьотр Пілюк* та *Софія Грачова*.

Із великим зацікавленням слухачі літньої школи прослухали курс д-ра *В.Левіна* «Від традиції до модерну: євреї Російської імперії у “довгому ХІХ столітті”». У процесі його читання постійно велися обговорення, наукові суперечки, дебати навколо питань, що порушувалися лектором. І завдяки цьому, окрім якогось фактологічного матеріалу, можна було збагатитися новими поглядами на ту чи іншу проблему з єврейської історії, зокрема, й на українських теренах.

Логічним продовженням попереднього курсу стали лекції д-ра *С.Гольдіна*, під час яких учасники школи мали можливість на прикладі країн Центрально-Східної Європи з'ясувати сутність єврейського просвітництва, модернізаційних процесів у цьому етнічному середовищі. Предметом активних дискусій стало т. зв. «єврейське питання» та його роль у національних рухах ХІХ – початку ХХ ст., а також вплив Першої світової війни на формування «Нової Європи».

Правовій емансипації євреїв власне Габсбурзької імперії, зокрема у Галичині, присвятив свої лекції ст. наук. співроб. *В.Расевич*. Він зауважив на двоїстості цього процесу: австрійські правителі прагнули перетворити єврейське населення на «корисних» громадян, натомість прихильники старого автономістського життя єврейської спільноти усіяло противилися сторонньому втручання і протестували проти ліквідації єврейської релігійно-національної автономії.

Прослухавши курси д-ра *Й.Лісек* про традиційну та модерну єврейські культури, слухачі ознайомилися з основними поняттями юдаїзму, специфікою та функцією єврейських ритуальних просторів, таких, як миква чи цвинтар, основними іудейськими обрядами, пов'язаними з циклами людського життя, єврейським календарем, принципами кошерності. Подоланню стереотипів стосовно юдеїв сприяли лекції про авангардну єврейську культуру першої половини ХХ ст., літературу ідиш, єврейський театр та кінематограф, зародження і розвиток яких значною мірою пов'язані з Україною та Центрально-Східною Європою.

Курс проф. *М.Гона* «Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях між двома світовими війнами» був присвячений політичному позиціонуванню єврейського населення Галичини до Західноукраїнської Народної Республіки, економічному «походо на місто» українців та викликаній цим міжетнічній напрузі, німецькому і нацистському

факторам як детермінантам відносин між українцями й євреями. Також лектор детально зупинився на образі «єврея-комуніста», що на його думку, активно функціонував на теренах Західної України.

Надзвичайне зацікавлення учасників школи викликав цикл лекцій ст. наук. співроб. *М. Тягло* «Голокост в Україні». Насамперед бурхливе обговорення викликали термінологічні проблеми цієї теми, практика застосування понять «геноцид», «Голокост», «Шоа», «Пораймос» тощо. Велика дискусія, з огляду на наукове та суспільне значення, розгорнулася навколо питання про культуру і політику пам'яті про Голокост в Україні, порівняння його з іншими геноцидами. Різні думки були висловлені й щодо колаборації, ставлення неєврейського населення до геноциду євреїв, бачення «єврейського питання» українським націоналістичним рухом тощо.

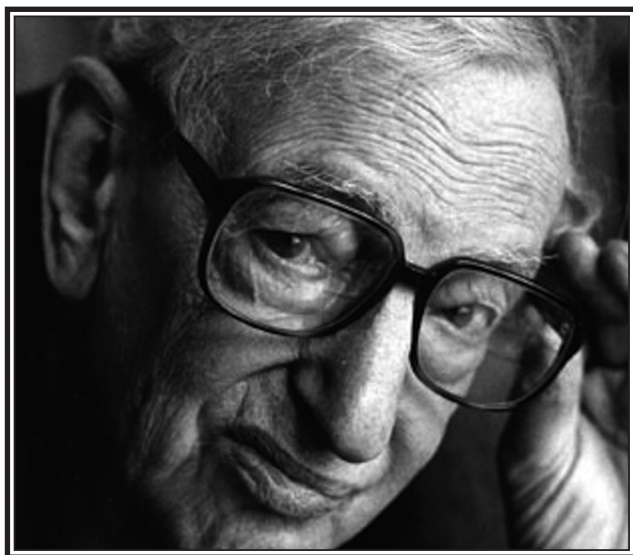
Слухачі літньої школи також успішно завершили інтенсивний курс з вивчення мови їдиш на базовому рівні (викладач – *Й. Лісек*). Це дозволить їм значно збагатити студіювання історії єврейства, а молодим ученим – розширити джерельну базу й увести до наукового обігу хоча б частину документів на одній із єврейських мов, що зберігаються у центральних, відомчих та регіональних архівосховищах України, залучити до своїх досліджень публіцистичну й художню літературу, періодичну пресу на їдиш.

Варто зауважити, що в рамках літньої школи відбулися екскурсії Львовом, містечками Західної України, пов'язаними з єврейською громадою та до відділу юдаїки Львівського музею історії релігії, від яких залишилися не лише чудові враження, а й подекуди матеріали для майбутніх досліджень. У контексті заявленої тематики школи її учасники також відвідали виставку всесвітньо відомого художника Артура Шика «Людина діалогу» (м. Львів, мистецька галерея Гері Боумена) та кілька спеціально організованих кінопоказів із презентаціями й обговоренням.

Безсумнівно, проведення III літньої школи «Єврейська історія та культура Центрально-Східної Європи XIX–XX ст.» було ефективним. Ще 20 молодих людей мали змогу отримати консультації, обмінятися досвідом, думками з провідними фахівцями з інших країн. Адже таке спілкування завжди дає можливість по-новому сприйняти вже відому інформацію, отримати нові знання та бути у контексті найновіших наукових і суспільних тенденцій.

IN MEMORIAM

ЕРІК ГОБСБАУМ

1 жовтня 2012 р. на 95-му році життя помер відомий британський історик Ерік Гобсбаум – член Британської академії (1976 р.) та Американської академії мистецтв і наук, а також володар почесних наукових звань університетів різних країн світу.

Він народився 9 червня 1917 р. в єгипетському місті Александрія, де його батько служив у британській колоніальній адміністрації. Мати Еріка походила з родини віденського ювеліра-єврея. Після завершення Першої світової війни восени 1918 р. сім'я поверну-

лася до Відня. Післявоєнний австрійський хаос, який припав на роки дитинства Е.Гобсбаума, вплинув на його світогляд і спрямував пізнавальний інтерес на історію.

Причиною історичних катастроф часто є несподіваний взаємозв'язок подій, що зрештою призводять до того збігу обставин, які провокують катастрофу. Навесні 1931 р., після смерті батьків, чотирнадцятирічний Ерік із сестрою переїхав до Берліна, де жив його дід по материнській лінії. Після приходу А.Гітлера до влади навесні 1933 р. родина емігрувала до Лондона. Професор Єльського університету Тімоті Снайдер вважає, що саме особистий досвід Великої депресії та прихід нацистів до влади поставили Е.Гобсбаума перед вибором: політично бути з нацистами, чи проти них. Цей свідомий вибір і привів його у табір лівих.

У 1936 р. Е.Гобсбаум виграв конкурс і став стипендіатом Королівського коледжу Кембриджського університету. Там домінували ліві настрої. До речі, випускниками цієї альма-матер була «кембриджська п'ятірка» британців, які працювали на радянську розвідку. Хоча на цей сумнівний шлях Е.Гобсбаум не став, але він свідомо вступив до Комуністичної партії Великобританії. У 1943 р. Ерік Гобсбаум одружився з Мюріел Сімен, але розлучився з нею у 1951 р. У другому шлюбі з Марлен Шварц народилося

двоє дітей: Джулія та Енді. Син заснував одне з перших інформаційних агентств в мережі інтернет.

Поворотним для ідейних переконань Е.Гобсбаума став 1956 р., коли під впливом розвінчання культу особи Й.Сталіна він остаточно зрозумів помилковість радянської моделі розвитку. Відтоді він схилився до так званого «єврокомунізму» та послідовно критикував дії СРСР. Гобсбаум засудив радянське вторгнення до Угорщини й симпатизував Празькій весні. Але він вийшов із британської компартії лише перед самим її розпуском у 1991 р., правда, залишився марксистом. Це обумовлювало його зацікавлення соціальною історією.

У 1959 р. Е.Гобсбаум опублікував на італійських та іспанських архівних матеріалах монографію «Прості бунтівники. Дослідження архаїчних форм соціальних рухів ХІХ і ХХ століть». У цій праці він показав залежність формування революційної ситуації від релігійних ідей та суб'єктивного лідерства. У 1960-х рр. Е.Гобсбаум описував історію робітничого класу як історію культури робітників, висвітлював роль робітничої аристократії, масової культури та класових ритуалів.

У підсумку, Е.Гобсбаум закликав не перебільшувати монопольну революційну роль одного лише пролетаріату. У 1968 р. він опублікував економічну історію Великобританії – «Виробництво та імперія: становлення сучасного англійського суспільства від 1750 рр. до сучасності». *Opus magnum* – головна праця життя стосувалася «тривалого дев'ятнадцятого століття». Саме цей історичний період став його професійною спеціалізацією. У 1962 р. вийшла друком «Французька революція 1789–1848». У 1975 р. була опублікована монографія «Кривавий час капіталізму 1848–1875». У 1987 р. вийшла ще одна ґрунтовна монографія – «Імперські часи 1875–1914». У російськомовних перекладах праці вийшли під назвами: «Вік революції», «Вік капіталу», «Вік імперії».

Напередодні приходу до влади М.Тетчер, Е.Гобсбаум зробив висновок про те, що робітничий клас більше не відіграє провідну роль у британській історії. На його думку, соціальне сприйняття поступово, але неухильно стає рецепцією конкретних спільнот, груп, особистостей, унаслідок чого реальність «зникає» в юрмі конкурентних способів сприйняття соціального світу. Утім, Е.Гобсбаум вітав «повернення Центральної Європи» до європейської цивілізації після завершення «холодної війни». Однак він вважав, що на заваді цьому міг стати етнічний націоналізм як сурогат, заміник радянського класового тоталітаризму, який дуже важко обмежувався наднаціональними структурами європейської інтеграції.

«Коротке двадцяте століття» стало часом, сучасником якого був Е.Гобсбаум. У 1994 р. вийшла друком його монографія «Епоха крайнощів 1914–1991». У цій праці описана тотальна війна, революція в Росії, Велика депресія, занепад лібералізму та наступ диктатур, об'єднання антифашистських сил у Другій світовій війні, деколонізація і кінець імперій, післявоєнний підйом економіки та період економічних криз, розвиток країн третього світу, виникнення і розпад соціалістичної системи. Автор дійшов висновку, що крах комунізму був закладений у проекті апріорі. Окремі глави праці присвячені культурній революції, науці, мистецтву, описанню повсякденної історії: від радіо, яке змінило життя бідняків до впливу агрокультурних удосконалень на світове господарство.

«Ми впритул наблизилися до історичної кризи, – писав Е.Гобсбаум, – отже, наше майбутнє не буде продовженням сучасного». На його думку, ХХІ ст. вимагатиме рішень, які не зможуть дати ані чистий ринок, ані пуританська ліберальна демократія,

ані тотальний державний контроль. Поєднання суспільної ефективності й індивідуальної свободи можуть стати більш правильним шляхом.

Е.Гобсбаум ніколи не писав нудно й до останнього моменту фізичного життя зберігав свіжість сприйняття дійсності. У 1997 р. вийшла його праця «Про історію». У 1999 р. побачила світ монографія «Нове століття». У 2002 р. була опублікована книга «Цікаві часи». Як це не парадоксально, але крах марксистсько-ленінської держави Е.Гобсбаум пов'язував із відродженням інтересу до марксизму. 16 січня 2011 р. британська газета «Гардіан» опублікувала останнє інтерв'ю Е.Гобсбаума. На його думку, марксистські характеристики сучасної глобальної економічної кризи виявилися більш точними, аніж щодо подій 1848 р. Найважче зберегти у пам'яті прижиттєві риси людей, які залишаються класиками історіографії та є цікавими не лише переліком праць на сторінках підручників. У студентські роки він підробляв, працюючи кінооператором. Крім того, Е.Гобсбаум був тонким поціновувачем джазової музики. Він дожив до епохи мобільного телефону та інтернету, але вони не стали для нього засобом втечі від реальності, яка приховує дійсну самотність людини у сучасному світі. Ерік Гобсбаум залишив по собі власне уявлення про епоху, в якій він жив і творив.

А.Ю.Мартинюв (Київ)

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Алфьоров М.А.

Урбанізаційні процеси в Україні в 1945–1991 рр. – Донецьк: Донецьке від-ня НТШ ім. Шевченка; Східний вид. дім, 2012. – 550 с.

Ангели Ф.

Эпоха и новая трактовка родословия Кантемиров: Конец XIV – первая половина XVIII в. – Кишинёв, 2010. – 240 с.

Андреев А., Андреев М.

Запорожская Сечь. – Москва: Алгоритм, 2008. – 240 с. (серия «Южная Русь»)

Андреевский И.

О наместниках, воеводах и губернаторах. – Біла Церква: Пшонківський О.В., 2012. – 112 с.

Андреевский И.

О правах иностранцев в России: до вступления Иоанна III Васильевича на престол великого княжества московского. – Біла Церква: Пшонківський О.В., 2012. – 102 с.

Анохин В.А.

Свинцовые пломбы Великого княжества Киевского (X–XIII вв.). – К.: СтилоС, 2012. – 64 с.

Архівна справа на Хмельниччині: Збірник документів, матеріалів і світлин / Упор.

Л.В.Бернадська, О.М.Завальнюк, В.Г.Байдич та ін. – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. – 416 с.

Барбашев А.И.

Витовт и его политика до Грюнвальдской битвы 1410 г. – Біла Церква: Пшонківський О.В., 2012. – 130 с.

Барбашев А.И.

Витовт: Последние двадцать лет княжения: 1410–1430 гг. – Біла Церква: Пшонківський, 2012. – 256 с.

Брицький П.П., Бочан П.О.

Німці, французи і англійці про Україну та український народ у XVII–XIX ст. – Чернівці: Технодрук, 2011. – 308 с.

Вавричин М.

Відтворення України: Історія картографії, краєзнавство, біографістика / Упор. Н.Паславська, Н.Халак; гол. редкол. П.Сохань. – Л.: ІУАД ім. М.С.Грушевського, 2012. – 552 с.

Верещагина Н.В.

Климент Римский – небесный покровитель Киевской Руси. – Одесса: Астропринт, 2011. – 160 с.

Верещагина Н.В.

Николай Мирликийский – духовный патрон новообращённого Киева. – Одесса: Астропринт, 2012. – 224 с.

Верига В.

Листопадовий рейд 1921 р. – К.: Стікс, 2011. – 320 с.

«...Віддати зумієм себе Україні»:

Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком / Упор. С.С.Кіраль. – К.; Нью-Йорк: Київська правда, 2004. – 520 с.

Впровадження та розвиток

митної мережі на півдні України (остання чверть XVIII – перша половина XIX століття): Зб. док. та мат. / Авт.-упор. Ю.І.Головко, В.В.Ченцов. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2002. – 465 с.

В'ятрович В.

Друга польсько-українська війна: 1942–1947. – Вид. 2-ге, доп. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2012. – 368 с.

Гирич І.Б.

Між наукою і політикою: Історіографічні студії про вчених-концептуалістів. – Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2012. – 488 с.

Гирич Ігор Борисович:

Бібліограф. покажчик / Упор. В.Кравченко, Г.Стариков, Я.Федорук. – К.: Укр. письменник, 2012. – 80 с.

Гінда В.

Український спорт під нацистською свастикою (1941–1944 рр.). – Житомир: Рута, 2012. – 500 с.

Гуржіївські історичні читання:

Зб. наук. пр. / Гол. ред. В.А.Смолій. – Черкаси: Черкаський нац. ун-т ім. Б.Хмельницького, 2011. – Вип.4. – 300 с.

Гуржіївські історичні читання:

Зб. наук. пр. / Гол. ред. В.А.Смолій. – Черкаси: Черкаський нац. ун-т ім. Б.Хмельницького, 2012. – Вип.5. – 320 с.

Дядюк М.

Український жіночий рух у міжвоєнній Галичині: між гендерною ідентичністю та національною заангажованістю. – Л.: Астролябія, 2011. – 368 с.

Єфіменко Г.

Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФФР: довший 1920 рік. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 367 с.

Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри (1991–2010 рр.):

Зб. наук. ст. / Г.В.Касьянов, Н.П.Барановська, С.С.Падалка та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 261 с.

Историческое познание и

историографическая ситуация на рубеже XX–XXI вв. / Отв. ред. О.В.Воробьева. – Москва: ИВИ РАН, 2012. – 406 с.

Історія митної діяльності: Україна в європейському контексті / За ред. В.В.Ченцова. – К.: Пласке, 2010. – 542 с. (серія «Митна справа в Україні»)

Історія митної справи в Україні / Ред. П.В.Пашко, В.В.Ченцов. – К.: Знання, 2006. – 606 с. (серія «Митна справа в Україні»)

Казачество: Мысли современников о прошлом, настоящем и будущем казачества / Авт. предисл. В.Л.Телицын. – Москва: Собрание, 2007. – 383 с.

Колесников К.М.

Митні відносини в Північному Причорномор'ї римської доби: проблеми інтерпретації. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2012. – 363 с.

Коммунистический манифест и будущее Украины / Сост. Ю.В.Латыш; под ред. И.И.Миговича. – К.: Діапринт, 2012. – 192 с.

Куликов В.Я.

Оккупация Винницы (18.07.1941 – 20.03.1944): Свидетельство очевидца. – К.: Парпап, 2012. – 384 с.

Листування Михайла Грушевського /

Ред. Л.Винар, І.Гирич; упор. О.Мельник. – К.: Нью-Йорк: УІТ, 2012. – Т.6: Листування М.Грушевського та Ю.Тищенка. – 640 с. (серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»)

Лобода М.

Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941–1950). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 206 с.

Лука, архімандрит (Яценко-Зеленський)

Подорожі на Запорозьку Січ у 1749–1750 і 1751 рр. / Упор. В.Грибовський, В.Мільчев. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2012. – 100 с.

Ляшко С.М.

Біографічна довідкова справа в Україні (60-ті рр. XIX – 40-і рр. XX ст.): Нариси історії. – Запоріжжя: Дике Поле, 2006. – 88 с.

Ляшко С.М.

Українські біографічні довідкові видання XIX–XX ст.: історичні та теоретико-методичні засади. – Запоріжжя: Дике Поле, 2010. – 288 с.

Магочій П.-Р.

Ілюстрована історія України / Пер. з англ. С.Біленький. – К.: Критика, 2012. – 448 с.

Ми не є українофілами:

Польська політична думка про Україну і українців: Антологія текстів / За ред. П.Ковалю, Я.Олдаковського, М.Зухняк; пер. з пол. С.Гіріка. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – 440 с.

Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР / Уклад.: Є.Захаров, В.Овсієнко; авт. кол.: О.Даніель, Б.Захаров, Д.Зубарев та ін. – Х.: Права людини, 2006. – Т.1; ч.1: Україна. – 517 с.

Міжнародний біографічний словник

дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР / Уклад.: Є.Захаров, В.Овсієнко; авт. кол.: Л.Бондарчук, В.Брандишаускас, О.Даніель та ін. – Х.: Права людини, 2006. – Т.1; ч.2: Україна. – 517–1020 с.

Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР / Уклад.: Є.Захаров, В.Овсієнко; авт. кол.: С.Білокінь, А.Бондар, А.Гармаш та ін. – Х.: Права людини, 2011. – Т.1; ч.3: Україна. – 1021–1380 с.

Морозов О.В.

Митна система Російської імперії в українських губерніях XVIII – початок XX ст. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2011. – 312 с.

М'якотін В.О.

Вибрані твори: У 2 т. / Гол. ред. П.С.Сохань; упор. О.О.Новікова. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2012. – Т.1. – 328 с.

Нагорна Л.

Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. – К.: ШІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. – 328 с.

Наука в Южном регионе Украины (1971–2011) / Б.Г.Александров, Т.Л.Алексеевко, В.И.Андреев и др. – Одесса: Феникс, 2011. – 704 с.

Національна історична бібліотека України: Путівник. – К.: Вінніченко, 2012. – 36 с.

Освітняни Черкащини – жертви радянського тоталітарного режиму / Упор. В.В.Масненко. – Черкаси: Брама-Україна, 2009. – 272 с.

Павловский И.Ф.

К истории Полтавской епархии: Исторические и бытовые очерки, заметки и переписка: По архивным данным. – Х.: Сага, 2012. – Кн.13. – 182 с. (серия «Полтавское историческое наследие»)

Падык В.

Ужгородський тижневик «Новый Свет» (1871–1872): Анотована бібліографія матеріалів та історичний нарис. – Ужгород: Вид-во В.Падыка, 2006. – 172 с.

Патон Б.Є.: 50 років на чолі Академії / Редкол.: А.Г.Наумовець, В.Д.Походенко, В.М.Гець та ін. – К.: Академперіодика, 2012. – 776 с.

Підгайці та Підгаєщина: 20-річчю відновлення Підгаєцького району присвячено: Наук.-краєзн. зб. / Упор. С.Колодницький. – Тернопіль: Терно-граф, 2012. – 768 с.

Повсякдення ранньомодерної України: Історичні студії в 2 т. / Гол. ред. В.А.Смолій; відп. ред. В.Горобець. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Т.1: Практики, казуси та девіації повсякдення. – 328 с. (серія «З історії повсякденного життя в Україні»)

Подмазо А.А.

Большая Европейская война 1812–1815 гг.: Хроника событий. – Москва: РОССПЭН, 2003. – 368 с.

Постійна комісія УАН-ВУАН

для складання Біографічного словника діячів України 1918–1933: Документи, матеріали, дослідження / Авт.-упор. С.М.Ляшко. – К.: НБУВ, 2003. – 688 с.

Православие в Молдавии: власть, церковь, верующие: 1940–1991: Собрание документов в 4 т. / Отв. ред., сост. и авт. предисл. В.Пасат. – Москва: РОССПЭН, 2009. – Т.1: 1940–1953. – 823 с.

Православие в Молдавии: власть, церковь, верующие: 1940–1991: Собрание документов в 4 т. / Отв. ред., сост. и авт. предисл. В.Пасат. – Москва: РОССПЭН, 2010. – Т.2: 1953–1960. – 967 с.

Православие в Молдавии: власть, церковь, верующие: 1940–1991: Собрание документов в 4 т. / Отв. ред., сост. и авт. предисл. В.Пасат. – Москва: РОССПЭН, 2011. – Т.3: Весна 1961–1975. – 663 с.

Православие в Молдавии: власть, церковь, верующие: 1940–1991: Собрание документов в 4 т. / Отв. ред., сост. и авт. предисл. В.Пасат. – Москва: РОССПЭН, 2012. – Т.4: 1976–1991. – 679 с.

Реабілітовані історією: Житомирська область / Гол. редкол. П.Т.Тронько; упор.:

Л.А.Копійченко, Д.Я.Самолук, Є.Р.Тіміряев. – Житомир: Полісся, 2011. – Т.5. – 796 с.

Регіональна історія України: Зб. наук. ст. / Гол. ред. В.Смолій; відп. ред. Я.Верменич. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип.6. – 242 с.

Решетов С., Ижик Л.В.

Григорий Маразли: честь паче почете. – Одесса: ТЭС, 2012. – 352 с.

Рябчук М.

Від «хаосу» до «стабільності»: хроніка авторитарної консолідації. – К.: КІС, 2012. – 288 с.

Савельев Е.П.

Древняя история казачества. – Москва: Вече, 2007. – 480 с. (серия «Тайны земли русской»)

Сас П.

Чесний рицар Петро Конашевич-Сагайдачний. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 350 с.

Сергеев А.Я.

Монеты варварского чекана на территории от Балкан до Средней Азии: Каталог коллекции А.Я.Сергеева в ГИМ. – Москва: ГИМ, 2012. – 256 с.

Скакун Р.

«Пацифікація»: польські репресії 1930 року в Галичині. – Л.: Вид-во Укр. катол. ун-ту, 2012. – 172 с.

Снайдер Т.

Перетворення націй: Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999. – К.: Дух і літера, 2012. – 464 с.

Соціально-економічні та етнокультурні

наслідки міграції для України: Зб. мат. наук.-практ. конф. (27 вересня 2011 р., Київ) / Упор. О.А.Малиновська. – К.: НІСД, 2011. – 344 с.

Справа «Польської Організації Військової» в

Україні: 1920–1938 рр.: Зб. док. та мат. / Упор.: С.А.Кокін, Р.Ю.Поджур, О.С.Рубльов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 472 с.

Сушков А.В.

Президиум ЦК КПСС в 1957–1964 гг.: Личности и власть. – Екатеринбург: Ин-т истории и археологии УрО РАН, 2009. – 386 с.

Теорія смислу в гуманітарних

дослідженнях та інтенціональні моделі в точних науках: Проект «Наукова книга» / За ред. акад. НАН України М.В.Поповича. – К.: Наук. думка, 2012. – 256 с.

Топольський Є.

Як ми пишемо і розуміємо історію: Таємниці історичної нації. – К.: КІС, 2012. – 400 с.

Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом: Юго-Западный отдѣль. Материалы и изслѣдованія собран. д.чл. П.П.Чубинским; изд. подъ наблюдениемъ д.чл. П.А.Гильтебрандта: В 7 т. / Відп. ред. Г.Скрипник. – К.: ІМФЕ ім. М.Т.Рильського НАН України, 2008. – Т.2. – 702 с.

Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом: Юго-Западный отдѣль. Материалы и изслѣдованія собран. д.чл. П.П.Чубинским; изд. подъ наблюдениемъ д.чл. П.А.Гильтебрандта: В 7 т. / Відп. за вип. Г.Скрипник. – К.: ІМФЕ ім. М.Т.Рильського НАН України, 2008. – Т.3. – 498 с.

Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом: Юго-Западный отдѣль. Материалы и изслѣдованія собран. д.чл. П.П.Чубинским; изд. подъ наблюдениемъ д.чл. Н.И.Костомарова: В 7 т. / Відп. за вип. Г.Скрипник. – К.: ІМФЕ ім. М.Т.Рильського НАН України, 2010. – Т.4: Обряды: родины, крестины, свадьбы, похороны. – 798 с.

Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом: Юго-Западный отдѣль. Материалы и изслѣдованія собр. д.чл. П.П.Чубинским; изд. подъ наблюдениемъ д.чл. Н.И.Костомарова: В 7 т. / Відп. за вип. Г.Скрипник. – К.: ІМФЕ ім. М.Т.Рильського НАН України, 2011. – Т.5: Пѣсни любовныя, семейныя, бытовыя и шуточныя. – 1242 с.

Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом: Юго-Западный отдѣль. Материалы и изслѣдованія собран. д.чл. П.П.Чубинским; изд. подъ наблюдениемъ чл.-сотр. П.А.Гильтебрандта: В 7 т. / Відп. за вип. Г.Скрипник. – К.: ІМФЕ ім. М.Т.Рильського НАН України, 2011. – Т.6. – 432 с.

Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом: Юго-Западный отдѣль. Материалы и изслѣдованія собран. д.чл. П.П.Чубинским; изд. подъ наблюдениемъ чл.-сотр. П.А.Гильтебрандта: В 7 т. / Відп. за вип. Г.Скрипник. – К.: ІМФЕ ім. М.Т.Рильського НАН України, 2011. – Т.7: Съ тремя картами. – 608 с.

Тураев Б.А. История Стародавнього Сходу. – К.: Аграр Медіа Груп, 2012. – Т.1. – 384 с.

Украина: малоизвестные страницы истории: Лучшие статьи журнала «Корреспондент» (2004–2011 гг.) / Ред. А.Смирнов. – К.: Скай Хорс, 2012. – 272 с.

Україна в міжнародних відносинах: Енциклопедичний словник-довідник / Відп. ред. М.М.Варварцев. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип.3: Предметно-тематична частина: К–О. – 315 с.

Україна в типажах народних, краєвидах і архітектури: художньо-етнографічна спадщина Юрія Павловича / Відп. ред. Г.Скрипник. – К.: ІМФЕ ім. М.Т.Рильського НАН України, 2010. – 400 с.

Україна найдавнішого часу – XVIII століття: цивілізаційний контекст пізнання / М.Ф.Юрій, Л.М.Алексієв, Я.С.Калакура, О.А.Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн.І. – 700 с.

Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.) / Ред. М.Кармазіна. – К.: ІНІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. – 588 с.

Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / Упор. В.Даниленко; відп. ред. В.Даниленко. – К.: Темпора, 2012. – 756 с.

Українська музична енциклопедія / Гол. редкол. Г.Скрипник. – К.: ІМФЕ ім. М.Т.Рильського НАН України, 2006. – Т.1: А–Д. – 680 с.

Українська музична енциклопедія / Гол. редкол. Г.Скрипник. – К.: ІМФЕ ім. М.Т.Рильського НАН України, 2008. – Т.2: Е–К. – 664 с.

Українська музична енциклопедія / Гол. редкол. Г.Скрипник. – К.: ІМФЕ ім. М.Т.Рильського НАН України, 2011. – Т.3: Л–М. – 628 с.

Українська православна церква на межі тисячоліть: Документи і матеріали: До 20-річчя Харківського собору єпископів Укр. православної церкви / Редкол.: архієпископ бориспільський Антоній, В.В.Бурєга. – К.: Вид. відділ Укр. православної церкви, 2012. – 286 с.

Черкас Б. Синьоводська битва 1362 р.: Історичний нарис / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Київський ун т, 2012. – 127 с.

Літературу підібрали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ, НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ В 2012 р.

До 75-річчя Інституту історії України НАНУ

Смолій В.А., Удод О.А., Ясь О.В. Історія інститутська, історія українська (ювілейні роздуми з академічної проблематики) 1

Сучасний український гранд-нарратив: підходи, концепції, реалізація

Лабораторія українського нарративу (*вступне слово головного наукового редактора*) 5

Касьянов Г.В., Толочко О.П. Національні історії і сучасна історіографія: виклики та небезпеки при написанні нової історії України 6
Ясь О.В. Традиції великих історичних нарративів у світлі культурних епох кінця XVIII–XX ст. . . . 5

Історичні студії

До 650-річчя битви на Синих Водах

Козир І.А. (*Кіровоград*), Чорний О.В. (*Кіровоград*). Локалізація місця битви на Синих Водах 1362 р. у світлі нових джерел 2
Моця О.П. Синьоводська битва та її наслідки в контексті історії середньовічної Європи . . . 2

До 95-річчя початку

Української революції 1917–1921 рр.

Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада й українізація військових частин російської армії . . . 3
Корольов Г.О. Консервативна утопія В.Кучабського: «геополітичний трикутник», революція й Східна Європа 3
Піріг Р.Я. Проблема виборів до сейму у внутрішній політиці гетьманату П.Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.) 3

Андреев В.М. (*Херсон*). Діяльність В.Петрова в Етнографічній комісії при ВУАН (1921–1933 рр.) 5
Баженова Г.Ю. Просопографічний портрет істориків Імператорського Варшавського університету (1869–1915 рр.) 3
Бек К. (*Регенсбург, Федеративна Республіка Німеччина*). Відновлення сталінської системи в повоєнній УРСР 4
Веденев Д.В., Лисенко О.Є. Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943–1945 рр.) 4
Волощук М.М. (*Івано-Франківськ*). Руські переселенці в Угорщині XII–XIV ст.: обов'язки та соціальне становище 4
Вронська Т.В., Лисенко О.Є., Чорний Р.Л. Відповідальність за державні злочини у проєктах Кримінального кодексу СРСР (1946–1949 рр.) . . . 1
Глушко А.О. Образ «перманентного зовнішнього ворога» як національний автостереотип українців і словенців 3

Горобець В.М. Старшина Гетьманщини: неслужбовий вимір службової кар'єри провідної соціальної верстви 4
Дзюба О.М. Українська духовна еліта в Росії XVIII ст.: служіння і служба (на матеріалах епістолярної спадщини) 6
Євсеева Т.М. Особливості збереження/порушення православним священством вірності пастирському служінню в контексті історії повсякдення (УСРР, 1920-ті рр.) 4
Євсеева Т.М. Особливості збереження/порушення православним священством вірності пастирському служінню в контексті історії повсякдення (УСРР, 1930-ті рр.) 5
Єфіменко Г.Г. Комунізм vs. українське націтворення в радянській Україні (1917–1938 рр.): сприяння, поборювання чи вимушене замирення? 2
Зайцев О.Ю. (*Львів*). ОУН і авторитарно-націоналістичні рухи міжвоєнної Європи . . . 1
Затилюк Я.В. Давньоруська історія на службі у київських церковних ієрархів середини – другої половини XVII ст.: політична риторика та статус митрополії 6
Іваненко О.А. Міжнародна співпраця вчених Університету св.Володимира (1900–1914 рр.) . . . 4
Казьмирчук М.Г. Професорсько-викладацький склад відновленого Київського державного університету (1933–1941 рр.) . . . 1
Козубовський Г.А. Про шляхи надходження празьких грошів до Східної Європи (XIV–XV ст.) 5
Кольда І.А. Цензура політика російського самодержавства в «українському питанні» (до історії відносин М.Коцюбинського з органами цензури) 2
Котенко А.Л. До питання про творення українського національного простору в журналі «Основа» 2
Котляр М.Ф. Початки Русі. Довкола 862-го року . . . 2
Кочергін І.О. (*Дніпропетровськ*). Дворянство пореформеної доби: особливості трансформації (на прикладі Катеринославської губернії) 6
Крупина В.О. «Жертв багато, а в газетах нічого не пишуть...» (Куренівська трагедія 13 березня 1961 р. у Києві) 4
Маєвський М. (*Варшава, Польща*). Спецслужби Польської Народної Республіки проти осередків зарубіжних українських організацій 3
Маркевич О.В. (*Житомир*). Губернське правління як місцева державна установа кінця XVIII – першої половини XIX ст. (на прикладі Волинської губернії) 3
Машкін О.М. П.А.Століпін та Україна 2
Моця О.П. Зрада й донос у контексті дослідження діяльності І.Мазепи 5
Передерій І.Г. Український науковий інститут у Берліні та Вячеслав Липинський (до 130-річчя від дня народження) 2
Распопович Р. (*Підгориця, Чорногорія*). Владика Василій III Петрович і проєкт

переселення чорногорців до Російської імперії у другій половині XVIII ст.	1
Р и ч к а В.М. Пригадування Русі (осмислення спадщини св.Володимира в українській суспільно-політичній думці XVII ст.)	1
Р и ч к а В.М. Візантійські походи київських князів в історичній пам'яті східного слов'янства	4
Р о м а н о в а О.О. Образ «грішника» за матеріалами сповідних розписів Київської митрополії 1730–1760-х рр.	1
С о к и р к о О.Г. Артилерія козацької держави: створення, розвиток, внутрішня організація (1648–1781 рр.)	4
С т а р ч е н к о Н.П. Поєдинки у шляхетсько-му середовищі Волині (остання третина XVI – початок XVII ст.)	3
С т а р ч е н к о Н.П. Честь як регулятор шляхетського посвячення (Волинь останньої третини XVI – початку XVII ст.)	6
Т а і р о в а - Я к о в л е в а Т.І. (<i>Санкт-Петербург, Російська Федерація</i>). До питання про історичні територіальні уявлення козацької старшини наприкінці XVII ст.	4
Т а р а н е ц ь С.В. Правове становище старообрядців у Росії наприкінці XVII – на початку XX ст.	3
У с т и м е н к о В.М. Формування правовної бази для регулювання міжетнічних відносин у період Української Центральної Ради	1
Ф е д о р у к Я.О. Українська проблематика на Віденських переговорах між Річчю Посполитою та Росією восени 1656 р.	5
Ш н о р е Е. (<i>Рига, Латвія</i>), П а а в л е І. (<i>Таллінн, Естонія</i>). Латвійські та естонські дипломати про Голодомор в Україні	6

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

А д а д у р о в В.В. (<i>Львів</i>). Запорозький козак Твердовський проти Наполеона: відображення вірогідних настроїв малоросійського дворянства в українському памфлеті 1807 р. з Національного архіву Франції	5
Б е з д р а б к о В.В. А.О.Введенський: дореволюційний історик-ерудит і радянський професор	3
В е р м е н и ч Я.В. Теоретичні засади дослідження політичних репресій у радянській Україні: соціальні, етнічні, регіональні аспекти	5
В е р с т ю к В.Ф. Історик і епоха (<i>до 90-річчя від дня народження академіка Ю.Ю.Кондуфора</i>) ...	3
В и р с ь к и й Д.С. Анонімний «Катафалк рицарський» (1650 р.) про початок Козацької революції (кампанія 1648 р.)	6
В і л к у л Т.Л. Створення легенди про Сівя в «Іудейському хронографі» другої половини XIII ст.	4
В і л к у л Т.Л. «Старьци» та старшини в «Повісті временних літ» і давньослов'янському Восьмикнижжі	5
Г р і н ч е н к о Г.Г. (<i>Харків, Україна</i>), Р е б р о в а І.В. (<i>Краснодар, Російська Федерація</i>), Р о м а н о в а І.М. (<i>Мінськ, Білорусія</i>). Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусії, Росії та України)	4
Ж д а н о в и ч О.П. Візантійське посольство 568 р. до тюрків за твором Менаандра Протектора ...	5
К а л а к у р а Я.С. Зарубіжний світ як предмет дослідження новітньої української історіографії	5
К и р и д о н П.В. Номенклатура: термінологічні інтерпретації в історіографії	1
К и р и ч е н к о К.В. Галицько-Волинський літопис і створення легендарної частини 2-го зводу літописів Великого князівства Литовського ...	6
К і с ь О.Р. (<i>Львів</i>). Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології	2
К л и м е н к о Н.П. Іван Крип'якевич як особистість і науковець (за новими джерелами)	6
К о в а л е в с ь к а О.О. До питання ідентифікації світських постатей композиції «Перший Вселенський собор» стінопису Софії Київської	1
К о л е с н и к І.І. «Повернення до речей» як перспектива історичних досліджень	3
К о л е с н и к І.І. Ментальне картографування та професія історика: між раціональним і уявленням	5
К о н о п с ь к а Б. (<i>Варшава, Польща</i>). Польські наукові історичні атласи в XIX–XX ст. ...	4
Л у н я к С.М. Юрій Хмельницький у свідченнях французьких дипломатів другої половини XVII ст.	1
М и л ь к о В.І. Участь депутатів від українських губерній та міст у роботі I–IV Державних дум Російської імперії (1906–1917 рр.): історіографічний аналіз	1
М и х а й л о в с ь к и й В.М. Православні парафії Подільського воеводства за матеріалами поборових реєстрів 1560-х рр.	6
Нові документи з історії Берестецької битви 1651 р. (<i>публікація Ю.А.Мицика</i>)	1
О с і п я н О.Л. (<i>Краматорськ</i>). Запрошення вірмен до Львова галицькими князями Данилом та Левом Даниловичем у «Topographia civitatis Leopolditanae» Іоганна Алембека: особливості ренесансного історієписання	6
П а п а к і н Г.В. Проблемні питання джерелознавчого аналізу документальної спадщини радянського репресивно-карального апарату 1920–1930-х рр. (<i>Із приводу книги: Подкур Р., Ченцов В. Документи органів державної безпеки УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ</i> (Тернопіль: Збруч, 2010)	1
П а п а к і н Г.В. Джерела з історії ОУН та УПА: проблеми класифікації, зміст документів повстанського походження	4
Т а і р о в а - Я к о в л е в а Т.І. (<i>Санкт-Петербург, Російська Федерація</i>). Літопис Самійла Величка: до питання про нове академічне видання	2
Ф и л и п ч у к О.М. (<i>Чернівці</i>). Роси у «Житті Георгія Амастридського»	2
Я с ь О.В. Порівняльно-історичний метод у дослідницьких практиках Михайла Драгоманова	2

ДИСКУСІЇ

Шевчук Т.М., Балущок В.Г. Чи були герої зрадниками, або Ще раз про проблему історизму фольклору (з приводу статті О.І.Галенка «Зрадники-герої, або український ідеал потурчєня», опублікованої в альманасу «Соціум» (2006 р., вип. 6)) 5

Галенко О.І. Уроки історії не роблять винятку й для фольклористики 5

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Біобібліографія кримознавства. – Вип.1–14 (В.В.Іваненко, Дніпропетровськ; М.Е.Кавун, Дніпропетровськ) 3

Варварцев М.М. Життя і сцена Миколи Іванова: історія українця в італійському Рісорджименто (Л.Ф.Приходько) 4

Ворончук І.О. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники (В.В.Бездрабко) 6

Гирич І. Київ в українській історії: Києвознавці статті (О.В.Ясь) 3

Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу: Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. – Вип.1. (О.П.Решет, Київ; П.В.Добров, Донецьк) 2

Єкельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX століття (В.С.Шандра) 4

Жванко Л.М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.) (В.К.Шаццло, Москва, Російська Федерація) 6

Ковальчук О.О. Українське історичне джерелознавство доби романтизму (О.В.Ясь) 4

Мазепіана: матеріали до бібліографії (1688–2009) (М.Ф.Дмитрієнко, Я.О.Луценко) 2

Мотика І. Від Волинської різанини до акції «Вісла»: польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. (О.С.Гогун, Берлін, Німеччина) 5

Нариси історії Української революції 1917–1921 рр.: У 2 кн. – Кн.1 (Я.С.Калакура) 3

Острозька академія XVI–XVII століття: Енциклопедія (П.П.Толочко) 2

Петров М.Б. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку: Миське і замкове управління (Л.В.Войтович, Львів; Є.І.Поляков, Львів) 6

Писарькова Л.Ф. Миські реформи в Росії й Московська дума (В.С.Шандра) 1

Політична енциклопедія (А.І.Павко) 3

Полонська-Василенко Н. Спогади (О.В.Ясь) 5

Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.8: Великий терор: Польська операція 1937–1938 / Wielki terror: Operacja polska 1937–1938: У 2 ч. (М.М.Кучерена, Луцьк) 2

Портнов А. Історії істориків: Обличчя й образи української історіографії XX століття (В.П.Яремчук, Острозьк) 2

Рот К.Г., Абрагам Я.-П. «Реємтсма» у Криму: Тютюнове виробництво й примусова праця під німецьким окупаційним правлінням 1941–1944 (М.Г.Дубик) 2

Рябченко О.Л. Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації (С.І.Посохов, Харків) 3

Україна найдавнішого часу – XVIII століття: цивілізаційний контекст пізнання (О.П.Решет) 6

Українські націоналістичні організації в роки Другої світової війни: Документи: У 2 т. (Д.В.Веденєєв, В.С.Лозицький) 6

Шандра В. Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII – середина XIX ст.) (О.С.Гейда, Чернігів; Т.П.Демченко, Чернігів) 5

Я на сповіді сказав би: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ярославом Ісаєвичем: Документи (Б.Ю.Патлатюк, Львів) 4

Dziedzictwo archiwalne we współpracy Polski i Ukrainy / Архівна спадщина у співпраці Польщі і України (С.І.Ком) 5

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

Автор та його право: роздуми про одне друковане видання, присвячене Хотинській війні 1621 р. (П.М.Сас) 4

ХРОНІКА

Бачинська О.А. (Одеса), Чухліб Т.В. (Київ). Міжнародні наукові читання «Південна Україна: козацька та післякозацька доба» 5

Білоус Н.О. II конгрес зарубіжних дослідників історії Польщі 6

Боровик М.А., Пастушенко Т.В. Всеукраїнська наукова конференція «Усна історія в Україні: сучасність та перспективи» 4

Боряк Г.В. Чергове засідання академічної Спільної українсько-російської комісії істориків 6

Газін В.В. (Кам'янець-Подільський), Філінюк А.Г. (Кам'янець-Подільський). II Міжнародна наукова конференція «Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнародні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі» 1

Дедков М.В. (Запоріжжя). IX Всеукраїнська науково-практична конференція «Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України» 1

Заболотна Т.В. Українсько-німецький семінар «Друга світова війна: примусова праця, репатріація, еміграція» 5

Конonenko В.П. Варшавська східноєвропейська конференція «1991 – 2011: 20 років незалежності пострадянських країн» 1

Мицик Ю.А., Тарасенко І.Ю. VII наукові читання, присвячені гетьманові Іванові Виговському 6

Пришляк В.В. (Луцьк). Міжнародна наукова конференція «Берестецька битва 1651 р. в історії України й Польщі: дискусійні питання» 1

Скальський В.В., Шевченко В.В. III літня школа «Єврейська історія та культура Центрально-Східної Європи у XIX–XX ст.» 6

Тельвак В.В. (Дрогобич), Педич В.П. (Івано-Франківськ), Лазурко Л.М. (Дрогобич). XI Міжнародна наукова конференція «Краків–Львів: книги, часописи, бібліотеки XIX та XX століття» 2

Ш е в ч е н к о В.В. V Міжнародна наукова школа-семінар «Історія торгівлі, податків та мита» 2
 Я с ь О.В. Міжнародна наукова конференція «Інститут історії України на зламі епох, у світлі традицій та перетворень. 75 років інституціонального буття» 1

ЮВІЛЕЇ

А т а м а н е н к о А.Є. (*Острозь*), Х е л е н ю к А.А. (*Острозь*). До 80-річчя професора Любомира Романа Винара 2
 Ж е р н о к л е е в О.С. (*Івано-Франківськ*), С и г и д и н М.В. (*Івано-Франківськ*). До 60-річчя доктора історичних наук, професора М.В.Кугутяка 5
 К а н і с т р а т е н к о М.М. (*Харків*), К у ш н а р е н к о Н.М. (*Харків*). До 70-річчя доктора історичних наук, професора В.М.Шейка 3
 К о р н і й ч у к Л.В. (*Острозь*), К у ч е р у к О.С. (*Київ*). До 90-річчя академіка Аркадія Жуковського . . . 2

П л а х о н і н А.Г. До 80-річчя члена-кореспондента НАН України М.Ф.Котляра 5
 Ш а п о в а л Ю.І. До 75-річчя доктора історичних наук, професора С.В.Кульчицького 2

IN MEMORIAM

Михайлина Павло Васильович 3

Теодор Мацьків 3

Шабульдо Фелікс Михайлович 5

Ерік Гобсбаум 6

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ 1–3, 5–6
 Наукова література, видана Інститутом історії України НАНУ в 2011 р. 4
 Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 2012 р. 6

CONTENTS

UKRAINIAN MODERN GRAND-NARRATIVE: APPROACHES, CONCEPTS, REALIZATION

KASIANOV H.V., TOLOCHKO O.P. National Histories and Modern History-Writing: Challenges While Creating a New Synthesis of Ukrainian History 4

HISTORICAL ARTICLES

STARCHENKO N.P. Honour as the Regulator of the Gentry's Everyday Life (Volyn' in the Last Third of XVI – Early XVIIth) 25

ZATYLIUK YA.V. Old Rus' History on the Needs of Kyivan Church Hierarchs in the Middle – Second Half of the XVIIth: Political Rhetoric and Metropolitanate Status 40

DZIUBA O.M. Ukrainian Ecclesiastical Elite in Russia of the XVIIIth: Pastoral Ministry and Divine Service (on the Epistolary Heritage Materials) 57

KOCHERHIN I.O. (*Dnipropetrovs'k*). Nobility in the After-Reform Period: the Features of the Transformation (on the Example of Katerynoslav Province) 74

ŠNORE EDVINS (*Riga, Latvia*), PAAVLE INDREK (*Tallinn, Estonia*). Latvian and Estonian Diplomats About Holodomor in Ukraine 85

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

KLYMENKO N.P. Ivan Krypiakevych as the Human and Scientist (Based on the New Sources) . . . 96

KYRYCHENKO K.V. Halych-Volynian Chronicle and Creation of the Legendary Part of the 2nd Set of Chronicles of Grand Duchy of Lithuania 111

MYKHAILOV'S'KYI V.M. Orthodox Parishes of the Podillia Province (Based on Levies Register of 1560s) 130

OSIPIAN O.L. (*Kramators'k*). The Invitation of Armenians to L'viv by Halych Princes Danylo and Lev Danylovych, in Johannes Alembek's "Topographia Civitatis Leopoltanae": Special Features of the Renaissance Historical Writing 145

VYRS'KYI D.S. Anonymous Work "Katafalk Rycerski" (1650) on the Beginning of the Cossack Revolution (Campaign 1648) 169

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

Ukraine from the Earliest Time to the XVIIIth: Knowledge Civilization Context (*O.P.Reient*) 185

M.B.Petrov. Kamianets'-Podil's'kyi City in the 30s of the XV–XVIIIth: the Problems of Socio-Economic, Demographic, Ethnic and Historical-Topographical Progress: Urban and Castle Management (*L.V.Voitovych, L'viv; Ye.I.Poliakov, L'viv*) 193

I.O.Voronchuk. Population of Volyn' in XVIth – the First Half of the XVIIth: Family, Household, Demographic Factors (*V.V.Bezdrabko*) 200

L.M.Zhvanko. Refugees of the World War I: Ukrainian Dimension (1914–1918s) (*V.K.Shatsillo, Moscow, Russian Federation*) 209

Ukrainian Nationalist Organizations During the World War II: Documents: In 2 vol. (*D.V.Viedienieiev, V.S.Lozyts'kyi*) 215

CHRONICLES

BILOUS N.O. III Congress of the Foreign Researchers of Polish History 222

MYTSYK YU.A., TARASENKO I.YU. VII Scientific Readings Commemorating to Hetman Ivan Vyhovs'kyi 223

BORIAK H.V. Recurrent Meeting of the Academic Joint of Ukrainian-Russian Commission of Historians 225

SKAL'S'KYI V.V., SHEVCHENKO V.V. III Summer School "Jewish History and Culture of East Central Europe in the XIXth – XXth" 227

IN MEMORIAM

Eric Hobsbawm 229

New Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine 232

Alpabetic Index of Materials Published in the Journal in 2012 236